

ISSN 2616-5260

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

КУЛЯБСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология
4-1 (37) 2024

ВЕСТНИК

КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

Серия исторические и археологические, педагогические
и филологические науки
4-1 (37) 2024

BULLETIN

OF KULOB STATE UNIVERSITY NAMED AFTER
ABUABDULLOH RUDAKI

Series of historical and archaeological, pedagogical
and philological sciences
4-1 (37) 2024

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶҶЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
Маҷалла соли 2009 таъсис дода шудааст. Дар як сол 4 шумора нашр мегардад.

Сармуҳаррир:

Раҳмон Дилишод Сафарбек *Доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, ректори Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Муовини сармуҳаррир:

Рафиев Сафархон Аюбович *Номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Котиби масъул:

Сафарзода Манучехри Начот *Доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси рӯзноманигорӣ, дотсент, муовини сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ*

Ҳайати таҳририя:

07.00.00 – Илмҳои таърих ва бостоншиносӣ

Абдуллоев Маҳмуд Холович *Доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи умумӣ ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Искандаров Қосимшо *Доктори илмҳои таърих, профессор, саркотиби илми Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.*

Суфиев Садриддин Насриддинович *Номзади илмҳои таърих, мудири кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Азамов Хурсанд Саидович *Номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи сиёсатиносии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Сафаров Холмад Хоркашович *Номзади илмҳои таърих, муаллими калони кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ*

13.00.00 – Илмҳои педагогӣ

Мирализода Абдусалом Мустафо *Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Мирзоев Салим Сайдалиевич *Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи биологияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Ғуломов Ислон *Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи математика ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Иззатова Муҳаббат Инноятовна *Доктори илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Иброҳимов Грез *Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Файзуллоева Фирӯза Мадохировна *Номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи умумидонишгоҳии забони русии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

10.00.00 – Илмҳои филологӣ

Ҷумъахон Алимӣ *Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забониносии ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Хоҷаев Давлатбек *Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.*

Мухторов Зайниддин Мухторович *Доктори илмҳои филологӣ, профессор, ректори филиали Донишқадаи рушди менеҷменти Сингапур дар шаҳри Душанбе.*

Худойдодова Шарофат Зардовна *Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, ноиби ректор оид ба робитаҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Холиқова Зайналбӣ *Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Муродов Баҳриддин Раҳмонович *Номзади илмҳои филологӣ, декани факултети филологияи хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Маҷалла дар Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ барои нашр таҳия мегардад. Нишонӣ: 735360, ҚТ, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Сомонаи расми маҷалла: vestnik.kgu.tj. **E-mail:** rayot@kgu.tj **Тел.:** 8(3322) 2-41-06

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илми тақризиавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.06.2022, №174/м ворид гардидааст (азнавбақайдгирӣ аз 6.09.2024 №299/м). Қабули мақолаҳо вобаста ба соҳаҳои илм: 07.00.00 – Илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, 13.00.00 – Илмҳои педагогӣ, 10.00.00 – Илмҳои филологӣ. Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илми Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст. Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

ВЕСТНИК
КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

Раздел исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Учредитель журнала:

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Журнал основан в 2009 году. Выходит 4 раза в год.

Главный редактор:

Рахмон Дилишод Сафарбек Доктор юридических наук, профессор, ректор Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Заместитель главного редактора:

Рафиев Сафархон Аюбович Кандидат педагогических наук, доцент, проректор по науке и инновациям Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Ответственный секретарь:

Сафарзода Манучехри Наджот Доктор философии (PhD), доктор по специальности журналистики, доцент, заместитель начальника управления науки и инноваций Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Члены редколлегии:

07.00.00 – Исторические и археологические науки

Абдуллоев Махмуд Холович Доктор исторических наук, профессор кафедры общей истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Искандаров Косимшо Доктор исторических наук, профессор, главный ученый секретарь Академии наук Республики Таджикистан.

Суфиев Садриддин Насриддинович Кандидат исторических наук, заведующий кафедрой истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Азамов Хурсанд Саидович Кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Сафаров Холмад Хоркашович Кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

13.00.00 – Педагогические науки

Мирализода Абдусалом Мустафо Доктор педагогических наук, профессор общеуниверситетской кафедры педагогики Таджикиского национального университета.

Мирзоев Салим Сайдалиевич Доктор педагогических наук, профессор кафедры биологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Гуломов Исло Доктор педагогических наук, профессор кафедры математики и методики её преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Иззатова Мухаббат Инноятовна Доктор педагогических наук, доцент кафедры дошкольного обучения и социального дела Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Иброхимов Грез Кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Файзуллоева Фируза Мадохировна Кандидат педагогических наук, доцент, заведующая общеуниверситетской кафедрой русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

10.00.00 – Филологические науки

Джумъахон Алими Доктор филологических наук, профессор кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Ходжаев Давлатбек Доктор филологических наук, профессор кафедры истории языка и типологии Таджикиского национального университета.

Мухторов Зайниддин Мухторович Доктор филологических наук, профессор, ректор филиала Сингапурского института развития менеджмента в городе Душанбе.

Худойдодова Шарофат Зардовна Кандидат филологических наук, доцент, проректор по международным отношениям Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Холикова Зайналби Кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Муродов Бахриддин Рахмонович Кандидат филологических наук, декан факультета иностранной филологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Журнал готовится к печати в Кулябском государственном университете имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ г. Куляб, улица С. Сафарова 16, официальный сайт журнала: vestnik.kgu.tj

E-mail: payom@kgu.tj, Тел.: 8(3322)2-41-06

Журнал включен в Реестр рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан с 1.06.2022, №174/м (перерегистрирован от 6.09.2024 № 299/м).

Прием статей по разделам науки: 07.00.00 – Исторические и археологические науки, 13.00.00 – Педагогические науки, 10.00.00 – Филологические науки.

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Журнал печатается на таджикском и русском языках.

BULLETIN

OF KULOB STATE UNIVERSITY NAMED AFTER
ABUABDULLOH RUDAKI

Series of historical and archaeological, pedagogical and philological sciences

The founder of the magazine:

Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki
The magazine was founded in 2009. Issued 4 times a year.

Chief editor:

Rahmon Dilshod Safarbek *Doctor of juridical sciences, professor, Rector of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Deputy chief editor:

Rafiev Safarkhon Ayubovich *Candidate of pedagogical sciences, associate professor, vice-rector for science and innovation, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Executive secretary:

Safarzoda Manuchehri Najot *Doctor of philosophy (PhD), doctor in journalism, associate professor, deputy head of the department of science and innovation at Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Members of editorial board:

07.00.00 - Historical and archaeological sciences

Abdulloev Mahmud Kholovich *Doctor of historical sciences, professor of the chair of general history and methods of history teaching of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Iskandarov Kosimsho *Doctor of historical sciences, professor, chief scientific secretary of the academy of sciences of the Republic of Tajikistan.*

Sufiev Sadriddin Nasriddinovich *Candidate of historical sciences, head of the department of history of the tajik people, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki*

Azamov Khursand Saidovich *Candidate of political sciences, associate professor of the chair of history, law and political science of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Safarov Kholmad Khorkashovich *Candidate of historical sciences, senior lecturer at the department of history and methods of teaching history, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki*

13.00.00 - Pedagogical Sciences

Miralizoda Abdusalom Mustafo *Doctor of pedagogical sciences, professor of the department of pedagogy, Tajik National University*

Mirzoev Salim Saidalievich *Doctor of pedagogical sciences, professor of the chair of biology of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Gulomov Islom Nazarovich *Doctor of pedagogical sciences, professor of the chair mathematics and its teaching methods of in Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Izzatova Muhabbat Innovatovna *Doctor of pedagogical sciences, associate professor at the chair of preschool education and social affairs of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Ibrohimov Grez *Candidate of pedagogical sciences, associate professor of the chair of pedagogy of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Faizulloeva Firuza Madokhirovna *Candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the interfaculty department of the russian language of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

10.00.00 - Philological Sciences

Jumakhon Alimi *Doctor of philological sciences, professor of the department of linguistics and history of language, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Khojaev Davlatbek *Doctor of philological sciences, professor at the chair of history of language and typology of the Tajik National University.*

Mukhtorov Zainiddin Mukhtorovich *Doctor of philology, professor, rector of the Singapore Institute of Management Development in Dushanbe city.*

Khudoidodova Sharofat Zardovna *Candidate of philological sciences, associate professor, vice-rector international relations, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Kholiqova Zaynalbi *Candidate of philological sciences, associate professor of the department of tajik literature, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Murodov Bahriddin Rahmonovich *Candidate of philological sciences, the dean of foreign philology faculty, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

The journal is being prepared for publication in Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki. Address: 735360, RT Kulob city, S. Safarov street 16, the official website of the magazine: vestnik.kgu.tj, E-mail: payom@kgu.tj Тел.: 8(3322) 2-41-06

The journal is included in the Register of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan from 1.06.2022, №174/м (re-registered on 6.09.2024 No. 299/м) Reception of articles on sections of science: 07.00.00 - Historical and archaeological sciences, 13.00.00 - Pedagogical sciences, 10.00.00 - Philological sciences. The journal is included in the database of the Russian Science Citation Index (RSCI). The magazine is printed in Tajik and Russian.

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСИ

УДК:67/68 (323.3) (075.8) М-65

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И РОСТА РАБОЧЕГО КЛАССА ТАДЖИКИСТАНА

Иномзода А.З., д.и.н., профессор

Таджикский национальный университет

Мирзоев С.О., соискатель

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Для Таджикистана, не прошедшего стадию капитализма, преобразование социальной структуры началось в условиях, когда процесс становления национального отряда рабочего класса к моменту победы нового общественного строя лишь начинался, когда появились лишь зачатки рабочего класса в основном, в кустарно-ремесленном производстве. В первые послереволюционные годы в социальной структуре Таджикистана самым многочисленным классом являлось дехканство, составлявшее более 86 процентов всего населения республики. Абсолютное преобладание дехканства в социальной структуре обусловило своеобразие процессов социальных перемещений населения тех регионов и республик, которые приступили к осуществлению социалистических преобразований, минуя капиталистическую стадию развития. Для этих регионов и народов характерно то, что в процессе социалистической индустриализации, создания промышленных предприятий, учреждений культуры национальный отряд рабочего класса на начальном этапе строительства социализма постепенно выделялся из состава дехканства, а затем в массе своей из числа колхозного крестьянства.

Исследование, проведенное Институтом социологических исследований АН СССР в 1975 г. в Узбекистане, наглядно показывает своеобразие процессов социальных перемещений среди народов, пришедших к социализму, минуя капитализм. Среди узбекских рабочих, которые родились в 1921 г. выходцы из рабочих составляют лишь незначительную часть (9,8 процентов). Более чем 4/5 (85,3 процентов) из них являются по своему социальному происхождению крестьянами [1, с. 300]. Данный процесс еще в большей степени был характерен для Таджикистана.

Колхозное же крестьянство в результате коллективизации формировалось непосредственно на базе дехканства как трудящийся класс, изменивший в условиях социалистического строительства коренным образом свою социальную природу. Что касается интеллигенции, то большая ее часть, как и рабочий класс, формировалась из среды крестьянства. Таким образом, рабочий класс и народная интеллигенция в Таджикистане, как и в других республиках Центральной Азии, и в Казахстане в целом сформировались именно в условиях социалистического строительства.

Анализируя данные, иллюстрирующие изменения в социальной структуре населения Таджикистана, не трудно заметить, что в начальном этапе процесс шел медленно, и в соотношении рабочего класса, крестьянства и служащих, городского и сельского населения существенных изменений не произошло. Хотя среднегодовая численность рабочих и служащих в 1928 г. увеличилась по сравнению с 1924 г. почти в 2 раза, но доля рабочих и служащих в социальной структуре оставалась незначительной [2, с. 164]. Что касается городского населения, то оно, как и в 1913 г., составляло 9 процентов всего населения республики [3, с. 91].

Ускоренное преобразование общественных отношений потребовало опережающих темпов развития экономики и культуры. Для ранее отсталых советских национальных республик особо важное значение имело осуществление процесса индустриализации. Создание промышленности в условиях социалистического строительства решали не только

экономические, но и важные социально-политические задачи, вели к формированию национальных отрядов рабочего класса, развитию процесса урбанизации, совершенствованию социально-классовой структуры населения.

Отсутствие надежной промышленной базы для создания крупной социалистической промышленности, инженерно-технических и рабочих кадров, недостаточная изученность сырьевой базы, природных ресурсов Таджикистану не позволили сразу после установления Советской власти приступить к индустриализации республики. Важное значение имело и то, что в Таджикистане борьба против сил контрреволюции носила особенно затяжной характер.

Наиболее быстро процесс индустриализации в республике проходил в годы первой и второй пятилеток. Рост производства промышленной продукции в 1932 г. по отношению к 1928 г. составлял 142 процента, а в 1937 г. по отношению к 1932 г. - 365 процентов [4, с. 56]. Только за годы второй пятилетки было построено и введено в действие 125 промышленных предприятий. В 1940 г. их было уже 273, и на них трудились 19065 рабочих. Численность фабрично-заводских рабочих возросла по сравнению с дореволюционным периодом более чем в 93 раза [5, с. 91].

Несмотря на издержки и имевшее место силовое принуждение, осуществление в 30-х годах процесса индустриализации в республике обусловил качественный рост рабочего класса и возрастание его роли в экономической и социально-политической жизни Таджикистана. В эти годы число рабочих в республике росло более высокими темпами, чем по стране в целом. Если в СССР за одиннадцать лет (1929-1940 гг.) численность рабочего класса возросла на 189 процентов, то в Таджикистане на 672 процентов [6, с. 91].

В дореволюционном Таджикистане самым многочисленным, наиболее угнетенным и забитым классом являлось крестьянство. Мелкое, единоличное, раздробленное, полунатуральное, патриархально-феодалное крестьянство было причиной крайне медленного развития производительных сил и обусловило технико-экономическую отсталость края. В целях преодоления последствий докапиталистических патриархально-феодалных отношений в деревне, необходимо было осуществить глубокие социально-экономические преобразования, сформировать социалистические общественные отношения. Главным условием в социалистической перестройке мелких товаропроизводителей в переходный от патриархально-феодалных отношений к социалистическим являлся перевод индивидуальных мелких крестьянских хозяйств на путь крупного коллективного хозяйства. Постепенное социалистическое преобразование сельского хозяйства осуществлялось как путем создания сельскохозяйственных предприятий на базе государственной собственности (совхозов, госхозов и др.) так и путем превращения мелкой крестьянской собственности в кооперативную социалистическую собственность.

Осуществление кооперативного плана привело к победе социалистического способа производства в сельском хозяйстве, обусловило глубокие изменения в социальной природе крестьянства и его положения в обществе. Искоренив частнособственнические отношения в деревне, коллективизация дала возможность дехканству основывать свою деятельность на кооперативной социалистической собственности при ведущей роли государственной собственности.

В результате индустриализации республики и осуществления культурной революции одновременно с ростом рабочего класса происходил процесс формирования национальной интеллигенции, особенно специалистов с высшим и средним специальным образованием. Если в 1924 г. служащие (без учета членов семьи) составляли всего 0,2 процента всего населения республики, а в 1928 г. - 0,5 процента, то в 1939 г. - уже около 5 процентов (с учетом членов семьи - 10,2 процента [7, с. 164]). Рассматриваемая тенденция особенно ярко проявляется, если выделить из общей массы работников умственного труда специалистов с высшим и средним специальным образованием. При формировании национальной интеллигенции через систему высшего и среднего специального образования на первых этапах переходного периода необходимо было преодолеть большие трудности, обусловленные объективными факторами: низким уровнем общей грамотности населения

республики; господством религиозной морали в духовной жизни народа; низким уровнем социально-экономического развития края. Требовалась большая организаторская деятельность партии по созданию системы народного образования, ликвидации безграмотности, которые являлись базовым условием подготовки квалифицированных специалистов.

Многие города и союзные республики направляли в Таджикистан специалистов. В довоенные годы с целью создания индустриальной базы для народного хозяйства в национальные республики, в том числе и в Таджикистан, направлялось не только промышленное оборудование, но и многочисленные высококвалифицированные кадры. Именно эти рабочие и специалисты в конце 20-х - начале 30-х годов составляли значительную долю рабочего класса и интеллигенции республики. (См.: Иномов М. Формирование и рост рабочего класса Таджикистана (1929 – 1941). – Худжанд. – 1996. – с. 76 – 85.)

Осуществление индустриализации республики, кооперирования мелкокрестьянских единоличных хозяйств, процесс культурной революции привели к победе социалистических общественных отношений, к коренным преобразованиям в социально-классовой структуре населения Таджикистана, созданию однотипной социальной структуры. Но еще сохранились по сравнению с более развитыми в прошлом республиками и нациями существенные различия в составе населения, в соотношении рабочего класса, колхозного крестьянства, интеллигенции, а также в соотношении сельского и городского населения. Эти различия имели свои истоки в прошлом, в исходном уровне социально-экономического развития республики накануне Октябрьской революции.

Особенно глубокие изменения в общественном производстве республики, оказавшие решающее влияние на дальнейшее развитие и совершенствование социально-классовой структуры, происходят в послевоенные годы. Реконструкция старых и развитие новых отраслей промышленности требовали большого количества квалифицированной рабочей силы, ускоренных темпов подготовки специалистов. Темпы развития промышленности в республике в послевоенные годы намного опережали общесоюзные. Так, если валовая продукция крупной промышленности СССР с 1940 по 1960 г. увеличилась в 5,8 раз, то в Таджикистане за этот период валовая продукция в электроэнергетике увеличилась в 29,1 раза, в машиностроении и металлообработке - в 9,1 раза, в промышленности строительных материалов - в 11,4 раза и т.д. [8, с. 59].

Начиная с 60-х годов, когда были созданы предпосылки для решения качественно новых задач, происходит объективный процесс упрочения, развития и дальнейшего совершенствования социалистических общественных отношений и социально-классовой структуры населения республики. Среднегодовая численность рабочих и служащих в народном хозяйстве республики в 1960 г. по отношению к 1945 г. увеличилась на 253 процента или более, чем в 2,5 раза [9, с. 165].

Ускоренные темпы процесса индустриализации республики существенно изменили пропорции в классовом составе населения, увеличилась численность рабочего класса. Если в 1939 г. рабочие с семьями составляли всего 13,3 процента населения республики, то в 1959 г. - 31,5 процентов в 1979 г. - 53 процента [10, с. 12].

Количественные изменения сопровождались существенными качественными изменениями в рабочем классе республики. Повысился его общеобразовательный и культурно-технический уровень. В Таджикистане, как и в других среднеазиатских республиках, созданы кадры из числа коренных национальностей. По мере роста численности рабочего класса, повышения его образовательного и культурно-технического уровня еще больше повысилась его руководящая роль в жизни республики.

Существенно возросла доля работников умственного труда. Если в 1939 г. служащие составляли 10,2 процента всего населения республики, то в 1979 г. - 20 процентов. С ростом удельного веса рабочего класса и служащих в социальной структуре республики происходит сокращение численности колхозного крестьянства. Его доля в социальной структуре

населения республики с 72,5 процентов в 1939 г. уменьшилась до 26,3 процентов в 1979 г [11, с. 12].

В 60-е годы наша страна вступила в новую полосу своего экономического развития. В партийных документах развитое социалистическое общество характеризовалось как общество, «где уже полностью созданы экономическая база, социальная структура, политическая система, соответствующие социалистическим принципам, где социализм развивается, как принято говорить, на своей собственной коллективистской основе» [12, с. 8].

Социально-классовые отношения в период так называемого развитого социализма характеризуются изменениями в направлении становления социальной однородности, нарастанием элементов общего в отношениях между классами, социальными группами, входящими в них слоями и отрядами. Другим не менее важным социальным достижением той эпохи, а в нашей многонациональной стране явилось то, что социально-классовая структура населения республик, наций и народностей стала однотипной. В условиях развитого социализма происходили дальнейшие качественные изменения как в сближении классов, социальных групп и слоев, города и деревни, так и в социально-классовой структуре республики, наций и народностей СССР. Ускоряющим фактором сближения социально-классовой структуры республики в 80-е годы становится социально-экономическая политика советского правительства, направленная на ускорение темпов развития производительных сил в восточных и северных районах и республиках страны, на выравнивание социальной структуры в территориальном разрезе. Ускоренное развитие производительных сил обуславливает дальнейшее увеличение численности рабочего класса республики, особенно его национального отряда и интеллигенции.

В 60-70-е годы темпы роста территориальных и национальных отрядов рабочего класса в восточных районах и республиках, в том числе и в Таджикистане, были более высокими, чем в среднем по СССР. Так, если с 1960 по 1980 г. общая численность рабочих (включая младший обслуживающий персонал) в СССР увеличилась на 70,6 процентов, то численность рабочих (включая МОП) в Таджикистане увеличилась в 3 раза. Особенно характерна эта тенденция была для строительных и промышленных рабочих. Так, если в 1961-1977 гг. численность промышленных рабочих, в СССР увеличилась на 50,9 процентов, то в Таджикистане - в 2,2 раза [13, с. 113].

Высокие темпы роста рабочих промышленных предприятий повлияли на дальнейший рост в рядах рабочего класса республики кадров из числа коренных национальностей. Если в 1959 г. рабочие-таджики составляли всего 32,5 процентов общей численности рабочих республики, то в 1973 г. - уже 43,6 процентов (еще 17 процентов - узбеки и 25,7 процентов - русские). В промышленности таджики на 1 января 1973 г. составляли 43 процента, а в сельском хозяйстве - 62,7 процентов всех рабочих, узбеки соответственно 16,6 процентов и 30 процентов, русские- 26,6 процентов и 2,6 процента. Таким образом, в середине 70-х годов таджики и узбеки составляли основную массу (92,7 процентов) сельскохозяйственного отряда рабочего класса Таджикистана и 3/5 общей численности промышленных рабочих [14, с. 94].

Отмеченные сдвиги в национальном отряде рабочего класса активно влияют, с одной стороны, на увеличение доли рабочего класса в менее развитых ранее экономических районах страны и создание социально-экономических предпосылок для выравнивания процесса сближения классов и социальных слоев с соответствующим процессом в экономических развитых районах, и с другой стороны, рост национальных отрядов в составе рабочего класса способствует сближению социальной структуры наций и народностей нашей страны.

В 60-80-е гг. в Таджикистане ускорился процесс индустриализации республики. С вводом в строй Нурекской ГЭС (мощность 2,7 млн.кВт) резко возрос энергетический потенциал республики. В начале 80-х годов дала энергию Байпазинская ГЭС, начались работы по сооружению Рогунской ГЭС (мощность 3,6 млн. кВт). Огромные запасы

гидроэнергетических ресурсов, полезных ископаемых и минерального сырья сделали возможной реализацию крупной общесоюзной программы - создание Южно-Таджикского территориально - производственного комплекса. Процесс индустриализации менял отраслевую структуру народного хозяйства, обуславливал перемещение производительных сил и производства в новый нетрадиционный для республики промышленные районы. По поводу целесообразности в научно-экономической и исторической литературе существовали спорные мнения. Все эти процессы ведут не только к коренным экономическим, но и социальным изменениям, росту городского населения республики, ускоренному темпу роста рабочего класса, в первую очередь, его индустриального отряда, к более рациональному использованию трудовых ресурсов.

За период с начало 70-х до начало 90-х гг. городское население республики увеличилось более, чем в 2,5 раза. Среднегодовая численность рабочих в Таджикистане увеличилась с 400 тыс. в 1970 г. до 679 тыс. в 1981 г. [15, с. 174] и до 800 тыс. к концу 80-х гг. (см. таблицу N4). Наиболее высокие темпы роста численности рабочего класса имели место в электроэнергетике, в химической промышленности, в машиностроении и металлообработке.

Выявляется ряд важных закономерностей в процессах совершенствования социальной структуры Таджикистана в исследуемый период. В первую очередь, этот процесс относительного сближения республики с более развитыми советскими республиками по социально-классовой структуре. При этом в социальной структуре республики происходят не только количественные изменения, но и качественные. Вместе с тем социальная структура республики имеет и специфические особенности, обусловленные как достигнутым уровнем социально-экономического развития, так и местом, которое занимала республика в общесоюзном разделении труда. На данном этапе сближение более быстрыми темпами происходит по социально-классовой структуре населения, чем по степени урбанизации. Хотя за 70-80-е гг. городское население республики увеличилось более, чем в 2,5 раза, однако, его доля в составе населения за этот же период осталось прежней - 34,6 процентов. Это объясняется тем, что в республике наряду с темпами роста городского населения остаются высокими и темпы прироста населения в республике в целом. Население республики за тот же период увеличилось более, чем в 2 раза. Немаловажное значение имел и тот факт, что в поселенческой структуре республики преобладали города и другие городские поселения с малой численностью населения. Если в больших городах (Душанбе, Ленинабад) промышленность имела многоотраслевой характер, то малые города имели свои отрасли специализации. Экономическая структура одних городов затрудняла более полное использование рабочей силы мужчин, других - женщин. Эти факторы непосредственным образом влияют на степень мобильности населения и рационального использования трудовых ресурсов республики.

Литература:

1. См.: Социология и проблемы социального развития. М., 1978, с.300.
2. Рассчитано по: Советский Таджикистан за 50 лет. Сборник статистических материалов. Душанбе, 1975, с.164.
3. См.: Шарипов И.Ш. Закономерности формирования социалистических общественных отношений в Таджикистане. -Душанбе,1983, с.91.
4. См.: Советский Таджикистан за 50 лет, с.56.
5. См.: Шарипов И.Ш. Закономерности формирования социалистических общественных отношений в Таджикистане. -Душанбе, 1983, с.91.
6. Рассчитано по: Советский Таджикистан за 50 лет, с.164.
7. См.: Советский Таджикистан за 50 лет, с.59.
8. См.: Народное хозяйство Таджикской ССР в 1981 г., с.12.
9. Материалы июньского (1983г.) Пленума ЦК КПСС. -М., 1983, с.8.

10. См.: Сенявский С.Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма. -М., 1982, с.113.

11. См.: Шарипов И.Ш. Закономерности формирования социалистических общественных отношений в Таджикистане, с.94.

12. См.: Народное хозяйство Таджикской ССР в 1981 г., с.174.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАРАҚҚИЁТИ САНОАТ ВА АФЗОИШИ СИНФИ КОРГАРИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола мо марҳилаҳои рушди корхонаҳои саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кадрҳои корғарии корхонаҳои саноатиро таҳлил намудем. Набудани заминаи боэътимоди саноатӣ барои барпо намудани саноати бузургӣ сотсиалистӣ, омода намудани кадрҳои муҳандисӣ- техникӣ ва корғарон, омӯзиши нокифояи базаи ашъи хом, захираҳо ва бойгарии табиӣ ба Тоҷикистон имкон надоданд, ки дарҳол баъди барқароршавии Ҳокимияти Шуравӣ ба саноаткунони ҷумҳури оғоз намоем.

Ба ҳамаи мушкилиҳои ҷойдошта нигоҳ накарда раванди саноаткунӣ дар ҷумҳурӣ дар солҳои панҷсолаи якум ва дуум суръатнокии баландро дар бар мегирифт. Пешравии истеҳсолоти маҳсулот ва ашъҳои саноатӣ дар соли 1932 нисбат ба соли 1928 зиёда аз 142 фоизро ташкил медод, аммо дар соли 1937 нисбат ба соли 1932 365 фоизро ташкил дод. Танҳо дар солҳои панҷсолаи дуум зиёда аз 125 корхонаҳо саноатӣ сохта ба истифода дода шуданд. Дар соли 1940 шумораи онҳо аллакай ба 273 адад расид, ки дар онҳо 19065 корғарон кор мекарданд. Ҳамин тавр дар солҳои минбаъда низ истеҳсоли маҳсулот дар корхонаҳои саноатии Тоҷикистон дар ҳолати рушдбӣ қарор доштанд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, синфи корғар, корхонаҳои саноатӣ, сохти сотсиалистӣ, саноаткунӣ, ИҶШС, тореволюсионӣ, ҷумҳурӣ, умумииттифоқӣ, суръатнокӣ, маротиба, гурӯҳҳо, халқиятҳо, шаҳро, дехот, сиёсати иҷтимоӣ, шуравӣ

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И РОСТА РАБОЧЕГО КЛАССА ТАДЖИКИСТАНА

В статье мы проанализировали этапы развития промышленных предприятий Республики Таджикистана и персонал промышленных предприятий. Отсутствие надежной промышленной базы для создания крупной социалистической промышленности, подготовка инженерно- технических кадров и рабочих, недостаточная изученность сырьевой ресурсной и природной базы не позволили Таджикистану начать индустриализацию республики сразу после восстановления Советской власти.

Несмотря на все существующие проблемы, процесс индустриализации в республике в первую и вторую пятилетку отличался высокими темпами. Прогресс производства промышленной продукции и предметов в 1932 году по сравнению с 1928 годом составил более 142 процентов, а в 1937 году по сравнению с 1932 годом- 365 процентов. Только за вторую пятилетку было построено и введено в эксплуатацию более 125 промышленных предприятий. В 1940 году их число достигло 273 единиц, в которых работало 19065 рабочих.

Таким образом, в последующие годы производство продукции на промышленных предприятиях Таджикистана находилось в состоянии развития.

Ключевые слова: Таджикистан, рабочий класс, промышленные предприятия, социалистическая структура, СССР, индустриализация, дореволюционный, республика, общий союз, быстрый, раз, группы, народ, города, деревни, социальная политика, советский

FEATURES OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT AND GROWTH OF THE WORKING CLASS IN TAJIKISTAN

In our article, we analyzed the stages of development of industrial enterprises of the Republic of Tajikistan and the personnel of industrial enterprises. The lack of a reliable industrial base for the creation of a large socialist industry, the training of engineering and technical personnel and workers, and insufficient knowledge of the raw material resource and natural base did not allow

Tajikistan to begin industrialization of the republic immediately after the restoration of Soviet power.

Despite all the existing problems, the industrialization process in the republic in the first and second five-year periods was characterized by high rates of progress in the production of industrial products and items in 1932 compared to 1928 amounted to more than 142 percent, and in 1937 compared to 1932 - 365 percent. In the second five-year period alone, more than 125 industrial enterprises were built and put into operation. In 1940, their number reached 273 units, employing 1,965 workers. Thus, in subsequent years, the production of products at industrial enterprises in Tajikistan was in a state of development.

Key words: Tajikistan, working class, industrial enterprises, socialist structure, USSR, industrialization, revolutionary, republic, general union, fast, times, groups, people, cities, villages, Soviet social policy.

Маълумот дар бораи муаллиф: Акрами Зикриёи Иномзод, доктори илмҳои таърих, профессори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: + (992) 90 505 12 65.

Мирзоев Субхонали Одинаевич, унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 735360, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. Телефон: +(992) 985 14 14 64. E-mail: ddkms@mail.ru

Сведения об авторах: Акрами Зикриёи Иномзод, доктор исторических наук, профессор Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: + (992) 90 505 12 65.

Мирзоев Субхонали Одинаевич, аспирант кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, 735360, г. Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Телефон: +(992) 985 14 14 64. Электронная почта: ddkms@mail.ru.

Information about the authors: Akrami Zikriyoi Inomzod, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Tajik National University. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: + (992) 90 505 12 65.

Mirzoev Subkhonali Odinaevich, Postgraduate Student of the Department of History of the Tajik People, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, 735360, Kulob, Sangak Safarov Street, 16. Phone: + (992) 985 14 14 64. E-mail: ddkms@mail.ru

ТДУ: 343.1 (2-тоҷ)

ТКТ:62.1 (2-тоҷ)

А-17

ВИЛОЯТИ ХАТЛОН: НАҚШИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Назарзода П.С., д.и.сиёсӣ, профессор, Акрамова С.А., ассистент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Вилояти Хатлон яке аз вилоятҳои калонтарини Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, дар айни замон нақши он дар пешрафти иқтисодиву иҷтимоии кишвар ниҳоят бузург мебошад. Ба ҷиҳати шумораи аҳоли, майдонҳои кишт ва ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ саноати аз дигар минтақаҳои кишвар бартарӣ дорад. Худуди умумии вилоят 24, 6 ҳазор км.кв. мебошад, ки 17 ғоизи худуди умумии ҷумҳуриро ташкил медиҳад. Иқлими вилоят хушк буда, ҳарорат дар тобистон ба 48 дараҷа гармӣ ва дар зимистон то ба 20 дараҷа хунуқӣ мерасад. Ба ҷиҳати мақоми маъмурӣ аз 24 ноҳия, 21 шаҳрак ва 133 ҷамоату деҳот

иборат аст. Дар вилояти Хатлон ба 1 январи соли 2015, 58 корхонаи пахтатозакунӣ, 13 фабрикаи дузандагӣ, 10 фабрикаи ресандагӣ рост меояд. [3, с. 6-7]

Шароити табиӣи вилоят барои рушди соҳаи кишоварзӣ мусоидат менамояд. Иқлими мусоид, шумораи рӯзҳои офтобӣ, захираи мавҷудаи обу замин ва таҷрибаи бойи кишоварзони асил имкон медиҳанд, ки истеҳсоли кишоварзӣ дар вилоят ба маротиб зиёд карда шавад. Мутобиқи рақамҳои оморӣ танҳо дар соли 2016 ҳиссаи вилоят дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии мамлакат 53 фоиз, аз ҷумла пахта, 68 фоиз, сабзавоту полизӣ 66, ғалладонагӣ 60 фоиз, чорво ва паранда 54 фоизро ташкил меод. Бояд ишора намуд, ки ин бартарият дар гузашта, то замони истиқлолият низ ба мушоҳида мерасид ва дар ҳудуди имрӯзаи вилоят қариб 45 фоизи маҳсулоти кишоварзӣ ва 20 фоизи маҳсулоти саноатии мамлакат истеҳсол мегардид. [4]

Бояд ин нуктаи муҳимро ишора кард, ки вилояти Хатлон, ба сифати як минтақаи кишвар новобаста аз душвориҳои давраи соҳибистиклолӣ ва фочиаи ҷанги шаҳрвандӣ, ки мушкилоти зиёди ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодиро маҳз дар ин ҷо ба вучуд оварда буд, дар заминаи татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва нақшаҳои афзалиятноки Барномаи миёнамуҳлати рушд барои солҳои 2016 – 2020 ба комёбиҳои назаррас ноил мегардад. [2, с. 123-124]

Дар воқеъ, имрӯзҳо соҳаи кишоварзии вилояти Хатлон вобаста ба бартарияти мавҷуд будани нисфи заминҳои обии кишвар аз рӯи ҳиссаи истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар байни дигар минтақаҳои кишвар ҷойи аввалро ишғол менамояд. Ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ дар вилоят пайваستا меафзояд. Ин рақам дар соли 2011, 9 миллиарду 115 миллиону 172 ҳазор сомонӣ, соли 2014, 11 миллиарду 36 миллиону 571 ҳазор сомонӣ ва соли 2016 ба 11,7 миллиард сомонӣ баробар гардидааст, ки нисбат ба соли 2015-ум 4,8 фоиз ё 536 миллион сомонӣ зиёд мебошад. Дар семоҳаи якуми соли 2017 ин нишондиҳанда ба 440 миллион сомонӣ расонда шуда, нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 6 фоиз зиёд мебошад. [4]

Нишондиҳандаҳои истеҳсолии маҳсулоти хоҷагии кишоварзӣ дар вилоят сол аз сол меафзояд. Аз ҷумла, мутобиқи рақамҳои оморӣ истеҳсоли картошка дар соли 2011- 240 ҳазору 270 тонна, соли 2012 - 253 ҳазору 352 тонна, соли 2013 – 284 ҳазору 568 тонна, соли 2014 – 227 ҳазору 16 тонна ва соли 2016, 250 ҳазор тонна картошка истеҳсол гардидааст, ки дар нисбати соли гузашта 101,4 фоизро ташкил медиҳад. Истеҳсоли маҷмуи маҳсулоти соҳаи растанипарварӣ дар соли 2011 - 6 миллиону 705 ҳазору 114 сомонӣ, соли 2012 – 7 миллиону 209 ҳазору 800 сомонӣ, соли 2013 – 7 миллиону 793 ҳазору 166 сомонӣ ва соли 2014 дар ҳаҷми 7 миллиону 734 ҳазору 59 сомонӣ омода гардид. Маҷмуи истеҳсоли сабзавот бошад соли 2011 – 600 ҳазору 654 тонна, соли 2012 – 669 ҳазору 544 тонна, соли 2013 – 772 ҳазору 796 тонна, соли 2014 – 846 ҳазору 50 тонна ва соли 2016 ба 950 ҳазор тонна расонида шудааст, ки нисбат ба соли 2015 мутаносибан 105,6 фоизро ташкил медиҳад. Истеҳсоли маҳсулоти полизӣ соли 2011 – 342 ҳазору 825 тонна, соли 2012 – 368 ҳазору 432 тонна, соли 2013 – 397 ҳазору 779 тонна, соли 2014 – 442 ҳазору 938 тоннаро ташкил медиҳад. Истеҳсоли мевачот соли 2011 – 106 ҳазору 599 тонна, соли 2012 – 116 ҳазору 115 тонна, соли 2013 – 125 ҳазору 825 тонна, соли 2014 – 135 ҳазору 12 тоннаро ташкил медиҳад. Истеҳсоли ангур соли 2011 – 707 ҳазору 66 тонна, соли 2012 – 781 ҳазору 63 тонна, соли 2013 – 830 ҳазору 39 тонна, соли 2014 – 873 ҳазору 46 тоннаро ташкил додаст. Дар ин доира ҳосилнокии маҳсулоти хоҷагии қишлоқ низ афзудааст. То ин муддат дар вилоят ба ғайр аз ин бо мақсади зиёд намудани сабзавот дар майдони 471 гектар гармхонаҳои доимиву мавсимӣ ташкил гардидааст ва дар натиҷа 2, 5 ҳазор тонна маҳсулоти тарау тоза истеҳсол шудааст.

Маълум аст, ки истеҳсоли пахта дар гузашта барои кишварамон яке аз бахшҳои муҳими соҳаи кишоварзӣ ба шумор рафта, барои баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии аҳоли ва таъмини соҳаи саноат бо ашёи хом мусоидат менамуд. Вале тайи солҳои охир вобаста ба як қатор омилҳои таъсирпазири дохилӣ ва берунӣ майдони кишти пахта кам гардид. Аз ҷумла, майдони кишти пахта дар соли 2011 – 126 ҳазору 739 гектар, соли 2012 – 127 ҳазору 888 гектар, соли 2013 – 128 ҳазору 123 гектаро ташкил меод. Дар заминаи ин

истехсоли пахтаи вилоят дар соли 2011 – 272 ҳазору 184 тонна, соли 2012 – 282 ҳазору 569 тонна, соли 2013 – 275 ҳазору 116 тоннаро ташкил мекард. [3, с. 133-137]

Кишоварзони кишвар бо мақсади зиёд намудани истеҳсоли пахта дар соли 2017, дар майдони 173 ҳазору 979 гектар замин чигит кишт карданд, ки нисбат ба соли 2016, 11 ҳазору 421 гектар зиёд мебошад. Маҳз дар заминаи зиёд намудани майдони кишти пахта ва инчунин хуб омадани боду ҳаво хоҷагиҳои пахтакори Тоҷикистон дар соли 2017 натиҷаҳои хуб ба даст оварданд ва истеҳсоли пахтаро то муддати 8 ноябри соли 2017 ба 384 ҳазору 28 тонна расониданд. Пахтакорони вилоят дар соли 2017 дар майдони 119 ҳазор гектар замин чигит кишт карданд ва то ин муддат 260 ҳазору 126 тонна, баробари 104,1 фоиз истеҳсоли пахтаро расониданд. [2]

Бояд ишора намуд, ки соли 2016 дар ноҳияи Данғара корхонаи истеҳсолии маҳсулоти нассоҷӣ «Чунтай Данғара» ба истифода дода шуд ва ин боиси он мегардад, ки талабот ба ашёи хом, яъне нахи пахта меафзояд. Кишоварзони вилоят ин заруратро эҳсос менамоянд ва пайваста барои афзун намудани истеҳсоли маҳсулоти пахта кӯшиш менамоянд. Мусаллам аст, ки шароити табиӣ ва имкониятҳои вилояти Хатлон инчунин барои зиёд намудани майдони боғу токзор мусоидат менамояд. Мувофиқи маълумоти оморӣ, дар соли 2016 дар шаҳру ноҳияҳои вилоят дар масоҳати 1325 гектар боғу токзори нав бунёд гардидааст. Иҷроиши барномаи рушди соҳаи боғу токпарварӣ дар вилоят 115 фоиз иҷро шудааст. Ин нишондиҳанда ба ҳар як шаҳру ноҳия ба ҳисоби миёна 53- гектарӣ рост меояд, ки дар нисбати заминҳои вилоят ниҳоят кам мебошад. Илова бар он ҷиҳати таъмини иҷрои супориши Роҳбари давлат, Пешвои Миллат, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар шафати шоҳроҳҳои дорои аҳамиёти байналмилалӣ ва роҳҳои байнишаҳриву байниноҳиявӣ вилоят аз тарафи мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва хоҷагиҳои ҷангали вилоят 17 000 бех ниҳоли мевадиханда ва орошиву сояафкан шинондаанд. [7, с. 217].

Ҳамзамон, дар вилоят ба масъалаи рушди соҳаи моҳипарварӣ ва таъмини аҳолии мамлакат бо ин намуди маҳсулот аҳаммият дода мешавад. Инкишофи ин соҳа аз бисёр ҷиҳат ба қабули як қатор санадҳои меъёрӣ – ҳуқуқӣ вобастагӣ дорад. Аз ҷумла, мутобиқи «Барномаи рушди соҳаи моҳипарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2015», аз 2 июли соли 2008 барои пешрафти ин соҳа мусоидат намуд. Шумораи хоҷагиҳои моҳипарварии вилоят пайваста меафзояд ва ҳоло онҳо ба 185 адад расидаанд. Дар семоҳаи аввали соли ҷорӣ дар вилоят ҳамагӣ 189 тонна моҳӣ истеҳсол гардидааст, ки ин нисбати ҳамин давраи соли гузашта 56 тонна кам мебошад. [6]

Масъалаи рушди соҳаи чорводорӣ дар вилоят низ яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад, ки дар заминаи дуруст ба роҳ мондани он проблемаҳои норасогиҳои маводи гӯшти ва ширӣ ҳалли худро ёфта истодаанд. Имрӯзҳо, бо мақсади афзун намудани маҳсулнокии соҳаи чорводорӣ дар ҳамкорӣ бо хоҷагиҳои деҳқонӣ ва аҳоли доир ба зиёд кардани саршумори чорвои хушзот бо роҳи амалигардонии корҳои селекциониву зотпарварӣ тадбирҳои муассир андешида мешаванд. Ин яке аз роҳҳои асосии ба таври интенсивӣ зиёд намудани истеҳсоли маҳсулот ва таъмини талаботи аҳоли бо гӯшту шири худӣ мебошад.

Дар вилоят афзоиши саршумори чорво ва паранда низ тайи солҳои охир афзуда истодааст. Аз ҷумла, саршумори чорвои калони шохдор дар соли 2011 – 842 ҳазору 760 сар, соли 2012 – 853 ҳазору 275 сар, 863 ҳазору 887 сар, соли 2013 – 863 ҳазору 887 сар, соли 2014 – 870 ҳазор 826 сарро ташкил мекард. Саршумори гӯсфанду буз соли 2011 – ба 1 миллиону 905 ҳазору 898 сар, соли 2012 – ба 1 миллиону 943 ҳазору 202 сар, соли 2013 – ба 1 миллиону 986 ҳазору 637 сар, соли 2014 – ба 2 миллиону 21 ҳазору 652 сар расонида шудааст. Саршумори паранда соли 2011 – ба 1 миллиону 509 ҳазору 966 сар, соли 2012 – ба 1 миллиону 556 ҳазору 797 сар, соли 2013 – ба 1 миллиону 584 ҳазору 976 сар, соли 2014 – ба 1 миллиону 629 ҳазору 209 сар мерасид. [5]

Маҳз дар заминаи зиёд гардидани саршумори чорво ва паранда истеҳсоли гӯшту шир меафзояд. Аз ҷумла, истеҳсоли гӯшт дар соли 2011 – ба 762 ҳазору 76 тонна, соли 2012 – ба 83 ҳазору 191 тонна, соли 2013 – ба 908 ҳазору 59 тонна ва соли 2014 ба 103 ҳазору 658

тонна расонида шуд. Истехсоли маҳсулоти ширӣ соли 2011 – ба 319 ҳазору 328 тонна, соли 2012 – ба 360 ҳазору 761 тонна, соли 2013 – ба 392 ҳазору 395 тонна ва соли 2014 – ба 409 ҳазору 990 тонна расидааст.

Масъалаи ниҳоят муҳим дар ҳалли зиёд намудани ҳаҷми заминҳои кишт ва дар ин замина афзун намудани маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ, ин масъалаи беҳтар намудани ҳолати мелиоративии замин ва қоидаҳои агротехникии истифодаи он ба шумор меравад. Бо ин мақсад дар вилоят аз 17400 гектар замин ҳолати мелиоративии 5300 гектар беҳтар гардонда шуда, беҳсозии ҳолати 15700 гектари дигар ба нақша гирифта шудааст. Мусаллам аст, ки тайи солҳои соҳибистиклолӣ васеъ намудани заминҳои қорӣ бо мақсади рушди соҳаи кишоварзӣ дар вилояти Хатлон аз ҳисоби аз худ намудани заминҳои қорами ноҳияи Данғара рӯи қор меояд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар таърихи рӯзҳои 12-13 – майи соли 2017 дар ноҳияи калонтарини вилоят – ноҳияи Данғара бо вазъи зиндагии сокинон, чараёни иҷрои барномаҳои давлатӣ шинос гардид. Вобаста ба ин дар рӯзи 13 майи соли 2017 дар шаҳраки Данғара бо роҳбарону фаъолони вилоят, шаҳру ноҳияҳо, ҷамоатҳои шаҳраку деҳот, масъулони сохтору мақомоти давлатӣ, соҳибкорону роҳбарони хоҷагиҳои деҳқонӣ ва намояндагони аҳли ҷомеа мулоқот доир намуд. [4]

Ҳамзамон, дар доираи лоиҳаи «Обёрии заминҳои Данғара», ки аз ҷониби шарикони рушд маблағгузорӣ гардида истодааст, дар маҷмӯъ 4 ҳазору 250 гектар замин аз худ карда шуд. [10, с. 70-72] Дар доираи ин лоиҳа боз обёрии як ҳазору 750 гектар замин амалӣ шуда истодааст. Умуман, солҳои наздик дар ноҳияи Данғара қариб 7 ҳазор гектар замин аз худ гардида, зиёда аз 12 ҳазор ҷойи қори нав ташкил карда мешавад. Азхудкунии заминҳои нав дар ноҳияи Данғара қариб барои сокинони бисёр ноҳияҳои кишвар имконият фароҳам меорад, ки дар заминҳои азхудшуда соҳиби хоҷагиҳои деҳқонӣ, қитъаи замин ва ҷойи қор гарданд. Ба ин восита дар ҳудуди ноҳия шаҳраку деҳаҳои нави аҳолинишин бунёд мешаванд. [8].

Бояд гуфт, ки даҳ ғоизи заминҳои кишти вилоят ба ноҳияи Данғара рост меоянд ва ин яке аз нишондиҳандаҳои калонтарин дар кишвар мебошад. Мувофиқи пешниҳоди мутахассисони соҳа дар водии Данғара обёрӣ ва азхуд кардани 100 ҳазор гектар замин, аз ҷумла обёрӣ намудани 76 ҳазор гектар замин имконпазир мебошад. Аз майдони умумии 76 ҳазор замини обёришаванда 49 ҳазор гектар ба ноҳияи Данғара ва 27 ҳазор ҳазор гектар ба ноҳияҳои Фарҳор, Панҷ, Вахш ва Ҷалололиддини Балхӣ рост меояд. [1]

Масъалаи муҳими дигаре, ки метавонад дар вилояти Хатлон ба ҳалли проблемаи озуқаворӣ ва иқтисодиёт ҳамаҷониба мусоидат намояд, ин масъалаи васеъ намудани заминҳои қорам ва кишт дар минтақаҳои кӯҳии вилоят дар мисоли ноҳияҳои Балҷувон, Ховалинг, Шамсиддини Шохин, Муъминобод, Темурмалик мебошад. [9, с. 156] Дар доираи ин тадбирҳо пайваста қорҳо дар мавриди рӯи қор омадани Барномаҳои рушди ноҳияҳои кӯҳӣ мусоидат менамояд. Дар ин ҷода нахустин қорҳо дар мисоли зиёд намудани майдони боғу тоқзорҳо дар дар талу теппаҳои кӯҳӣ амалӣ мегарданд. Натиҷаҳои ин тадбирҳо самарайи нек ба бор меоварад, вале барои аз ҳолати зарароварии истехсолӣ баровардани хоҷагиҳои минтақаҳои кӯҳӣ қорҳои зиёди дигареро бояд анҷом дод. Новобаста аз ин барои ҳалли масоили таъмини амнияти озуқаворӣ дар вилоят мутобиқи тадбирҳои Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон миқдори муайяни заминҳо бо унвони «заминҳои президентӣ» ба аҳолии деҳот тақсим шудааст. Ин тадбир то ҷое барои ҳалли проблемаи мазкур мусоидат менамояд ва натиҷаҳои хуб барои аҳолии деҳот оварда истодааст. Новобаста аз ин барои ҳамаҷониба вусъат бахшидан ба масъалаи рушди соҳаи кишоварзӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди иқтисодиёти вилоят мебошад ин қорҳо анҷом дод:

1. Қорӣ намудани назорати қатъӣ оиди истифодаи самараноки заминҳои обии соҳаи кишоварзӣ;
2. Баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат дар истехсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ (аз дар як сол 2 ва 3 маротиба ҳосил бардоштан);
3. Таъмини хоҷагиҳои соҳаи кишоварзӣ бо тухмиҳо, нуриҳои минералӣ ва захримикатҳо бо нархҳои дастрас;

4. Ташкил намудани паркҳои муосири технологӣ бо мақсади механиконидани истеҳсолот;
5. Ташкили босамари фуруши маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ бо воситаи бозор ва дастгирии ҳамаҷонибаи истеҳсолкунандагон;
6. Ташкили хочагиҳои кооперативӣ бо мақсади истифодаи васеи техника ва технология ва дар ин замина ба даст овардани ғоидаи бештар ба истеҳсолкунандагон ва ғайраҳо. [11, с. 60]

Адабиёт:

1. Вилояти Хатлон www.cit.tj/istiqlol/vilkhatlonrus.php KHATLON | 2016 www.khatlon.tj/ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Хатлонская область](https://ru.wikipedia.org/wiki/Хатлонская_область).
2. История таджикского народа. Т. VI: Новейшая история (1941-2010 гг.) / под общ. ред. Р.М. Масова. – Душанбе, 2011. – С. 456.
3. Наврӯз Носирӣ., Бобоев Н.Д. Вазъи соҳаи ғайрияшхонаи инноватсионӣ дар КАС вилояти Хатлон / Н.Носирӣ., Н.Д. Бобоев // Формирование кластерной политики как основы инновационной ориентированности и конкурентоспособности региона: Сборник научных статей. – Душанбе: КГУ, 2018. - С. 180.
4. Рӯзномаи «Чумхурият», аз 9 ноябри 2017.
5. Сарраёсати Агентии Омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон // Омори солонаи вилояти Хатлон (маҷмуаи омори). 2015. С. 6-7; С. 133 – 137.
6. Суханрони Эмомалӣ Раҳмон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар мулоқот бо роҳбарону ғайрияшхона ва намояндагони сокинони вилояти Хатлон, ноҳияи Данғара, 13 майи соли 2017. Рӯзномаи «Чумхурият», 15 майи соли 2017.
7. Садриддинов, С. Перспектива по развитию и использованию потенциальных возможностей аграрного производства Кулябского региона / С. Садриддинов // Формирование кластерной политики как основы инновационной ориентированности и конкурентоспособности региона: Сборник научных статей. – Душанбе: КГУ, 2018. - С. 217.
8. Сафари кории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар минтақаи Кӯлоб // «Чумхурият», 25 августи соли 2005.
9. Сафаров, З., Раҳимова, М. Нақши ваҳдати миллӣ дар рушди иқтисодиёти шаҳру ноҳияи Кӯлоб // Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Нақши ваҳдати миллӣ дар рушди иқтисоди Тоҷикистон” (ш. Кӯлоб, 24 июни соли 2017). – Душанбе, 2017. – С. 158.
10. Хотамов, Н.Б. Социально-экономические преобразования Республики Таджикистан в период суверенитета (1991-2006) / Н.Б. Хотамов. - Душанбе; 2008. - С.70-72.;
11. Комилов, Н.Б., Шералиев, Э.Н., Тағоев, Ҷ.Ҷ. Такмили механизми танзими давлатии истифодаи захираҳои заминҳои кишоварзӣ (дар мисоли минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон) / Н.Б. Комилов., Э.Н. Шералиев., Ҷ.Ҷ. Тағоев. – Душанбе, 2020. – С. 60.

ВИЛОЯТИ ХАТЛОН: НАҚШИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Мақолаи мазкур ба масъалаи мубрами бахши илми таърих бахшида шудааст ва дар он муаллифон масъалаи инкишоф ва рушди бахши иқтисодиёти вилояти Хатлонро мавриди назар ва таҳқиқ қарор додаанд. Назари муҳаққиқон ба он далолат менамояд, ки дар замони соҳибистиклолӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва махсусан вилояти калонтарини он - Хатлон дар бахши соҳаи кишоварзӣ ҳамаҷониба рушд менамояд. Дар ин радиф барои ҳалли проблемаи таъмини амнияти озуқаворӣ дар вилоят ва ҳалли таъмини аҳоли бо озуқа амалӣ гардидани тадбири Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон бо унвони тақсими «заминҳои президентӣ» ҳамаҷониба мусоидат менамояд. Ҳукумати Тоҷикистон пайваста ба масъалаи рушди соҳаи кишоварзӣ аҳамияти ҷиддӣ зоҳир менамояд. Ҳамин аст, ки дар доираи амалисозии лоиҳаи «Обёрии заминҳои Данғара» бо дастгирии шарикони рушд заминҳои қорами минтақаи Кӯлоб васеъ мегардад. Ба ин монанд дар доираи рӯи кор омадани Барномаҳои рушди ноҳияҳои кӯҳӣ

дар минтақаҳои кӯҳии вилоят дар мисоли ноҳияҳои Балҷувон, Ховалинг, Шамсиддини Шохин, Муъминобод, Темурмалик солҳои охир ба масъалаи зиёд намудани заминҳо бо мақсади бунёди боғу тоқзорҳои нав нақшаҳои амалӣ роҳандозӣ мегарданд. Натиҷаи амалигардонии ин тадбирҳо боис мегардад, ки вазъи соҳаи кишоварзӣ дар вилояти Хатлон пайваста беҳтар гардида, дар заминаи он дараҷаи зиндагӣ ва шароити иҷтимоии аҳоли беҳтар мегардад.

Калидвожаҳо: Вилояти Хатлон, таърих, давраи соҳибистиклолӣ, иқтисодиёт, соҳаи кишоварзӣ, чорводорӣ, рушд, «заминҳои президентӣ», ноҳияҳои кӯҳӣ, Барномаҳои рушд, амнияти озуқаворӣ, беҳдошти зиндагӣ.

ХАТЛОНСКАЯ ОБЛАСТЬ: РОЛЬ АГРАРНОГО СЕКТОРА В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ

Данная статья посвящена важнейшему вопросу исторической науки, и в ней авторы обсуждали и исследовали проблему развития экономического сектора Хатлонской области. Мнение исследователей свидетельствует о том, что в период независимости Республика Таджикистан, и особенно ее крупнейшая область – Хатлонская область, развивались по всем направлениям в сфере сельского хозяйства. В этой связи реализация меры Президента страны Эмомали Рахмона под названием раздача «президентских земель» помогает решить проблему продовольственной безопасности региона и обеспечить население продовольствием.

Правительство Таджикистана постоянно придает большое значение развитию аграрного сектора. То есть в рамках реализации проекта «Орошение Дангаринских земель» при поддержке партнеров по развитию будут расширены пахотные земли Кулябского региона. Таким же образом, в рамках реализации Программы развития горных районов в горных районах региона, например, в Балджуванском, Ховалингском, Шамсиддин Шахинском, Муминабадском, Темурмаликском районах, в последние годы стартовали практические планы по увеличению земли с целью строительства новых садов и виноградников. В результате реализации этих мер состояние аграрного сектора Хатлонской области постоянно улучшается, и на его основе улучшаются уровень жизни и социальные условия населения.

Ключевые слова: Хатлонская область, история, период независимости, экономика, сельское хозяйство, животноводство, освоение, «президентские земли», горные регионы, программы развития, продовольственная безопасность, благосостояние жизни.

KHATLON REGION: ROLE OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN ECONOMIC DEVELOPMENT

This article is devoted to the most important issue of historical science, and in it the authors discussed and explored the problem of development and development of the economic sector of the Khatlon region. The opinion of researchers indicates that during the period of independence, the Republic of Tajikistan, and especially its largest region, the Khatlon region, developed in all areas in the field of agriculture. In this regard, the implementation of the measure of the President of the country Emomali Rahmon entitled “Distribution of “presidential lands” helps to solve the problem of food security in the region and provide the population with food.

The Government of Tajikistan constantly attaches great importance to the development of the agricultural sector. That is, as part of the implementation of the project “Irrigation of Dangara lands”, with the support of development partners, the arable lands of the Kulob district will be expanded. In the same way, as part of the implementation of the Mountain Regions Development Program in the mountainous areas of the region, for example, in the Baljuvon, Khovaling, Shamsiddin Shohin, Muminobod, Temurmalik regions, practical plans have been launched in recent years to increase land in order to build new orchards and vineyards. As a result of the implementation of these measures, the state of the agricultural sector of the Khatlon region is

constantly improving, and on its basis the standard of living and social conditions of the population are improving.

Key words: Khatlon region, history, period of independence, economy, agriculture, livestock breeding, development, presidential lands”, mountainous regions, development programs, food security, well-being of life.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назарзода Пирали Сафар, доктори илмҳои сиёсӣ, профессори кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16. Email: Nazarzoda_PS@mail.ru? Телефон: 931 70 17 65

Акрамова Саодат ассистенти кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ; Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16. Email: Nsadi79@mail.ru Телефон: 989 04 90 58.

Сведения об авторах: Назарзода Пирали Сафар, доктор политических наук, профессор кафедры истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета им.А. Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. Email: Nazarzoda_PS@mail.ru, Телефон: 931 70 17 65

Акрамова Саодат ассистент кафедры истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета им.А. Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. Email: Nsadi79@mail.ru Телефон: 989 04 90 58.

Information about the authors: Nazarzoda Pirali, Doctor of Political Sciences, Professor of the department of history education and methods A. Rudaki. address: 735360, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kulob, S. Safarov Street 16. Email: Nazarzoda_PS@mail.ru, Phone: 931 70 17 65

Akramov Saodat, Kulob National University Associate Professor of the Department of Historians and Methods of Education History address: 735360, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kulob, S. Safarov Street 16. Email: Nsadi79@mail.ru Phone: 989 04 90 58.

УДК:930(2-тадж)

ББК:63.3(2-тадж)

Т-65

ВКЛАД В.Ф. ОШАНИНА И Л.В. ОШАНИНА В ИЗУЧЕНИЕ ЭТНОГРАФИИ ТАДЖИКОВ

Бокиев Р.У., к.и.н., доцент, Шамсия Т., докторант (PhD)
Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Наиболее тщательные научные исследования по изучению территории нынешнего Таджикистана в период XIX- начало XX вв. были проведены русскими исследователями Г.А. Арандаренко, А. Гребенкиным, А.А. Бобринским, А. Шишовым, Б.Л. Громбачевским и др. Особенно большой вклад в этнографическое изучение Таджикистана внесли отец и сын - В.Ф. Ошанин и Л.В. Ошанин. В.Ф. Ошанин являлся ближайшим другом и соратником А.П. Федченко. Исследованию Средней Азии, в частности Памира, Алайской долины, Каратегина, Дарваза он посвятил более 30 лет жизни.

Первые русские научные экспедиции начали проводиться на территории нынешнего Таджикистана в период 70-х годов XIX века. Изучению материальной и духовной культуры ее населения являются такие работы как: «Дарваз и Каратегин» В.Ф. Ошанина, «Вахио» и «Дарваз» Б. Громбачевского. В процессе проведенной им этнографических исследований в

1878 году в Каратегине была впервые точно выяснена граница расселения таджиков по долине реки Сурхоб на восток. Именно В.Ф. Ошанин определяет такой границей долину реки Оби-Тенгиз: «Только начиная от долины этой последней реки, вверх по Сурхобу мы встречаемся со сплошным кара-киргизским населением». [2, с. 85]

В 1876 году по инициативе В.Ф. Ошанина была предпринята экспедиция на Алай. Эта экспедиция прошла через Алайский хребет на Алайскую долину, перевал Кызыл-Ара к озеру Каракуль на Памир-Харгуш, перевал Узбель к котловине озера Ранкуль. В 1878 году В.Ф. Ошанин возглавил экспедицию в Каратегин, которая исследовала обширные горные пространства и межгорные долины Алая от меридиана города Самарканда, на западе до города Ош на востоке. Экспедиция открыла хребет, названный именем Петра I, и ледник, который В.Ф. Ошанин назвал именем своего друга, натуралиста и путешественника А.П. Федченко.

В.Ф. Ошанин, также дает полную антропологическую характеристику таджикского населения Каратегина и расселения его по долинам рек Сурхоб и Оби Ягноб что является одним из первых трудов в этой области. Также, ученым были собраны материалы по расчистке земель от камней под посевы, при том характеризуя приёмы и орудия земледелия каратегинцев параллельно сопоставляя с культурой индоевропейских народов Кавказа, тем самым давая подробное описание этим действиям. В. Ошанин впервые в русской литературе подробно описывает приемы строительства и порядок эксплуатации оврингов, путепроводных искусственных карнизов, широко применявшимся в дорожном строительстве не только на территории Таджикистана, но и других горных районов Средней Азии, Гималаев, Тибета, Гиндукуша. [2, с. 50]

Ошанину В.Ф. принадлежат огромное количество этнографических исследований, среди которых особенно выделяется его работа «Поездка А.Э. Регеля в Дарваз». [10, с. 89] Это было первое посещение Дарваза европейцам. [11, с. 100]. А.Э. Регель подробно описал в своих записях о системе питания населения Дарваза. [10, с. 60] В 1906 году, В.Ф. Ошанин, вышел в отставку и переехал в Санкт-Петербург. Работал в энтомологическом отделе Зоологического музея Академии наук России. Часто выступал в Русском энтомологическом обществе с научными докладами о географии, фауне и флоре Средней Азии, к нему часто обращались за консультациями П.П. Семенов-Тян-Шанский, Л.С. Берг и другие известные ученые. Его основные научные работы посвящены вопросам систематики и географического распространения настоящих полужесткокрылых и равнокрылых насекомых. Описал много новых видов насекомых Средней Азии и средней полосы европейской части России. Он автор около сотни научных работ, составил трехтомный систематический и географический каталог палеоарктических настоящих полужесткокрылых, цикадовых и листоблошек, в котором нашли отражение свыше 5 тысяч видов насекомых, изданного Академией наук в 1906-1910 годах, перевел на русский язык «Международные правила зоологической и ботанической номенклатуры» (1911).

Многолетние исследования и открытия В.Ф. Ошанина были отмечены Малой золотой медалью Императорского Русского Географического Общества, премией им. П.П. Семенова-Тян-Шанского Русского энтомологического общества. Вице-президент Русского энтомологического общества (1917 г.). Совместно с А.П. Федченко он был членом и основателем Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете, активно участвовал в работе Московского общества испытателей природы.

В 1870 году вышел его первый печатный труд «Список полужесткокрылых Московского учебного округа». В 1872 году Василий Федорович ездил по поручению министерства государственных имуществ в Германию, Южную Францию и Италию для изучения шелководства. С 1872 по 1906 год В.Ф. Ошанин жил в Ташкенте, где более десяти лет (до 1883 года) был директором шелкомотальной фабрики, которая одновременно являлась и школой шелководства, затем преподавал естественные науки в Туркестанской учительской семинарии. В 1891 году он был назначен директором Первой Ташкентской женской гимназии. В

1881 году ученый объехал части Ташкентского, Джизакского и Ходжентского уездов, пострадавшие от пруса и кузнечиков (*Stenobothrus*), в 1884 году совершил экспедицию в Самарканд и Пенджикент, в 1886 году – в горы бассейна р. Чирчика, в 1887 году ездил в Верный (Алма-Ата) и Каракол (Пржевальск) для описания последствий землетрясения. В.Ф. Ошанин с 1863 года член – Корреспондент Русского энтомологического общества. Жизнь В.Ф. Ошанина яркий пример беззаветного служения науке, неутолимого строения сделать как можно больше для пользы Отечества.

Умер В.Ф. Ошанин 7 февраля 1917 года в городе Петрограде, похоронен на Смоленском кладбище. ореол славы окружал его при жизни, не померк свет этой славы и сейчас. Круг научных интересов В.Ф. Ошанина был настолько широк, просветительская деятельность настолько плодотворна, что современники называли Василия Федоровича выдающимся, великим, талантливым человеком.

После смерти ученого его богатейшая специальная энтомологическая библиотека, состоящая из 2100 книг, была передана семьей зоологическому музею Академии наук СССР. Именем В.Ф. Ошанина названы: один из ледников Гиссарского хребта (площадь – 15,6 км, высшая точка – 5340 м), открытый ботаником В.И. Липским в 1896 году, а также один из памирских пиков – пик Ошанина (6389 м) в 1947 году. Его имя дано открытому им на Памире дикорастущему многолетнему луку *Allium oshaninii*.

Продолжателем дело отца - В.Ф. Ошанина стал его сын - Лев Васильевич Ошанин, который внес весомый вклад в изучение этнографии, особенно этногенеза таджиков и других народов Средней Азии. Его научные исследования о степени участия древних народов Передней Азии в этногенезе таджиков, а также о степени участия арабских и монгольских завоевателей в этногенезе народов Средней Азии, в частности таджиков являются бесценным.

Одна из крупных экспедиций по изучению Южного Таджикистана состоялась благодаря сотрудничеству Института истории и Среднеазиатского госуниверситета (САГУ) в 1952 и 1953 гг. Работа проводилась под общим руководством доктора биологических наук Л.В. Ошанина, начальника отряда кандидата биологических наук В.Я. Зезенковой при участии студентов САГУ. Переселение горных таджиков на земли нового орошения, в хлопкосеющие районы требовало срочного сплошного этнографического обследования Гармской области, в состав которой в 50-е гг. XX в. входили Каратегин и Дарваз, поскольку массовая миграция, как правило, совершенно меняет историко-географические районы с их бытом и духовной культурой, различными обычаями, обрядами, традициями.

В своих исследованиях Л.В. Ошанин касаясь вопроса этногенеза народов Средней Азии писал: «...история сложения национальных объединений Средней Азии из различных племен является задачей этнографов и историков. История формирования единого национального языка на данной определенной территории является задачей лингвистов. А первоочередной задачей стоящим перед антропологией, является изучение современного расового состава населения Средней Азии, а равно изучение палеоантропологических материалов, т.е. костных материалов, добытых из хронологически датированных, а по возможности и этнически определенных древних погребений. Путем сопоставления современного расового состава населения с палеоантропологическими материалами восстанавливается история заселения данной территории различными человеческими расами, и в конечном счете история сложения данной нации из различных рас». [12, с. 20]

Для разрешения проблем этногенеза кардинальное значение имеет тот факт, что одна из расы Средней Азии является местными, автохтонными, сформировавшимися на территории Средней Азии, другие переселившимися из стран, лежащих за ее пределами. Сопоставление данных сравнительной антропологии современного населения с данными палеоантропологии дает наиболее надежный ответ на один из основных вопросов о том, какая основная масса населения вошла в состав данного народа – древнейшая местная или переселившаяся позднее, и если переселившаяся, то откуда и когда». [3, с. 80]

Основные исследования посвящены антропологическому составу и этногенезу народов Средней Азии. Он выделил на территории Средней Азии 2 европеоидных антропологических

типа: закаспийский и среднеазиатского Междуречья памиро-ферганская раса, а также выдвинул и обосновал гипотезу скифо-сарматского происхождения туркмен.

Литература:

1. Кириченко А. Н. Василий Федорович Ошанин: зоолог и путешественник (1844-1917) А. Н. Кириченко. – М., 1940. – 32 с. Сер. историч. № 5.
2. Ошанин Л.В., В.Ф. Ошанин: энтомолог и путешественник: очерки жизни и деятельности. Л.В. Ошанин, А.А. Азатьян. – М.: Географии, 1961. – 95 с. (со списком печатных трудов В.Ф. Ошанина).
3. Ошанин Л.В. Этногенез таджиков по данным сравнительной антропологии тюрских и иранских народов Средней Азии. Труды Академии наук Таджикской ССР. Т.ХХУ11.1954.
4. Лебедев Д.М. Русские географические открытия и исследования с древнейших времен до 1917 года. Д.М. Лебедев, В.А. Есаков. – М., 1971. – 520 с.
5. Огрызков К. Талантливый зоолог, неутомимый путешественник // Ленинское знамя. – 1973. – 8 дек.
6. Николаев А. Ученый-энциклопедист. Ленинское знамя. От 2 окт.– 1976.
7. Мирзаев Р. Посвятивший себя Туркестану. Василий Ошанин. Солнце путешествует по миру, чтобы рассеять тени: путешественники и исследователи на Великом шелковом пути / Р. Мирзаев. – М.: Муравей, 2005. – С. 133–145.
8. Портнихина Т. Ученый, путешественник, гуманист. Заветы Ильича Данковский район. – 2005. от 19 мая.
9. Покотило Н.И. Отчет о поездке в пределы Центральной и Восточной Бухары в 1886 году. Ташкент, 1882, - с 12-29.
10. Федченко Б.А. Памир и Шугнан. Известия РГО. Т.33.1902 .вып.3.-с 282.
11. Ошанин В.Ф. Поездка А.Э. Регеля на Дарваз. Туркестанские ведомости..1889.№5.
12. Ошанин В.Ф. Каратегин и Дарваз. ИИРГО.-СПб,1881,вып.110.
13. Ошанин Л.В. Этногенез таджиков по данным сравнительной антропологией тюрских и иранских народов Средней Азии. Тр. АН Тадж. ССР. Т.ХХУ11.1954. С 13-23.

ВКЛАД В.Ф. ОШАНИНА И Л.В. ОШАНИНА В ИЗУЧЕНИЕ ЭТНОГРАФИИ ТАДЖИКОВ

Данная статья посвящена одному из важнейших направлений истории таджиков, изучению учёными и археологами их образа жизни, обычаев, материальной и духовной культуры.

В статье авторы отметили вклад российских исследователей отца и сына В.Ф. Ошанин и Л.В. Ошанин, который вместе с другими российскими и зарубежными учеными и исследователями исследовали этногенез, быт, обычаи и культуру таджикского народа.

Стоит отметить, что В. Ошанин как исследователь изучал не только обычаи и традиции таджикского народа, но и флору и фауну таджикского региона. Именно благодаря его усилиям крупнейшему леднику Таджикистана было присвоено имя ученого А.П. Федченко.

Авторы научно подкрепили статью, основываясь на исследованиях исследователей и археологов и приведя факты, цифры и цитаты. При этом они также выразили свое мнение по рассматриваемому вопросу.

Ключевые слова: история, таджики, культура, нация, обычай, регион, ледник, цитата, исследование, изучение, флора, фауна, Таджикистан, материал, археолог.

САҲМИ В.Ф. ОШАНИН ВА Л.В. ОШАНИН ДАР ОМУЌИШИ ЭТНОГРАФИЯИ ТОЧИКОН

Мақолаи мазкур ба яке аз самтҳои муҳими таърихи тоҷикон омузиши тарзи зиндагӣ, урфу одат, маданияти моддию маънавии онҳо аз ҷониби олимону бостоншиносон бахшида шудааст.

Муаллифон дар мақола саҳми муҳаққиқони рус падару писар В.Ф. Ошанин ва Л.В. Ошанинро мавриди баррасӣ қарор додаанд, ки дар баробари дигар олимону муҳаққиқони рус ва хорича этногенез, зиндагӣ, урфу одат ва маданияти миллати тоҷикро таҳқиқ намудаанд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки В. Ошанин ҳамчун муҳаққиқ на танҳо урфу одат ва анъанаҳои миллати тоҷик, балки олами набототу ҳайвоноти минтақаи Тоҷикистонро низ мавриди омузиш қарор додааст. Маҳз бо кӯшиши ӯ пиряхи калонтарини Тоҷикистон номи олим А.П. Федченкоро гирифтааст.

Муаллифон дар тақя ба таҳқиқоти муҳаққиқону бостоншиносон ва овардани факту рақамҳо ва иқтибосҳо мақоларо аз ҷиҳати илмӣ пуркуват намудааст. Ҳамзамон, фикру андешаи худро низ оид ба масъалаи мавриди назар баён кардаанд.

Калидвожаҳо: таърих, тоҷикон, маданият, миллат, одат, минтақа, пирях, иқтибос, таҳқиқ, омузиш, наботот, ҳайвонот, Тоҷикистон, моддӣ, бостоншинос.

THE CONTRIBUTION OF V.F. OSHANIN AND L.V. OSHANIN TO THE STUDY OF TAJIK ETHNOGRAPHY

This article is dedicated to one of the most important areas of the history of Tajiks, the study by scientists and archaeologists of their way of life, customs, material and spiritual culture.

In the article, the authors noted the contribution of Russian father and son researchers V.F. Oshanin and L.V. Oshanin, who, together with other Russian and foreign scientists and researchers, studied the ethnogenesis, life, customs and culture of the Tajik people.

It is worth noting that V. Oshanin as a researcher studied not only the customs and traditions of the Tajik people, but also the flora and fauna of the Tajik region. It was thanks to his efforts that the largest glacier in Tajikistan was named after the scientist A.P. Fedchenko.

The authors scientifically supported the article, based on the research of researchers and archaeologists and provided facts, figures and quotes. At the same time, they also expressed their opinion on the issue under consideration.

Key words: history, Tajiks, culture, nation, custom, region, glacier, quotation, research, study, flora, fauna, Tajikistan, material, archaeologist.

Сведения об авторах: Бокиев Рузибек Усмонович, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета им. А. Рудаки. Адрес: 735360. РТ. г. Куляб, ул. С. Сафарова 16.

Шамсия Тоирхан ассистент кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени А. Рудаки. Адрес: 735360. РТ. г. Куляб ул. С. Сафарова 16, тел.: 988858540

Маълумот дар бораи муаллифон: Бокиев Рӯзибек Усмонович, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ. Суроға: 735360 ҶТ. ш.Кӯлоб кӯчаи С.Сафаров 16.

Шамсия Тоирхон ассистенти кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ. Суроға: 735360 ҶТ. ш.Кӯлоб кӯчаи С.Сафаров 16. тел: 988858540.

Information about the authors: Bokiev Ruzibek Usmonovich, candidate of historical sciences, associate professor of the department of the history of the tajik people, Kulob State University named after. A. Rudaki. Address: 735360 RT. Kulob, st. S. Safarova 16.

Shamsia Toirkhon, assistant of the department of history of the tajik people, Kulob State University named after A. Rudaki. Address: 735360 RT. Kulob st. S. Safarova 16, tel.: 988858540

ФАЪОЛИЯТИ СОҶАҲОИ ЭНЕРГЕТИКАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ СОҶИБИСТИҚЛОЛИИ КИШВАР

Маҳмадзода У.Д., н.и.т., дотсент

Сардори раёсати таълими Академияи идоракунии давлатии назди Президенти ҶТ

Арзишмандтарин сарвати табиӣи Ҷумҳури Тоҷикистон захираҳои сӯзишворӣ энергетикӣ маҳсуб меёбанд, ки мутаассифона, то асри XX мавриди омӯзиш ва коркард қарор нагирифта буданд. Захираҳои энергетикӣи кишвар дар заминаи 125 000 дарёҳои калон, миёна, хурд ва шохобҳои онҳо, 34 қули хурду калон, 4 млрд м³ газ, 3 млрд тонна ангишт, то 2 млрд тонна нефт, энергияи бепоени офтоб ва ғайра ташаккул меёбанд. Барпо гардидани ҳокимияти халқӣ дар солҳои 20-уми асри XX дар ин муносибат таҳаввулоти ҷиддӣ ба миён овард. Танҳо низоми сотсиалистӣ дар Тоҷикистон дар омӯзиши ҳайат ва ҳаҷми сарватҳои табиӣ ва обӣ-энергетикӣи кишвар кори бузурги амалиро анҷом дод.

Бо ёрии олимони ва мутахассисони рус, аллакай дар солҳои 30-юм захираҳои бузурги ангишт, нефт, газ, гидроэнергетикӣ, ки ба пешрафти қувваҳои истеҳсолкунанда, рушди соҳаҳои гуногун, аз ҷумла иқтисодӣ, илмӣ, фарҳангӣ заруранд, муайян гардиданд.

Ҷуғрофия ва захираҳои сарватҳои обӣ-энергетикӣи Тоҷикистон дар солҳои 30-юми асри XX, дар солҳои баъдичангӣ ва дар солҳои аввали ба даст овардани соҳибистиклолӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Дар тадқиқи онҳо олимони, мутахассисон аз Тоҷикистон, Россия ва дигар кишварҳо иштирок намуда, ҳар яки онҳо маълумотҳои ҷамъбастии худро оиди захираҳои сарватҳои обӣ-энергетикӣ ва сӯзишворӣи кишвар пешниҳод карданд. Нусхаи охирини омӯзиши захираҳои обӣ-энергетикӣ аз он сабаб эътимодбахш аст, ки дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ дар ҷумҳурӣ институти алоҳидаи илмӣ-тадқиқотӣ таъсис ёфт, ки мутахассисон, олимони он тақрибан дар толи 10 сол ҳамаи минтақаҳои ҷумҳуриро ба таври дақиқ тадқиқ намуданд. Онҳо мавқеи марказии ҷойгиршавии захираҳои ангишт, нефт, газ ва дигар сарватҳои табиӣро муайян намуда, ҳаҷми захираҳои обӣ-барқӣи ҳар як дарёи калону хурд, шохобҳои онҳоро ҳисоб карданд, инчунин ҳаҷми умумии захираҳои обӣ-барқӣи кишварро муайян намуданд.

Мавриди зикр аст, ки пешрафти иқтисоди миллии ҳар як кишвар ба захираҳои бойи табиӣ ва саноати пешрафтаи он вобаста аст. Дар айни замон, таъягоҳи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон энергетика ба ҳисоб меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги обию энергетикӣ буда, дар байни давлатҳои ИДМ ҷои дуюм, дар ҷаҳон ҷойи ҳаштумро ишғол мекунад. Аз рӯи иқтидори захираҳо ба сари аҳоли-87,8 кВт/с баъд аз Испания дар ҷаҳон ҷои дуюм, аз рӯи захираҳо вобаста ба худуд-3,62 кВт/с км² дар як сол дар ҷаҳон ҷои якумро ишғол менамояд [10, с. 179]. Аз 115,6 км³ ҳавзаи Баҳри Арал 64 км³-и он (55.4%) аз Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад, вале ба манфиатҳои кишвар танҳо 12,52% ё ин ки ҳамагӣ 14,58 км³-и ҳаҷми он истифода мешаваду ҳалос.

Аз тамоми захираҳои оби худуди Ҷумҳурии Тоҷикистонро убуркунанда, фақат 10% аз ҳаҷми умумӣ: 15.4% аз ҳавзаи дарёи Амударё ва 7.8% аз ҳавзаи дарёи Сир истифода мебаранд. Пас аз расидан ба Истиклолияти давлатӣ як силсила мушкилоту монеаҳои мавҷудаи ҷомеаи навин баргараф гардида, таҳкурсии давлати соҳибхтиёр гузошта шуд. Дар ҷумҳурӣ корҳои азими бунёдкориву созандагӣ ва ислоҳоти амиқи иқтисодию иҷтимоӣ оғоз гардид. Таъмини истиқлолияти энергетикӣ, аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардани кишвар ва таъмини амнияти озуқаворӣ ба самтҳои асосӣ ва стратегии сиёсати давлатӣ тақдир дода шуд.

Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон дар баромади худ ба муносибати даҳумин солгарди Иҷтисоии 16-уми Шурои Олӣ 15-уми ноябри соли 2002 чунин қайд карда буд: «Аз ин вазъияти мусоид дар ин даврон бархе аз мансабдорон ва роҳбарони муассисаву корхонаҳои калони саноатӣ ба хотири ба даст овардани пули бедарди миён талош бар он доштанд, ки таҷҳизоту асбобҳо, ҳатто тамоми корхонаҳои бузурги ҷумҳуриро тасарруф намуда, ба давлатҳои

дигар фурӯшанд. Дар он шабу рӯз роҳбароне низ буданд, ки охири имкониятҳои кишвар 27 корхонаи калонтарин, аз ҷумла НБО-и Норақ ва заводи алюминии Тоҷикро рӯйхат карда, ба хотири манфиати ночизи худ нақшаи ба давлатҳои дигар фурӯштани онҳоро кашада буданд» [2, с. 723]. Дар солҳои Истиқлолияти давлатӣ дар кишвар ба таври мунтазам ислоҳоти иқтисодӣ ва дигаргунсозии институтсионалиро сохторӣ гузаронида шудаанд, ки ба талаботи меъёрҳои муосири ҷаҳонӣ бисёр муҳим ва ҳадафнок арзёбӣ мешаванд.

Аз соли 1997, яъне пас аз пойдор гардидани сулҳу субот дар кишвар иқтисодиёти кишвар рӯ ба тараққӣ ниҳод. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳбарии Эмомалӣ Раҳмон барои инкишофи минбаъдаи кишвар ҳадафҳои стратегии худ: таъмини истиқлолияти энергетикӣ, раҳӣ аз бунбасти коммуникатсионӣ ва ҳифзи амнияти озуқавориро муайян намуд, ки тараққиёти минбаъдаи ҷумҳуриро дар бар мегирифт. Дар паёми навбатии худ 23 январи соли 2015 Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуд, ки «Тавре, ки борҳо таъкид карда будам, мо азму талош дорем, ки барои ҳар як сокини мамалакат шароити зиндагии шоистаро муҳайё созем ва ҳамаи нақшаву барномаҳоямон маҳз ба хотири амалӣ гардонидани ҳамин ҳадафи олии қабул ва амалӣ карда мешаванд» [5].

Қайд намудан ба маврид аст, ки пас аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ, ҷумҳурии тозаистиқлоламон ба мушкилиҳои ҷиддии энергетикӣ рӯ ба рӯ гардид ва ин масъала яке аз проблемаҳои асосии давлат ва роҳбарияти Тоҷикистон гардид. Дар солҳои аввали истиқлолият соҳаи энергетика талафоти зиёд дида буд. Теъдоди зиёди шабакаҳои барқӣ, неругоҳҳои ёрирасон вайрон карда шуданд. Истеҳсоли қувваи барқ ба 2 млрд. кВт/с. поён рафта, зиёда аз 500 нафар энергетикҳо аз ҷумҳурӣ ба хорича рафтанд. Ин вазъиятро Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон ёдовар шуда, дар яке аз суханронии хеш чунин гуфта буданд: «Истиқлолияти энергетикӣ Тоҷикистон ба рушди саноат, кишоварзӣ, тичорати хурду миёна таъсири бузург мерасонад. Яъне вай асоси стратегии эҳёи тамоми сохтори иҷтимоию иқтисодии Тоҷикистонро дар сатҳи сифатан наву технологӣ ташкил медиҳад» [6].

Ҷумҳурии Тоҷикистон муносибатҳои иқтисодии худро дар арсаи байналмилалӣ дар асоси меъёрҳои ҳамшарикӣ ва ҳамкориҳои мутақобилан судманд татбиқ менамояд. Маҳз бо талошҳои пайгириҳои Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон муносибатҳои хоричии Тоҷикистон пайваста ба густариши ҳамкориҳо ба шарикони рушд ва ҷомеаи ҷаҳонӣ равона гардидаанд, ки ин дар давраи Истиқлолияти давлатӣ эътибори Тоҷикистонро дар арсаи ҷаҳонӣ ба таври бисобиқа баланд бардоштааст.

Бояд тазаққур дод, ки густариши ҳамкориҳо бо кишварҳои Осиёи Марказӣ аз аввали солҳои соҳибистиқлолӣ дар меҳвари тавачҷуҳи Сарвари давлати тоҷикон Эмомалӣ Раҳмон қарор гирифтааст. Дар ин замина Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми хеш ба Маҷлиси Олии – 23 декабри соли 2022 қайд менамоянд, ки: «шароити иқтисодии Тоҷикистон ҳамкориҳои зичро бо кишварҳои минтақа - Ўзбекистон, Қирғизистон, Қазоқистон ва Туркменистон тақозо дорад. Густариши робитаҳо бо кишварҳои зикршудаи ҳамсоя ба таъмини осоиш ва оромии минтақа хизмат менамояд» [9].

Пешвои муаззами миллат се масъалаи муҳимтарини Осиёи Марказиро, аз қабилӣ проблемаи азхудкунии захираҳои энергетикӣ, пеш аз ҳама захираҳои барқи обӣ, истифодаи пурсамар ва оқилонаи об ва проблемаи коммуникатсия, интиқоли бемайлони мол, қувваи қорӣ ва сармоя, ки ҳанӯз дар форуми иқтисодии Авруосиё дар шаҳри Алмаато ироа карда буданд, дар ин Паём низ ёдрас шуда, аҳаммияти ҳаётан муҳим доштани ҳалли ин проблемаҳоро барои халқҳои Осиёи Марказӣ таъкид намуданд [9].

Бо ташаббус ва дастгириро нишондоди бевоситаи Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон Ҳукумати Тоҷикистон бо ташкилоту созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ СММ Бонки Умумиҷаҳонӣ, Бонки Рушди Осёӣ, ИДМ, Иттиҳоди Аврупо Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ, Созмони ҳамкориҳои Шанхай, CASA-1000, Шартномаи Хартияи Энергетикӣ, Ташкилоти Умумиҷаҳонии Савдо, Бонки Исломии Рушд ва ғайраҳо ва кишварҳои мутараққии ҷаҳон, назари Эрон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндустон, Хитой, Россия, Украина, Белоруссия, Германия, Амрико, Туркия ва ғайра муносибатҳои устувори иқтисодӣ барқарор намуд, ки онҳо дар татбиқи сиёсати ислоҳоти иқтисодӣ ва беҳдошти сатҳи зиндагии аҳоли дар кишвар саҳмгузори

намуданд.

Аз он, ки соҳаи энергетика дар ҷумҳурӣ ба худ мавқеи хоса дорад, бе пешрафт ва рушди он, иҷрои нақша ва барномаҳои калонҳаҷми иҷтимоию иқтисодии давлатӣ имконнопазир мебошад. Маҳз бо ҳамин мақсад давлат ва ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми чораҳои заруриро сари вақт андешида, баҳри расидан ба ин мақсад онро ба яке аз самтҳои асосии сиёсати давлатӣ табдил додааст. Давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри истифодаи захираҳои бойи обӣ-энергетикӣ худ кӯшишҳои зиёде намудааст. Агарчӣ аз худ намудани захираҳои обӣ-энергетикӣ ҷумҳурӣ аз солҳои 20-30-юми асри гузашта шуруъ шуда бошад ҳам, бисёре аз корҳо дар ин самт пурра ва то ба охир расонида нашудаанд. Дар даврони шуравӣ дар ҷумҳурӣ як қатор НБО-ҳои хурду калон, ба монанди: силсиланеругоҳҳои обии Варзоб (Варзоб 1,2,3), Сарбанд, Марказӣ, Шаршара, Қайроқум, Норақ, Бойғозӣ сохта ба истифода дода шудаанд. Дар баробари ин сохтмони як қатор НБО-ҳо, аз ҷумла НБО-и Роғун, Сангтуда -1, Сангтуда- 2, Шуроб, Кофарниҳон, Даштиҷум нотаом мондаанд ё нақшаи сохтмони онҳо боқӣ монда буду халос. Ба мақсади расидан ба ҳадафҳои стратегии худ - таъмини истиқлолияти энергетикӣ, аз бунбасти коммуникатсионӣ раҳо намудани мамлакат ва ҳифзи амнияти озуқаворӣ халқи тоҷик бо сарвари роҳбари оқилу донои худ Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон дар шароити ҷаҳонишавӣ ба корҳои азими бунёдкориву созандагӣ шуруъ намуда, ба муваффақиятҳо ноил гардида истодаанд. Амалигардонии сиёсати ҳукумат ва давлати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба татбиқи барномаҳои ислоҳоти иқтисодӣ ва тақмили сохтори идораи давлатӣ, инчунин ҳамкориҳои мутақобилан судманд бо ҷомеаи ҷаҳонӣ боиси вусъат ёфтани ҷараёни сармоягузорӣ ба иқтисодиёти кишвар, аз ҷумла соҳаи энергетика ва ҷалби бештари кумаки беруна гардидааст.

Дар яке аз паёми худ Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон таъкид карда буд, ки «Дар баробари ин, марҳилаи кунунӣ рушди давлати сохибистиклоламон ҳар як шахси худогоҳу худшинос ва меҳанпарастро водор месозад, ки барои созандагӣ бунёдкорӣ, ҳамчунин ба наслҳои оянда гузоштани мероси арзанда кӯшишу талош варзад» [7]. Ҳанӯз дар ибтидои асри XX - соли 2000-ум бо иқдоми Президент Эмомалӣ Раҳмон Ҷумҳурии Тоҷикистон дар радиои 191 кишвари ҷаҳон «Эълумияи Ҳазорсола»-ро ба имзо расонид. Дар ин замина Ҳукумати Тоҷикистон татбири ҳамаҷонибаи барои таъмини густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ ва ноил гаштан ба Ҳадафҳои Рушди ҳазорсола маҳсуб мегардад, ба роҳ андохт.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон борҳо таъкид намудааст: «Мусаллам аст, ки истиқлолияти комили давлатии мо ба истиқлолияти энергетикӣ марбут буда, он дар маркази тавачҷуҳи ҳукумати ҷумҳурӣ, қарор гирифтааст ва аз қисматсозтарин масъалаи ҳаёти миллат ва кишвар мебошад». Мавсуф андешаҳои хешро дар мавриди истиқлолияти энергетикӣ идома дода, 20-уми сентябри соли 2010 дар иҷлосияи маҷмааи Умумии Созмони Милали Муттаҳид дар шаҳри Нью Йорк зикр карданд, ки дастбӣ ба манбаъҳои энергия ҳаққи мусаллами давлат ва миллати мост [12, с. 5]. Эмомалӣ Раҳмон дар ин ҳамоиш аз ҷомеаи ҷаҳонӣ даъват ба амал овард, ки ба хусусияти дарозмуддат, аз ҷумла тағйирёбии иқлим ҳифзи гуногуннавьии биологӣ ва рушди ҳамкориҳо дар соҳаи истифодаи захираҳои обӣ-энергетикӣ тавачҷуҳи маҳсус дода шавад.

Бо роҳбарӣ ва дастгириҳои доимӣ бевоситаи Эмомалӣ Раҳмон барои раҳой ёфтани аз бӯҳрони энергетикӣ дар самтҳои гуногун корҳои сохтмонӣ вусъат ёфтанд. Бояд тазаққур дод, ки корҳои сохтмонӣ бо дастгирӣ ва маблағгузори ташкилоту муассисаҳои байналхалқӣ амалӣ мегардиданд. Неругоҳи Варзоб ва неругоҳи Қайроқум, ки таҷҳизоти он дар муддати дуру дароз фарсуда шуда буданд, тармиму таҷдид гардонид шуданд. Инчунин, 3 агрегати неругоҳи Норақ ҳам муҳтоҷ ба навсозии ҷиддӣ буда, бо ёрӣ ва дастгирии мутахассисони Украина таъмир ва азнавсозӣ карда шуданд. Дар баробари ин навбати аввали Маркази барқу гармидихӣ (ТЭЦ)-и Душанбе ба истифода дода шуд, ки ҳам аҳолиро бо қувваи барқ ва ҳам як қисмати шаҳри Душанберо бо оби гарм таъмин менамояд.

Неругоҳи барқи обии «Помир-1» аввалин нерӯгоҳи барқи обие мебошад, ки баъди ноил шудан ба Истиқлолияти давлатӣ дар кишвар сохта ба истифода дода шуд. Соли 1995 навбати якуми НБО-и «Помир-1» бо иқтидори истехсолии 14 мВт мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифт. Вале бояд гуфт, ки аввалин нерӯгоҳ барои бо қувваи барқ таъмин кардани эҳтиёҷоти маркази

вилояти Бадахшон ва ноҳияҳои атроф он нокифоягӣ мекард. Дар воҳӯрии худ сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон бо ғаёлолони ВМКБ соли 1998 қайд кард, ки бо вучуди мушкилоти азими иқтисодӣ барои пеш аз муҳлат сохта, ба истифода додани иншооти ҳаётан муҳим мусоидат хоҳад намуд. Сохтмон ва ба истифода додани НБО «Помир-1», ки мушкилии барқро дар ВМКБ баргараф мегардонад, маркази вилоят ва ноҳияҳои гирду атрофи онро бо қувваи барқ таъмин мекунад, дар роҳи расидани ВМКБ ба истиқлолияти энергетикӣ заминаи мусоид махсуб ёфта, аз тавачҷуҳ ва ғамхории Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардуми Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон гувоҳӣ медиҳад.

12 январи соли 2011 Неругоҳи барқи обии Помир-1 бо иқтидори пурраи 28 МВт ба истифода дода шуд. Ёдовар бояд шуд, ки дар таърихи 5 феввали соли 2007 дар НБО-и «Помир-1» садама ба вуқӯ пайваста буд, ки дар натиҷаи он тамоми таҷҳизоти неругоҳ зери об монда, истифодабарии минбаъдаи он номумкин гардида буд. Хушбахтона, то соли 2011 асари садама баргараф гардида, НБО-и Помир-1 бо таҷҳизоти наву замонавӣ мучаҳҳаз гардонида шуд. Дар давоми солҳои 2002-2005 дар ВМКБ барқарорсозӣ ва таъмири НБО-и «Намангут», зеристгоҳҳои Бизмиҷ, Ҷомӣ, Навобод, Поршинева, Хоруғ ва Буни, хатҳои ҳавоии барқии «Помир 1-Хоруғ» ва «Поршинева-Буни», НБО-и Хоруғ ва Ванҷ ба анҷом расонда шуданд.

Дар натиҷаи ҳамкориҳои судманд бо Федератсияи Россия бо сармояи 598 миллион доллари амрикоӣ 21-апрели соли 2005 бунёди неругоҳи азими «Сангтуда -1» бо иқтидори 670 МВт шуруъ гардида, 31-июли соли 2009 пурра мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифт. Ин ягона неругоҳи бузурге буд, ки пас аз пошхӯрии ИҶШС дар ҷумҳуриҳои собиқӣ он сохта ба истифода дода шуд.

20-уми феввали соли 2006 тавассути сармояи муштаракӣ Эрону Тоҷикистон хишти аввалини неругоҳи «Сангтуда-2» бо иқтидори 220 мВт гузошта шуда, соли 2013 ба истифода дода шуд, ки соле 1 миллиард кВт/с қувваи барқ истеҳсол мекунад. Соли 2014 Маркази барқу гармидиҳии «Душанбе-2» бо иқтидори 220 мегаватт ба қор дароварда шуда, сохтмони қисмати дуюми он оғоз гардид, ки соли 2017 бо дарназардошти навбати аввал ва иқтидори 400 мегаватт ба истифода дода шуд. Роғун яке аз сохтмонҳои асосии гидроэнергетикӣ баҳри расидан ба истиқлолияти энергетикӣ махсуб меёбад. Баъди берун кардани ҶСК «РусАл» аз созишнома оид ба бунёди НБО-и «Роғун» масъалаи анҷоми сохтмони он характери байнидавлатӣ, сиёсӣ ва ҳатто глобалӣ ба худ касб намуд. Феълан дар масъалаи анҷоми сохтмони НБО-и «Роғун» алалхусус муқовимати шадиди Ҳукумати Ҷумҳурии Ёзбекистон мушоҳида гардид. НБО-и «Роғун» сарчашмаи энергияи арзон ва аз лиҳози экологӣ тоза буда, талаботи Тоҷикистон ва Афғонистону Покистонро қонеъ гардонида метавонад. Бунёди НБО-и «Роғун» барои кулли ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, ки ба таври ҷиддӣ ба энергияи барқ эҳтиёҷ доранд, манфиатовар мебошад. «Ҳамгироии бештар амиқ истифодабарии стратегияи захираҳои об дар пояи обанборҳои мушаххас ва обёрикунӣ қатраӣ сабабҳои тақсимоии беадолатона ба истифодабарии захираҳои бузурги обҳои Осиёи Марказиро баргараф намуда, барои ояндаи водии Фарғона ягон хел таҳдид пеш намеоварад» - гуфтааст вакили парлумони Аврупо Струан Стивенсон [4, с. 76]. Маҳз бо талошҳои пайгирона ва мурочиат ба сохтмонҳои гуногуни байналхалқӣ ва минтақавӣ Сарвари давлати тоҷикон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавонист ба сохтмони НБО-и «Роғун» аз тарафи бонки умумичаҳонӣ (МВФ) иҷозатнома гирад.

Бояд тазаққур дод, ки ҳалли масъалаи расидан ба истиқлолияти пурраи энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи дарозмуҳлат ба бунёди сохтмони НБО-и Роғун зич алоқаманд аст. НБО Роғун дар навбати худ метавонад ба рушди босуръати дигар соҳаҳои, ки ба нуруи барқ эҳтиёҷ доранд тақони ҷиддӣ бахшад. Маҳз таҳия ва татбиқи ҷунин лоиҳаҳои минтақавӣ ҳамгироии обӣ-энергетикӣ ва мелиоративӣ-иригатионӣ метавонанд, ҳамчун нақшаи бештар самаранок ва фишанги таъсирбахши таъмини мубодилаи муфиди байниҳамдигарӣ ва ҳамкориҳои ҳамачонибаи ҷумҳуриҳои минтақаи Осиёи Марказӣ, комёб шудан ба суръати баланди рушди экологӣ, иқтисодӣ, таҳким ва тақвияти низоми мавҷудаи иҷтимоӣ-сиёсӣ дар фазои пасошуравӣ баромад намоянд.

Проблемаи муҳими дигар дар ин самт он буд, ки пас аз фурӯпошии низоми энергетикӣ ягонаи Осиёи Марказӣ, ки дар даврони Шуравӣ амал мекард, дар шимоли ҷумҳури

норасоии барқ эҳсос гардид. Бо дастгирии бевоситаи сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон бо сохтмони хатти интиқоли неруи барқи баландшиддати 500 кВт «Чануб - Шимол», ки масофаи беш аз 300 км-ро дар бар мегирад, 16 сентябри соли 2006 бо харчи 281,3 млн доллари ИМА дар ҳамкорӣ бо Ҷумҳурии Халқии Чин оғоз гардида, октябри соли 2009 пурра мавриди истифодабарӣ қарор гирифт. Дар баробари мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифтани хатти интиқоли неруи барқи баланшиддати 500 кВт-и «Чануб-Шимол» аҳолии вилояти Суғд то андозае бошад ҳам, бо энергияи худӣ таъмин гардиданд. Бо бунёди хатти интиқоли неруи барқи 220 кВт-и «Лолазор - Хатлон» низоми энергетикӣ ягонаи ҷумҳурӣ дар ҳоли шаклгирии комил қарор гирифт.

Ҳамзамон, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар татбиқи лоиҳаи CASA – 1000 бо давлатҳои Қирғизистон, Афғонистон ва Покистон иштирок дорад, ки мутобиқи он бояд хатти 500 кВт-и интиқоли неруи барқ ба масофаи 970 км аз Қирғизистону Тоҷикистон ба Афғонистону Покистон кашида шавад. Президенти кишвар барои расидан ба ҳадафҳои стратегияи худ аз ҷумла истиқлолияти энергетикӣ тамоми тадбирҳои заруриро андешида дар паёмҳои ҳарсолаи худ онро яке аз масъалаҳои асосӣ ва марказӣ арзёбӣ мекунад.

Самти дигари сиёсати энергетикӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро сохтмони неругоҳҳои хурд ташкил медиҳад. Дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №73 аз 2 феввали соли 2009 «Дар бораи барномаи дарозмуддати бунёди силсиланеругоҳҳои хурди барқӣ дар давраи солҳои 2009 - 2020» ва дастуру супоришҳои сарвари давлат дар яқоягӣ бо вазорату идораҳои дахлдор ва сармоягузори ватаниву хориҷӣ дар самти бо сохтмони НБО-ҳои хурд имрӯзҳо низ корҳо бо суръат идома дорад. Ҳоло дар ноҳияҳои ҷумҳурӣ 305 неругоҳҳои хурд ва 2434 таҷҳизоти барқдихандаи офтобӣ [1, с. 18] мавриди истифода қарор доранд. Дар баробари ин Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшиш бар он дорад, ки аз воситаҳои дигари алтернативӣ, ки қувваи барқ истеҳсол менамояд ба монанди ангишт, нафт, газ, энергияи офтоб, шамол истифода намояд ва дар ин роҳ корҳои зиёдеро низ ба анҷом расонида истодааст. Кофтуков ва аз худ намудани конҳои нафт, газ ва дигар сарватҳои зеризаминӣ вобаста ба он дар саросари ҷумҳурӣ идома дошт, ширкатҳои ватаниву хориҷӣ дар ин самт ҷалб карда шуданд.

Чи тавре, ки дар боло зикр намудем, Тоҷикистон дорои захираҳои бойи оби табиӣ мебошад, ки он сол то сол нуфузи ҷумҳуриро дар сатҳи байналмилалӣ баланд бардошта таваҷҷуҳи давлату ташкилот, ширкатҳо ва сармоягузори бузурги хориҷиро ба ин кишвари офтобиву бихиштосо харчи бештар ба худ ҷалб менамояд. Ҳанӯз академик А.Е. Ферсман, ки ба экспедитсияи соли 1932 роҳбарӣ мекард, чунин гуфта буд: «Агар дар маҷмуъ минтақаҳои гуногуни Осиёи Марказиро таҳқиқ намоем, маълум мегардад, ки на замин, балки об боигарии баъзе аз ин минтақаҳоро муайян мекунад. Ва маҳз об ва фаровонии он боигарии асосӣ ва аввалиндараҷаи Тоҷикистон ба ҳисоб меравад» [11, с. 9-10]. Захираҳои гидроэнергетикӣ сарчашмаи асосии энергия маҳсуб ёфта, дар роҳи истифодабарии маҷмуии он диққати ҷиддитар додан лозим меояд. Тазаккур бояд дод, ки дар сурати пурра аз худ намудани тамоми захираҳои обӣ ва сохта ба истифода додани гидроэлектростансияҳо Тоҷикистон метавонад дар давоми сол аз 527 то 600 млрд кВт/соат неруи барқ истеҳсол намояд. Аммо то ба имрӯз аз рӯи шиддати умумии муайян намудани гидроэлектростансияҳо, ки 4070 МВт-ро ташкил медиҳанд, танҳо 5%-и ин иқтидорҳои истифода мегарданд [12, с. 22]. Неруи барқ дар низоми энергетикӣ асосан аз ҳисоби неругоҳҳои барқӣ обӣ – 98% ва боқимонда аз ҳисоби неругоҳҳои барқи ҳароратӣ - 2% истеҳсол карда мешавад, ки ин нишондихандаи истеҳсоли неруи барқ аз захираҳои обӣ ва сӯзишвории воридотӣ вобаста буда, дар давоми 5 соли охир ба ҳисоби миёна 16,5 млрд. кВт соатро ташкил медиҳад. Дар солҳои 2000-2006 норасоии қувваи барқ дар мавсими тирамоҳу зимистон ба 4-4,5 млрд. кВт/соат баробар буда, дар ҷумҳурӣ маҳдудияти истифодабарии неруи барқ ҷорӣ карда шуда буд [3, с. 12-13]. Бо ҳама мушкилиҳои иқтисодию иҷтимоӣ, молиявӣ ва сиёсии мамлакат нигоҳ накарда, давлат ва ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон аз рӯзҳои аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ талош бар он доранд, ки харчи тезтар ва зудтар ҷумҳурӣ ва аҳолии онро аз ин проблемаи мушкил раҳонанд. Бо ҳамин мақсад ва баҳри ба танзим даровардани соҳаи сӯзишворию энергетикӣ дар ҷумҳурӣ ва риояи меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ дар соҳаи энергетика як қатор

конунҳо, санадҳои меъёрӣ ва ҳуқуқӣ, барнома ва консепсияҳо таҳия ва қабул карда шудаанд. Аз назар бояд дур нагузошт, ки сол то сол шумораи корхонаҳои хурду бузургу саноатӣ, иншоотҳои зиёди фарҳангӣ-маишӣ, мактабу литсейҳо, донишкадаю донишгоҳҳо, манзилу истиқоматгоҳҳо, шумораи аҳоли ва ғайраҳо дар ҷумҳурӣ зиёд шуда истодаанд ва ҳар кадоме аз инҳо талаботро бо неруи барқ боз ҳам зиёдтар тақозо менамоянд. Чи тавре, ки Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ 23 январи соли 2015 таъкид ва ёдрас намуд: «Дар давраи истиқлолият шумораи аҳолии кишвар беш аз 65% афзоиш ёфта, садҳо ҳазор оилаҳои нав ба вучуд омаданд, садҳо ҳазор манзилу истиқомати нав бунёд шудаанд. Фақат дар давоми солҳои 2013-2014 2 миллиону 100 ҳазор метри мураббаъ манзил сохта, ба истифода дода шудааст. Илова бар ин, дар ин давра 17320 корхонаву коргоҳҳои нави истеҳсоли ва хизматрасонӣ ба кор оғоз кардаанд, ки ин ҳама истеҳсоли неруи барқи иловагиро тақозо дорад. Масалан, танҳо барои истифодабарандагони телефонҳои мобилӣ қариб 22 миллион киловатт соат барқ зарур аст» [8].

Ҳамин тариқ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита бо сарбастии Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон талош бахри он доранд, ки ҳарчи тезтар норасоии неруи барқ аз байн бардошта шуда, истиқлолияти энергетикӣ мамлакат таъмин гардад ва бахри содир кардани неруи барқи иловагӣ ба хориҷ заминаи мусоид фароҳам ояд. Ҳукумати кишвар барномаи комплекси барқароркунӣ, бозсозӣ ва тараққиёти босуръати саноати сӯзишворӣ-энергетикӣ сари вақт таҳия ва тасдиқ намуд. Дар як муддати кӯтоҳ, 4 неругоҳи барқии аловии пуриқтидор, беш аз 10 неругоҳи барқии обӣ, аз ҷумла неругоҳи барқии оби сарнавиштсози кишвар – Роғун, зиёда аз 150 иншооти хурди барқӣ бунёд гардида, норасоии барқ амалан бартараф карда шуд.

Адабиёт:

1. Абдуфаттоҳ Шарифзода, Заробиддин Қосимӣ. Фархундапай. – Душанбе, 2014. – 336 с.
2. Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз. - Душанбе: Дониш, 2006. – 906 с.
3. Нерӯ // Нашри махсус. – 2006. – август.
4. Одинаев Х. 50 асос барои бунёди НБО-и «Роғун» // Садои мардум. – 2012. – 10 январ.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Адабиёт ва санъат. – 2015. - 29 январ.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ҷумҳурият. - 2011. - 21 апрел.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Адабиёт ва санъат. – 2015. - 29 январ.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Садои мардум. - 2010. - 27 апрел.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 23 декабри соли 2022. [Маводи электронӣ]. URL: <http://president.tj/node/13739>.
10. Петров Г. Гидроэнергетические ресурсы Таджикистана // ЦА и Кавказ. - 2003. - №3(27). - С.179-182.
11. Проблемы Таджикистана. Том. 1. – Ленинград, 1933. – 178 с.
12. Самараи истиқлолият. – Душанбе, 2012. – 324 с.

ФАЪОЛИЯТИ СОҲАҲОИ ЭНЕРГЕТИКАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ КИШВАР

Дар мақола баъзе масъалаҳои умдаи фаъолияти соҳаҳои энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Дар он муаллиф махсусан ба захираҳои сӯзишворӣ-энергетикӣ, марҳилаҳои омӯзиш ва коркарди онҳо, ки пешрафти иқтисоди миллии ҳар як кишвар ба он вобаста аст, диққати махсус додааст. Муаллиф соҳаи энергетикаро тақияҳои асосии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисобида, қайд менамояд, ки дар солҳои Истиқлолияти давлатӣ дар кишвар ба таври мунтазам ислоҳоти иқтисодӣ ва дигаргунсозии институционалию сохторӣ гузаронида шудаанд, ки тибқи талаботи меъёрҳои

муосири чаҳонӣ бисёр муҳим ва ҳадафнок арзёбӣ мешаванд. Илова бар ин, инъикоси нақши Сарвари давлат – Эмомалӣ Раҳмон, ки бо хидоят, дастур ва талашҳои пайвастаи ӯ низоми энергетикӣи ҷумҳурӣ барқарор гардида, теъдоди зиёди неругоҳҳои нав мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифтанд, дар самти расидан ба истиқлолияти энергетикӣ дар меҳвари тавачҷуҳи муаллиф қарор гирифтааст. Дар мақола, инчунин аҳамияти бунёди НБО- Рогун, ки ҳалли масъалаи расидан ба истиқлолияти пурраи энергетикӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи дарозмуҳлат ба он зич алоқаманд буда, ҷиҳати таъмини мубодилаи муфиди байниҳамдигарӣ ва ҳамкориҳои ҳамаҷонибаи ҷумҳуриҳои минтақаи Осиёи Марказӣ манфиатбахш аст, инъикос гардидааст.

Калидвожаҳо: энергетика, низоми энергетикӣи ягона, истиқлолияти энергетикӣ, нуруи барқи баладшиддат, неругоҳ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, захираҳои сӯзишворӣ-энергетикӣ, Истиқлоли давлатӣ, Неругоҳи барқи обии Рогун, неругоҳҳои хурд

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО СЕКТОРА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ НЕЗАВИСИМОСТИ СТРАНЫ

В статье анализируются некоторые основные вопросы энергетического комплекса Республики Таджикистан в период независимости. В ней автор уделил особое внимание топливно-энергетическим ресурсам, этапам их изучения и переработки, от которых зависит прогресс народного хозяйства каждой страны. Автор рассматривает энергетический сектор как основную опору экономики Республики Таджикистан и отмечает, что за годы государственной независимости в стране регулярно проводятся экономические реформы и институциональные и структурные изменения, которые считаются очень важными и целенаправленными по требованиям современных мировых стандартов. Кроме того, внимания автора направлена на отраженные роли Главы государства – Эмомали Рахмона, под руководством, указаниями и постоянными усилиями которого была восстановлена энергосистема республики, введено в эксплуатацию большое количество новых электростанций для достижения энергетической независимости. В статье также отражено значение строительства Рогунской ГЭС, которое тесно связано с долгосрочным решением вопроса достижения полной энергетической независимости Республики Таджикистан, и выгодно с точки зрения обеспечения взаимовыгодного обмена и всестороннего сотрудничества между республиками Центральноазиатского региона.

Ключевые слова: энергетика, единая энергетическая система, энергетическая независимость, высоковольтная электростанция, электростанция, Республика Таджикистан, топливо-энергетические ресурсы, государственная независимость, Рогунская ГЭС, малые электростанции

ACTIVITIES OF THE ENERGY SECTOR OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CONTEXT OF THE COUNTRY'S INDEPENDENCE

The article analyzes some of the main issues of the energy complex of the Republic of Tajikistan during the period of independence. In it, the author paid special attention to fuel and energy resources, the stages of their study and processing, on which the progress of the national economy of each country depends. The author considers the energy sector as the main support of the economy of the Republic of Tajikistan and notes that over the years of state independence, the country has regularly carried out economic reforms and institutional and structural changes, which are considered very important and targeted according to the requirements of modern world standards. In addition, the author's attention is directed to the reflected role of the Head of State - Emomali Rahmon, who under his leadership, instructions and constant efforts was restored the energy system of the republic, put into operation a large number of new power plants, to achieve energy independence. The article also reflects the importance of the construction of the Rogun hydroelectric power station, which is closely related to the long-term solution to the issue of achieving complete energy independence of the Republic of Tajikistan, and is beneficial in terms of ensuring mutually beneficial exchange and comprehensive cooperation between the republics of the Central Asian region

Key words: energy, unified energy system, energy independence, high-voltage power plant, power plant, Republic of Tajikistan, fuel and energy resources, state independence, Rogun hydroelectric power station, small power plants.

Маълумот дар бораи муаллиф: Махмадзода У.Д. – сардори раёсати таълими таълими Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Телефон: 918-42-95-24; E-mail: ubaidullo.88@mail.ru

Сведения об авторе: Махмадзода У.Д. – заведующий учебной части Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Телефон: 918-42-95-24; E-mail: ubaidullo.88@mail.ru

Information about the author: Mahmadzoda U.D. – Head of the Academic Department of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Phone: 907429524; E-mail: ubaidullo.88@mail.ru

ТДУ: 336.2(075.8)

Ҳ-24

НАВЪҲОИ АНДОЗ ВА НИЗОМИ АНДОЗСИТОНИИ БУХОРОИ ШАРҚӢ ДАР ТАҲҚИҚОТИ МУАРРИХОНИ РУС ДАР ОХИРИ АСРИ XIX

Ҳайдаров К.А., ассистент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ

Андоз яке аз масъалаҳои асосӣ ва муҳимми сиёсии давлатӣ буда, барои таъмини бучети давлат ҳиссаи арзанда дорад. Аз ин рӯ, барои иҷрои саривақтии фармонҳои амир дар бекигарии Бухоро дар нимаи дуҷуми асри XIX навуҳои андоз ниҳоят сершумор буд. Бар замми ин амлоқдорон дар ситонидани андоз аз миқдори муайяншуда зиёдтар талаб мекарданд, яъне барои худ низ ҳисса мегирифтанд, ки боиси норозигии мардум мегардид. Дар солҳои 80-ум асри XIX андозҳои миёншикан деҳқонони Деҳнавро водор кард, ки онҳо шӯриш бардоранд. Аз мардум назар ба миқдори солҳои гузашта, қариб бист маротиба андозаи андозро зиёд гирифтаанд. Мардум маҷбур шуд, ки оиди андозҳои вазнин ба Бухоро аризае фиристонанд, ки онро баробари деҳқонон намояндагони маъмурияти маҳал, арбобҳо ва оқсақолҳо ҳам имзо карда буданд. Амир ин аризаро гирифта, фармуд, ки амлоқдорон аз вазифаашон гирифта шаванд, зеро маълум шуд, ки қисми зиёди маблағи андозхоро худи амалдорон ба қиссаи худ задаанду бо ҳамин тариқ бой шуда рафтаанд. Бо иваз кардани амалдорон зиндагии деҳқонон беҳтар нашуд, зеро иллат дар худи тартиботи андозситонӣ буд. Дар бекигарии Ҳисор чунин навуҳои андоз вучуд дошт. Деҳқонон барои истифода аз заминҳои оби **хумс**, яъне панҷяки ҳосилро, аз заминҳои лалмӣ **ушр**, яъне даҳяки ҳосилро медоданд. Ғайр аз ин, амлоқдор бар ивази «меҳнати» худ дар қори андозгундорӣ расман аз ҳар як ботман (тақрибан 12 пуд) ҳосили замини обӣ як нимхӯрд (32 қадок) ва аз замини лалмӣ нимчоряк (8 қадок) ҳақ меситонид. **Доруға** (амалдори хурди хироч), ки ба хирман назорат мекард, ба тариқи қавсан мӯҳрона мегирифт. Ҳиссаи мироб баробари ҳиссаи амлоқдор буд. Оқсақол аз ҳар ботман нимчоряк, ё худ панҷяки нимхӯрд дарёфт мекард. Ниҳоят домулло-имом Ҳамаги ду ғалбери 64- қадоқа «Ҳақи оллоҳ» ва **қавсан** мегирифт. Пас аз Ҳамаи инҳо дарвешу каландарҳо омада назр талаб мекарданд.

Илова бар хирочи заминҳои кишт дигар хел андозҳо аз қабилӣ закот, ки аз хайвонот, боғот ва муомилоти пулӣ рӯёнида мешуд, закоти ҷудогона, андози коҳ, дала (савсор), яъне андози мӯинае ки шикорчиҳо пайдо мекарданд, чормағзпулӣ ва амсоли инҳо вучуд доштанд.

И.И. Гейер дар асоси маълумоти боло нисбат ба Дарвоз дар хусуси назорати ҷиддии ҳокимият ва қоидаҳои ситондани андоз дар аморат ақидаи хешро иброз доштааст. Аз рӯи гуфтаҳои ӯ, бекҳо одатан, ба амир дар бораи замини кишт ва ҳосил маълумот медоданд. Аммо мавридҳои шуданд, ки маълумотро худи амир ба воситаи амалдорони салоҳиятдораш

тафтиш мекард. Ҳосили ба ҳисоб гирифташуда ба миқдори аз 1/ 10 хиссаи даромади умумии андозро дошт. Дехқонон то ғаллаи кӯфтара тафтиш кардани амлоқдор ҳуқуқи фуруҳтан надоштанд. Ба ҳар як хўчаин ҳуқуқи бо пул ё маҳсулот чамъ овардани андоз дода мешуд. Андозро бекҳо бо маҳсулот мегирифтанд ва баъд амалдорони муътамади амир онро ба харидорони пешниҳодкардаи бекҳо фуруҳта пул мекарданд. [1, с. 74-98]

А.А. Семёнов ҳангоми сафараш ба аморати Бухоро (охири солҳои 90-уми асри XIX) он ҳақиқатеро мушоҳида карда буд, ки бекҳо ҳар сол мебоист ба қушбегӣ аз 6 то 10 лак андоз меоданд. Илова бар он, ин андоз бояд на бо тангаи амирӣ, балки бо тангаи русӣ дода мешуд. [2, с. 11-47]

Н.А. Бендерский дар маърузаи худ дар маҷлиси солони шуъбаи туркистони чамъияти чуғрофии рус (РГО) аз 14 март соли 1901 «О Гиссарском крае» оид ба ҳаҷми андозаи андоз қайд кард, ки беки Ҳисор ба қушбегӣ ба миқдори зерин андоз мефиристонд: 1) Ҳироч – андози ҳосил қариб 1,5 млн танга (225 ҳазор сум); 2) Закот - андози гӯсфанд 500 ҳазор танга (75 ҳазор сум); 3) Рикоббусӣ - 3 ҳазор сӯм ҳангоми ба шаҳр баромадани амир; 4) Чамъбаст – 4 ҳазор сӯм ҳангоми рафтани ва 3 ҳазор сӯм дар бозгашти амир аз Русия; 5) Аз дӯкӯнҷаҳои бозор - 15 ҳазор сӯм.

Сиёсати андозситони маъмурияти Бухоро дар бекигарии Бухорои Шарқӣ дар очерки ҳарбӣ – географии А.Е. Снесарёв «Бухорои Шарқӣ» муфассалтар тасвир шудааст. Маълумоти вай оиди масъалаи мазкур аҳамияти махсус доранд. Аввалан, аз он сабаб, ки вай кӯшиш мекунад ба таърихи пайдоиши ин андозҳо хуб диққат диҳад, тағйироти аз замони Муҳаммад Пайғамбар (с) дар системаи андозситонӣ ба амал омадаро баррасӣ кунад. Тарзи ситондани андозҳои мухталифро аз меҳнаткашони Бухорои Шарқӣ дар аввали асри XX равшантар тавзеҳ медиҳад. [3, с. 235]

Ба монанди аксарияти дигар муҳаққиқон, ӯ закоти чорво ва ҳирочи ҳосилро, ки шариат пешбинӣ кардааст қисми асосии даромади хонигарии Бухоро оиди ситондани закот ва андозҳои он батадрич баён мекунад, ки ин аз хуб донишони вазъи сиёсӣ ва ин масъаларо амиқтар дарк намудани муаллиф шаҳодат медиҳад.

А.Е. Снесарёв тағйиротро дар ситондани закот тафсир дода, зикр мекунад, ки дар солҳои охир аз моликияти шахсӣ закот ситонда нашуда, танҳо аз рамаи чорво ситонда мешавад ва ҳоло қонунҳои закот хеле кӯҳна шудаанд ва онҳо мазмуни ибтидоии худро гум кардаанд. Ғайр аз ин, онҳо вобаста ба ақидаи ҳоким тез-тез тағйир меёбанд. Ин таҳқиқотчи рус қайд мекунад, ки дар аморати Бухоро закот бо пул ситонида мешавад.

Закотчӣ баъзе маълумотро оиди андозаи андозҳо чамъ карда, ин маълумотро ба бек пешкаш мекард, бек бошад, дар навбати худ онро ба амир равона мекард. Маблағи чамъовардашуда аз закот ва ҳироч аз вичдони бекҳо вобаста буд, ки дар чамъоварии закот шахсан иштирок мекарданд. Ба ин фаъолияти беки Қаротегин Худойназар-атолиқ мисоли равшан шуда метавонад, ки ӯ дар як муддати муайян ҳуқуқи аз бекигарии Балҷувон, Қўрғонтепа, Ҳисор ва Дехнав ситонидани закотро соҳиб шуда буд. Албата ситонидани закот дар тамоми бекигарӣ ба истиснои бекигарии Ҳисор ва Балҷувон, ки аз онҳо соли 1904 ба амир ба маблағи 800 ҳазор танга (12 ҳазор сӯм) закот фиристода шуда буд, аниқ муайян карда мешуд. [3, с. 72]

Дар масъалаи ҳироч бошад, А.Е. Снесарёв овардааст, ки дар Бухоро **ҳироч** ба ҳамон андозае, ки шариат муқаррар карда буд боқӣ мондааст, яъне заминдор аз ҳосили замини обёришаванда даҳякашро ҳатман меод. **Ҳироч** бо мол не, балки бо пул дар давоми зимистон аз рӯи маълумотномаи нархҳои бозор, ки амири Бухоро тасдиқ карда буд, аз аҳоли чамъ карда мешуд.

Дар баробари ҳироч дигар андозҳои ғайриқонунӣ, ки шариат пешбинӣ накардааст дар Бухорои Шарқӣ аз аҳоли ситонида мешуд. А.Е. Снесарёв дуруст қайд мекунад, ки ин шахсоне, ки дар идороти хонигарии Бухоро кор мекарданд, андозҳои маъмуриро чамъоварӣ менамуданд, маош намегирифтанд. Ашхоси маъмурӣ аз ҳукумат ҳеч гуна музд намегирифт ва аз ҳисоби аҳоли рӯз мегузарониданд, ки дар нтиҷа барои онҳо як қатор андозҳо аз тарафи

аморат таъсис ёфта буд, ки коркунони маъмурӣ аз ҳисоби ҳамин андозҳо зиндагӣ мекарданд. Андозҳои зерин аз ҷумлаи онҳо буданд.

1)закоти чакана – аз онҳое ситонда мешуд, ки дар хоҷаги на камтар аз 40 сар гӯсфанд ё буз доштанд (аз ҳар сар ним танга);

2)кӯшпулӣ – аз ҳар ҷуфт барзагови корӣ 4 – 8 танга;

3)яксира – дар баробари кӯшпулӣ деҳқон аз ҳар сар барзагов нархи як ботман гандум, вале агар ҳамагӣ як барзагов дошта бошад, арзиши ним ботман гандумро меод;

4)кафсан – аз ҳар ботман ғалла (ба истиснои хирочи додашуда) барои амлоқдор якпудӣ (панҷсер – сангест вазнаш баробари як пуд) ҷудо мекарданд;

5)миробона – андоз ба манфиати мудирӣ системаи обёрӣ ё тақсимкунандаи об, яъне мироб;

б)кафсандоруға – андоз ба манфиати намояндаи бек ё амлоқдор, ки ғалларо то пурра ситонида шудани андозҳо нигоҳ меод ва истифода кардан наменд;

7)аминона – андоз барои дар бозор фурӯхтани маҳсулоти барзиёд;

8)осиёбпулӣ ва обҷувозпулӣ – андоз аз осиёб (аз 20 то 100 танга дар як сол), аз як обҷувоз арзиши як ботман биринҷ;

9)танобпулӣ ва алафпулӣ – андоз аз боғҳои мева ва аз заминҳои юнучқа, аз ҳар таноб (64 қадам х 64)- қадам дар як сол аз 16 то 18 танга вале, аз кишти юнучқа ба андозаи чор танга ба манфиати бек ситонда мешуд;

10)боч (харчи гумрук) – андозест, ки барои аз пулҳо ё дигар нуқтаҳои муҳим гузаштан масалан, пули сангин (наздикии Норақ) барои гузаронидани рама ситонда мешуд. Аз ҳар уштури бордор ба андозаи 2 танга (30 тин), аз ҳар аспӣ бордор 1 танга, аз ҳар хари бордор 0,5 танга боч меситониданд. Дар ин бочхона ба ашхоси хусусие, ки қариб 10 ҳазор сӯм дода метавонист, ба иҷора дода мешуд ва ин пулҳо ба қиссаи девонбегӣ мерафт. [3, с. 146-171]

Албатта, А.Е. Снесарёв ҳамаи намудҳои андозҳои дар Бухорои Шарқӣ ситонидашударо пурра номбар накардааст. Аз андозҳои номбаршуда, муаррих ҳулоса мебарорад, ки дар ихтиёри мардум пас аз ситонидани андозҳо, барои зиндагӣ ягон пасандоз наменд, ки ин барои рӯзгузаронишон базӯр мерасид. [3, с. 144]

Дар хусуси сиёсати андозситонӣ дар Бухорои Шарқӣ Д.Н. Логофет маълумоти зиёди арзанда медиҳад. Дар омӯзиши сиёсати андозситонии маъмурияти Бухоро П. Гаевский низ ҳиссаи ҳудро гузоштааст. Далелҳои дар китоби «Бекигарии Қурғонтеппа» баёнкардаи ӯ қобили тавачҷуҳанд. Вай маблағи солонаи закотро дар бекигарии мазкур ба андозаи 21.005 рубл муайян кард. Ғайр аз он, ҷӣ тавре ки ӯ зикр мекунад, танҳо аз ҳар пусти қароқулии фурӯхташуда як танга (маблағи умумиаш 3150 сум) ҷамъ карда мешуд. П. Гаевский қайд мекунад, ки саршумори чорво ҳар даҳ сол ҳисоб карда мешуд, гарчанде миқдори онҳо баъди ин солҳо кам шуда бошад ҳам, андоз аз рӯи меъёри пешина ба ҳисоб гирифташуда ситонида мешуд. Барои мисол вай нақли яке аз бошандагонро меорад, ки 800 сар гӯсфанду буз дошт. Зимистон 700 – тоаш нобуд шуд, вале бо вучуди он аз вай барои 800 сар 75 сум мегирифтанд. Афзоиши рама ба назар гирифта мешуд ва ҳар соли минбаъда андозро 10% зиёд мекарданд.

Хироч, мувофиқи маълумоти муаллиф, вобаста ба ҳосил муайян мегардад: андозаи қонунии он 1/7 ҳисса аз гандум ва ҷави кишти обӣ, 1/10 ҳисса аз кишти лалми (ҷав, гандум, зағир) ва 1/5 ҳисса аз шолӣ, ҷуворимаққа, пахта, кунҷит ва ғайра буд. Мирзо барои хизматаш оиди рӯйхат кардан, новобаста аз ҳосил, аз ҳар таноб хироч мегрифт. Миқдори ҳосил ихтиёрӣ муайян карда мешуд. Ин ҳолат дар бозорҳо низ мушоҳида мегардид, яъне нархи аслиахро нанавишта, онро 10-15% зиёд мекарданд. Ба додани маблағи зикршуда, баъзан қариб нисфи ҳосилро фурӯхтан даркор буд. Маблағи умумии хирочро П. Гаевский 90 ҳазор рубл муайян карда буд, ин маблағ то 120 ҳазор рубл рафта мерасид. [6, с. 61-73]

Ҷизия андозе, ки мебоист фақат аҳолии ғайри мусулмонон меод, дар хонии Бухоро хеле маъмул шуда буд. Г.А. Дмитриев зикр мекунад, ки андозаи аз ашхоси ҳиндунаҷод ситондашуда аз ҳар кас соли 12 тангари ташкил меод. Вале дар баъзе мавридҳо ин анъанаро ҳукуматдорони Бухоро вайрон карда, аз ҳар кас аз 4 то 48 танга меситонданд. Яҳудиён низ

дар ҳамин вазъият буданд. Мувофиқи шартнома, танҳо русҳое аз чунин андоз озод буданд, ки дар худуди аморат зиндагӣ мекарданд.

Набудани қонуниятӣ ягонаи андозситонӣ аз он сабаб қорӣ карда нашуда буд, ки дар ҳар як бекигарӣ ғайр аз андозӣ расмӣ ва шариатӣ вобаста аз қобилияти қорчаллониашон аз тарафи бекҳо андозҳои ғайриқонунӣ муайян ва тасдиқ карда мешуданд.

Аз рӯи нишондиҳандаҳои асосӣ андозаи андозҳо мувофиқ намеоманд, онҳо дар ҳар як бекигарӣ гуногун буданд. Бинобар ин ягон рақамро, ки миқдори умумии ин андозҳоро дар аморати Бухоро ва махсусан дар бекигарӣ муайян мекарда бошад, номбар кардан номумкин буд.

Мувофиқи ҳисоботи муҳаққиқони рус А.А. Семёнов, Д.Н. Логофет, А.Е. Снесарёв ва муҳаққиқони тоҷик А.Р. Маҷлисов, К.З. Муҳсинов, А. Қушматов дар ҳар як бекигарии Бухорои Шарқӣ аз 40 то 59 намуди андозу бочу хироч аз мардум ситонида мешуд. Аммо муқоисаи маълумоти мавҷудаи асарҳои муҳаққиқони рус бо рақамҳои олимони шинохта оиди масъалаҳои мазкур аз он далолат медиҳанд, ки ин рақамҳо чандон дуруст нестанд. Қас боварӣ ҳосил мекунад, ки шумораи аз ҳад зиёд вучуд доштанд, вале онҳоро ҳисоб кардан мушқил буд. Масалан, шохидони бевоситаи шӯриши Восеъ ва ашхосе, ки тамоми нозуқиҳои системаи андозситониро дар бекигарии Балҷувон бо пуррагӣ медонанд, дар суҳбат бо профессор А.М. Муҳторов иттилоъ доданд, ки дар баробари андозҳои муқаррарии муайянкардаи шариат аз аҳоли боз чунин андозҳои ғайриқонунӣ, ба монанди **сабзапулӣ** 4 танга, барои баҳорон сабзидани пеш аз задани ҳосили нав; **қушпулӣ** 4 танга, барои ҳар ҷуфт барзагови қорӣ; **нимхурбоғ** 2 танга, барои замини кишт, ки ба 8 пуд тухм кишт мувофиқ ояд; **ҳаққона** 9 танга; **поиговона** 4 танга; **ноҳаққона** 12 танга, ба манфиати амалдорони маъмур ва ғайра ситонда мешуданд. Ин рақамҳои андозаи андозҳои ҳархела то ғалабаи инқилобӣ (соли 1917) афзоиш мекарданд. [2, с. 47-68]

Адабиёт:

1. Гейр И.И. Путеводитель по Туркестану. – Ташкент.1901. – С.108.
2. Семенов А.А. Очерки поземельно-податного и налогового устройства бывшего Бухарского ханства. Труды САГУ. Сер.11, Вып.1. Ташкент.1929. С.268.
3. Снесарёв А.Е. Восточная Бухара. Военно-топографический очерк. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. вып. XXIX. Спб. 1906. С. 243.
4. Бендерский Н.А. Доклад «О Гиссарском крае». Известия Туркестанского отдела РГО. Т.1. 1907. – С. 158.
5. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Книга 3.СПб.,1911.- 468 с.
6. Гаевский П. Курган-Тюбинское бекство. С.61-73.
7. Логофет Д.Н. Кулябское бекство и его население. Газета «Туркестанские ведомости». №111.1905. - 8 с.
8. Қушматов А. Деҳқонони тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX. Душанбе. Ирфон. 1996.- С. 265.

НАВЪҲОИ АНДОЗ ВА НИЗОМИ АНДОЗСИТОНИИ БУХОРОИ ШАРҚӢ ДАР ТАҲҚИҚОТИ МУАРРИХОНИ РУС ДАР ОХИРИ АСРИ XIX

Дар мақола муаллиф дар асоси маводҳои илмӣ зиёд оиди навъҳои андоз ва андозситонӣ дар Бухорои Шарқӣ бо таъки ба таҳқиқоти муаррихони руси асри XIX маълумот овардааст. Таваҷҷуҳи хосса, дар мақолаи муаллиф ба маълумоти таърихӣ-этнографии олимони рус, аз ҷумла И.И. Гейер, Д.Н. Логофет, А.Е. Снесарёв ва Н.А. Маев таъки карда, дар он аз зиндагии пурмашаққати мардуми Қӯлоб маълумот додааст.

Муаллиф ба маълумоти М.А. Маев, ки аз даҳони мардум ва аҳолии бекигарӣ солҳои 1975 ва 1977 шахсан ҷамъоварикарда аз ин ҳудудҳо дидан кардааст. Маълумоти хело ҷолиби дигарро таҳқиқотчи рус А.А. Семенов пешниҳод кардааст. Таҳқиқотчи рус ҳамчунин, оиди ба мансабҳои давлатӣ таъйин кардан ва озод намудани қормандони амир маълумот пешниҳод кардааст.

Хусусан дар мақола оиди намудҳои зиёди андозҳои маълумоти дақиқ пешниҳод шудааст, ки он аз тарафи бек ва амлоқдоронаш дар байни аҳолии бекигарии Қўлоб дар охири асри XIX – аввали асри XX қорӣ қарда шуда буд.

Калидвожаҳо: таърих, хонигарӣ, доруға, таҳқиқот, феодал, андозбандӣ, бекигарӣ

ВИДЫ НАЛОГОВ И СИСТЕМА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ БУХАРЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ РУССКИХ ИСТОРИКОВ КОНЦА XIX ВЕКА

В статье автор на основе предоставленных материалах, на основе исследований русских историков XIX века раскрывает особенности налогов и их видов в Восточной Бухаре. Особое внимание автор статьи уделяет историко-этнографическим данным русских ученых, в том числе И.И. Гейера, Д.Н. Логофета, А.Е. Снесарева, Н.А. Маева, которые описывают тяжелую жизнь кулябцев.

Автор использовал данные М.А. Маева, лично посетивший эти районы в 1975 и 1977 годах, собирая информацию из уст народа и безработного населения. Еще одну весьма интересную информацию представил российский исследователь А.А. Семенов. Российский исследователь также предоставил информацию о назначении и увольнении сотрудников эмира.

В частности, в статье приведены подробные сведения о многих видах налогов, которые были введены беком и его помещиками среди нищего населения Куляба в конце XI - начале XX века.

Ключевые слова: история, домашнее хозяйство, наркотики, исследования, феодализм, налогообложение, безработица

TYPES OF TAXES AND THE TAXATION SYSTEM OF EASTERN BUKHARA IN THE RESEARCHES OF RUSSIAN HISTORIANS AT THE END OF THE 11TH CENTURY

In the article, the author provides information on the types of taxes and tax collection in Eastern Bukhara based on the researches of Russian historians of the 19th century based on many scientific materials. Paying special attention, the author's article relies on the historical-ethnographic data of Russian scientists, including I.I. Geyer, D.N. Logofet, A.E. Snesaryov, and N.A. Maev, in which he describes the hard life of the Kulob people.

The author used the data of M.A. Maev, who personally visited these areas in 1975 and 1977, collecting information from the mouths of the people and the unemployed population. Another very interesting information was presented by the Russian researcher A.A. Semenov. The Russian researcher also provided information on the appointment and dismissal of the emir's employees.

In particular, the article provides detailed information on many types of taxes, which were introduced by the bey and his landowners among the beggar population of Kulob at the end of the 11th century and the beginning of the 20th century.

Key words: history, homemaking, medicine, research, feudalism, taxation, unemployment.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хайдаров Кароматулло – ассистенти кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Қўлоб кўчаи С.Сафаров – 16. Тел: (992) 988282818).

Сведения об авторе: Хайдаров Кароматулло – ассистент кафедры истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова – 16. Тел: (992) 988282818).

Information about the author: Haidarov Karomatullo – assistant of the Department of History and Methods of Teaching History of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov street – 16. Tel: (992) 988282818).

ПЕДАГОГИКА

ТДУ. 681.3+004

Р-42

МЕТОДИКАИ ТАШАККУЛДИҲИИ САЛОҲИЯТНОКИИ ОМЎЗГОРОНИ ОЯНДАИ ИНФОРМАТИКА ДАР СОҲАИ АМСИЛАСОЗИИ КОМПЮТЕРӢ

Файзализода Б.Ф., д.и.п., и.в. профессор

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Раҳимов Б.Н., ассистент

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Яке аз масъалаҳои мубраме, ки дар назди ҳайати педагогии муассисаҳои таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон меистад ва аз Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020», «Барномаи рушди фанҳои табиатшиносӣ, риёзӣю техникаӣ барои солҳои 2010-2020», «Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020», «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф дар солҳои 2020-2040» бармеояд, ин тарбияи насли имрӯза, донандаи технологияҳои навин дар муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар барои ҷомеаи иттилоотии муосир мебошад.

Тамоюлҳои муосири рушди зеҳнии ҷомеа ҳамчун эҳтиёҷоти доимӣ ба мутахассисони босалоҳият, ташаббускор ва эҷодкор дар соҳаи маориф ва технологияҳои таълимӣ, омода ба тағйироти зуд ва босуръати рушди ҷомеа, қабули қарорҳои возеҳ ва асоснокро ба вуҷуд меоранд. Ин чунин маъно дорад, ки муаллими мактаби таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муаллими муассисаи таҳсилоти олии касбӣ бояд барои тарбия намудани донишҷӯён талош варзад, то онҳо мавқеи худро дар ҷомеа хуб дарк кунанд ва дар ҳалли проблемаҳои имрӯза ва ояндаи ҷомеаамон саҳм гузоранд.

Баланд бардоштани сифати таълиму тарбия дар мактабҳои умумӣ ва олий аз бисёр ҷиҳат ба тайёр кардани кадрҳои педагогӣ вобаста аст. Омӯзгорони муосир бояд дар соҳаи худ мутахассиси сатҳи баланд бошанд, дар доираи барномаи таълимӣ ва берун аз он дониши амиқ дошта, онро дар амал татбиқ карда тавонанд, яъне дорои салоҳияти касбӣ бошанд. Барои тайёр кардан ва тарбия кардани ин гуна мутахассисон системаи ба ҳам алоқаманди дониш лозим аст, ки динамикаи равандҳои бозсозии ҷамъиятро ба назар гирад.

Самаранокии амалисозии робитаҳои байнифанӣ бевосита ба истифодаи системаи ягонаи воситаҳои методӣ вобаста аст. Бояд дар назар дошт, ки фанни алоҳида ба системаи дониши донишҷӯён на танҳо аз рӯйи мазмунаш, балки аз рӯйи усулҳои таълимӣ мерасонад, ки истифодаи онҳо ҳангоми таълими дигар фанҳои мавзӯӣ алоқаманд ба баланд шудани самаранокии интегралӣ раванди таълим таъсир мерасонад. Аммо математика дар системаи таълим ба таври ҳаққонӣ ҷои муҳимтаринро ишғол мекунад, яъне дар математика барои ҳисобу китобҳои гуногун, ки дар соҳаҳои гуногуни дониш ба миён меоянд, аппарати универсалӣ сохта шудааст, яъне он ҳам бо тавсифӣ ва ҳам таҷрибавӣ алоқаманд аст.

Ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ дар соҳаи фаъолияти касбии мутахассисони ҳама гуна соҳа (аз ҷумла омӯзгорони фанҳои математика ва информатика) истифодаи компютерҳоро дар раванди таълим ҳамчун асоси такмили омодагии касбӣ, салоҳияти иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ талаб мекунад. Воситаҳои сахтафзор ва нармафзори муосир имкон медиҳанд, ки ҳангоми ҳалли масъалаҳои математикӣ, ки бо ҷалби донишҷӯ аз курсҳои дигар фанҳо алоқаманданд, самараро бештар ба даст оранд. Дар баробари ин мазмунҳои курси математика характери маводӣ дар курси информатика омӯхташавандаро муайян мекунад ва баръакс, курси информатика метавонад донишҷӯро ҳамаи фаслҳои курси математикаро муттаҳид намояд. Дар баробари ин, системаи мафҳумҳои информатика ба курси математика таъсир мерасонад. Дар ин ҳолат метавон информатикаро

хамчун воситаи таълими математика истифода бурд.

Якчоя кардани омӯзиши алгоритмӣ дар дарсҳои математика ва курси информатика масъалаи ташаккули малакаҳои умумии таълимии хонандагонро ҳал мекунад, ки он барои бунёди робитаи дохилифаннӣ ва байнифаннӣ дар байни курсҳои математика ва асосҳои информатика мусоидат мекунад.

Такмили системаи методии таълими фанҳои «*Унсурҳои назарияи эҳтимолият ва омор*» ва «*Амсиласозии компютерӣ*» дар заминаи татбиқи робитаҳои байнифаннӣ барои тайёр кардани омӯзгорони ояндаи математика ва информатика дорои малакаҳои интегралӣ, истифодаи дониш ва компютерҳои худ дар раванди таълими фанҳои таҳассусӣ шарти зарурии баланд бардоштани салоҳияти касбии онҳо мебошад.

Ҳамин тариқ, масъалаи таълими донишҷӯёни донишгоҳҳои омӯзгорӣ аз рӯи ихтисоси муаллими математика ва информатика аз рӯи фанҳои «*Унсурҳои назарияи эҳтимолият ва омор*» ва «*Амсиласозии компютерӣ*» дар заминаи татбиқи робитаҳои байнифаннӣ муҳим аст.

Алокаи байнифаннии курсҳои математика ва информатика дар донишгоҳи омӯзгорӣ дар мисоли таълими фанҳои «*Унсурҳои назарияи эҳтимолият ва омор*» ва «*Амсиласозии компютерӣ*» хуб нишон дода шудааст.

Таҳлили адабиёти муосири илмию методӣ оид ба мавзӯҳои баррасишаванда нишон дод, ки системаи методии таълими фанҳои дар боло зикршуда дар шароити татбиқи алоқаҳои байнифаннӣ дар донишгоҳи омӯзгорӣ ба қадри кофӣ инкишоф наёфтааст.

Як қатор зиддиятҳои методологӣ:

– зарурати баланд бардоштани самаранокии раванди тайёрии касбии донишҷӯёни донишгоҳҳои омӯзгорӣ аз рӯи фанҳои «*Унсурҳои назарияи эҳтимолият ва омор*» ва «*Амсиласозии компютерӣ*» ва сатҳи нокифоя таҳияи методологияи татбиқи фанҳои байнифаннӣ;

– зарурати ташаккули донишу малакаи амиқ ва устувори донишҷӯён дар раванди таълими «*Унсурҳои назарияи эҳтимолият ва омор*» ва надоштани донишҳои системавии сатҳи ибтидоӣ (асосӣ) дар ин фан ё пора-пора будани онҳо;

– имкониятҳои номаҳдуди истифода барои ҳисобҳо ва визуализатсияи амсилаҳои математикии компютери фардӣ дар раванди таълими «*Унсурҳои назарияи эҳтимолият ва омор*» - ҳамчун воситаи таълим, аз як тараф, назария ва вазифаҳои амалӣ оид ба «*Унсурҳои назарияи эҳтимолият ва омор*» ҳамчун маводи дидактикӣ дар чараёни таълими «*Амсиласозии компютерӣ*», аз тарафи дигар набудани таҳияи системаи методӣ, ки имкон медиҳад чунин муносибат амалӣ шавад;

– зарурати баланд бардоштани салоҳияти касбии омӯзгорони оянда дар соҳаи иттилоот ва коммуникатсия ва набудани усулҳои мувофиқи таҳлили салоҳият дар фанни «*Амсиласозии компютерӣ*».

Зиддиятҳои дар боло зикршуда интихоби мавзӯ ва мундариҷаи масъалаи тадқиқотро муайян кардаанд.

Масъалаи тадқиқот ҳалли ихтилофи байни зарурати татбиқи робитаҳои байнифаннӣ дар системаи методии таълими фанҳои «*Унсурҳои назарияи эҳтимолият ва омор*» ва «*Амсиласозии компютерӣ*» мебошад, ки салоҳияти касбии омӯзгорони ояндаро баланд мебардорад.

Имконоти татбиқи воситаҳои фаъолгардонии зеҳни донишҷӯён моҳиятан дар раванди таълим, зимни истифодаи ТИК тавсеа меёбад.

Навсозӣ ва рушди иқтисодиёти кишварро бе пешрафти соҳаи маориф таъмин кардан ғайриимкон аст. Чавҳари сиёсати давлатиро дар соҳаи маориф масъалаҳои дар низоми таҳсилот ҷорӣ кардани меъёрҳои ҷаҳонӣ, тайёр кардани мутахассисони соҳибкасби ҷавобгӯӣ талаботи бозори меҳнат ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, дар раванди ислоҳоти соҳа ва барои мукамалгардонии он як силсила санадҳои муҳимми давлатӣ ба тасвиб расидаву мавриди амал қарор гирифтаанд, ки низоми таълими кишварро ба меъёрҳои умумичаҳонии таълим ва аз худ кардани илмҳои муосир наздик месозад. Аз ҷумла:

1. Стратегияи давлатии «Технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 ноябри соли 2003, таҳти №1174);

2. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020;

3. Барномҳои давлатии компютеркунонии мактабҳои миёнаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2003-2007, 2008-2010, 2011-2015 ва 2018-2022;

4. Барномаҳои давлатии таъмини муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ҷумҳурӣ бо кабинетҳои фанӣ ва озмоишгоҳҳои мучаҳҳази таълимӣ ва илмӣ - таҳқиқотӣ барои солҳои 2011-2015, 2018-2020;

5. Барномаи рушди илмҳои табиатшиносӣ, риёзӣю техникаи барои солҳои 2010-2020;

6. Барномаи давлатии амалӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022.

Санадҳои мазкур масъалаи иттилоотикунониро ҳамчун самти асосии навсозии низоми таҳсилот муайян намуда, таҳқиқу таҳлил, рушди илмҳои табиатшиносӣ, риёзӣ-техникаи ва ТИК-ро дар ҷумҳурӣ таъмин менамоянд. Воқеан ҳам, олимони собит кардаанд, ки истифодаи ТИК дар тақмили шакл, методҳои ташкилии таълим ва тарбия муҳим буда, малакаҳои татбиқи фаъолияти мустақилонаи таълимӣ оид ба ҷамъоварӣ, коркард, интиқоли иттилоот оид ба объектҳо, падидаҳо, равандҳо танҳо тавассути технология ба даст меояд.

Истифодаи чунин **Case**-ҳо дар таълими информатика ба баланд бардоштани ҳавасмандии донишҷӯён ба омӯзиши фан, таъмини сатҳи баланди оморасозии фанӣ мусоидат менамояд. Ҳамзамон, ҳуди метод ба ташаккули маҳоратҳои таҳлили иттилоот, маҳорати таҳқиқотӣ барои ҳалли масъалаҳои амалӣ нигаронида шудааст.

Ҳамин тариқ, мо сохтори **Case**-и ба фанни информатика нигаронидашударо тасвир намудем. Истифодаи чунин маводҳо дар таълими информатика тасвир, чараёни татбиқи **Case**-технология, муайянсозӣ ва асосноккунии мантиқи амалигардонии онро талаб мекунад.

Таҳлили таҳқиқот оид ба масъалаҳои истифодаи **Case**-технология дар раванди таълим нишон медиҳад, ки сохтори умумии фаъолияти омӯзгорон ва таълимгирандагонро аз рӯйи давраҳои умумӣ тасвир намудан мумкин аст: давраи балоихагирӣ ва коркарди **Case** ва давраи истифодаи **Case** дар машғулияти таълимӣ ва ҳалли **Case**-масъалаҳо.

Г.М. Гаджикурбонова чараёни балоихагирии **Case**-ро ба се давра ҷудо мекунад:

1. **Давраи ҷустуҷӯӣ** – омӯзиши захираҳои иттилоотӣ ва замони **Case**; коркарди мақсаду вазифаҳои **Case**; муайянсозии ҷойи **Case** дар низоми таълими фан; ошкорсозии воқеияте, ки барои таҳлили проблема ва муайянсозии навъи **Case** пешниҳод мегардад; сохтори **Case** ва тарзи баёни иттилоот.

2. **Давраи конструктивӣ** – ташаккули мақсаду вазифаҳои педагогӣ, муайянсозии вазъияти проблемавӣ; тартиб додани мундариҷаи **Case**; ошкорсозии шароит барои рушди вазъият; интиқоли тартиботи аналитикӣ ва таҳияи методикаи истифодаи онҳо.

3. **Давраи технологӣ** – коркарди ҷорисозии **Case** дар таҷрибаи таълимӣ [1, с. 23].

М.А. Никитина менависад, ки таълим бо ёрии **Case**-метод се марҳилаи асосиро дар назар дорад: тайёрӣ, иҷрошавӣ ва рефлексивӣ. Ҳар яке аз ин марҳилаҳо фаъолияти омӯзгору таълимгирандагонро муайян месозад ва ин ба пешгӯикунии натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ, ки ба рушди салоҳиятҳо ва назоратбарӣ аз болои ташаккули бомуваффақияти салоҳиятнокӣ равона аст, имкон медиҳад [6, с. 126-128].

Чунончи давраи тайёрӣ дар гузориши мақсади **Case**, муайянсозии маводҳои асосӣ ва ёридиҳандаи **Case**, таҳияи сенарияи машғулиятҳо ва тайёр кардани тавсияҳои методӣ ифода меёбад. Давраи иҷрошавӣ аз ташкили муҳокимаи **Case**, иҷрои фаъолият оид ба ҳалли проблема ва муаррифии натиҷаҳо иборат аст. Марҳилаи рефлексивии қор аз болои **Case** дар арзёбии қарорҳои қабулшуда ва ҷамъбасти натиҷаҳо ифода меёбад [6, с. 126-128].

Г.М. Гаджикурбонова пайдарпайии зерини истифодаи **Case**-хоро дар оморасозии донишҷӯён муайян мекунад:

– **тайёрӣ (то оғози машғулиятҳо)** – интиқоли маводи таълимӣ; ташаккули проблема; ҷудо кардани нуқтаҳои таъғоҳии мазмунӣ;

– **шиносой** – шинос намудани донишчӯён бо вазъият; омӯзиши проблема, ки ҳалли худро талаб мекунад; ошкорсозии масъалаҳои калидӣ; омӯзиши контексти вазъияти Case; муайянсозии шаклҳои асосии амалкунанда; интихоби далелу мафҳумҳо, ки барои таҳлил заруранд; интихоби методи таҳқиқот;

– **таҳлилий** – таҳлил ва муҳокимаи вазъияти проблемавӣ; омӯзиши маводи таълимӣ-методӣ, адабиёти иловагӣ; муайянсозии ғояҳои калидӣ, ки асоси концепсияи назариявиро ташкил медиҳанд; таносуби проблема бо ғояҳои назариявӣ; таҳияи ҳалли инфиродӣ ва гурӯҳӣ;

– **ташкилӣ-коммуникативӣ** – омода сохтани маърузаҳо ва ахборот; муаррифии ҳалҳои инфиродӣ ва гурӯҳӣ; мубоҳиса;

– **рефлексивӣ** – худбаҳодиҳии инфиродӣ ва гурӯҳӣ ба ҳалҳо; санҷиши ҳалҳои инфиродӣ ва гурӯҳии донишчӯён;

– **чамъбастӣ** – қабули ҳалли коллективӣ, тасвияти ҳаллу ҳулосаҳо; чамъбасти натиҷаҳо аз тарафи омӯзгор [1, с. 23].

Натиҷаҳои тадқиқотҳои муаллифони гуногун ба он водор месозад, ки истифодаи Case-технология ҳам дар марҳилаи таълим ва ҳам дар марҳилаи назорат имкон дорад. Ҳамзамон, Е.А. Конова ва Г.А. Поллак имкониятҳои истифодаи Case-методро дар таълими барномасозӣ мавриди баррасӣ қарор дода, намудҳои зерини Case-ҳои назораткунандаро ҷудо намудаанд: классикӣ, таълимӣ; чамъбастӣ [5, с. 93-97]. Намудҳои Case-ҳои назораткунанда, ки аз тарафи Е.А. Конова ва Г.А. Поллак мураттаб сохта шудаанд, дар ҷадвали 1 пешниҳод гардидаанд.

Ҷадвали 1. – Намудҳои Case-ҳои назораткунанда

	Case-и классикӣ	Case-и таълимӣ	Case-и чамъбастӣ
Мақсад	Касби салоҳиятҳо, назорат аз болои салоҳиятҳои касбии гирифташуда.	Омӯзиши мустақилонаи маводи нав, назорат аз болои дараҷаи тасвиятҳои салоҳиятҳои умумии фарҳангӣ.	Арзёбии донишу маҳоратҳо.
Натиҷа	Номгӯи салоҳиятҳо.	Касби мустақилонаи донишу малақаҳо.	Арзёбии маҷмуии салоҳиятҳо.
Мундариҷаи Case	Мавзӯ (фасли мавзӯ), донишхӯе, ки барои ҳалли масъала заруранд, гузориши ғайрирасмии масъала, методҳои тавсияшавандаи ҳал, талабот ба шакли пешниҳоди ҳалҳо.	Тақия ба фаслҳои назариявӣ, саволҳо барои худсанҷӣ, тақия ба нишондодҳои методӣ, барои ҳалли масъалаҳои типӣ, супоришҳо барои ҳалли масъалаҳои типӣ, ҳалли масъалаҳои ғайристандартӣ, пешниҳоди натиҷаҳои қор.	Дар асоси Case-и классикӣ масъалаҳоро барои назорати чамъбастӣ тартиб додан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, таҳлили адабиёт аз рӯи проблемаи таҳқиқот, инчунин сохтори дар боло тасвирёфтаи Case-и ба фан нигаронидашудаи информатика ба мо имкон доданд, ки амсилаи татбиқии Case-технологияро дар таълими информатика созем расми 1.

Расми 1. – Амсилаи татбиқи Case-технология дар таълими информатика

Амсилаи татбиқи Case-технология дар таълими информатика балоиҳагирии Case-и ба фан нигаронидашуда, коркарди Case-и ба фан нигаронидашуда, истифодаи Case дар машғулиятҳои таълимӣ ва ҳалли Case-масъалаҳо дар бар мегирад. Ҳар яке аз онҳоро муфассал дида мебароем.

Балоиҳагирии Case-и ба фан нигаронидашуда. Барои тартиб додани Case-ҳои ба фан нигаронидашудаи информатика мундариҷаи фанни омӯхташаванда чун асоси хизмат мекунад. Бинобар ин барои ҷудо намудани фаслҳое, ки барои сохтани Case-ҳо мундариҷаи онҳо сарчашма шуда метавонад, таҳлили фан зарур аст.

Коркарди Case-и ба фан нигаронидашуда ду мархиларо дар назар дорад.

Давраи якум – конструкиясозии маҷмӯъ барои ҳар як қисми Case:

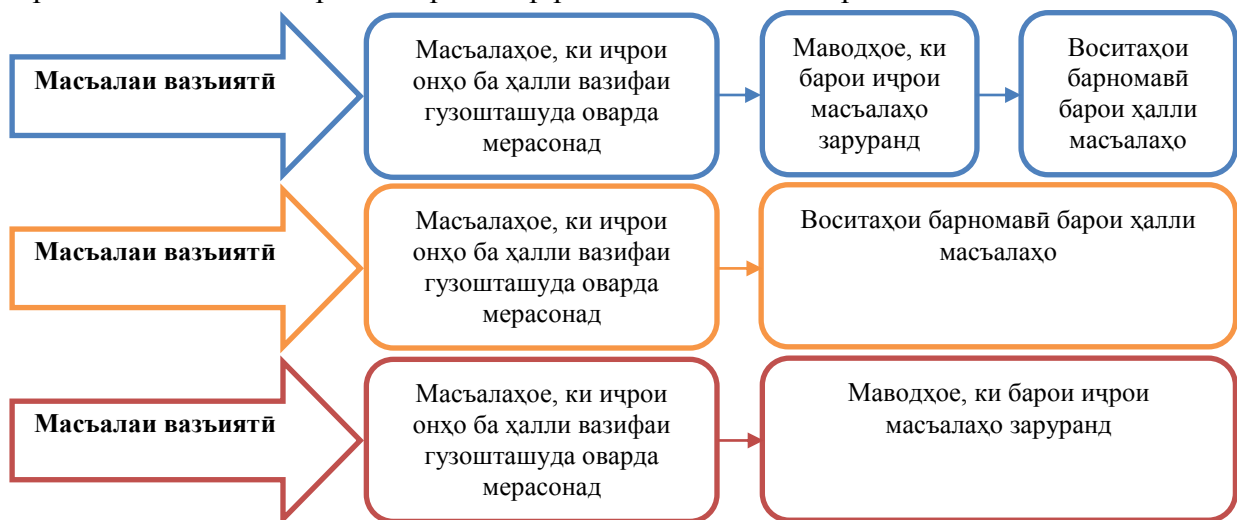
– маҷмӯъ барои қисми «*Масъалаи вазъиятӣ*» барои информатика тасвири мундариҷаи вазъиятҳои проблемавиро дар бар мегирад;

– маҷмӯъ барои қисми «*Масъалаҳое, ки иҷрои онҳо ба ҳалли вазифаи гузошташуда оварда мерасонад*», тасвири навъҳои асосии масъалаҳо дар доираи фан мебошад;

– маҷмӯъ барои қисми «*Маводҳое, ки барои иҷрои масъалаҳо заруранд*», аз тасвири маводҳои иловагии имконпазир, ки онҳоро ба Case дохил кардан мумкин аст (маълумоти ибтидоӣ, маълумоти оморӣ, маълумот барои санҷиши натиҷаҳои гирифташуда, маълумотномаҳо ва ғ.) иборат аст;

– маҷмӯъ барои қисми «*Воситаҳои барномавӣ барои ҳалли масъалаҳо*» худи воситаҳои барномавиро, ки аз онҳо дар доираи фан истифода мебаранд, дар бар мегирад.

Давраи дуҷум – тартибдиҳии худӣ Case-ро дар асоси унсурҳои маҷмуи ҳосилшуда. Вариантҳои имконпазирӣ ин ҷараён дар расми 2 пешниҳод гардидааст.

Расми 2. – Амсилаи вариантҳои имконпазирӣ тартиб додани Case-ро

Истифодаи Case дар машғулияти таълимӣ ва ҳалли Case-масъалаҳо давраҳои зеринро дар бар мегирад:

– **давраи тайёрӣ** – шиносоии донишҷӯён бо Case; омӯзиши масъалаи вазъиятӣ, давраҳои ҳалли он ва омӯзиши маълумотномаҳо;

– **давраи асосӣ** – ҳалли қадам ба қадами Case-масъалаҳо, омода соختани ҳисобот;

– **давраи ниҳой** – муҳокимаи ҳалҳои ҳосилшуда, тасвирати хулосаҳо, баҳодихӣ ба қор аз болои Case.

Амсилаи пешниҳодшудаи татбиқи Case-технология дар таълими информатика, дар навбати худ, барои соختани амсилаи оmodасозии омӯзгорони ояндаи информатика дар соҳаи амсиласозии компютерӣ бо истифода аз Case-технология чун асос хизмат мекунад расми 3.

Қисми мақсадҳои ҷараёни таълими амсиласозии компютери омӯзгорони ояндаи информатика дар ташаккули салоҳиятнокии онҳо дар соҳаи амсиласозии компютерӣ ифода меёбад.

Ба қисми мундариҷавии ҷараёни оmodасозии омӯзгорони ояндаи информатика дар соҳаи амсиласозии компютерӣ мундариҷаи зерини курси «Амсиласозии компютерӣ» дохил карда шудааст: амсиласозии математикӣ; амсиласозии системаҳои стохастикӣ; амсиласозии муқаллидӣ; амсиласозии системаҳои динамикӣ; бемурааттабӣ ва худташкилдихӣ.

Қисми протсессуалӣ давраҳои балоиҳагирӣ, қорқард, инчунин истифодаи Case-и ба фан нигаронидашудаи амсиласозии компютерӣ дар машғулиятҳои лабораторӣ ва ҳалли Case-масъалаҳо дар бар мегирад.

Расми 3. – Амсилаи оmodасозии омӯзгорони ояндаи информатика дар соҳаи амсиласозии компютерӣ бо истифодаи Case-технология

1. Зимни балоихагирии Case-и ба фан нигаронидашуда мундариҷаи курси «Амсиласозии компютерӣ» барои муайянсозии блокҳои мундариҷа, ки сохтори Case-ҳои фанниро таъмин менамоянд, мавриди таҳлил қарор меёбад.

2. Коркарди Case-и ба фан нигаронидашуда ташаккули маҷмуъҳо барои ҳар як қисми Case-и фанӣ ва сохтани ҳуди Case-ҳоро аз унсурҳои ин маҷмуъҳоро дар бар мегирад.

3. Истифодаи Case дар машғулиятҳои таълимӣ ва ҳалли Case-масъалаҳо ҳалли қадам ба қадами Case-и ба фан нигаронидашударо дар машғулиятҳои лабораторӣ дар назар дорад.

Гуфтаҳои болоро чамъбаст карда, сохтори Case-и ба фан нигаронидашударо оид ба амсиласозии компютерӣ ба шакли амсилаи зинавии қисмҳо тасвир кардан мумкин аст (расми 4). Дар таркиби чунин Case ҳам ҳуди масъалаи вазъиятӣ ва ҳам тамоми воситаҳои барои ҳалли он зарур ҳузур доранд.

Расми 4. – Амсилаи сохтори Case-и ба фан нигаронидашуда оид ба амсиласозии компютерӣ

Ҳамин тариқ, таҳлили адабиёти илмӣ-методӣ оид ба проблемаи таҳқиқот, аниқсозии қисмҳои Case-и ба фан нигаронидашуда нисбати амсиласозии компютерӣ асосҳои назариявии истифодаи Case-технологияро чун воситаи таълими амсиласозии компютери омӯзгорони ояндаи информатика муайян намуданд.

Адабиёт:

1. Гаджикурбанова, Г. М. Кейс-технологии в формировании научно-исследовательских компетенций будущего педагога профессионального обучения: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 [Текст] / Г.М. Гаджикурбанова. – Махачкала, 2015. – 23 с.
2. Ёров, М. Р. Амсиласозии компютери системаи хизматрасонии шабакавии дар вақти дискретӣ бо тартиби инверсионӣ ва афзалияти тасодуфӣ амалкунандаи ПД КОА [Матн] / М.Р. Ёров, Ф.С. Комилиён // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №2. – С. 68-79. – DOI 10.51884/2413-452X.
3. Комилиён, Ф. С. Информатика ва технологияи иттилоотӣ [Матн] / Ф.С. Комилиён. – Душанбе: ҶДММ «Ганчи хирад», 2016. – 480 с.
4. Комилиён, Ф. С. Технологияҳои тархрезии системаҳои иттилоотӣ [Матн] / Ф.С. Комилиён, З.Ф. Раҳмонзода. – Душанбе: ҶДММ «Ганчи хирад», 2016. – 160 с.
5. Конова, Е. А. Интерактивный метод оценки знаний на основе применения технологии case study [Текст] / Е.А. Конова, Г.А. Поллак // Вестник ЮУрГУ. – 2013. – Том 5, №3. – С.93-97.
6. Никитина, М. А. Кейс-метод как средство реализации федерального государственного образовательного стандарта высшего профессионального образования третьего поколения на занятиях по информатике [Текст] / М.А. Никитина // Мир науки, культуры, образования. – 2013. – №3(40). – С. 126-128.

7. Нугмонов, М. Масъалаҳои умумии робитаи математика бо фанҳои табиӣ дар раванди таълим [Матн] / М. Нугмонов, А.П. Назаров, Ф.А. Маҳмадмуродова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2021. – №3. – С. 266-279. – ISSN: 2074-1847.

8. Саидзода, И. М. Муқоисаи алгоритмҳои ёфтани масофаи байни хатҳои суфта [Матн] / И.М. Саидзода, Ф.А. Идиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2019. – №4. – С. 45-49. – ISSN: 2413-452X.

9. Тиллоев, Ш. Ҳ. Корбурди методи амсиласозии математикӣ дар таълими технологияи иттилоотӣ [Матн] / Ш.Ҳ. Тиллоев, Б.Ф. Файзализода, А.Қ. Саидов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2020. – № 1/2 (74). – С. 150-154. – ISSN: 2309-6764.

10. Файзализода, Б. Ф. Методикаи иҷрои амалҳои арифметикӣ дар системаҳои ҳисоби мавқеӣ [Матн] / А.Ш. Комилӣ, Ш.Х. Тағоев, Б.Ф. Файзализода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2019. – № 1-4 (68). – С. 97-104. – ISSN: 2663-5534.

11. Файзализода, Б. Ф. Робитаи байнифанӣ чун салоҳиятнокии калидӣ зимни омӯзиши амсиласозии математикӣ дар курси технологияи иттилоотӣ [Матн] / Б.Ф. Файзализода, Ш.Ҳ. Тиллоев, А.Қ. Саидов // Номаи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров. – 2020. – № 4. – С. 168-173. – ISSN: 2077-4990.

МЕТОДИКАИ ТАШАККУЛДИҲИИ САЛОҲИЯТНОКИИ ОМУЗГОРОНИ ОЯНДАИ ИНФОРМАТИКА ДАР СОҲАИ АМСИЛАСОЗИИ КОМПЮТЕРӢ

Муаллифон дар мақола ва таҳқиқоти худ ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии методикаи ташаккулдиҳии салоҳиятнокии омӯзгорони ояндаи информатикаро бо истифода аз Case-технологияҳо ҳамчун воситаи амсиласозии компютерӣ дар раванди таълим таҳлил ва баррасӣ намудаанд.

Таҳлили таҳқиқот оид ба масъалаҳои истифодаи Case-технология дар раванди таълим нишон медиҳад, ки сохтори умумии фаъолияти омӯзгорон ва таълимгирандагонро аз рӯи давраҳои умумӣ тасвир намудан мумкин аст: давраи балоихагирӣ ва қорқарди Case ва давраи истифодаи Case дар машғулияти таълимӣ ва ҳалли Case-масъалаҳо. Такмили системаи методи таълими фанҳои «Унсурҳои назарияи эҳтимолият ва омор» ва «Амсиласозии компютерӣ» дар заминаи татбиқи робитаҳои байнифанӣ барои тайёр кардани омӯзгорони ояндаи математика ва информатика дорои малақаҳои интегралӣ, истифодаи дониш ва компютерҳои худ дар раванди таълими фанҳои таҳассусӣ шартӣ зарурии баланд бардоштани салоҳияти касбии онҳо мебошад.

Калимаҳои калидӣ: амсила, донишҷӯ, восита, таълим, усул, раванд, омӯзгор, технология, миёна, оӣ, Case-технология, информатика, математика, методика, таълим, тарбия, касб, видео, аудио, чандрасона

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ В ОБЛАСТИ КОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

В своей статье и исследовании авторы проанализировали и рассмотрели теоретические и практические аспекты методики формирования компетентности будущих учителей информатики с использованием Case-технологий как средства компьютерного моделирования в образовательном процессе.

Анализ исследований по использованию Кейс-технологии в образовательном процессе показывает, что общую структуру деятельности преподавателей и учащихся можно описать общими периодами: периодом планирования и обработки Кейса и периодом использования Кейса в учебном обучении и решении Case-задач. Совершенствование методической системы преподавания предметов «Элементы теории вероятностей и статистики» и «Компьютерное моделирование» в условиях реализации междисциплинарных связей для подготовки будущих учителей математики и информатики с целостными навыками, использования их знания в процессе преподавания профильных предметов являются необходимым условием повышения их профессиональной компетентности

Ключевые слова: модель, студент, инструмент, образование, метод, процесс, учитель, технология, среднее, высшее, Case-технология, информатика, математика, методология, преподавание, обучение, карьера, видео, аудио, средства массовой информации.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING COMPETENCIES OF FUTURE COMPUTER SCIENCE TEACHERS IN THE FIELD OF COMPUTER MODELING

In their article and research, the authors analyzed and considered the theoretical and practical aspects of the methodology for developing the competence of future computer science teachers using Case technologies as a means of computer modeling in the educational process.

An analysis of research on the use of Case technology in the educational process shows that the general structure of the activities of teachers and students can be described by general periods: the period of planning and processing of the Case and the period of using the Case. in educational training and case problem solving. Improving the methodological system for teaching the subjects “Elements of Probability Theory and Statistics” and “Computer Modeling” in the context of implementing interdisciplinary connections to prepare future teachers of mathematics and computer science with holistic skills, using their knowledge and computers in the process of teaching specialized subjects is a necessary condition for increasing their professional competence .

Key words: model, student, tool, education, method, process, teacher, technology, secondary, higher, Case technology, computer science, mathematics, methodology, teaching, training, career, video, audio, media

Маълумот дар бораи муаллиф: **Файзализода Бахрулло Файзалӣ** – доктори илмҳои педагогӣ, и.в. профессор мудири кафедраи технологияи иттилоотӣ ва амнияти иттилоотии Академияи идоракунӣ давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Тел.: (+992) 988-22-00-33; 005-22-00-22. E-mail.: faizalizoda.bakhrullo@mail.ru

Раҳимов Бурҳониддин Наймуллоевич – омӯзгори кафедраи технологияи иттилоотӣ ва методикаи таълими информатикаи Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав». Суроға: 734140. Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Бохтар, кӯчаи Айни, 67. Тел: (+992) 905-22-92-92; 109-98-89-89. E-mail: rahimov8989@bk.ru

Сведения об авторах: **Файзализода Бахрулло Файзали** – доктор педагогических наук, и.о. профессора, заведующий кафедрой информационных технологий и информационной безопасности Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: 734003. Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саида Насира, 33. Тел.: (+992) 988-22-00-33; 005-22-00-22. Электронная почта: faizalizoda.bakhrullo@mail.ru

Раҳимов Бурҳониддин Наймуллоевич – преподаватель кафедры информационных технологий и методики обучения информатики государственного образовательного учреждения «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава». Адрес: 734140. Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица Айны, 67. Тел: (+992) 905-22-92-92; 109-98-89-89 Электронная почта: rahimov8989@bk.ru

Information about the authors: **Fayzalizoda Bahrullo Fayzali** – Doctor of Pedagogical Sciences, IV. Professor, Head of the Department of Information Technologies and Information Security of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Address: 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nasir Street, 33. Tel.: (+992) 988-22-00-33; 005-22-00-22. Email: faizalizoda.bakhrullo@mail.ru

Rakhimov Burkhoniddin Naimulloevich – teacher of the department of information technologies and methods of teaching computer science at the state educational institution “Bokhtar State University named after Nasiri Khusrav”. Address: 734140. Republic of Tajikistan, Bokhtar, Ainy street, 67. Tel: (+992) 905-22-92-92; 109-98-89-89 Email: rahimov8989@bk.ru

САНЧИШИ ОБЪЕКТИВОНАИ ДОНИШҶОИ ТАШАККУЛДОДАШУДА ОИД БА ИБТИДОИ АЛГОРИТМСОЗӢ БО ТАТБИҚИ МЕТОДИ ПУЛОТ

Назаров А.П., д.и.п., дотсент, Неъматов Ғ.Н., н.и.т., дотсент Умедҷони Х.Ғ., ассистент
Донишгоҳи омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Сатҳ ва сифати таълими ҳама гуна фанҳоро дар зинаҳои гуногуни таҳсилот танҳо ҳангоми объективона баҳогузорӣ намудан ба дониши ташаккулдодашуда баланд бардоштан мумкин аст. Пешгирӣ намудани роҳҳои субъективии баҳогузорӣ ва таъсири дигар омилҳои инсонӣ яке сабабҳои беҳтар гардонидани раванди таълим дар муассисаҳои таълимӣ ба шумор меравад. Масъалаи баландбардории сатҳу сифати таълим ва самаранокии таълим ҳамеша яке аз масъалаҳои мубрам ва асосии методологияи таълими математика ва информатика, умуман ҳама фанҳои таълимии муассисаҳои таҳсилотӣ буд ва боқӣ мемонад. Дар қатори ин масъалаҳо масъала оид ба арзёбии объективонаи дониши хонандагон ва донишҷӯён масъалаи мубрами илми методикаи таълим ба ҳисоб меравад. Методҳои ташкил ва гузаронидани санчиши сифати таълим, бешубҳа, доимо такмил дода мешаванд, қисме аз методҳо бо методҳои дигар якҷоя ва омехта карда мешаванд, қисме аз онҳо бо истифода аз компютер ва барномаҳои компютерӣ худкор карда мешаванд. Новобаста аз ин, дар ҳама шаклу усулҳои санчиши дониши хонандагон ва донишҷӯён нақши асосиро методикаи он мебозад. Самаранокии раванди таълим ва корҳои санчиши дониш, арзёбии объективонаи маҳорату малакаи бештар аз дақиқии таҳияи методологияи санчиши дониш вобаста аст.

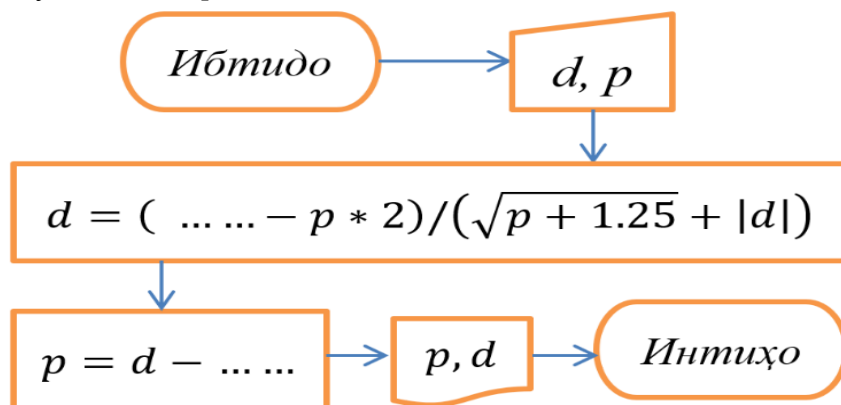
Назорат ва санчиши дониши хонандагон ва донишҷӯён ва арзёбии объективонаи маҳорату малакаи онҳо на танҳо чунин ҷудонашавандаи ҳама гуна низом ва раванди таълим, балки воситаи идоракунии фаъолияти таълимии хонандагон ва донишҷӯён ба ҳисоб меравад. Омӯзгорони фанҳои математика ва информатика тибқи нақшаи тақвими тартибдодашон, пас аз гузаронида шудани якҷанд соати дарсӣ, қори мустақилона ва қори контролиро ташкил карда мегузаронанд. Ниҳоят маҳз аз рӯи натиҷаҳои иҷрои супоришҳои корҳои контролӣ ва мустақилона аз тарафи хонандагон натиҷаи таълими мавзӯҳои гузаштаре метавон маълум кард. Ин натиҷаи таҳлил ва хулосабарорӣ ҳисобида мешавад. Таҳлил ва хулосабарорӣ имкон медиҳанд, ки оид ба сифати таълим ва норасоии дониш дар мавзӯҳои муайяни дарсии гузашта маълумот ба даст оред. Инчунин, мушкилию душвории азхудкунии онҳо ҳам аз қониби донишҷӯён ва хонандагони инфиродӣ, ҳам дар маҷмӯъ гурӯҳҳо ва ҳам дар маҷмӯъ умумӣ ва аз ин рӯ, самаранокии методҳои интихобшуда ва гузаронидашудаи таълим ва санчиши донишро муайян карда метавонем.

Омӯзгорони фанҳои информатика (технологияи иттилоотӣ) айни замон, дар муассисаҳои таҳсилоти олии ва миёна зимни ташкил ва гузаронидани корҳои контролӣ бештар аз методҳои анъанавӣ истифода мебаранд. Ба ин методҳои анъанавӣ навиштани якҷанд варианти қори контролӣ дар тахтаи синфӣ, тайёр намудани мадракҳои дидактикӣ ва методи санчиши тестӣ шомиланд. Қисми зиёде аз муҳаққиқон ва методистони соҳа афзалият ба санчиши тестӣ медиҳанд [2]. Аммо тавре дар [1, с. 3-15] таҳқиқ ва хулосабарорӣ карда шудааст, методҳои анъанавии ташкил ва гузаронидани корҳои контролӣ ба талаботи замони технологияи информатсионӣ ҷавобгӯ набуда, ба фаъолияти омӯзгорони фанҳои мушкилиҳои зиёдеро пеш меоранд. Асри XXI асри технологияи информатсионӣ буда, дар низоми маориф ва таҳсилот корҳои контролӣ, назорат ва мониторинги сифати дониш ҳамчун шакли санчиши дониш, аз усули инноватсионӣ ба усули анъанавӣ табдил ёфта, амалан аксари усулҳои бунёдии санчиши донишро дар асоси иҷрои супоришҳои назоратӣ иваз кардааст. Ҳама ин ҳолатҳоро ба инобат гирифта, дар мақолаи мазкур методологияи нави гузаронидани қори контролиро оид ба сохтани алгоритмҳои ҳамаҷониба ба татбиқи методи Пулот коркард менамоем. Дар заминаи он методологияи барномаи компютериро месозем.

Мафҳуми алгоритм ба номи яке аз олимони шинохтаи тоҷик, математик ва файласуфи ҷаҳонӣ Муҳаммад ибни Мусо Ал-Хоразмӣ вобаста буда, дар замони мо дар аксар соҳаҳо истифода бурда мешавад. Таълими мавзӯи алгоритмсозӣ аз курси мактаби миёна оғоз ёфта, дар муассисаҳои таҳсилоти олии ва миёнаи касбӣ давом дода мешавад. Сохтани алгоритмҳоро бо ду роҳ меомӯзонанд – дар шакли матнӣ-формулавӣ ва бо истифода аз блок-схемаҳо. Ибтидои омӯзиши алгоритмсозӣ аз мафҳумҳои «Ибтидо» ва «Интиҳо», аргументҳои алгоритм ва натиҷаҳои алгоритм сар мешавад. Зеро ҳар як алгоритм оғоз ва баохиррасиро дорост. Алгоритм, вобаста аз шартҳои супориш, метавонад дорои аргумент бошад. Агар супориш дорои аргумент бошад, пас онро дохил мекунанд. Натиҷаҳои алгоритмро бошад, хориҷ мекунанд (мебароранд).

Бигузур алгоритмсозӣ бо блок-схемаҳо таълим дода шаванд. Онро дар мисоли мактаби миёна дида мебароем. Зинаи аввали омӯзиши алгоритмсозӣ аз сохтани алгоритмҳои хаттӣ оғоз меёбад. Пас аз таълим ва омӯзонидани якҷанд мавзӯи дарсӣ ва сохтани якҷанд алгоритмҳои хаттӣ, хонандагон соҳиби донишҳои муайян мегарданд. Малака ва маҳорати алгоритмсозиро соҳиб шуда, пай дар пай инкишоф медиҳанд ва мустақкам менамоянд. Акнун омӯзгори фаннӣ бояд маълум намояд ва хулоса барорад, ки хонандагон то кадом дараҷа сохтани алгоритмҳои хаттиро омӯхта, аз худ кардаанд? Дар ин ҷо зарурат ба ташкил ва гузаронидани кори контролӣ ба миён меояд. Дар фарқият аз методи анъанавӣ ва ҷорӣ гузаронидани кори контролӣ оид ба алгоритмсозӣ, яъне пешниҳоди супориш ба хонандагон ва аз тарафи хонандагон сохтани алгоритм, мо методи баръаксро татбиқ менамоем. Яъне алгоритмро бо қимати аргументҳояш (агар бошад), пешниҳод менамоем. Хонанда бояд натиҷаи хориҷшавандаи алгоритмро ёбад. Методикаи таълими алгоритмсозӣ дар кори [4, с. 265] омӯхта шудааст.

Бигузур ба хонандагон супориш барои ёфтани натиҷаи алгоритми дар Расми 1 овардашуда дода шуда бошад. Супориши мазкур, масалан, дар раванди гузаронидани имтиҳони ягонаи давлатӣ аз фанни информатика ба хонандагон пешниҳод карда мешуданд ва мешаванд [3, мавзӯи 8, саҳ. 57].

Расми 1. Алгоритм дар шакли блок-схема барои супориш

Методологияи корбарӣ бо алгоритми мазкур ва ёфтани натиҷаи алгоритмро коркард менамоем. Хонанда сохтори алгоритмро бодикқат аз назар гузаронида, онро дар дафтараш тасвир мекунанд. Баъдан вобаста ба қиммати додашудагии аргументҳо ҳамчун параметрҳои воридшаванда натиҷаҳои алгоритмро меёбад. Аз блок-схемаи дохилкунии дар алгоритми Расми 1 буда бармеояд, ки он дорои ду аргумент p ва d мебошад. Барномаи компютерӣ бояд ба хонанда қиматҳои адабии ин ду аргументро пешниҳод кунад. Бо мақсади фардигардони раванди кори контролӣ мазкур, барномаи компютерӣ бояд ба ҳар як хонанда қиматҳои адабии мувофиқи аргументҳоро пешниҳод кунад. Аммо тавре маълум аст, то ҳол дар бораи самаранокии санҷиши дониш бо гузаронидани кори контролӣ ҳамчун усули баҳодихии дониш дар муқоиса бо усулҳои ба истилоҳ анъанавӣ ё бунёдии санҷиши дониш ихтилофот ва нофаҳмиҳои зиёде мавҷуданд. Баъзе аз он ихтилофотро мавриди омӯзиш қарор медиҳем. Ин ҳам бошад, маҳдудият дар интиҳоби вариантҳои супориши кори контролӣ, зеро имкони навиштани на зиёда аз ду вариант дар тахтаи синфӣ муяссар мегардад; имкони аз ҳамдигар рӯйбардор намудани роҳи ҳал ва

чавобҳо ба хонандагон муяссар аст; чавоб ва ҳам возеҳии чавоби дуруст ва эҳтимолияти баланди муайян кардани чавоби дуруст на дар асоси дониш, балки бештар бо роҳи кӯчонидан аз якдигар сурат мегирад. Яке аз роҳҳои ҳалли мушкилоти баҳодиҳии объективона, боэҳтимод ва фаврии донишҳои хонандагон зимни гузаронидани корҳои контролӣ пешниҳоди супоришҳои санчиш ба таври фардӣ мебошад, ки барномаи компютерӣ ҳангоми санчиш ба таври худкор тавлид карда, пешниҳод менамояд. Тавре қайд кардем, барномаи компютерӣ бояд қиммати ададии ду аргументро ба ҳар як хонанда ба таври инфиродӣ пешниҳод менамояд. Ин як тарафи фардигардонии кори контролӣ аст. Тарафи дигараш, тавре аз блок-схемаи бахшиши якум бармеояд, дар он аломати ... .. истифода шудааст:

$$d = (\dots - p * 2) / (\sqrt{p + 1.25} + |d|)$$

Барномаи компютерӣ бар ивази аломати ... .. ба ҳар як хонанда қиммати адади пешниҳод менамояд. Айнан ҳамин тавр дар блок-схемаи бахшиши дуюм бар ивази аломати ... .. ба ҳар як хонанда қиммати ададӣ пешниҳод мегардад. Яъне боз ду параметри воридшавандаи дигар дар ин супориш мавҷуд будааст. Қимматҳои ададии параметрҳои воридшаванда, ки дар шартҳои супориш, аниқтараш дар алгоритм инъикос ёфтаанд, хонанда ба ёфтани натиҷаи алгоритм шуруъ мекунанд. Чавобҳои хонандагон аз ҳамдигар ба пуррагӣ фарқ мекунанд, ки татбиқи раванди фардикунонӣ аст. Дар натиҷа хонандагон аз ҳамдигар чавобҳоро рӯйбардор карда наметавонанд. Яке аз мақсадҳои методи мазкур пешгирии имконияти аз ҳамдигар рӯйбардокунии роҳи ҳал ва чавобҳо мебошад.

Дар замони технологияи информатсионӣ бо рушди техникаи компютерӣ ва барномасозии компютерӣ, бо татбиқи методи мазкур имконияти гузаронидани санчиш бо истифода аз барномаҳои компютери ҳаҷман хурд, вале имконияташон васеъбуда, пайдо шудааст. Аммо низомҳои компютери мавҷудаи санчиши тестӣ ҳамчун воситаи муносиб барои омӯзгор ҳисобида намешавад, ҳарчанд аз он истифода мебаранд. Ин метод ва дигар методҳои анъанавии санчиши дониш хароҷоти вақтро барои санчиши дониши хонандагон дар муқоиса бо методи Пулот зиёдтар мекунанд ва онро бо иттилооти таҳлилий мусаллаҳ намекунанд, имкониятҳои хонандагонро маҳдуд мекунанд, ки ба ташкили оқилонаи раванди таълим имкон намедиханд. Ин дигар номгӯи ихтилофот аст.

Лоихаи нави таъминоти барномавирос месозем. Ба он шакли муқоламагии нави холибударо илова мекунем. Номи матниашро «Санчиши дониш оид ба сохтани алгоритмҳои ҳатгӣ бо ёрии блок-схемаҳо» номгузорӣ мекунем, ки дар қисми сарлавҳаи шакли муқоламагӣ инъикос меёбад. Бо мақсади барномасозии тавлиди параметрҳои воридшавандаи супориши кори контроли мазкур, ба шакли муқоламагии лоиха як тугмаи амрро илова мекунем. Номи матниашро «Супориш» мегузорем. Ба протокураи ин тугмаи амрӣ ворид шуда, барномаи тавлиди параметрҳои воридшавандаро месозем. Асоси методи Пулотро истифодабарии бузургҳои сана ва вақти дар системаи компютербуда ташкил медиҳанд. Бо ин мақсад ба матни барнома сатрҳои зеринро дохил мекунем:

```
long int mlsb=GetTickCount();
```

```
Word rz, mh, sol, st, daq, son, mls, rd; double d, p, dd;
```

```
DecodeDate(Date(),sol,mh,rz); DecodeTime(Time(),st,daq,son,mls);
```

Қиммати параметрҳои воридшаванда бошад, бо истифода аз функсияҳои тригонометрӣ дар оператори бахшиш муайян карда мешавад. Аргументи функсияҳои тригонометрӣ дар ин маврид бузургҳои сана ва вақт, ки дар сатрҳои аввали матни барнома маълум мегарданд, ба ҳисоб мераванд. Масалан, барои тавлид ва муайян намудани қиммати ададии параметри воридшавандаи d , ки аргументи якуми алгоритм аст, ба матни барнома оператори бахшиши зеринро дохил мекунем:

```
rd = rand()%93+11;
```

```
d = rd*((cos(float(daq+mls-mlsb)) + sin(float(son-mh+mls)) - cos(float(mls+ st)) +  
cos(float(mls+rz)) - cos(float(sol+son)))) + rd;
```

Ин адад чанд мешавад, пешакӣ ҳеҷ кас ва ҳеҷ як барномасоз маълум карда наметавонад. Аз ин оператори бахшиш бармеояд, ки қиммати ададии параметри d ягон адади ҳақиқӣ (мусбат ё

манфӣ) мешавад. Онро бо роҳи филтрронӣ мутобиқ ба ягон адад мегардонем, то ки беҳад калон нагардад:

$while (d > 13.9) d = d / 1.73; d = floor(d * 100) / 100;$

Аз рӯйи ифода дар блок-схемаи бахшиши якумбуда, ба параметри воридшавандаи d ягон талаботи иловагӣ ва маҳдудият гузошта намешавад. Он қиммати ададии параметри d –ро дар шакли муколамагӣ, масалан, бо истифода аз чузъи идоракунии қайдҳо ҷой медиҳем:

$Label6 \rightarrow Caption = d;$

Мегузарем ба тавлид ва муайян намудани қиммати ададии параметри воридшавандаи p , ки аргументи дуҷуми алгоритм аст. Ба матни барнома оператори бахшиши зеринро дохил мекунем:

$rd = rand() \% 91 + 9;$

$p = rd * abs(cos(float(daq - st - mls - rz)) + cos(float(sol + son - rz - mls)) - sin(float(mlsb + st)) - sin(float(mls - mh)) + cos(float(mh + son - mlsb))) + rd;$

Ин ададро низ пешакӣ ҳеч кас ва ҳеч як барномасоз маълум карда наметавонад. Аз ин оператори бахшиш бармеояд, ки қиммати ададии параметри p ягон адади ҳақиқии мусбат мешавад. Онро филтрронӣ менамоем:

$while (p > 17.736) p = p / 1.94; p = floor(p * 10) / 10;$

Аз ифодаи дар блок-схемаи якуми бахшишбуда бармеояд, ки параметри p дохили решаи квадратӣ аст. Пас бояд чунон рафтор кард, ки вобаста аз қиммати параметри p аз решаи квадрати $\sqrt{p + 1.25}$ адади аниқ ҳосил шавад (тақрибӣ не). Ин дигар хусусияти методи мазкур аст ва ба хонандагон ягон мушкилӣ эҷод намекунад. Пас адади тавлидшуда ва муайяншудаи параметри p –ро ин тавр табдил медиҳем:

$p = p * p - 1.25;$

Дар охир қиммати ададии параметри p –ро дар шакли муколамагӣ, масалан, бо истифода аз чузъи идоракунии қайдҳо ҷой медиҳем:

$Label8 \rightarrow Caption = p;$

Қадами оянда мо бояд ададери тавлид ва муайян намуда, ба ивази аломати ... .. дар блок-схемаи бахшиши якум ҷой диҳем. Аммо ифодаи дар ин блок-схемабуда ифодаи касри одӣ аст. Пас мо бояд чунон рафтор кунем, ки ҳангоми истифодабарии ин адади тавлидшуда қиммати ададии сурат ба қиммати ададии махраҷ тақсим шавад ва дар натиҷа ё адади бутун, ё адади касри даҳии охирик ҳосил шавад. Хусусиятҳои методи мазкурро татбиқ намуда, дар аввал ягон адади дилхоҳи ҳақиқии мусбатро тавлид ва муайян менамоем. Ба матни барнома сатрҳои зеринро илова мекунем:

$rd = rand() \% 87 + 12;$

$dd = rd * abs((cos(float(mls - mlsb)) - sin(float(son - daq + mls)) - sin(float(mls - st)) - cos(float(mls - son)) - sin(float(sol - son)))) + rd;$

$while (dd > 15.95) dd = dd / 1.73; dd = floor(dd * 10) / 10;$

Бо истифода аз ин параметр ифодаи дохили блок-схемаи бахшишбударо ин тавр табдил медиҳем:

$dd * (sqrt(p + 1.25) + abs(d)) + p * 2.$

Бинобар зарурат, ба матни барнома сатри зеринро илова мекунем:

$dd = dd * (sqrt(p + 1.25) + abs(d)) + p * 2;$

Акнун адади дар охир ҳосилшударо бар ивази аломати ... .. бо истифода аз чузъи идоракунии қайдҳо дар шакли муколамагӣ инъикос мекунем:

$Label1 \rightarrow Caption = dd;$

Ҳамин тавр ифодаи дохили блок-схемаи якуми бахшишбуда бо параметрҳои пурра дар шакли муколамагӣ инъикос мегардад. Як намунаи он дар Расми 2 оварда шудааст.

$$d = (789,666 - p * 2) / (\sqrt{p + 1.25} + |d|)$$

Расми 2. Намунаи ифода дар блок-схемаи якуми бахшиш

Ба омӯзиш ва таҳқиқи ифодаи дар блок-схемаи дуҷуми бахшишбуда мегузарем. Он ифода дорои як параметри ададии воридшаванда мебошад, ки бо аломати ... .. ишорат шудааст. Ифода танҳо аз як амали тарҳ иборат аст. Бинобар ин ҳангоми тавлид ва муайянкунии қиммати ададии ин параметр ягон талабот ва маҳдудият гузошта намешавад. Ин ададро, масалан, бо сатрҳои зерини матнӣ барнома тавлид ва муайян намуда, бо истифода аз ҷузъи идоракунии қайдҳо ба шакли муқоламагӣ ҷойгир мекунем:

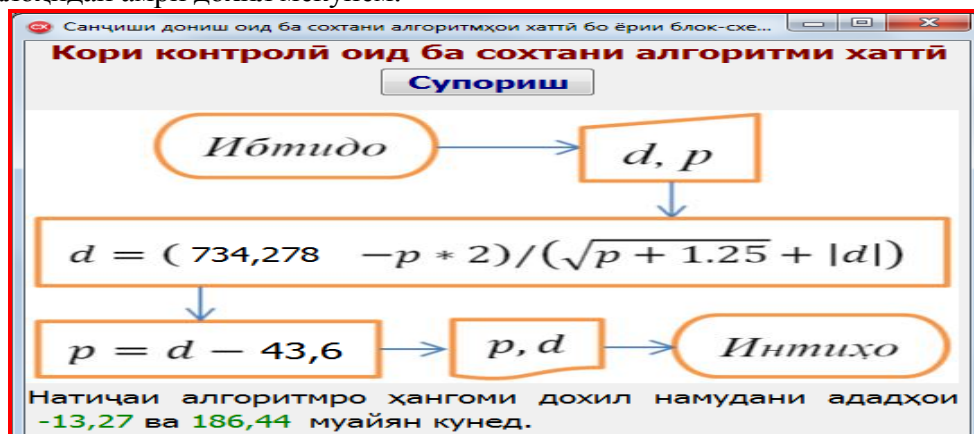
```
rd = rand()%75+24;
dd = rd * abs((sin(float(mh-son)) - cos(float(mlsb+sol)) + sin(float(rz-daq)) +
cos(float(mls-st)))) + rd;
while (dd>49.84) dd=dd/1.92; dd=floor(dd*100)/100; Label2 -> Caption = dd;
```

Аз поёни алгоритми дар шакли муқоламагӣ ҷой додашуда, яъне дар қисми поёни шакли муқоламагӣ, матнҳои зеринро бо истифода аз ҷузъҳои идоракунии қайдҳо ё дигар ҷузъи идоракунии ҷойгир мекунем, ки қисми супориши қори контролӣ ҳисобида мешавад:

“Натиҷаи алгоритмро ҳангоми дохил намудани ададҳои”, “...”, “ва”, “...”, “муайян кунед.”

Дар ин ҷо қадами якуми коркарди лоиҳаи таъминоти барномавино ба охир расонида, онро компилятсия менамоем. Дар натиҷа як файли барномавӣ, масалан, бо номи *algorithm.exe* –ро ҳосил менамоем. Онро ба қор омода менамоем ва намунаи ин натиҷа дар Расми 3 оварда шудааст.

Ҳангоми ба қор омода намудани барномаи компютери сохташуда, дар оғози қор як варианти қори контролӣ тавлид гардида, дар экран инъикос мегардад. Ин варианти тавлидгардидаи санҷиш барои қорбарӣ додашуда ҳисобида мешавад. Хонанда бо шартӣ супориш шинос шуда, метавонад ба иҷрои он оғоз намояд, ё тугмаи амри «Супориш»-ро пахш карда, варианти дигарро интихоб намояд. Ин оғози қори контролӣ аст. Сипас, ҳангоми иҷро намудани супориши додашуда ва ёфтани ҷавобҳои он, раванди санҷиши ҷавобҳо оғоз меёбад. Санҷиш чӣ тавр гузаронида мешавад? Дар аввал хонанда бояд ҷавобҳоро ба барнома дохил намояд. Барномаи компютерӣ бояд ба хонанда имкони дохил намудани ҷавобҳоро диҳад. Пас зарурат ба истифодабарии майдонҳои матнӣ барои дохилкунии ҷавобҳо ба миён меояд. Ин қисмати дуҷуми коркарди лоиҳаи таъминоти барномавӣ ҳисобида мешавад. Қисмати дуҷуми коркарди лоиҳаи таъминоти барномавӣ ба дохилкунии ҷавобҳои ҳосилкардаи хонанда ва санҷиши дурустии онҳо ба ҳисоб меравад. Ин қисмати лоиҳаро барномасозӣ карда, дар охир ба як тугмаи алоҳидаи амрӣ дохил мекунем.

Расми 3. Намунаи як варианти тавлидшуда бо инъикоси параметрҳои

Аз блок-схемаи ҳоричкунии алгоритми дар Расми 3 буда бармеояд, ки алгоритми мазкур ду ҷавобро бармегардонад. Ҷавоби якум қиммати ададии охири параметри p ва ҷавоби дуюм қиммати ададии охири параметри d мебошанд. Бо истифода аз ҷузъи идоракунии қайдҳо, дар поёни супориши додашудаи алгоритм калимаи «Ҷавоб» -ро инъикос намуда, дар ростии ин калима ду ҷузъи идоракунии майдони матнӣ *TEdit* -ро ҷойгир мекунем. Қиммати ҳосияти *ReadOnly* -и ин ду ҷузъи идоракунии майдони матнӣ мустақиман *False* мегузорем, яъне ҳам имкони дидану хондан ва ҳам имкони таҳриркунӣ. Акнун ба хонандагон имкони

воридкунии ҷавобҳо ба ин майдонҳои матнӣ фароҳам оварда шуд. Хонандагон хангоми воридкунии ҷавобҳо набояд ба хатогӣ роҳ диҳанд, қимматҳои ҳосилшудаи параметрҳои p ва d – ро бо ҳам иваз накунад.

Давоми барномасозии қисмати дуҷуми лоиҳаи таъминоти барномавӣ санчиши худкори ҷавобҳои дохилкардашуда ба ҳисоб меравад. Барномаи компютерӣ бояд паҳш кардани тугмаи амриё ба оғози санчиши ҷавобҳо шуруъ карда, дурустии ҷавобҳоро маълум карда, баҳои хонандаро эълон кунад. Тугмаи амриёро бо истифода аз ҷузъи идоракунии TBitBtn дар лоиҳаи таъминоти барномавӣ месозем. Номи матниашро «Санчиш» мегузорем. Ба протсекураи тугмаи амриё «Санчиш» ворид шуда, барномаро барои санчиши дурустии ҷавобҳои воридшуда месозем. Танҳо ҷавоб(ҳо)и дохилкардашуда санчида мешавад. Бо ин мақсад аз функсияи мантиқии IsEmpty() –и забони барномасозии C++ Builder истифода мекунем. Бигузор номи системавии ҷузъи идоракунии майдони матнӣ барои тариқи дастӣ дохилкунии ҷавоби якум *Text1* бошад. Месанҷем, ки оё ин ҷавоб дохил карда шудааст:

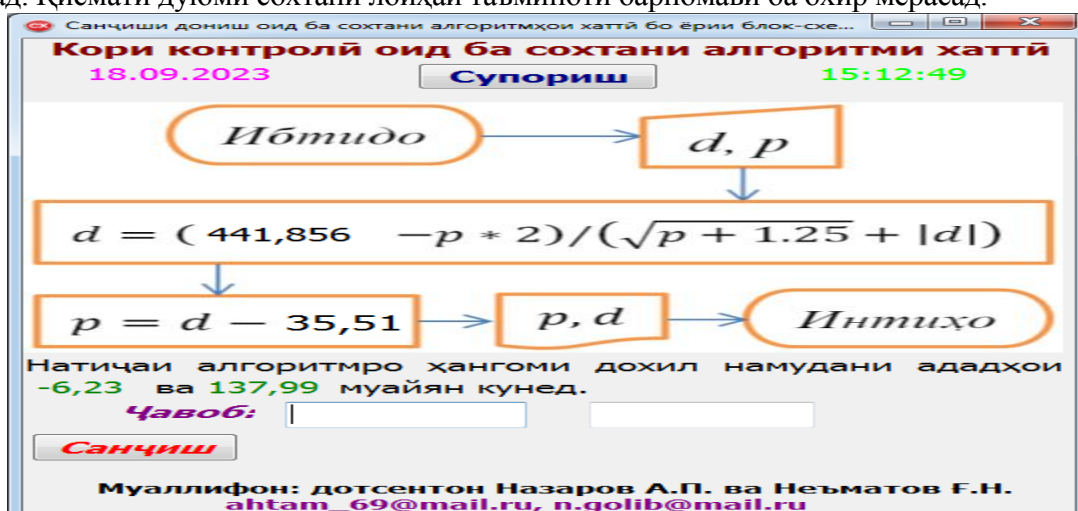
```
jav = Edit1 -> Text;
if (!jav.IsEmpty())
```

Давоми матни барномаро ҳарфчинӣ мекунем:

```
{ sj+=1;
try { jv = jav.ToDouble(); } catch (EConvertError&)
{ int pzt = jav.Pos("."); int pzz = jav.Pos(","); if (pzt>0) jav[pzt]='.'; else jav[pzz]='.'; Edit1
-> Text = jav;}
jv = StrToFloat(Label12 -> Caption) - StrToFloat(Label2 -> Caption); jav =
FloatToStr(jv.ToDouble());
if (jav == FloatToStr(jv)) {Edit1 ->Color = clLime; s+=1;} else Edit1 -> Color = clRed;}
```

Ин қисми матни барнома ба хонандагон имкон медиҳад, ки аломати ҷудокунии қисми бутун аз қисми касриро ихтиёран интихоб кунанд, ё нуқта “.”, ё вергул “,”. Барномаи компютерӣ тариқи худкор ҷавоби якумро ҳисоб карда, бо ҷавоби воридкардаи хонанда месанҷад. Агар ҷавоб дуруст бошад, пас барномаи компютерӣ онро қабул карда, ба ҳисоб мегирад (қиммати s ба як зиёд мешавад). Ранги дохили майдони ҷузъи идоракунии майдони матниро бо ранги сабз рангрэй мекунанд. Дар ҳолати баръакс, ҷавобро ба ҳисоб намегирад ва ранги дохили майдони ҷузъи идоракунии майдони матниро бо ранги сурх рангрэй мекунанд. Дигар тарзи истифодабарии технологияи мазур дар кори [5] оварда шудааст.

Ҷавоби дуҷуми дохилшаванда айнан ҳамин тавр барномасозӣ барои санчиш карда мешавад. Қисмати дуҷуми сохтани лоиҳаи таъминоти барномавӣ ба охир мерасад.

Расми 4. Намунаи варианти кори контролӣ

Дар охир лоиҳаи таъминоти барномавиرو компилятсия намуда, барномаи компютериро сохта, ба охир мерасонем. Пас аз бомуваффақият компилятсия шудани лоиҳаи таъминоти барномавӣ, як файли барномавии типаш *exe* сохта мешавад: *algoritm.exe*. Маҳз ҳамин барномаро барои истифодабарӣ паҳн менамоем. Барномаи компютери сохташударо

ба кор омода менамоем. Мебинем, ки дар шакли муколамагии он варианти кори контролӣ инъикос меёбад. Як намунаи он дар Расми 4 оварда шудааст.

Хонандагон дар раванди иҷрои супоришҳои кори контролӣ метавонанд ҳисобкуниҳоро тариқи хаттӣ дар дафтарашон иҷро намоянд. Ин роҳи беҳтарин ҳисобида мешавад, зеро хонандагон донишҳои математикии худро такрор ва мустақкам намуда, дар хотир нигоҳ медоранд. Ин равандҳои психологӣ аст. Тавре қайд карда будем, ҳисобкуниҳо бе мушкилӣ гузаронида шуда, решаи квадратӣ ва қиммати каср аниқ бе яклухткунӣ ёфта мешавад. Аммо ҳеч як маҳдудият нест, хонандагон метавонанд аз дастгоҳҳои ҳисоббарорӣ ва таъминотҳои барномавии компютерӣ истифода баранд. Раванди иҷроӣ ва ёфтани натиҷаи алгоритми хаттӣ, ки барномаи мазкур ба донишҷӯёну хонандагон пешниҳод менамояд, дар барномаи чадвалҳои электронӣ, аз ҷумла MS Excel низ хело муфид баҳодихӣ карда мешавад. Зеро аз як тараф дар ин раванд чӣ хонанда ва чӣ донишҷӯ қобилияти бештареро ҳам дар иҷрои ҳисобкунии қиммати алгоритмҳо ва инчунин савияи дониши худро оид ба иҷрои амалҳои арифметикӣ дар барномаи чадвалҳои электронӣ бештар мегардонад. Аз тарафи дигар ин худ такони ҷиддӣ барои мукамалгардонии дониши информатикӣ ва ҳисоббарорӣ онҳо мегардад. Ногӯфта намонад, ки дар аввал истифодабаранда ҳангоми иҷрои амалиётҳои дар алгоритмбуда тавассути барномаи MS Excel шояд каме душворӣ кашад, вале пас аз он, ки иҷрои амалиётҳоро пайдарпай тавассути формула дар катакҳо роҳандозӣ менамояд, ин мушкилӣ пай дар пай бартараф хоҳад шуд. Дар вариантҳои минбаъдаи пешниҳодгардидаи алгоритм танҳо қимматҳои азнавпешниҳодкардари (параметрҳои воридшавандари) ворид сохта, метавонад натиҷаи дилхоҳро соҳиб гардад ва бе мамониат ба барнома ин ҷавобҳоро ворид карда, натиҷаро фавран дар экран возеҳу равшан бинад. Қайд менамоем, ки ҳангоми иҷрои амалиётҳо тавассути формулаи сохташуда аз ҷониби худ истифодабаранда ададҳои мукамал, яъне пурра бояд барои натиҷаро ба даст овардан дохил карда шаванд. Ададҳои дар барномаи MS Excel ба таври худкор яклухтшуда ва ё нодуруст дохилшуда метавонад ба носаҳеҳии натиҷаҳои алгоритми пешниҳодгашта оварда расонад. Бинобар ҳамин ҷавоб бояд саҳеҳ ва яклухтнокардашуда ба барнома ворид карда шавад ва дар ин ҳолат ҷавоби дуруст пешниҳод карда мешавад.

Ҷавобҳои дохилкардашуда ба майдонҳои мувофиқи барномаи компютерӣ пурра ҳисобида мешавад, агар ба ҳар ду майдони матнӣ ҷавобҳо дар шакли ададӣ дохил карда шуда бошанд. Тип ва шакли ҷавобҳои дохилкардашуда ба барномаи компютерӣ комилан мувофиқ бошад. Аммо ҷавобҳои пурра дохилкардашуда дар ин зина ҳоло ҳулосаҳои асоснок барои дурустии онҳо шуда наметавонад. Дурустии ҷавобҳои дохилкардашуда танҳо пас аз паҳши тугмаи амрии «Санчиш» маълум карда мешаванд.

Мубрамияти коркарди вариантҳои кори контролӣ доир ба алгоритмҳои хаттӣ тавассути барномаи компютери сохташуда дар он аст, ки ҳангоми ҳисоббарорӣ ҷавобҳои аниқ ҳосил мегарданд. Шояд хонанда ё донишҷӯ ҳангоми дастӣ иҷро намудани амалҳои арифметикӣ дар вақти пешниҳод гаштани ададҳои бисёррақам ба мушкилӣ рӯбарӯ гардад ва мумкин аст, ки аз ӯҳдаи иҷрои ҳалли он набарояд. Аз ин ҷиҳат он метавонад тавасути барномаи MS Excel савияи дониши худро санҷад ва сари вақт супоришҳои ба зиммааш вогузошташударо ҳаллу фасл намояд.

Лозим ба ёдоварист, ки барномаи компютери таҳиягардида хеле барномаи мукамал ва пурра мебошад. Ҳар як омӯзгори фанни технологияи иттилоотӣ метавонад ин барномаро бе мамониат дар раванди дарсҳои амалӣ ва мустақилона бо хонандагон якҷоя кор кунад ва савияи дониши информатикии шогирдонро боз ҳам баландтар бардорад. Донишҳои худро такрор ва мустақкам намоянд. Ҳамзамон, лозим ба ёдоварист, ки дар ҷараёни баргузориҳои озмунҳои дохилимактабӣ аз фанни технологияи иттилоотӣ, олимпиадаҳои дохилимактабӣ, ноҳиявӣ ва дигар олимпиадаҳо низ истифодаи ин барномаи компютерӣ хело қулай арзёбӣ карда мешавад. Чунки ҳангоми иҷрои вариантҳои пешниҳодгашта танҳо худ хонанда метавонад онҳоро иҷро намояд ва барои гузариш ба варианти навбати имкон пайдо намояд. Дар инҷо ҳам шафофияту объективияти комили санчиш ва ҳам дониши аниқи

хонандагонро метавон муайян кард. Натиҷагирии ниҳой низ аллакай аз иҷрои кори ҳар як иштирокчии озмун аз рафти иҷрои кораш баҳогузорӣ карда мешавад.

Ин тарзи гузаронидани кори контролӣ ва назорати санчишӣ аз фанни информатика дар асоси вазифаҳои санчишии динамикӣ сураат мегирад, зеро қиммати параметрҳои воридшаванда тағйир ёфта, ба ҳар хонанда дар шакли фардӣ пешниҳод карда мешавад. Барои ҳамаи хонандагон, донишчӯён ва умуман омӯзандагон шароити объективи санчиши баробарро таъмин менамояд ва на танҳо вазифаи назоратӣ, балки вазифаи омӯзишӣ ва такроркуниро низ дар бар мегирад. Навгонии дигар дар кори мазкур имкони бо ҳадди ақали вақт барои ба даст овардани натиҷаҳои боэътимоди кори контролӣ ба ҳисоб меравад. Боз навгонии дигараш, феврал ба даст овардани натиҷаҳо пас аз ба итмом расидани кори контролӣ буда, дигар зарурати тафтиши дастӣ ва боз сарф намудани вақт ва меҳнати барзиёд намегардад. Бешубҳа, ҳосиятҳои омӯзишии методи мазкур усулҳои анъанавӣ ё бунёдии санчиши донишро нигоҳ дошта, дар он шахси назораткунанда бояд на танҳо маводи омӯхташударо донад, балки онро барои ҳалли мушкилоти мушаххас мутобиқ карда тавонад.

Навгонӣ. Дар заминаи методи Пулот ва татбиқи он методикаи нави гузаронидани корҳои санчишӣ оид ба арзёбии объективонаи дониши хонандагон ва донишчӯён оид ба ибтидои алгоритмосозӣ коркард карда шуд. Барномаи компютерӣ сохта шуд, ки раванди гузаронидани кори санчиширо фардӣ гардонид, дар шакли вариантнокӣ амалӣ карда мешавад. Меҳнати омӯзгор сабук гардонид, шуда, сатҳи мустақилияти хонандагон меафзояд.

Соҳаи истифодабарӣ. Таълими алгоритмосозӣ ва барномасозӣ дар муассисаҳои таълимӣ; Методикаи таълими информатика; Методҳои муосири баҳодихӣ ба натиҷаи таълим.

Адабиёт:

1. Назаров, А.П. Асосҳои методи барномасозӣ ва арзёбии салоҳияти хонандагон аз математика ва информатика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (Монография) / А.П. Назаров // Душанбе: Матбааи ҶДММ “Баҳманруд”, - 2020. 226 с.

2. Григорьева, В. В. Контроль знаний учащихся по информатике в тестовой форме с генерацией заданий / В.В. Григорьева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 43. – С. 365–369. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/76495.htm>.

3. Ушаков, Д.М. Информатика – Большой сборник тематических заданий для подготовки к единому государственному экзамену / Д.М. Ушаков // Москва: Издательство АСТ. -2018. – 312 с.

4. Назаров, А.П. Методикаи таълими информатика. Китоби дарсӣ: МТОК [Матн] / А.П. Назаров // ҶДММ Мехроҷ-Граф. Душанбе: – 2019. - 462 с. (А4).

5. Назаров, А.П. Применение метода Пулат для объективной оценки знаний учащихся о решении экономических задач в процессе обучения электронным таблицам [Текст] / Школьные технологии // Научно-практический журнал. – 2023, №1. – Стр. 87-95.

САНЧИШИ ОБЪЕКТИВОНАИ ДОНИШҲОИ ТАШАККУЛДОДАШУДА ОИД БА ИБТИДОИ АЛГОРИТМСОЗӢ БО ТАТБИҚИ МЕТОДИ ПУЛОТ

Мақола ба методологияи санчиш ё назорати дониши хонандагон ва донишчӯён оид ба алгоритмосозӣ вобаста ба алгоритмҳои сохторашон хаттӣ бахшида шудааст. Методи санчиши донишро бо татбиқи методи Пулот бо тавлиди параметрҳои воридшавандаи типашон ададӣ пешниҳод мекунад, ки супоришҳо дар ягон пойгоҳи додаҳо, файлҳои матнӣ ва дигар манбаъҳо пешакӣ нигоҳ дошта намешаванд. Умуман аз ягон пойгоҳи додаҳо вобаста нестанд. Барномаи компютери бо татбиқи методи Пулот сохта шудааст, ки ҳар дафъа аз ҷониби худи барномаи компютерӣ супоришҳо тавлид карда мешаванд ва дар варианти кор инъикос меёбанд. Муаллифон таҷрибаи худро дар сохтани чунин барномаҳои компютерӣ мубодила мекунад, ки тавлиди параметрҳои воридшавандаи супоришҳои санчиширо бо бисёр функсияҳои дигари таълимӣ вобаста мекунад, робитаҳои байнифанӣ ва дохилифаннӣро ташкил мекунад. Забони асосии барномасозӣ забони барномасозии C++

Builder аз бастаи RAD Studio 10.2 истифода шудааст. Барнома дар речаи визуалӣ сохта шудааст.

Калидвожаҳо: санчиш, санчиши дониш, методи Пулот, барномаи компютерӣ, тавлиди параметрҳои воридшаванда, информатика, алгоритм, алгоритмсозӣ, блок-схема, хонанда, донишҷӯӣ, мустақилият.

ОБЪЕКТИВНАЯ ПРОВЕРКА СФОРМИРОВАВШИХСЯ ЗНАНИЙ О НАЧАЛЕ АЛГОРИТМИЗАЦИИ С ПРИМЕНЕНИЕМ МЕТОДА ПУЛАТ

Статья посвящена методике проверки или контроля знаний учащихся и студентов об алгоритмизации в зависимости от алгоритмов, которые структурируются в письменной форме. Предлагает метод проверки знаний с применением метода Пулат путем генерации входных параметров числового типа, задания которых заранее не хранятся ни в каких базах данных, текстовых файлах и других ресурсах. Обычно не зависит от какой-либо базы данных. Компьютерная программа создана с применением метода Пулат, который каждый раз генерирует задания самой компьютерной программой и отражается в вариантах работы. Авторы делятся своим опытом в создании таких компьютерных программ, которые связывают генерацию входных параметров контрольных заданий со многими другими образовательными функциями, формируют междисциплинарные и внутрипредметные связи. Основным языком программирования выбран язык программирования C++ Builder, используется из пакета RAD Studio 10.2. Приложение встроено в визуальном режиме.

Ключевые слова: проверка, проверка знаний, метод Пулата, компьютерная программа, генерация входных параметров, информатика, алгоритм, алгоритмизация, блок-схема, учащихся, студент, самостоятельность.

OBJECTIVE VERIFICATION OF THE FORMED KNOWLEDGE ABOUT THE BEGINNING OF ALGORITHMIZATION USING THE PULOT'S METHOD

The article is devoted to the methodology of checking or controlling the knowledge of students and students about algorithmization, depending on the algorithms that they structure in writing. Offers a method of testing knowledge using the Pulot method by generating numeric input parameters, the tasks of which are not stored in advance in any databases, text files and other resources. Usually does not depend on any database. The computer program was created using the Pulot method, which generates tasks each time by the computer program itself and is reflected in the work options. The authors share their experience in creating such computer programs that link the generation of input parameters of control tasks with many other educational functions, form interdisciplinary and intra-subject connections. The main programming language is the C++ Builder programming language, used from the RAD Studio 10.2 package. The application is built into visual mode.

Keywords: verification, knowledge verification, methodology, computer program, generation of input parameters, computer science, algorithm, algorithmization, flowchart, students, childrens, independence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назаров Аҳтам Пулатович – мудири кафедраи технологияи информатсионӣ ва коммуникатсионии ДДОТ ба номи С. Айни, доктори илмҳои педагогӣ, дотсент. 91-962-4444, ahtam_69@mail.ru.

Неъматов Ғолиб Нуралиевич - дотсенти кафедраи технологияи информатсионӣ ва коммуникатсионии ДДОТ ба номи С. Айни, номзади илмҳои техникӣ, дотсент. 93-343-2242, n.golib@mail.ru.

Умедҷони Хайруллои Ғафурӣ - омӯзгори кафедраи технологияи информатсионӣ ва коммуникатсионии ДДОТ ба номи С. Айни. 918-80-6307, umedjonikhairullo@gmail.com.

Сведения об авторах: Назаров Аҳтам Пулатович – заведующий кафедрой информационных и коммуникационных технологий ТГПУ имени С. Айни, доктор педагогических наук, доцент. 93-516-6101, ahtam_69@mail.ru.

Неъматов Голиб Нуралиевич - доцент кафедры информационных и коммуникационных технологий ТГПУ имени С. Айни, кандидат технических наук, доцент. 93-343-2242, n.golib@mail.ru.

Умеджони Хайруллои Гафури - ассистент кафедры информационных и коммуникационных технологий ТГПУ имени С. Айни. 918-80-6307, umedjonikhairullo@gmail.com.

Information about the author: Nazarov Ahtam Pulotovich, Doktor of Pedagogical Sciences, Head of the Department of information and communication technologies, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Tel.: 935166101; ahtam_69@mail.ru.

Nematov Golib Nuralievich - Associate Professor of the Department of Information and Communication Technologies of the TSPU named after S. Ayni, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor. 93-343-2242, n.golib@mail.ru.

Umedjoni Khairulloi Ghafuri - Assistant of the Department of Information and Communication Technologies of the TSPU named after S. Ayni. 918-80-6307, umedjonikhairullo@gmail.com.

ТДУ: 372.851(575.3)

РУШДИ ҚОБИЛИЯТИ ФИКРРОНИИ МАНТИҚИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ДАР ДАРСҲОИ МАТЕМАТИКА

Раҷабов Т., д.и.п.

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Абдуллоев Д.А., муаллими калон

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Соҳаи маориф аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои афзалиятноки рушди мамлакат эътироф гардида, дар ин ҷода ҳамасола тадбирҳои зиёде андешида мешаванд. Бунёду азнавсозии муассисаҳои таълимӣ нав, мазмуну самарабахшии мундариҷа ва ҷараёни таълим низ қобили тавачҷуҳ аст. Стандарт ва нақшаю барномаҳои таълимӣ метавонанд сатҳу сифати таълими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро баланд бардоранд.

Яке аз масъалаҳои самаранокии таълими математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз он иборат аст, ки ҳангоми таълими он инкишофи равонии хонандагон таъмин мегардад, аз он ҷумла қобилиятҳои фикронии онҳо, ҷунки ин талаботи замон аст. Дар байни фанҳое, ки дар мактаб таълим дода мешаванд. Дар ин ҷода, нақши омӯзонидани математика бағоят калон мебошад. Дар ҳақиқат, ҳангоми омӯختани он, маҳорати фикронии мантиқии хонандагон бемайлони инкишоф меёбад, ҷунки онҳо ҳангоми исботи ин ё он тасдиқот мантиқан фикрро мекунанд, эҷодкорона муҳокима меронанд ва ҳангоми ҳалли масъалаҳои математикӣ моҳирона муҳокимаҳояшонро ибраз мекоранд.

Вазъияти кунунӣ дар мактабҳои ҳозира ҷунинанд: бисёре масъала ва ё машқҳо аз рӯи қоидаи муайян ҳал карда мешаванд ва ҳалли ботадриҷи онҳо аз донишҷӯи формулаҳо ва маҳорати бошуурона истифода бурдани онҳо вобастагии ногусастани дорад, ки ин ба ҳама омӯзгорон маълум аст. Душвории асосӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҳангоми ҳал намудани машқ ва масъалаҳои математикӣ аз ҳисоби афзоиши амалиётҳои ҳал ва мураккабнамоии ададҳо ба вуқӯ меоянд. Дар раванди ҳал намудани машқҳо бисёр қадамҳои иҷроӣ он барои хонандагон бо осонӣ даст медиҳанд, ки онҳо дар ин маврид дар бораи ин кори худ фикр ҳам намеkunанд. Ин гуна рафтори хонандагон боиси ҳалқунии ноқулай, дар баъзе мавридҳо ҳалқунии хато аз тарафи онҳо мегардад [15, с. 45].

Аз ин лиҳоз, дар раванди содиршавии ҷунин натиҷаи ҳалқунӣ сабабҳои бо таври

механикӣ дар хотир нигоҳ доштани як қатор амалҳо аз тарафи хонандагон ҳангоми ҳал намудани машқҳо, ки аз ҳолатҳои зерин иборат буданаш бешубҳа мебошад, эътибор додани омӯзгорон зарур аст инҳоянд:

- * интиҳоби усули ҳал душворие надоштани бебаҳс аст;
- * ҳалкунӣ ба иҷрои ҳамон як амал оварда шавад, ки он то дараҷае мураккаб аст, лекин ин амал аз якҷанд амалҳои сабук иборат аст;
- * ин амалро (натиҷаи онро) аз байни дигар амалҳо интиҳоб намудани хонандагон лозим нест, кадоме дар шартҳои монанд пештар омадаанд;
- * машқҳои пешниҳодшаванда, машқҳои як намуданд, ки дар натиҷа онҳо барои хонандагон номуқаррарӣ нестанд.

Хонандагон бо зудӣ аз татбиқи таърифҳои омӯхташуда, теоремаҳо даст мекашанд, мақсадшон кӯтоҳ намудани асоснокунӣ ҳалкунӣ мисолу масъалаҳо мебошад. Аз ин сабаб, бояд системаи машқҳо аз тарафи омӯзгор чунон тартиб дода шаванд, ки сабабҳои номбаркардашуда иҷро нагарданд, чунки риоя нагардидани акалан яке аз онҳо боиси фаъолнок шудани фаъолияти фикронии хонандагон мегардад. Мақсади асосии таълими математика дар мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ аз замони шуравӣ ва имрӯз дар хонандагон ташаккул додани фикронии алгоритмӣ ва дар онҳо тарбия намудани маҳорати аз рӯи тартиб амал карда, дар ин асно сохтани чизҳои нав буд ва мебошад [6, с. 84].

Маълум аст, ки сохтанҳои нав дар асоси таҳқиқот амалӣ карда мешаванд. Дар инкишофи маҳоратҳои таҳқиқотии хонандагон, ба монанди мушоҳидакорӣ, таҳлилнамояӣ, пешниҳод ва исботи пешгӯӣ, умумикунонӣ ва дигарон, саҳми ҳал намудани масъалаҳои математикӣ бағоят бузург аст. Намуди масъалаҳои математикӣ, ки дар мактабҳо таълим дода мешаванд, инҳо амалҳо бо ададҳо ва касрҳо, муодилаҳои намуди гуногун, нобаробарҳои ададӣ ва алгебравӣ, ифода ва ҷузъҳои тригонометрия ва дигарон мансуб мебошад. Дар байни онҳо муодила ва ифодаҳои параметрдошта мавқеи махсус доранд.

Дар инкишофи фаъолияти фикронии мантиқӣ ва маданияти математикии хонандагон, таълим ва омӯзиши масъалаҳои параметрдор (муодила ва нобаробарҳои параметрдор) ҷойи намоёнро ишғол менамояд. Ин бесабаб нест, ки дар саволномаҳои имтиҳонҳои қабулшавии мактабҳои олии ва миёнаи махсуси кишвар ба ин намуди масъалаҳо диққати махсус дода шудааст. Бо воситаи ба супоришҳо дохил намудани ин намуди масъалаҳо аз он иборат аст, ки фаҳмидани он ки оё довталаб маводҳои таълимиро хуб медонад, оё ӯ мактабро бо баҳоҳои бояду шояд хатм кардааст. Ҳаминро кайд мекунем, ки хонандагони аз уҳдаи усулҳои ҳал намудани масъалаҳои параметрдор баромада тавонанд, дар ҳал намудани ихтиёри масъалаҳои намуди дигар эҷодкорона муносибат менамоянд, ки ин хуб аст [11, с. 36-37].

Дар математикаи мактабӣ риояи пайдарҳамӣ-методи таълим чунин ба роҳ монда шудааст: ададҳо, табдилдиҳии айниятӣ, муодилаҳо, нобаробарҳо ва системаи онҳо масъалаҳои геометрӣ, масъалаҳои алгоритмӣ ҳалшаванда, функцияҳо ва боз дар вақтҳои охир арзи вучуд намудааст ин ҳам бошад, эҳтимолӣ омӯри мебошанд. Бинобар сабаби маҳдудияи сатҳи вазифаҳои дар маҷмуаҳои таълимӣ - методӣ пешниҳодшаванда бо яқинии алгоритмҳо, ба онҳо хос мебошанд, талаботи имрӯзаи маълумоти мактабиро қаноатманд карда наметавонанд. Дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва мактабҳои аз он болотар ҳоло ҳам ба таълими анъанавии на танҳо математика, балки аксарияти фанҳо афзалият дода мешавад. Ин бошад, бо якҷанд сабаби хусусиятҳои методӣ раванӣ, аз он ҷумла набудани воситаҳои амаликунонии масъалаҳои маълумоти инкишофдиҳандаи ба хонандагони ҳозиразамон зарур ба вучуд омадааст [5, с. 74].

Ҳангоми бошуурона аз худ намудани донишҳои математикӣ хонандагон аз амалиёти асосии фикронӣ, ки дастраси онҳост истифода мекаранд. Бошуурона аз худ шудани донишҳои математикӣ фикронии хонандагони хурдсолро инкишоф медиҳад. Мусаллаҳ будан ва истифода карда тавонистани амалиёти фикрӣ боиси хубтару самаранок аз бар намудани донишҳои кӯдакон мегардад. Амалиёти фикрӣ, ки ба ҷудокунӣ бутун ба қисмҳои онро ташкилдиҳандаро дар раваншиносӣ таҳлил мегӯянд. Амалиёти дигари фикрӣ, ки ба

барқарор намудани алоқаи байни ҷисм ва ё ҳодисаҳо истифода бурда мешавад, синтез меноманд. Ин амалиёти фикрӣ байни ҳам алоқаманд мебошад. Хонанда бо роҳбарии омӯзгор пеш аз ҳама мундариҷаи масъаларо ба додашудаҳои ададӣ чудо намуда, таҳлил менамояд ва шарту саволи онро муайян менамояд. Ҳангоми ҳал намудани масъалаҳои арифметикии таркибӣ лозим меояд, ки таҳлил ва синтези мураккабу нозук татбиқ карда шавад [10, с. 32].

Аҳаммияти ин мавзӯро ҳолатҳои зерин муайян мекунанд. Бо он ки ҳар як муаллим бояд тафаккури мантикии хонандагонро инкишоф диҳад, ҳеч кас баҳс намекунад. Дар ин бора дар адабиёти методӣ, дар варақаҳои фаҳмондадиҳии нақшаи таълимӣ гуфта шудааст. Аммо муаллим на ҳама вақт ин корро медонад. Аксар вақт ин ба он оварда мерасонад, ки инкишофи тафаккури мантиқӣ асосан стихиявӣ аст, бинобар ин аксари хонандагон, ҳатто хонандагони синфҳои болоӣ, усулҳои ибтидоии тафаккури мантиқӣ (таҳлил, муқоиса, синтез, абстраксия ва ғайра) -ро азхуд намекунанд.

Нақши математика дар инкишофи тафаккури мантиқӣ бениҳоят бузург аст. Сабаби чунин нақши истисноии математика дар он аст, ки вай аз ҳама илмҳои назариявии дар мактаб омӯхташуда мебошад. Он дорои сатҳи баланди абстраксия аст ва дар он роҳи табиитарини пешниҳоди дониш роҳи аз абстрактӣ ба мушаххас баромадан аст. Тавре ки таҷриба нишон медиҳад, дар синни ибтидоӣ яке аз роҳҳои самараноки инкишофи тафаккур аз ҷониби хонандагон ҳалли масъалаҳои мантикии ғайристандартӣ мебошад [13, с. 89-90].

Фикри мантиқиро омӯзиши математика инкишоф медиҳад. Барои тафаккури математикии кӯдакон ба ҷузъҳо тақсим кадани рафти муҳокимаронӣ, пайдарҳамии мантиқӣ ва аз ифодаҳои рамзӣ истифода карда тавоништан хос мебошанд. Пеш аз он ки хонандагон дилхоҳ масъалаҳои математикиро ҳал намоянд, онҳоро зарур аст, ки мантиқан фикр кунанд. Ба шартӣ масъала дуруст диққат диҳанд, бузургҳои дар шартӣ масъала мавҷудбударо ёбанд ва масъаларо дуруст таҳлил карда тавонанд. Инкишофи хонандаи хурдсол қисмати асосию таркибии раванди омӯзгорӣ мебошад. Ёрии амалӣ расонидан ба хонандагон, ривож додани қобилияти онҳо, инкишоф додани ташаббус, мустақилият ва иқтидори онҳо яке аз масъалаҳои муҳими мактаби муосир маҳсуб меёбад. Амалишавии масъалаҳои номбурда, аз бисёр ҷиҳат аз ба қолиб даровардани шавқи дарккунии хонандагон вобастагии ногусастанӣ дорад. Дар инкишофи амалиёти хонандаи хурдсол нақши муҳимро, ҳангоми ҳал намудани масъалаҳои математикӣ фикр карда тавоништан мебозад. П.П. Блонский қайд мекунанд: «Фикркунӣ – ин функцияест, ки инкишофи ниҳоят баланди он яке аз хусусиятҳои асосии хонандагони синни мактабӣ мебошад. Дар ҳисқунӣ ва қобилиятҳои ҳофиза дар байни кӯдакони 6-7 сола ва ҷавони 17-18 сола фарқе мавҷуд нест, чуноне ки дар фикрронияшон мавҷуд мебошад». [4, с. 58]

Тавассути фикрронӣ равандҳои дарк намудани мантиқи масъалаҳо ташаккул меёбад. Бо инкишофи фикрронӣ чунин ҳолати психологӣ ба синну соли хонандагон хос нақшаи амалиёт «дар шуур» ва рефлексия (маҳорати дида баромадан ва баҳодиҳии амалиёти худ) пайдо мешаванд. Математика имкониятҳои воқеӣ барои инкишофи фикрронии хонандагон медиҳад, дар ин ҷо вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки аз ин имкониятҳои математикӣ ҳангоми таълими он пурра истифода барад. Лекин роҳу усул, барномаи ноил шудан ба мақсад мавҷуд нест. Донишҳои ибтидоии математикӣ аз тарафи кӯдакон дар шакли муайяни одатқардашудаи ба фаҳмидани онҳо мутобиқгардида, ки дар онҳо қисме мантиқан алоқаманд будаю яке натиҷаи дигараш мебошад, аз худ карда мешаванд.

Ҳангоми бошуурона аз худ намудани донишҳои математикӣ хонандагон аз амалиёти асосии фикрронӣ, ки дастраси онҳост истифода мебаранд. Бошуурона аз худ шудани донишҳои математикӣ фикрронии хонандагони хурдсолро инкишоф медиҳад. Мусаллаҳ будан ва истифода карда тавоништани амалиёти фикрӣ боиси хубтару самаранок аз бар намудани донишҳои кӯдакон мегардад. Амалиёти фикрӣ, ки ба ҷудокунии бутун ба қисмҳои онро ташкилдиҳандаро дар равошиносӣ таҳлил мегӯянд. Амалиёти дигари фикрӣ, ки ба барқарор намудани алоқаи байни ҷисм ва ё ҳодисаҳо истифода бурда мешавад, синтез меноманд. Ин амалиёти фикрӣ байни ҳам алоқаманд мебошад. Хонанда бо роҳбарии омӯзгор пеш аз ҳама мундариҷаи масъаларо ба додашудаҳои ададӣ чудо намуда, таҳлил менамояд ва

шарту саволи онро муайян менамояд. Ҳангоми ҳал намудани масъалаҳои арифметикии таркибӣ лозим меояд, ки таҳлил ва синтези мураккабу нозук татбиқ карда шавад. [16, с. 69]

Ташаккули тафаккури мантикии хонандагон қисми муҳими раванди педагогӣ мебошад. Кумак ба хонандагон барои пурра зохир намудани қобилиятшон, инкишоф додани ташаббус, мустақилият ва эҷодкорӣ яке аз вазифаҳои асосии мактаби ҳозиразамон мебошад. [2, с. 70]

Аллақай, дар синфҳои ибтидоӣ кӯдакон бояд унсурҳои амалҳои мантиқӣ (муқоиса, тасниф, умумӣ, таҳлил ва ғ.)-ро аз худ кунанд. Аз ин рӯ, яке аз муҳимтарин вазифаҳои дар назди муаллими синфҳои ибтидоӣ қарордошта ин ташаккули мантиқи тафаккури мустақил дар дарсҳои математика мебошад, ки ба кӯдакон имкон медиҳад, ҳулосаҳо бароранд, далелҳо диҳанд, изҳороте, ки ба ҳамдигар мантиқӣ алоқаманданд, муҳокимаронӣ кунанд, ҳулосаҳои худро асоснок созанд, ниҳоят, мустақилона дониш ҳосил мекунанд.

Истифодаи мунтазами масъалаҳо ва супоришҳои махсус дар дарсҳои математика ва қорҳои берунасинфӣ, ки ба рушди тафаккури мантиқӣ нигаронида шудаанд, донишҳои математикии хонандагони хурдсолро васеъ намуда, ба онҳо имкон медиҳанд, ки дар соддатарин намунаҳои воқеияти гирду атрофшон бозғимодтар паймоиш кунанд ва донишҳои математикиро дар ҳаёти ҳаррӯза фаълтар истифода баранд. [1, с. 42]

Вазифаҳои ғайристандартӣ тавачҷуҳи бештарро ба таҳлили шароит ва сохтани занҷири ақидаҳои мантикии бо ҳам алоқаманд талаб мекунанд.

Ҳаминро бояд фаромӯш накард, ки ҳалли масъала дар кӯдакон бисёр сифатҳои мусбӣ рафторро тарбия намуда, шавқи эстетикӣ онҳоро инкишоф медиҳад. Масъалаҳо ва ҳал намудани онҳо дар таълими кӯдакон вақти зиёдро мегиранд ва иҷроиши онҳо барои инкишофи фикрронии мантикии онҳо мусоидат менамоянд. Барои муайян намудани алоқаи байни маҳорати ҳал намудани масъала ва инкишофи фикрронии ӯ истифодаи як қатор масъалаҳои худтартибдодаи зерин истифода намудем. Онҳо боиси инкишофи фикрронии мантикии хонандагони хурдсол шуданашон бебаҳс мебошад.

Бо ҳамин тариқ, дар дарсҳои математикаи синфҳои ибтидоӣ бештар масъалаҳои матнӣ истифода бурдан лозим аст, чунки ҳал намудани онҳо боиси инкишофи фикрронии мантикии хонандагон мегарданд.

Адабиёт:

1. А.М. Леушина Ташаккули оддитарин тасаввуроти математикӣ дар кӯдакони синни томактабӣ. «Маориф» Душанбе-1980.

2. Зак А.З. 600 игровых задач для развития логического мышления детей. – Ярославль: Академия развития, 1998. – 192с.

3. Иванова Е.В. Развитие логического мышления на уроках математики // Начальная школа плюс до и после. – 2006. – №6. – С.59 – 60.

4. Керова Г.В. Нестандартные задачи по математике 1 – 4 классы. Москва: ВАКО, 2008. – 237с.

5. Конева С.А. Как развивать познавательные способности детей на уроках математики // Начальная школа плюс до и после. – 2006. – №10. – С.36 – 40.

6. Липина И. Развитие логического мышления на уроках математики // Начальная школа. – 1999. – № 8. – С. 37 – 39.

7. Логика. 1 класс. Занимательные материалы для развития логического мышления / Сост. О.Ю. Нежинская. – Волгоград: Учитель – АСТ, 2004. – 96 с.

8. Теоретические основы методики обучения математике в начальных классах: Пособие для студентов фак. подгот. учителей нач. классов заоч. отделения. – М.: Институт практической психологии. – Воронеж: НПО «МоДЭК», 1996.

9. Актуальные проблемы методики обучения математике в начальных классах. Под ред. М.И. Моро и др. – М.: Педагогика, 1997.

10. Романкова А.А. Классификация и анализ задач по их условию / А.А. Романкова, Е.А. Титова // Молодой ученый. – 2015. – № 5 (85). – С. 524-526.

11. Мельник Н. Развитие логического мышления при изучении математики. // Начальная школа. - 1997. № 5. - с. 63
12. Методика начального обучения математике. Учеб. Пособие для студентов пед. Идг-тов по специальности «Педагогика и методика начального обучения» / Под редакцией Л. Н. Скаткина. - М.: «Просвещение», 1972. - 320 с.
13. Моро М.И., Пышкало А.М. Методика обучения математике в 1-3 классах. Пособие для учителя. 2-е изд. М.; Просвещение, 1978. - 336 с.
14. Укурглева Т.А. Актуализация резервов мыслительных операций при обучении математике // Начальная школа. - 1999. - № 2. - с. 50.
15. Фридман Л.М. Психолого-педагогические основы обучения математике в школе. - М.: Просвещение, 1983. - 160 с.
16. Чуприкова И. Умственное развитие и обучение: психологические основы развивающего обучения. - М.: Столетие, 1995. - 189 с.

РУШДИ ҚОБИЛИЯТИ ФИКРРОНИИ МАНТИҚИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОИ ДАР ДАРСҲОИ МАТЕМАТИКА

Дар мақолаи мазкур муаллиф кӯшиш намудааст, ки масъалаи инкишофи тафаккури мантиқии хонандагони синфҳои ибтидоиро дар дарсҳои математика баррасӣ намояд. Ин мақола ба ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ҷорӣ намудани машқ ва масъалаҳои мантиқӣ ба курси математикаи синфҳои ибтидоӣ бахшида шудааст.

Вобаста ба масъалаи мазкур муҳаққик дар мақолаи худ чунин ибрази ақида намудааст: «Ташаккул додани фикрроии мантиқии хонандагон ин қисмати ҷудонашавандаи ҷараёни таълими математика мебошад». Ёрӣ расонидан ба кӯдак (хонандагони синфҳои ибтидоӣ) бораи зоҳир намудани қобилияти худ, инкишофи ташаббускорӣ, мустақилият, зарфияти эҷодӣ, ин ҳама яке аз вазифаҳои асосии таълиму тадрис дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии имрӯза ба шумор мераванд. Амалӣ намудани ин мақсадҳо бештар ба тараққиёт, ташаккулёбӣ ва анғезиши зеҳни хонандагон барои дар амал татбиқ гардонидани донишҳои математикӣ таъсиррасон мебошад.

Донишҳои ибтидоии математикӣ аз тарафи хонандагон дар намуди муайяни ба фаҳмиши онҳо мутобиқ дар низоме, ки мавқеи мантиқан пайи ҳам алоқаманди яке аз дигараш бароянда аз худ мегарданд. Бештар ин таҳқиқотро бо пешгӯии мо ба воситаи таълими масъалаҳои матнӣ амалӣ намудан имконпазир мебошад.

Калидвожаҳо: мантиқ, тафаккур, инкишоф, таҳлил, муқоиса, синтез, абстраксия, стандарт, муҳокимаронӣ, фикрронӣ, пайдархамӣ, параметр, алгоритм.

РАЗВИТИЕ СПОСОБНОСТЕЙ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

В данной статье автор попытался обсудить вопрос развития логического мышления учащихся младших классов на уроках математики. Данная статья посвящена теоретическим и практическим аспектам введения логических упражнений и задач в курс математики начальной школы.

По поводу этого вопроса исследователь в своей статье высказал следующее мнение: «Формирование логического мышления учащихся является неотъемлемой частью процесса обучения математике». Помочь ребенку (учащимся начальных классов) проявить свои способности, развить инициативу, самостоятельность, творческие способности – все это является одной из основных задач преподавания и обучения в современных общеобразовательных учреждениях. Реализация этих целей оказывает большее влияние на развитие, формирование и стимулирование сознания учащихся к применению математических знаний на практике.

Элементарные математические знания усваиваются учащимися определенным образом в соответствии с их пониманием в системе, логически связанной друг с другом.

Дополнительные исследования можно провести с помощью наших предсказаний посредством обучения текстовым проблемам.

Ключевые слова: логика, мышление, развитие, анализ, сравнение, синтез, абстракция, стандарт, обсуждение, мышление, последовательность, параметр, алгоритм.

DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING ABILITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN MATHEMATICS LESSONS

In this article, the author tried to discuss the issue of developing logical thinking in primary school students in mathematics lessons. This article is devoted to the theoretical and practical aspects of introducing logical exercises and problems into the primary school mathematics course.

Regarding this issue, the researcher expressed the following opinion in his article: "The formation of logical thinking of students is an integral part of the process of teaching mathematics." Helping a child (primary school students) to demonstrate their abilities, develop initiative, independence, creativity - all this is one of the main tasks of teaching and learning in modern general education institutions. The implementation of these goals has a greater impact on the development, formation and stimulation of students' consciousness to apply mathematical knowledge in practice.

Elementary mathematical knowledge is acquired by students in a certain way according to their understanding in a system logically related to each other. Further research can be conducted using our predictions through teaching word problems.

Key words: logic, thinking, development, analysis, comparison, synthesis, abstraction, standard, discussion, thinking, sequence, parameter, algorithm.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рачабов Тағоймурод, доктори илмҳои педагогӣ, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Абдуллоев Диловар Анварович, муаллими калони кафедраи фанҳои табиӣ-риёзӣ ва методикаи таълими онҳони факултети омӯзгорӣ ва фарҳанги Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Сведения об авторах: Раджабов Тағоймурод, доктор педагогических наук, Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айнаи.

Абдуллоев Диловар Анварович, старший преподаватель кафедры естественно-математических наук и методики его преподавания факультета педагогики и культуры Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Information about the authors: Radjabov Taghoymurod, Doctor of Pedagogical Sciences, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni.

Abdullov Dilovar Anvarovich, senior lecturer, Department of Natural Sciences and Methods of Teaching, Faculty of Education and Culture, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki.

ТДУ. 681.3+004

Ф-42

АФЗАЛИЯТҲОИ АСОСӢ ВА САМТҲОИ ТАШАККУЛИ ҲУКУМАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ХИЗМАТИ ДАВЛАТӢ

Сафарзода Д.Ч., н.и.п., дотсент, Файзализода Б.Ф., д.и.п., дотсент
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Рӯ овардан ба низоми муосири коргузорӣ, яъне гузариш ба ҳукумати электронӣ дар низоми ҳокимияти давлатӣ яке аз шартҳои асосии ташкили давлати муосир мебошад. Ҳукумати электронӣ низоми электронишудаи хизматрасониҳои давлатиест, ки бо мақсади таъмини шаффофияти раванди идоракунии давлатӣ, сарфаи бучаи давлатӣ ва мустаҳкам

намудани алокаи байни шаҳрвандон ва давлат ба роҳ монда шуда, монеаҳои молиявӣ, физикӣ, вақтию маконии ҳам сохторҳои давлатӣ ва ҳам шахсони воқеиро нисбатан кам мекунад.

Ҳукумати электронӣ барномаи кӯтоҳ ва маҳдуд набуда, балки раванди дарозмуддати тақомули тағйири идоракунии давлатӣ, ҷиҳати марказонидани ҳадамоти давлатӣ ба шаҳрвандон мебошад. Он дар маънии пуррааш хизматрасонии зуд, беҳтар, арзон ва дастрас ба ниёзмандон аст. Раванди татбиқи ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба омили ҳам субъективӣ ва ҳам объективӣ рабти қавӣ дорад. Зиёдшавии аҳоли ва афзоиши минбаъдаи он (мувофиқи Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 апрели соли 2013 шумораи аҳоли дар соли 2030 қариб ба 13 миллион мерасад) хизматчиӣ давлатиро дар иҷрои ниёзҳои мардум дасткӯтоҳ менамояд ва имкониятҳои ташрифи шаҳрвандро ба мақомоти гуногуни давлатӣ баҳри иҷрои талабу ниёзҳо ва арзу шикоятҳо маҳдуд хоҳад намуд [9]. Дар сурати боқӣ мондани усули анъанавии хизматрасониҳои давлатӣ мушкилиҳо дучанд хоҳанд шуд.

Ҳадафи таъсис додани ҳукумати электронӣ низ ба таври бештар таъсир расонидани ҳадамоти давлатӣ ба шаҳрвандон мебошад. Ҳар қадар ҳадамот дар Интернет дастрас бошад ва ҳар қадар истифодаи он васеътар бошад, таъсири ҳукумати электронӣ ҳамон қадар бештар хоҳад шуд. Ҳамин тавр, ҳукумати электронӣ барои ба даст овардани таъсири устувор, берун аз доираи муассири дохилӣ ва шаффофияти идоракунии давлат, анбӯҳи зиёди «шаҳрвандони электронӣ» (e-citizens) ва «муассисаҳои электронӣ»-ро (e-business) талаб мекунад.

Таъсиси заминаи зарурии меъёрии ҳуқуқии ташаккули ҳукумати электронӣ. Таъсиси заминаи меъёрии ҳуқуқии ташаккули ҳукумати электронӣ ба мақсади таъмини шароитҳои ҳуқуқӣ барои фаъолияти ҳукумати электронӣ, ташаккули заминаи ҳуқуқӣ, ҷиҳати таъмини истифодаи босамари ТИК дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, амалӣ намудани ҳуқуқҳои шаҳрвандон, ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ дар ин соҳа равона гардидааст.

Дар ҷаҳорҷӯбаи мукамалгардонии заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ таъмини масоили зерин зарур аст:

– *омодасозии системаи санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки масъалаҳои ҳамкориҳои мутақобилаи мақомоти ҳокимияти давлатиро дар ҷараёни иҷрои вазифаҳои ба онҳо вобаста ба тартиб мебарорад;*

– *ҳаммонанд кардани (айният додани) иштирокчиёни ҳамкориҳои мутақобилаи мақомоти давлатӣ дар раванди мубодилаи иттилоотии электронӣ;*

– *рушди қонунгузорӣ, ки истифодаи имзои электрониро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин намуда, бо санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ҳамоханг мекунад;*

– *кор карда баромадани тартиботи электронии маъмурӣ дар танзими ҷанбаҳои институтсионалии инфрасохторӣ ва амалӣ.*

Самти мустақими тақомулдиҳандаи заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ, таъмини амнияти иттилоотӣ мебошад, ки дар худ тамоми самтҳои дар боло зикргардида ворид месозад [2, С. 40-47].

Такмилдиҳии заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба масъалаҳои ҳукумати электронӣ ворид намудани тағйирот ва иловаҳоро ба ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқии амалкунандаи ҷумҳурӣ, инчунин кор карда баромадани ҳуҷҷатҳои нави меъёрии ҳуқуқиро дар назар дорад. Ин ба рафъ кардани ақибмонии қонунгузорӣ дар ин соҳа нисбат ба талаботи ҷомеа ва ҳислати муносибатҳои иҷтимоӣ имкон дода, ба таъсиси системаи мукаммали ҳуқуқӣ ва ба ҳамохангсозии қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо меъёру принципҳои эътирофшудаи ҳуқуқии байналмилалӣ мусоидат мекунад [6].

Мусоидат кардан ба ҷалби сокинони кишвар ба истифодаи маводи иттилоотии ватанӣ дар интернет, ташаккули домени ТҶ ва дигар масъалаҳои ҳуқуқии рӯзмаррае, ки ба татбиқи ҳукумати электронӣ дахл доранд.

Ташаккули сохтор ва қисматҳои асосии инфрасохтори ҳукумати электронӣ. Фаъолияти инфрасохтори ҳукумати электронӣ дар заминаи таъсиси қисматҳои асосии

сохтори он, ба мисли: портал ва тадохули (шлюзи) ҳукумати электронӣ, «равзанаи пардохт», системаи ҳаммонанд кардани миллӣ, фазои ягонаи нақлиёти мақомоти давлатӣ ба роҳ монда мешавад.

Ба мақсади бунёди сохтори ягонаи ҳукумати электронӣ, вазифаи техникӣ оид ба ташаккул (ва таъсис)-и қисматҳои асосии ҳукумати электронӣ кор карда баромада мешавад [10, с. 115-124]. Дар чунин сурат зарур аст, шабакаҳои мавҷудаи технологияҳои иттилоотӣ байни мақомоти идораи давлатӣ рушд ва тақомул дода шавад ва ҷиҳати баланд бардоштани самаранокии истифодаи онҳо ва таъмини гардиши электронии иттилоот, аз ҷумла маълумоти захиравии иттилоотӣ, барои мисол, захираи маълумоти ҳуқуқии иттилоотии «Адлиа» ва гардиши электронии рӯйхати хизматчиёни давлатӣ тадбирҳо андешида шаванд.

Таъмини фаъолияти босамари ҳукумати электронӣ ҳамроҳшавии (якшавии) системаҳои иттилоотии мақомоти давлатиро аз тариқи ҳамкориҳои мутақобил бо портал ва равзанаи (шлюзи) ҳукумати электронӣ талаб менамояд. Дар айни ҳол, ҷузъи асосии пайвастандандаи ҳамроҳшавӣ (якҷояшавӣ), шакли умумии коммуникативии маълумот дар ҷараёни мубодилаи иттилоот ба ҳисоб меравад.

Портал – дар чаҳорҷубаи ҳамкориҳои мутақобилаи зикргардида, яке аз қисмҳои пайвандкунандаи зеҳнӣ (ақлонӣ) байни пешниҳодкунанда (расонанда) ва истифодабарандагони ҳадамоти электронӣ ҳисоб мешавад. Таъсиси қисмати интерфейси портал дар асоси принсипи «равзанаи ягона» ё худ «як равзана» сурат гирифта, пешниҳоди ҳадамоти электронии ягонаи интерфейсӣ, ҳаракати (навигатсияи) мувофиқ ва механизм (роҳ)-ҳои ҷустуҷӯиро аз рӯйи тамоми захираҳои дастрасбудаи иттилоотӣ таъмин менамояд [13, с. 24].

Ба мақсади таъмини ба як шакл даровардани маълумот, ки дар системаи ҳукумати электронӣ ба шакли ҳуччатҳои электронӣ гардиш менамоянд, қоидаҳои ягонаи танзим ва ба навъҳо ҷудо кардани маълумот кор карда баромада мешаванд. Пуррагӣ ва ҳифозати маълумоти додасуда, аз ҳисоби ба бойгонии марказонидашуда гузошта шудани онҳо, инчунин истифодаи таҷҳизоти захиравӣ таъмин карда мешавад. Системаҳои якҷояшудаи иттилоотии мақомоти давлатӣ, ҳам ба тозагӣ таҳиягардида ва ҳам то ба ҳол мавҷудбуда бояд интерфейси якҷояшавиро доро бошанд ва ё он интерфейс ба онҳо ҳамроҳ карда шавад, ки бо истифода аз механизмҳои стандартии мубодилаи маълумот дар шакли коммуникативӣ сохта мешавад [5, с. 94-108]. Ҳамзамон, амалӣ гардидани системаи иттилоотию технологияи равзана (шлюз)-и ҳукумати сурат мегирад, ки он якҷояшавӣ ва ҳамкориҳои мутақобилаи системаҳои иттилоотии мақомоти давлатиро таъмин менамояд. Бо омода гаштани ҳадамоти электронии мақомоти давлатӣ, мунтазам ба кор даровардани онҳо аз тариқи портали ҳукумати электронӣ сурат мегирад.

Татбиқи вазифаҳои ҳаммонанд кардан ва саҳеҳгардонии (аутентификатсияи) истифодабарандагони хизматрасониҳои электронӣ яке аз самтҳои асосии ташаккули инфрасохтори ҳукумати электронӣ ба ҳисоб меравад.

Дар ин замина, ҷорабиниҳои қаблан оғозгардида дар мавриди таъсиси захираҳои давлатии маълумот ба мисли «шахсони воқеӣ» ва «шахсони ҳуқуқӣ», ки вазифаи асосии онҳо ба миён овардан ва додани рақамҳои шохисгардонӣ ба шахсони воқеӣ, рақамҳои тичоратӣ-ҳаммонандкунӣ ба шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибқорони инфиродӣ аст, ба итмом мерасанд [9]. Ба мақсади якҷоя намудани майдони (фазои) суроғавии Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъмини имконоти коркарди мошинии суроғаҳо «Феҳристи суроғавӣ»-и ягона бо додани рақами ҳаммонандкунӣ ба ҳар як суроға таъсис дода мешавад.

Амалӣ намудани системаҳои мазкур ба мақсади содда гардонидани ҷараёни бақайдгирии субъектҳо, суроғавӣ будани хизматҳои электронии расонандашаванда, ҳамохангсозии ҷорабиниҳои оид ба таъсис ва рушди системаҳои иттилоотӣ, тақомул додани ҳамкориҳои мутақобил байни системаҳои иттилоотии байниидоравӣ, дар асоси истифодаи рақамҳои ягонаи ҳаммонандкунӣ сурат мегирад. Дар робита ба ин, тағйироти марбута ба асоси меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи истифодаи рақамҳои ҳаммонандкунӣ (тичоратӣ-ҳаммонандкунӣ)-и ашхоси воқеӣ ва ҳуқуқӣ ва иттилооти суроғавӣ ворид карда мешавад.

Таъсиси механизми ҳаммонандкунии истифодабарандагони хизматҳои электронӣ аз ҳисоби ворид сохтани инфрасохтори калидҳои кушода (боз), ки имкон медиҳад то тавассути силсилаи муносибатҳои боэътимод, ҳангоми мубодилаи иттилоотӣ, ки механизми имзои рақамии электронӣ истифода мегардад, таъмин карда мешавад.

Инфрасохтори калидҳои кушода (боз) дар заминаи истифодаи шаходатномаҳои бақайдгирие асос меёбад, ки калидҳои пӯшидаи инфиродии истифодабарандагонро бо калидҳои кушодаи (бози) онҳо мепайвандад. Барои татбиқи инфрасохтори калидҳои кушода (боз) дар назар аст, то маркази махсуси тасдиқкунандаи имзои рақамии электронии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шавад [10, с. 115-124]. Дар ин маврид, ҳамчун воситаи боэътимод барои дарёфт, нигоҳдорӣ ва истифодаи маълумоти ҳаммонандкунӣ ва калидҳои имзоҳои рақамии электронӣ, истифодаи смарт-технологияҳо ба нақша гирифта шудааст.

Бо дарназардошти он ки имзои электронии рақамӣ дар натиҷаи дигаргунсозии криптографии иттилоот созон дода мешавад, мақомоти ваколатдор дар соҳаи сертификаткунонии воситаҳои криптографии ҳифзи иттилоот ва пешбурди ин соҳа муайян карда мешавад.

Таъсиси системаи миллии шохисгардонӣ имкон медиҳад, то дастраси иҷозат дода шуда ба системаҳои иттилоотӣ ва захираҳои мақомоти давлатӣ таъмин карда шавад.

Таъсис ва рушди системаҳои байниидоравӣ ва якхелаи идоравӣ, аз он ҷумла системаи муҳофизатишудаи байниидоравии гардишии электронии ҳуччатҳо. Бо мақсади якхела намудан ва ҳамроҳ кардани захираҳо ва системаҳои иттилоотии мақомоти давлатӣ, лоиҳаҳои байниидоравӣ ва системаҳои иттилоотии якхелаи идоравӣ, аз ҷумла бо истифодаи алоқаҳои нурию нахӣ ва ҳам алоқаи электронии дигар, амалӣ карда мешаванд. Ба ин системаҳо дохил мешаванд: ҳуччатгузори электронии муассисавӣ ва байнимуассисавӣ, бойгоникунии ҳуччатҳо, системаи иттилоотии фаъолияти маъмурию идоравӣ, захираи маълумоти иттилоотию ҳуқуқӣ, феҳристи автоматикунонидашудаи хизматчиёни давлатӣ, феҳристи андозсупорандагон ва объектҳои, ки мавриди андозбандӣ қарор мегиранд, интернет портали ҳукумати.

Корҳо оид ба автоматикунонии равандҳои технологияи ҳуччатгузорӣ (гардиши ҳуччатҳо) дар мақомоти давлатӣ, инчунин омода кардан ва ворид намудани ҳуччатҳо ба система, бақайдгирӣ, тақсимот ва ирсол, таҳрир ва тағйирдиҳӣ, нигоҳдории фаврӣ ва бойгоникунӣ, ҷустуҷӯ ва азназаргузаронӣ, гирифтани ва таҷдиди ҳуччатҳо, назорати иҷрои онҳо, маҳдуд намудани дастрасӣ, гирифтани маълумот аз ҳуччатҳо ва таҳлили он идома дода мешавад.

Ҳамкорихои мутақобилаи шаҳрвандон ва муассисаҳо бо мақомоти давлатӣ, ҳамчунин дар сатҳи мақомоти иҷроияи маҳаллӣ амалӣ карда мешаванд [12, с. 168-173]. Дар ҷараёни иттилоотонӣ гузариш аз ҳуччатгузорию коғазӣ ба ҳуччатгузорӣ дар шакли электронӣ имкон хоҳад дошт.

Системаҳои иттилоотии мақомоти иҷроияи маҳаллӣ бояд иттилооти фавриро дар робита ба масъалаҳои фаъолияти ҳаётии минтақа, харидориҳои давлатӣ пешниҳод намуда, нақши «*қабулгоҳи виртуалӣ*»-ро барои баррасӣ ва назорати мурочиатҳои шаҳрвандон амалӣ намуда, дастрасиро ба шаклҳои электронии ҳуччатҳо ва ғайраҳо таъмин намоянд.

Зарур аст, то дар минтақаҳо барномаҳо оид ба иттилоотонӣ, ки ба талаботи сохтори ягонаи ҳукумати электронӣ мутобиқ буда, ба мақомоти ваколатдор дар соҳаи иттилоот ва алоқа мувофиқа карда шудаанд, кор карда баромада шаванд.

Ба мақсади амалӣ намудани сиёсати ягонаи минтақавии ҳукумати электронӣ бо роҳи муттаҳид намудани захираҳои молиявии мақомоти иҷроияи маҳаллӣ як силсила қарорҳои лоиҳавии намунавӣ кор карда баромада мешавад.

Ҳамкорихои мутақобилаи электронии шаҳрвандон ва муассисаҳо бо органҳои иҷроияи маҳаллӣ дар шароити амалӣ намудани фазои ягонаи нақлиётӣ (транспортӣ) аз тариқи портали ягона ва равзанаи тадохули (шлюзи) ҳукумати электронӣ сурат мегирад. Дар

чунин ҳолат вазифаи мақомоти иҷроияи маҳаллӣ, аз пешниҳоди хизматҳои электронӣ дар заминаи ташаккул ва рушди захираҳо ва системаҳои иттилоотии худӣ иборат аст.

Хизматрасонии электронӣ аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллӣ ба сатҳи рушди системаи иттилоотии муассисавӣ алоқаманд аст, бинобар ин, речаи ҳамкориҳои мутақобилаи системаҳои иттилоотии мақомоти иҷроияи маҳаллӣ бо системаҳои иттилоотии муассисаҳо қор қарда баромада мешавад.

Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии идоракунии давлатӣ қорҳо оид ба таъсис ва ворид намудани системаи технологияи муҳофизатшавандаи ҳуҷҷатгузориҳои электронии байниидоравӣ, ки мубодилаи ғаврии иттилоотӣ ва ҳуҷҷатгузориҳо байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти ҳокимияти иҷроия ва дигар муассисаҳо таъмин менамояд, талаб қарда ба итмом расонида шавад [11].

Дар айни ҳол, ба эътимоднокӣ ва қомил будани иттилооти интиқолдодашаванда қаролат дода мешавад.

Системаи ҳуҷҷатгузориҳои электронии байнимуассисавӣ, барои амалӣ намудани мубодилаи муҳофизатшудаи иттилоияҳои электронӣ, бо ишораи маҳдудқунандаи «*Барои истифодаи хизматӣ*» таъсис дода мешавад.

Рушди системаи таъмини дастрасии шаҳрвандон ба иттилоот. Ба хотири таъмини дастрасии шаҳрвандон ба иттилоот оид ба ғаволияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва хизматҳои давлатие, ки аз ҷониби онҳо пешниҳод қарда мешавад, дар назар аст, то марказҳои дастрасии қамъиятӣ дар заминаи шубҳоҳои алоқа, қитобхонаҳо ва дигар қойҳои қамъиятии ба ин мақсад мувофиқ, таъсис дода шаванд.

Марказҳои дастрасии қамъиятӣ ба иттилоот оид ба ғаволияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва хизматҳои давлатие, ки аз ҷониби онҳо расонида мешаванд, метавонанд қойҳои қории автоматиқунонидашуда ва ё терминалҳои иттилоотии ба шабақои Интернет пайвастшударо дошта бошанд.

Ба мақсади васеъ гардонидани имқоноти дастрасии шаҳрвандон ба иттилоот оид ба ғаволияти мақомоти давлатӣ дар заминаи истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ-қоммуникатсионӣ, зарур аст шароитҳо барои масъалаҳои зерин омода қарда шаванд:

- рушди Интернет дар маҳалҳо, баланд бардоштани имқоноти дастрасӣ ба он;
- таъсиси қатмии саҳифа (сайт)-ҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, қамаи вазоратҳо ва муассисаҳои қишвар дар Интернет, ки дар оянда дар порталҳои яғонаи иттилоотӣ маълумоти Ҳукумат муттақид қарда мешаванд;
- рушди саҳифаҳои идорагии Интернет (сайтҳо), ки ба таври муқаммал ва дар сари вақт қо ба қо намудани иттилооти марбутаро дар онҳо таъмин менамояд;
- таъсиси шабақаҳои қомпютери дохилии вазоратҳо ва муассисот ва дар оянда муттақид намудани онҳо дар шабақои яғона, ба мақсади давра ба давра ворид намудани ҳуҷҷатгузориҳои электронии (беқоғазии) байниидоравӣ;
- ташаккули инфрасохтори дастрасии қамъиятӣ ба иттилооте, ки дар шабақои Интернет дар қорои ғаволияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва хизматҳои давлатие, ки ба шаҳрвандон ва ташқилотҳо расонида мешавад, қо ба қо мегардад;
- таъсиси системаи яғонаи қонибдории иттилоотӣ маълумоти шаҳрвандон оид ба масъалаҳои пешниҳоди хизматҳои давлатӣ ва қамқории мутақобилаи шаҳрвандон бо мақомоти давлатӣ.

Ба мақсади қонибдории қаматарофаи маълумоти шаҳрвандон оид ба қамқории мутақобила бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ системаи яғонаи иттилоотӣ-қидматӣ таъсис дода мешавад.

Рушди портал ва равзанаҳои (шлюзҳои) тадохули ҳукумати электронӣ. Тавассути портал ва равзанаҳои (шлюзҳои) тадохули ҳукумати электронӣ пардохтҳои электронӣ, дастгирии Интернетии қобилӣ ва қонибдории стандартҳои нави порталӣ барои муоширати мустақим ва қушодаи шаҳрвандон бо мақомоти давлатӣ, ҳадамоти гуногуни иқтиқоӣ, қумитаҳо, муассисаҳо таъмин қарда мешавад.

Тибқи стратегияи ислоҳоти маъмурӣ, таъсис ва рушди Интернет-портали мақомоти давлатӣ барои ҳалли масъалаҳои асосии зерин рағона карда мешаванд:

– пешниҳоди имконоти техникӣ барои ҳамкориҳои мутақобилаи уфуқии вазоратҳо ва муассисаҳо;

– таъсиси маҳзани яғонаи донишҳо (маълумот);

– пешниҳоди заминаи техникӣ барои ҷобачогузориҳои хизматҳои давлатӣ барои аҳоли ва хизматҳо барои мақомоти давлатӣ ва хизматчиёни давлатӣ, ки аз ҷониби системаҳои муассисавӣ пешниҳод карда мешаванд.

Фехристи (речаи) техникӣ амалӣ намудани хизматҳои транзаксионии ҳукумати электронӣ тартиб дода шуда, тасдиқ мегардад ва ҳамзамон муқаррароти меъёрӣ-техникӣ рағанаи пардохти ҳукумати электронӣ таъсис дода мешавад.

Рағанаи пардохт, ҳамчун яке аз қисмҳои асосии ҳукумати электронӣ таъсис дода шуда. ба кор дароварда мешавад.

Таъсис ва рушди хизматҳои электронии мақомоти давлатӣ. Иттилоотони фаъолияти мақомоти давлатӣ бо назардошти талаботи ҳукумати электронӣ, интиқол ё худ гузаришро аз самти зарурият ба эҳтиёҷоти дохилидоравӣ ба самти эҳтиёҷот ва вазифаҳои шаҳрвандон ва ташкилотҳо дар назар дорад.

Таъсис додан ва амалӣ намудани хизматҳои электронии мақомоти давлатӣ дар ҷаҳорҷӯбаи эҷод ва рушди системаҳои иттилоотии идораӣ сурат мегирад. Ташаққули хизматҳои электронии мақомоти давлатӣ дар заминаи таҳлили вазифагии речаҳои (фехристи) расонидани хизматҳои давлатӣ ва иҷро намудани ҷараёнҳои маъмурӣ амалӣ карда мешаванд. Аз рӯи натиҷаҳои таҳлилҳои анҷомдодашуда, дар назар аст, то пешниҳодҳо оид ба азнавсозии системаи идораи давлатӣ ва амалӣ намудани рағандҳои маъмурӣ кор карда баромада шаванд.

Пешниҳоди хизматҳои электронӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ ворид намудани тағйиротро дар системаҳои иттилоотии муассисавии мавҷуда ва ё кор карда баромадани системаҳои иттилоотии навро бо назардошти стандартҳои ҳамкориҳои мутақобилаи онҳо барои ҳамроҳ (ворид) шудан ба портали ҳукумати электронӣ, дар назар дорад.

Дар заминаи системаи иттилоотии муассисавӣ, хизматҳои электронӣ, бар иловаи хизматҳои иттилоотӣ ва интерактивӣ расонида мешавад. Тибқи соҳаҳои асосии ҳаётии фаъолияти шаҳрвандон ва фаъолияти ташкилотҳо, фехристи хизматҳои асосии электронӣ тартиб дода мешавад.

Дар таъмини ҳалли масъалаҳои идораи захираҳои мақомоти давлатӣ, ворид намудани принципҳои идораи муштараки захираҳо, ворид кардани таҷрибаҳои беҳтарини ҷаҳонӣ ва стандартҳои байналмилалӣ идоракунии муносибати (комплексӣ) ҳамачониба ва системавӣ зарур аст [7]. Муносибати ҳамачониба ва системавӣ оид ба автоматикунонии идоракунии захираҳо, аз интиҳоби сохтори марказонидашудаи автоматикунонӣ дар маҷмуъ барои ҳамаи мақомоти давлатӣ, рағандҳои тичоратӣ (корӣ) иборат буда, тавассути ташхисҳо, таҳлилҳо, якҷоякуниҳо ва стандартикунонии маълумоти рағандҳои тичоратӣ (корӣ) сурат мегирад.

Муносибати системавӣ оид ба автоматикунонии хизматҳои давлатӣ ба мисли – таъсис ва рушди хизматҳои электронӣ (пешниҳоди аризаҳо ва дархостҳо, гирифтани маълумотномаҳо, иттилоияҳо, иҷозатномаҳо) амалӣ карда мешавад, ки онҳо аз шаклҳои ағзалиятноки хизматҳои давлатӣ барои шаҳрвандон ва тичорат ба ҳисоб мерағанд. Онҳо, аз рӯи вақту пайт, бо ҳуҷҷатҳо (санадҳо)-и қабул кардамешудаи марбутаи меъёрию ҳуқуқӣ алоқаманд ва ҳамроҳ хоғанд шуд.

Адабиёт:

1. Ганчарик, Л. П. Подготовка кадров в сфере цифровой трансформации [Текст] / Л.П. Ганчарик // X Междунар. науч.-тех. Конф. Информационные технологии в промышленности, логистике и социальной сфере. Минск, 2019. – С. 40-47.

2. Ганчарик, Л. П. Система открытого образования в подготовке управленческих кадров в сфере цифровой экономики [Текст] / Л.П. Ганчарик // Открытое образование. – 2019. – №23(2). – С. 40-47.

3. Горбачева, Н. В. Влияние применяемых педагогических моделей на результаты формирования исследовательской компетентности управленческих кадров [Текст] / Н.В. Горбачева, Н.Г. Филатова // Science for Education Today. – 2022. – Т.12, №6. – С. 165–187. DOI: <http://dx.doi.org/10.15293/2658-6762.2206.07>

4. Добролюбова, Е. И. Цифровое будущее государственного управления по результатам [Текст] / Е.И. Добролюбова, В.Н. Южаков, А.А. Ефремов, Е.Н. Ключкова, Э.В. Талапина, Я.Ю. Старцев – М.: издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2019. – 114 с.

5. Карамзина, А. Г. Системный анализ и моделирование процесса разработки программ дополнительного профессионального образования [Текст] / А.Г. Карамзина, С.В. Сильнова // Вестник ВГУ. – 2021. – №2. – С. 94-108.

6. Концепсияи гузариш ба тахсилоти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2042 аз 30 августи соли 2022, №439 тасдиқ шудааст.

7. Концепсияи мазкур мақсад ва афзалияти инкишофи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро барои ояндаи дарозмӯҳлат, стратегияи амалиётро хангоми иҷро кардани дурнамоҳо ва барномаҳо муайян мекунад.

8. Концепсияи сиёсати давлатии иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2008, №451 тасдиқ шудааст.

9. Концепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади амалисозии Стратегияи давлатии «Технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 ноябри соли 2003, №1174 тасдиқ шудааст.

10. Рогожкин, А. Отбор и подбор молодых специалистов на государственную службу [Текст] / А. Рогожкин // Кадровик. Рекрутинг для кадровика. – 2017. – №3. – С. 115-124.

11. Стратегияи ислоҳоти системаи идораи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 марти соли 2006, №1713 тасдиқ шудааст, таҳия гардидааст.

12. Файзализода, Б. Ф. Робитаи байнифаннӣ чун салоҳиятнокии калидӣ зимни омӯзиши амсиласозии математикӣ дар курси технологияи иттилоотӣ [Матн] / Б.Ф. Файзализода, Ш.Ҳ. Тиллоев, А.Қ. Саидов // Номии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров. – 2020. – № 4. – С. 168-173.

13. Цифровая трансформация государственного управления: мифы и реальность: докл. к XX Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 9-12 апр. 2019 г. / Д.Ю. Двинских, н.е. Дмитриева, А.Б. Жулин и др.; нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: изд. дом Высшей школы экономики, 2019. 43 с.

АФЗАЛИЯТҲОИ АСОСӢ ВА САМТҲОИ ТАШАККУЛИ ҲУКУМАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ХИЗМАТИ ДАВЛАТӢ

Ҳукумати электронӣ барномаи кӯтоҳ ва маҳдуд набуда, балки раванди дарозмуддати такомули тағйири идоракунии давлатӣ, ҷиҳати марказонидани ҳадамоти давлатӣ ба шаҳрвандон мебошад. Он дар маънии пуррааш хизматрасонии зуд, беҳтар, арзон ва дастрас ба ниёзмандон аст. Раванди татбиқи ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба омили ҳам субъективӣ ва ҳам объективӣ рабти қавӣ дорад. Дар сурати боқӣ мондани усули анъанавии хизматрасониҳои давлатӣ мушкилиҳо дучанд хоҳанд шуд.

Ҳадафи таъсис додани ҳукумати электронӣ низ ба таври бештар таъсир расонидани ҳадамоти давлатӣ ба шаҳрвандон мебошад. Ҳар қадар ҳадамот дар Интернет дастрас бошад ва ҳар қадар истифодаи он васеътар бошад, таъсири ҳукумати электронӣ ҳамон қадар бештар хоҳад шуд. Ҳамин тавр, ҳукумати электронӣ барои ба даст овардани таъсири устувор, берун

аз доираи муассири дохилӣ ва шаффофияти идоракунии давлат, анбӯхи зиёди «шахрвандони электронӣ» (e-citizens) ва «муассисаҳои электронӣ»-ро (e-business) талаб мекунад.

Калимаҳои калидӣ: идоракунии давлатӣ, рақамикунонӣ, салоҳиятнокиӣ, шаҳрак, деҳот, ТИК, ҳукумати электронӣ, хизматрасониҳои рақамӣ, таълим.

ОСНОВНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА И НАПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА НА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ

Электронное правительство – это не короткая и ограниченная программа, а долгосрочный процесс совершенствования государственного управления с целью централизации государственных услуг для граждан. В полном смысле это быстрая, качественная, дешевая и доступная услуга для нуждающихся. Процесс внедрения электронного правительства в Республике Таджикистан тесно связан как с субъективными, так и с объективными факторами. Если традиционный метод предоставления государственных услуг сохранится, проблемы удвоятся.

Цель создания электронного правительства — сделать государственные услуги более эффективными для граждан. Чем больше услуг доступно в Интернете и чем шире их использование, тем значительнее будет эффект электронного правительства. Таким образом, электронное правительство требует большого количества «электронных граждан» и «электронных предприятий» для достижения устойчивого воздействия, выходящего за рамки эффективного внутреннего масштаба и прозрачности государственного управления.

Ключевые слова: государственное управление, цифровизация, компетентность, поселка, село, ИКТ, электронное правительство, цифровые услуги, образование.

MAIN ADVANTAGES AND DIRECTIONS OF ELECTRONIC GOVERNMENT ORGANIZATION IN THE CIVIL SERVICE

E-government is not a short and limited program, but a long-term process of improving public administration with the goal of centralizing public services for citizens. In the full sense, this is a fast, high-quality, cheap and accessible service for those in need. The process of introducing e-government in the Republic of Tajikistan is closely related to both subjective and objective factors. If the traditional method of delivering public services continues, the problems will double.

The goal of creating e-government is to make government services more efficient for citizens. The more services available on the Internet and the wider their use, the greater the effect of e-government will be. Thus, e-government requires a large number of “e-citizens” and “e-enterprises” to achieve sustainable impact beyond efficient domestic scale and government transparency.

Key words: public administration, digitalization, competence, village, rural area, ICT, e-government, digital services, education.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафарзода Даврон Чураҳон – номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи психология ва сотсиологияи идоракунии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Тел.: (+992) 918-90-90-89.

Файзализода Баҳрулло Файзалӣ – доктори илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи технологияи иттилоотӣ ва амнияти иттилоотии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Тел.: (+992) 988-22-00-33; 005-22-00-22. E-mail.: faizalizoda.bakhrullo@mail.ru

Сведения об авторах: Сафарзода Даврон Джураҳон – кандидат педагогических наук, доцент кафедры психологии и социологии управления Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Насира, 33. Тел.: (+992) 918-90-90-89.

Файзализода Бахрулло Файзали – доктор педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой информационных технологий и информационной безопасности Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: 734003. Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саида Насира, 33. Тел.: (+992) 988-22-00-33; 005-22-00-22. Электронная почта: faizalizoda.bakhrullo@mail.ru

Information about the authors: Safarzoda Davron Jurakhon – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Sociology of Management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Address: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nasir Street, 33. Tel.: (+992) 918-90-90-89.

Fayzalizoda Bakhrullo Faizali – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Information Technologies and Information Security of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Address: 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nasir Street, 33. Tel.: (+992) 988-22-00-33; 005-22-00-22. Email: faizalizoda.bakhrullo@mail.ru

УДК 53 (077,7)

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ

Аханов Б.Ф., к.п.н., Шымкентский университет
Мусакулов К.Т., доктор PhD Шымкентский университет
Умаров А.А., к.п.н., ТГПУ им. Садриддина Айни
Сабаев Б.Б., муаллим ТПИ Панчакент

Вступая в XXI век, необходимо четко и осознанно представлять, какими должны быть высшее профессиональное образование и специалисты, выпускаемые высшей школой в ближайшем и отдаленном будущем. Какие бы оценочные суждения не давались ушедшему веку, все наиболее значимые его достижения так или иначе связаны с техническим прогрессом. Тем не менее, нельзя не признать, что при бесспорных достижениях в развитии высшей школы, качество наших специалистов не отвечают современным требованиям. Это обусловлено во многом квалификацией специалистов. У нас большое количество специалистов с дипломами, но не хватает кадров, способных на высоком профессиональном уровне решать сложные современные задачи.

Современные потребности рынка труда в высококвалифицированных специалистах выдвигают определенные требования к их подготовке. Востребованными и конкурентоспособными являются специалисты, обладающие гибким мышлением, высоким профессиональным уровнем и творческим потенциалом. В психолого-педагогической науке в настоящее время интенсивно разрабатываются новые концепции педагогического образования, выстраивается новая практика подготовки педагогов-профессионалов. Эти концепции объединяет научно-обоснованная необходимость превращения студента из объекта педагогических воздействий в субъекта педагогического образования.

Повышение качества подготовки выпускаемых специалистов является основной задачей деятельности любого высшего учебного заведения. Качество является одним из основных конкурентных преимуществ вуза на рынке образовательных услуг, наряду с такими показателями, как престижность и актуальность предлагаемых специальностей, имидж и т.д. Оно зависит от квалификации преподавателей, состояния материально-технической базы, учебно-методического обеспечения. Высшая школа занимает свое ведущее место в системе непрерывного образования.

Большое значение совершенствованию системы подготовки специалистов с высшим педагогическим образованием имеет разработке новых подходов к содержанию и

организации учебного процесса, предполагающих и стимулирующих активность будущих специалистов в повышении качества их подготовки. Формирование личности профессионала и повышения качества подготовки специалистов требует определённых педагогических воздействий. Они могут быть реализованы в рамках теоретической подготовки, средства и методы которой обеспечивают комплексное и полное удовлетворение социальных и личностных потребностей, обусловлены с требованиями профессий в области педагогики.

Умение предвосхищать и предвидеть развитие высшего профессионального образования – одно из важнейших условий успешности его функционирования.

Специалист сегодня – это человек с широкими общими и специальными знаниями, способный быстро реагировать на изменения в технике и науке, соответствующие требованиям новых технологий, которые неизбежно будут внедряться; ему нужны базовые знания, проблемное, аналитическое мышление, социально-психологическая компетентность, интеллектуальная культура.

Решение проблемы формирования у специалиста творческого отношения к своему делу возможно лишь через реализацию идеи непрерывного образования, которая осуществляется через сочетание самообразования с предоставлением возможности в любой момент воспользоваться помощью высококвалифицированных преподавателей и специалистов.

Критерием для оценки качества подготовки педагогических кадров для школы и вуза может являться, с нашей точки зрения, сформированность каждого из компонентов подготовки к профессиональной деятельности.

Для успешного осуществления своей деятельности преподавателю надо быть уверенным в ее необходимости, осознавать важность и общественную значимость ее проведения, а также ему самому нужно обладать рядом качеств, наличие которых позволяет эффективно воздействовать на студента. Другими словами, должна быть сформирована установка на проведение данной работы в вузе, направленность преподавателя на многообразную деятельность.

На практике наряду с положительными моментами, заключающимися в первую очередь в повышении качества подготовки бакалавров в вузах в условиях кредитной системы образования, этот путь выявил ряд проблем, среди которых отметим следующие:

1. Постоянный рост количества специальностей значительно усложняет выбор абитуриентами своей будущей специальности. Выпускники школ зачастую не в состоянии оценить специфику каждой, перспективы последующего трудоустройства и профессионального роста.

2. Подготовка относительно «узких» специалистов противоречит динамично изменяющимся потребностям рыночной экономики, в которой экономические кадры обычно меняют профиль своей деятельности 3–5 раз в течение карьеры.

3. Открытие новых специальностей в вузе приводит к появлению большого количества новых дисциплин и необходимости постоянно увеличивать штат профессорско-преподавательского состава при ограниченных бюджетных ресурсах.

4. Существование нескольких специальностей в рамках одного факультета усложняет процесс согласования учебно-производственных планов, увеличивает объем работы деканатов и учебных отделов вузов.

Второй путь это введение в практику высшего педагогического образования двухуровневой системы-бакалавриат-магистратура, которая распространена во многих странах.

Выпускники бакалавриата, как подтверждает практика, имеют серьезные преимущества по сравнению со специалистами. Они быстрее адаптируются к требованиям быстроменяющейся конъюнктуры рыночной экономики, обладают навыками аналитической деятельности, широким профессиональным кругозором и т.п. Они, как правило, в короткое время осваивают специфику дела в любой профессиональной деятельности и сохраняют

способность к постоянному самообразованию на основе современных образовательных технологий.

Очень важным аргументом в пользу двух уровней системы высшего педагогического образования стало увеличение возможностей выбора студентами-бакалаврами своей будущей деятельности. Они после окончания бакалавриата могут вообще прекратить обучение, продолжить обучение в магистратуре, получить второе высшее образование и т.д.

Мировая, отечественная и региональная практика организации подготовки специалистов высшей квалификации подтверждает справедливость выдвинутых аргументов. Но если в зарубежных института бакалавриат имеет многолетнюю традицию, то в Таджикистане развитие двухступенчатого образования бакалавриат-магистратура в настоящее время внедряется в практику обучения многих вузов республики. Опыт работы передовых вузов нашей страны доказывает ее преимущества и высокие адаптационные возможности на отечественном рынке образовательных услуг.

Пути осуществления совершенствования подготовки преподавателей являются система идей, направленных на комплексное улучшение качества обучения и воспитания кадров высшей педагогической квалификации на основе использования передового опыта.

Совершенствование процесса подготовки бакалавров включает:

– современные объективные требования к подготовке специалистов цель и задачи совершенствования подготовки преподавателей;

– сущность совершенствования подготовки специалистов;

– учебный план, в котором реализуется основные концептуальные принципы подготовки специалистов;

Современные требования к повышению качества подготовки бакалавров в вузах в условиях кредитной системы образования включает:

– использовать в своей профессиональной деятельности лучшие образы мирового хозяйственного опыта;

– постоянно заниматься самообразованием на основе современных образовательных технологий;

– использовать в своей деятельности современную компьютерную технику;

– владеть иностранными языками для поддержания профессиональных контактов с зарубежными партнерами.

Для совершенствования повышения качества подготовки специалистов вузах в условиях кредитной системы образования вводятся следующие инновационные идеи:

– учебный план подготовки бакалавров увязывается с планами подготовки специалистов на факультете;

– в учебном плане подготовки специалистов и бакалавров предусматриваются комплексные дисциплины, охватывающие смежные предметы;

– определяются общие дисциплины, по которым будет вестись совместная подготовка бакалавров и специалистов;

– определяется перечень дисциплин, которые необходимо освоить бакалаврам при условии получения ими специального педагогического образования;

– перерабатываются рабочие программы и учебно-методические пособия по общепрофессиональным и специальным дисциплинам;

– готовится методическое обеспечение новых курсов;

Введение новых технологий обучения выражается в следующих концептуальных принципах совершенствования повышения качества подготовки бакалавров в вузах в условиях кредитной системы образования:

– разработка новых учебно-методических материалов для повышения качества образования по основным базовым и специальным дисциплинам;

– внедрение в учебный процесс новых образовательных технологий (деловые игры, тестирование и др.);

- прохождение преподавателями кафедры стажировки в ведущих вузах мира и страны;
- внедрение в преподавательскую практику непрерывного контроля над качеством образования;

Основные интересы студентов в процессе повышении качества подготовки бакалавров в вузах в условиях кредитной системы образования заключается в том, чтобы:

- подготовить себя к будущей профессиональной деятельности в духовной или практической сферах;
- выработать в себе постоянное стремление к повышению уровня профессиональных знаний и культуры.

Учет интересов студентов в повышении качества подготовки бакалавров в вузах в условиях кредитной системы образования выражается в следующих положениях:

- предоставление студентам права свободного посещения лекционных занятий;
- обеспечение необходимой материально-технической базой и учебной литературой;
- предоставление выбора теоретической или практической направленности обучения, тех или иных дисциплин в цикле по выбору;
- поощрение научных и образовательных инициатив студентов;
- обеспечение своевременного трудоустройства;

Основными задачами совершенствования и повышения качества подготовки студентов в вузах в условиях кредитной системы образования, являются:

- выбор стратегического пути развития высшего педагогического образования с учетом интересов всех заинтересованных сторон, т.е. государства, региона, факультета, кафедры и студентов;
- повышение эффективности обучения студентов в результате внедрения более совершенного содержания учебного материала (определение состава дисциплин и их содержания);
- обеспечение реальных возможностей для организации самостоятельной научно-исследовательской работы студентов посредством усовершенствования методического обеспечения, доступность и полноту библиотечного фонда, информатизацию учебного процесса;

- повышение конкурентоспособности педагогических факультетов;

Для реализации основных задач совершенствования и повышения качества подготовки студентов в условиях кредитной системы образования необходимо решить следующие вопросы:

- подготовка и организация учебного процесса;
- проведение учебного процесса и его управление;
- проведение итоговой государственной аттестации студентов;
- анализ результатов учебной деятельности выпускников;
- трудоустройство выпускников.

Одним из направлений повышения качества подготовки студентов в вузах в условиях кредитной системы образования служит интенсификация образовательного процесса. К основным факторам, непосредственно влияющие на интенсификацию образовательного процесса относятся следующие:

- внедрение инновационных методов обучения;
- применение современных технических средств обучения;
- всестороннее развитие умений и навыков самообразования.

Готовность к инновационной деятельности можно охарактеризовать следующими показателями:

- умение критически анализировать опыт предшественников и оценивать литературу и нормативную документацию;

- умение применять инновационные методы и технологии в своей предметной области;
- умение разрабатывать (проектировать) и апробировать свои инновации;
- умение анализировать и оценивать результаты внедрения инноваций в осуществляемую деятельность.

Интенсификация учебного процесса может быть реализована в пределах изучаемой темы или цикла исследований. Интенсификации учебного процесса в вузе даст положительный результат в том случае, если будут реализованы все факторы перечисленные выше. Для повышения целенаправленности обучения в вузе необходимо учитывать результаты научно-технического прогресса. Поэтому необходима интеграция новых курсов в учебный процесс, которые будут развивать профессиональные умения и навыки с учетом развития общества и всех сфер производства.

Применение интенсификации во всех сферах образования служит ведущим фактором повышения качества подготовки высококвалифицированных специалистов. Для уверенного продвижения общества вперед, одним из условий прогрессивного развития сферы высшего образования должно быть, чтобы каждое новое поколение поднялось на более высокий уровень образованности и профессиональной квалификации. Поэтому интенсификация учебного процесса должна стать важным фактором в более качественной подготовке высококвалифицированных специалистов.

Литература:

1. Баум В.В. Система зачетных единиц (кредитов) как один из инструментов признания квалификаций, -М., РУДН, 2007. С. 12.
2. Катаев А.Х., Шоев Н.Н., Джононов С.Д., и др. Характерные особенности получения высшего образования в условиях инновационной деятельности вуза. // Душанбе. Ирфон, 2007.
3. Гладков А.К., Козлов А.С., Саватеев И.В., Юсева З. В. Использование алгоритмических методов творчества в дипломных проектах // Технологическое образование (проблемы и перспективы развития): Сборник трудов региональной научно-практической конференции. - Новосибирск: Изд. НГПУ, 2002. - С. 30 - 40.
4. Барышова, Т.Л. Роль проектного метода в развитии творческих способностей студентов высшей школы [Текст] / Т.Л. Барышова // Образование – наука – технологии: доклады XII Всероссийской научно-практич. кон. – Майкоп, 2008. – С. 17-18. Библиогр.: с. 18 (0,25 п.л.)
5. Абрамов Д. Н., Бетев В. А. Технологические аспекты формирования практических умений. Тезисы Всероссийской научно-практической конференции «Формирование учебных умений в процессе реализации стандартов образования». Ульяновск; ул. ГПУ, 2003.-С.6-8
6. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды. 2т.-М.; Педагогика 1980. Т.1-230 с.
3. Андреев В. И. Педагогика творческого саморазвития; Инновационный курс КГТУ.4.2.- Казань; КУ, 1998г.

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ

Повышение качества подготовки выпускаемых специалистов является основной задачей деятельности любого высшего учебного заведения. Решение проблемы качества профессиональной подготовки будущего специалиста, в соответствии с современными требованиями, направленными на реализацию положений Болонской декларации, нуждается во внедрении и использовании в учебно-воспитательном процессе вуза кредитной технологии обучения, как новейшей модели организации учебного процесса. В работе, рассмотрены вопросы многоуровневой подготовки высококвалифицированных кадров в

педагогических университетах, проблемы, требования и инновационные методы обучения будущих специалистов.

Ключевые слова: качество образования, специалисты учебного процесса, преподаватели вуза, Болонская декларация, кредитная технология, инновационные методы обучения, технический прогресс, интенсификация, стратегия и эффективность.

БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ТАЙЁР КАРДАНИ МУТАХАССИСОНИ ОЯНДА ДАР ШАРОИТИ ТЕХНОЛОГИЯИ КРЕДИТИИ ТАЪЛИМ

Баланд бардоштани сифати тайёр кардани мутахассисони баландхтиссос вази фаи асосии ҳар як мактаби олий мебошад. Халли масъалаи сифатӣ тайёр кардани мутахассиси оянда, тибқи талаботи муосир, ки ба татбиқи муқаррароти эълумия нигаронида шудааст, чори ва истифодаи технологияи кредитии тахсилотро дар раванди таълими донишгоҳ хамчун намунаи наварин тақозо менамояд. Барои ташкили продессии таълим дар йақола масъалаҳои тайёр кардани кадрҳои баландхтиссос дар донишгоҳҳои олии омузгори, проблемаҳо, талабот ва усулҳои инноватсионии тайёр кардани мутахассисони оянда таҳқиқ карда шудаанд.

Калидвожаҳо: Сифати таълим, мутахассисони раванди таълим, омузгорони донишгоҳҳо, Эълумияи Болония, технологияи кредитӣ, усулҳои инноватсионии таълим, пешрафти техникаӣ, интенсификация, стратегия ва самаранокӣ.

IMPROVING THE QUALITY OF TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN THE CONTEXT OF CREDIT TECHNOLOGY OF EDUCATION

Improving the quality of training of graduating specialists is the main task of any higher educational institution. Solving the problem of the quality of professional training of a future specialist, in accordance with modern requirements aimed at implementing the provisions of the Bologna Declaration, requires the introduction and use of credit education technology in the educational process of a university, as the latest model for organizing the educational process. The work examines the issues of multi-level training of highly qualified personnel in pedagogical universities, problems, requirements and innovative methods of training future specialists.

Key words: Quality of education, educational process specialists, university teachers, Bologna Declaration, credit technology, innovative teaching methods, technical progress, intensification, strategy and efficiency.

Сведения об авторах: Аханов Бахтиёр Файзуллоевич, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры общей педагогики Шымкентского университета. Адрес: Шымкент, Республика Казахстан. Электронная почта: ahanov_1964@mail.ru

Мусакулов Кусан Толендиевич, доктор (PhD), доктор педагогических наук, старший преподаватель кафедры общей педагогики Шымкентского университета. Адрес: Шымкент, Республика Казахстан. Электронная почта: kusan_65@mail.ru

Умаров Ашур Авалович, кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой общей физики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны. Адрес: 734003, РТ, г. Душанбе, ул. И. Сомони, проспект Рудаки 121. E-mail: umarov.ashur@mail.ru

Сабаев Бахтиджан Берикович ассистент кафедры педагогики Таджикского политехнического института города Панджакента Республики Таджикистан электронная почта: bahasabaev@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллифони: Аханов Бахтиёр Файзуллоевич, номзоди илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи педагогикаи умумии Донишгоҳи Шимкент. Суроға: Ҷумҳурии Қазоқистон, шаҳри Шимкент. Почтаи электронӣ: ahanov_1964@mail.ru

Мусакулов Кусан Толендиевич, доктор (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси педагогика, муаллими калони кафедраи педагогикаи умумии Донишгоҳи Шимкент. Суроға: Ҷумҳурии Қазоқистон, шаҳри Шимкент. Почтаи электронӣ: kusan_65@mail.ru

Умаров Ашур Авалович, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи физикаи умумии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Суроға: 734003, ҚТ, ш. Душанбе, кӯч. И.Сомонӣ, хиёбони Рудакӣ 121. Почтаи электронӣ: umarov.ashur@mail.ru

Сабаев Бахтиҷон Берикович ассистенти кафедраи педагогикаи Донишқадаи политехникии Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, Ҷумҳурии Тоҷикистон e-mail: bahasabaev@mail.ru

Information about the authors: Akhanov Bakhtiyor Faizulloevich, candidate of pedagogical sciences, senior lecturer at the department of general pedagogy at Shymkent University. Address: Shymkent, Republic of Kazakhstan. Email: ahanov_1964@mail.ru

Musakulov Kusan Tolendievich, Doctor (PhD), Doctor of Pedagogical Sciences, senior lecturer at the Department of General Pedagogy at Shymkent University. Address: Shymkent, Republic of Kazakhstan. Email: kusan_65@mail.ru

Umarov Ashur Avalovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the department of general physics of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aina. Address: 734003, RT, sh. Dushanbe, st. I. Somoni, Rudaki Avenue 121. E-mail: umarov.ashur@mail.ru

Sabaev Bakhtidjan Berikovich Assistant of the Department of Pedagogy Tajik Polytechnic Institute of the city of Panjakent of the Republic of Tajikistan e-mail: bahasabaev@mail.ru

ТДУ:37.0+373 (075.8)

ТКТ:74.113.8 (2-тоҷ)

Б-74

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИСТИФОДАИ АНЪАНАҲОИ ОИЛАВӢ ДАР ТАРБИЯИ АХЛОҚИИ ХОНАДАГОНИ СИНОҲОИ ИБТИДОӢ

Бобоева М.Ҷ., н.и.п., дотсент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Анъана ва урфу одатҳои халқи тоҷик дар гузашта аз насл ба насл гузашта, аксарияти онҳо то имрӯз қимати тарбиявии худро гум накарда дар тарбияи ахлоқии насли ҷавон хизмати арзанда карда истодаанд.

Халқи тоҷик яке аз қадимтарин халқҳои ҷаҳон буда, гузаштаи ғании таърихӣ дорад. Тоҷикон ба таркиби гурӯҳи мардуми эронӣ дохил мешаванд, ки ба шоҳи халқҳои ҳиндуаврупоӣ тааллуқ доранд.

Ба вучудоии халқи тоҷик дар натиҷаи ҷойгиршавии тоифаҳои ҳиндуоориёӣ ва эронӣ дар қаламрави Осиёи Миёна рӯй додааст. «...бар асоси халқиятҳои шарқи эронии Осиёи Миёна, пеш аз ҳама бохтарихо, суғдиён ва ба дараҷаи камтар дигар ҷузъҳои таркибии наҷодӣ, халқи тоҷик ба вучуд омад» [9, с. 53].

Таҳқиқоти таърихи баромади (этимологияи) калимаи «тоҷик» нишон медиҳад, ки дар асрҳои VII – VIII дар натиҷаи ҳамлаи арабҳо таркиби этнографияи аҳолии эронии як қисмати ҳудуд тағйир ёфта, барои ифодаи намудани номи аҳолии ин қисмат истилоҳи нави «тоҷик» ба вучуд меояд.

Академик В. Бартолд қайд намудааст, ки «тамоми намоёндогони ислом ва фарҳанги исломӣ, ки ба ин қаламрав меомаданд, байни онҳо, бешубҳа, шумораи бештар эронӣҳои ғарбӣ буданд, чунки теъдоди арабҳои кӯчида ба Осиёи Миёна кам буд. Дар натиҷа, барои туркҳо забони «тоҷикӣ» забони форсӣ гардид» [7, с. 98–99].

Ошкор намудани ин масъала барои мо муҳим аст, чунки хангоми таҳқиқи се марҳалаи муҳими рушди халқҳои Осиёи Миёна, маҳз, давраи ҳахоманишо, қаёнӣҳо ва ефталӣҳо, мо калимаи «тоҷик»-ро дучор намеоем, бинобар ин, анъана ва одатҳои халқҳои эрониро асос мегирем ва онҳоро тоҷик мешуморем.

Ба вучуд омадан ва инкишофи одат ва анъанаҳои вобаста ба ахлоқи оилавӣ-маишӣ бо шароити рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҳар як ҷомеа саҳт алоқамандӣ дорад.

Илм, бидуни шакку шубҳа, далели мавҷудияти давлати ғуломдориро дар ҳудуди Осиёи Миёна исбот кардааст. Коршиносон ин давраро тахминан ба асри панҷи то эраи мо, вақте ки шаҳрҳои муҳим сохта мешуданд, заминдорӣ инкишоф меёфт, каналҳои обёрӣ бунёд мегардиданд, абзор сохта мешуд, мансуб мешуморанд. Ҳамаи чунин равандҳои заҳматталаб, албатта, кори саҳти ғуломиро талаб мекард ва эҳтимоли ба вучуд омадани соҳти ғуломдориро асоснок мекунад.

Хусусияти асосии ин марҳалаи муҳими таърихӣ дар ҳазораи IV-VII – и то эраи мо ин аст, ки ба ҷойи ҷамъиятҳои оилавии модаршоҳӣ оилаҳои нави падаршоҳӣ ба вучуд меоянд ва амалан ҷудошавӣ аз рӯи аломати ҷинсӣ рӯи медиҳад. Бо оғози чунин ҷудой, муносибати нобаробар бо намояндагони ҷинси муқобил ба мушоҳида мерасид. Масъалаи баробарии ҷинс ба вучуд омад, ки муносибат ба он барои масъалаи баррасишаванда заминаи маҳсусро муайян намуд.

Дар асоси далелҳои таърихӣ ақоиди мавҷударо нисбат ба масъалаи баробарҳуқуқии ҷинсҳо дар давраи ҳукмронии ҷамъияти ғуломдорӣ бо давраи нисбатан пештар муқоиса карда, метавон ҷанбаи нисбатан башардӯстонаи онро қайд намуд. Дар навбати аввал бояд эътибору нуфузи занони тоифаи форсизабонро дар давраи ҳукмронии оилаи тақсимнашуда қайд намуд.

Дар асари «Ғамаддунӣ зардуштӣ», ки ба қалами муҳаққиқи маъруф М.Н. Дхалл мансуб аст мавҷудияти муносибати баробарии дӯстона байни мардону занон, комилан ғӯшанишин набудани зан, иштироки занон дар ҷамъомадҳои ҷамъиятӣ ва динӣ, обрӯю эътибори зиёди занон дар ҳаллу фасли қорҳои хоҷагӣ ва дигар масъалаҳои оилавӣ зикр гардидааст. Масалан, бе ризоияти зан, мард ҳақ надошт духтарашонро ба шавҳар диҳад. Шаҳодати зан дар додгоҳ эътибори комили ҳуқуқӣ дошт, зиёда аз ин, зан худ метавонист, довар ва қоҳина бошад [10, с. 45 – 51, 219 – 221. 297–303].

Ғайр аз ин, дар ҳудуди Осиёи Миёна занон ба давлатдорӣ роҳ дода мешуданд, санъати ҳарбиро пурра аз худ мекарданд ва далерона меҷангиданд. Чунин маълумот то замони мо расидааст, ки то ба балоғат расидани Фраати II дар давлати парфиянӣ дар асрҳои 13-17 давлатро модараш идора мекард. Чунин мисолҳо дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна бисёранд ва онҳо аз озодии занон ва нақши баланди онҳо дар ҳаёти иҷтимоии халқҳои Шарқи қадим шаҳодат медиҳанд [9, с. 161].

Зимни зикр кардани муносибати демократӣ нисбат ба занон дар Шарқи қадим, дар айни замон, набояд чунин муносибатро барои тамоми халқҳои муқими ин қаламрав умумӣ донист [1, с. 21 – 22.].

Мо ба ақидаи И. Арабов дар бораи ин ки на ҳамаи халқҳои муқими Осиёи Миёна дар ҷамъияти ғуломдорӣ дар як сатҳи рушд қарор доштанд ва мутаносибан, муносибатҳои никоҳӣ-оилавии мутобиқ бо сатҳи инкишофи худро доштанд, комилан мувофиқем. Аз сӯи дигар, ҳар як халқ урфу одатҳои гуногун дошт, ки ин аз мавқеияти ҷуғрофӣ, шароити зиндагӣ дар шаҳр ва деҳот ва ғайра бармеомад. Бинобар ин, муаллиф ба чунин ҳулосаи дуруст меояд, ки бояд ба ин масъала ба сурати давраӣ муносибат кард. Масалан, қабилаҳои осӣи миёнагии бодиянишин (массагетҳо) дар сатҳи хеле пасти инкишоф қарор доштанд. Ба гуфтаи ҷуғрофиёдони Юнони қадим Страбон, онҳо реша ва меваи гиёҳҳо ва растаниҳои хурдӯро меҳӯрданд, ҷунки кишт қарданро ҳанӯз ёд нагирифта буданд. Массагетҳо дар ин давра шакли никоҳи гурӯҳиро доштанд. Онҳо чунин одат доштанд: «Ғарҷанде ҳар қадоми онҳо як зан мегирифт, вале занони худро якҷоя истифода мебарданд. Агар ягон массагет хоҳад, ки бо зане иртибот дошта бошад, ӯ тирдони худро дар назди аробааш овозон мекард...» Ба навиштаи Эллино, чунин одат дар скифҳо ба мушоҳида мерасад, аммо дар асл ин одатро на скифҳо, балки массагетҳо доштанд [5, с. 21].

Бояд таъкид намуд, ки сарфи назар аз фишори нисбатан ҳисшавандаи боқимондаи модаршоҳӣ дар ин давра ҷудойи дорой оғоз мешавад, ки заминаи ба вучуд омадани шакли мутамаддини муносибат байни зану мардро дар шаҳрҳо гузошт. Бинобар ин, одати қадимаи

бодиянишинии дур аз ҷаҳони мутамаддин аз байн рафтан гирифт ва дар ҳеҷ як минтақа дар ин каламрав ба тарзи зиндагии анъанавӣ табдил наёфт.

Халқҳои Осиёи Миёна низ натавонистанд аз ҷамъияти ғуломдорӣ раҳой ёбанд. Як силсила санадҳои таърихӣ аз паҳншавии меъёрҳои ахлоқӣ- ҳуқуқии ин ҷамъият ба закон шаҳодат медиҳанд. Воқеан, дар як қатор санадҳои таърихӣ зан чун олоти қор, василаи хариду фурӯш нишон дода шудааст. Масалан, дар санадҳои бобулии замони ҳукмронии Дорои I (солҳои 522 – 486 то милод) дар бораи қонони Бохтар гуфта шудааст, ки чун қаниз ба кишварҳои бегона фурӯхта мешуданд.

Барои пурратар қардани мавзӯ дар доираи ин таҳқиқот, мо кӯшиш намудем ба муҳимтарин одатҳо, ки бештар анъанаҳои халқиро дар ташаккули сифатҳои ахлоқии давраи то исломӣ инъикос менамоянд, таваҷҷуҳ зоҳир намоем. Ҳоло ба «Авесто» муроҷиат мекунем.

Таърихи тамаддуни ҳаттии тоифаҳои эронӣ, махсусан тоҷикон дар Форс, аз китоби муқаддаси Авесто оғоз мешавад. Авесто дар баробари он ки китоби динӣ мебошад, ҳамчунин китоби бузурги фалсафӣ, таърихӣ, адабӣ ва педагогӣ баҳисоб меравад. Омӯзиши ин ёдгорӣ асосан аз асри XVIII оғоз мегардад. Асосгузори ин омӯзиш олими фаронсавӣ Анкетил дю Перрон мебошад.

Забони ин асарро олимони рус – К.Р. Залеман, В.В. Струве, В.В. Бартолд, Е.Э. Бертелс, И.С. Брагинский мавриди омӯзиш қарор додаанд. Ҷанбаҳои таърихии «Авесто» дар китоби «Тоҷикон»-и Б.Ғ. Ғафуров ва дар асари «У истоков древней культуры Таджикистана» - и М.М. Дьяконов шарҳу маънидод шудаанд.

Ба афкори педагогии Авесто олими эронӣ Ҳошими Ризо ва олимони тоҷик: А.Ш. Қурбонов, Ф. Гулмадов, М. Ҳазратқулов, Х. Афзалов, Қ.Б. Қодиров, У. Каримов ва дигарон таваҷҷуҳи хосса зоҳир қардаанд. Айни замон, бисёр ҷанбаҳои педагогии Авесто ханӯз мавриди таҳқиқи олимони қарор нагирифтааст ва ба омӯзиши минбаъда ниёз дорад.

«Авесто» афқору мулоҳизоти ҷолиби фаровонро дар бораи тарбия, риояи анъана, маросим, меъёрҳои динӣ, танзими оила ва зиндагии хонаводагӣ, муносибат ба ашӯ ва ҳодисаҳои атроф дарбар мегирад. Масалан, дар фасли III – и Вандидод гуфта шудааст: «Он ҷое, ки порсо манзил бунёд мекунад ва он ҷое, ки оташ аст, шир аст, ҳамсару фарзандону ҳайвонот ҳаст, дар он манзил ҳамеша фаровонии ҳайвонот, ...алаф, сағ, ҳамсар ва фарзандон, оташ ва дигар неъматҳои ҳаёт хоҳад буд. Ва боз: «Шахсе, ки гандум мекорад, ӯ порсо аст» ва ғайра» [2, с. 6 – 20; 84, с. 93, 99 – 100].

Дар «Готҳо» (сурудҳо)-и «Авесто» ба мадҳу ситоиши чунин мафҳумҳои ахлоқӣ, монанди рафоқат, росткорӣ, муттаҳидӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ дар оила, риояи покӣ дар манзил, ваҳдати сухан ва амал таваҷҷуҳи махсус зоҳир қарда шудааст. Дар фасли XII- и Ясно гуфта шудааст: «Аз пиндори нек...гуфтори нек...рафтори нек пайравӣ мекунам» [3, с. 27].

Ҷойгоҳи марказиро дар «Авесто» неруҳои хайру шар, росткорӣ ва дурӯғ ишғол мекунад, ки дар симои Ахурамаздо (Хурмуз) ва Ангра Маню (Аҳриман) ифода ёфтааст. Дар муборизаи ин ду неруи бо ҳам муқобил дар ниҳоят неруи Хайр пирӯз мешавад.

Ангезаҳои ризоият, сулҳ ва дӯстӣ дар «Авесто» бар хилофи Куръон маънои дигар дорад. Дар ин ҷо мутеъ ҳаммаънои итоаткорӣ нест, балки даъват ба ҳаёти хирадмандона, муътадил ва боадолат мебошад. Дар ин бора дар фасли IX- и Ясно гуфта шудааст: «Бигуздор, дар ин манзил: фармонбардорӣ бар нофармонбардорӣ, сулҳ бар низоъ, саховат бар ҳасисӣ, имон бар беимонӣ, сухани рост бар сухани дурӯғ, росткорӣ бар дурӯғгӯӣ дастболо шаванд» [4, с. 8].

Дар ин суханони хайрхоҳона ҷанбаи башардӯстонаи педагогикаи халқӣ, бартарии тамоюлотӣ беғаразона дар ифодаҳо ва бардоштҳои ин мардуми куҳанбунёд равшан зоҳир шудааст. Ин меъёрҳои олии ахлоқӣ, ки дар ёдгории халқ инъикос ёфтааст, мусалламан, аз байн нарафтаанд, балки онҳо заминаро барои тарҳрезии меъёрҳои дахлдори рафтор дар ҳаёти иҷтимоӣ ва шахсӣ гузоштаанд.

Ба ҳамагон маълум аст, ки амалӣ гардидани истифодаи анъанаҳои оилавӣ дар замони соҳибистиклолӣ барои ташаккули тарбияи арзишҳои ахлоқии мактаббачагони хурдсол мусоидат хоҳанд намуд.

Адабиёт:

1. Атахонов, Т. Авесто – китоби тарбия //Омӯзгор. – 2001. - № 18.
2. Авеста (Шпигель) В, III Ясна, XII стр. 27.
3. Авеста (Шпигель), В, I. Вендидат, III С. 20 – 60, 84–93,99 –100.
4. Авеста (Шпигель), В. II. Ясна, IX, строка 8
5. Арабов, И.А. Воспитание семьянина в традициях восточной культуры [Текст]. / И. Арабов. – М.: «Илекса», 2008. – 351 с.
6. Белинский, В.И. Избр. пед. соч [Текст]. / В.И. Белинский. М-Л; 1948, – С. 51.
7. Бартольд, В.В. Таджики. Исторический очерк. В кн. Таджикистан. Сб. статей. Ташкент. 1925. с. 98 – 99.
8. Гулмадов, Ф. Ҳамгирии ташаккули донишҳои ахлоқӣ ва рафтори мактаббачагони хурдсол [Матн]. / Ф. Гулмадов. – Душанбе: Ирфон. – 2014 – 262 с.
9. Галзатова, Т.Б. Народная педагогика – молодому учителю [Текст]. / Т.Б. Галзатова.– Махачкала, 1999. – 260 с.
10. Гафуров, Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история, книга первая, изд–во. Душанбе: Ирфон, 1989. с. –161
11. Гасанов, З.Т. Формирование культуры межнационального общения [Текст]. / З.Т. Гасанов. М.: Лада. – 423 с.
12. Харчев, А.Г. Педагогические условия формирования нравственных отношений в семье [Текст] / А.Г. Харчев. М.: Слово. – 300 с.
13. Юсуф-заде, А.Д. Социально–психологическая классификация традиций. // В кн: Закавказская конференция психологов. Тбилиси. – 1977, С. 45–51.

АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ИСТИФОДАИ АНЪАНАҶОИ ОИЛАВӢ ДАР ТАРБИЯИ АХЛОҚИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҶОИ ИБТИДОӢ

Дар мақола аҳамияти мусбати расму оинҳои оилавӣ дар такмили тарбияи ахлоқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ аз ҷиҳати илмӣ баҳо дода шуда, дар баробари ин бисёр паҳлуҳои норавшани ин масъала ошкор карда шудааст. Таъкид мешавад, ки тарбияи хонандагон дар шароити муосир дар робитаи зич бо пайдоиши фарҳанги миллӣ, анъанаҳои мардумӣ, дастовардҳои педагогикаи ватанӣ ва ҷаҳонӣ сурат мегирад. Масъалаи омӯхтани таъсири мусбати расму оинҳои халқ бо таракқиёти ҳаррӯзаи ҷамъият алоқаи зич дорад.

Таҳлили ҷанбаҳои илмӣ ва асосҳои иҷтимоӣ педагогии тарбияи ахлоқии мактаббачагони хурдсол тавассути истифодаи расму оинҳои оилавӣ ва ҳулюсаҳои бадастомада барои интиҳоби маводи этнографии марбут ба педагогикаи халқӣ, ки дар давоми садсолаҳо гирд оварда шудаанд, имкони комил фароҳам овард.

Бо назардошти воқеияти истифодаи имкониятҳои тарбиявии расму оинҳои оилавӣ барои беҳтар намудани тарбияи ахлоқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ аз нигоҳи иҷтимоӣ-педагогӣ, мо изҳор менамоем, ки онҳо ба талаботи ҳаёти воқеӣ ҷавобгӯ буда, ба рушди ҷомеа мусоидат мекунанд муаллимон, падару модарон ва ҷамъият аз нуктаи назари вазъияти устувори тарбияи ахлоқии мактаббачагони хурдсол нигаронида шудаанд.

Калидвожаҳо: нақш, мақом, расму оин, анъана, ниёгон, оила, зан, мард, тоҷик, ҷомеа, мактаб, муаллим, педагогика, маориф, ташаккул, арзишҳои ахлоқӣ, хонандагони синфҳои ибтидоӣ, истиқлолият, дӯстӣ, покқивдонӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЙ В НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье научно оценивается положительное значение семейных обычаев и традиций в совершенствовании нравственного воспитания учащихся младших классов и в то же время раскрываются многие неясные аспекты данного вопроса. Подчеркивается, что воспитание учащихся в современных условиях осуществляется в тесной связи с истоками национальной культуры, народными традициями, достижениями отечественной и мировой педагогики. Вопрос

исследования положительного влияния обычаев и традиций народа тесно связан с повседневным развитием общества.

Анализ научных аспектов и социально-педагогических основ нравственного воспитания младших школьников через использование обычаев и семейных традиций и полученные выводы предоставили полную возможность для отбора собранных на протяжении веков этнографических материалов, связанных с народной педагогикой.

Учитывая реальность использования воспитательных возможностей обычаев и семейных традиций для совершенствования нравственного воспитания учащихся начальных классов с социально-педагогической точки зрения, мы заявляем, что они отвечают требованиям реальной жизни и способствуют развитию общества. Они ориентируются учителями, родителями и обществом с точки зрения устойчивого положения в нравственном воспитании младших школьников.

Ключевые слова: роль, статус, обычаи, традиция, предки, семья, женщина, мужчина, таджик, общество, школа, учитель, педагогика, образование, формирование, нравственные ценности, младшие школьники, независимость, дружба, честность.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF USING FAMILY TRADITIONS IN MORAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

The article scientifically evaluates the positive significance of family customs and traditions in improving the moral education of primary school students and at the same time reveals many unclear aspects of this issue. It is emphasized that the education of students in modern conditions is carried out in close connection with the origins of national culture, folk traditions, and the achievements of domestic and world pedagogy. The issue of studying the positive influence of customs and traditions of the people is closely related to the daily development of society.

The analysis of scientific aspects and socio-pedagogical foundations of moral education of primary school students through the use of customs and family traditions and the obtained conclusions provided a full opportunity for the selection of ethnographic materials collected over the centuries related to folk pedagogy.

Considering the reality of using the educational possibilities of customs and family traditions to improve the moral education of primary school students from a socio-pedagogical point of view, we declare that they meet the requirements of real life and contribute to the development of society. They are guided by teachers, parents and society from the point of view of a stable position in the moral education of primary school students.

Key words: role, status, customs, tradition, ancestors, family, woman, man, Tajik, society, school, teacher, pedagogy, education, formation, moral values, primary school students, independence, friendship, honesty.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобоева Махбуба Чурахоновна – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯч. С. Сафаров – 16. Тел.: +(992988166726) Пӯштаи электронӣ: mahbuba72@list.ru

Сведения об авторе: Бобоева Махбуба Джурахоновна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки Адрес: 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С. Сафарова – 16. Тел.: +(992988166726) E-mail: mahbuba72@list.ru

Information about the author: Boboeva Mahbuba Jurakhonovna – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of pedagogy of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, S. Safarov street – 16. Tel.: +(992988166726) E-mail: mahbuba72@list.ru

ТДУ: 37.0+378 (075.8)

ТКБ: 22.3 (2-точ)

Қ - 76

БА ДАРСҲОИ ҲАМДИГАР ДАРОМАДАН ҲАМЧУН ШАКЛИ РЕФЛЕКСИ ПЕДАГОГӢ: МАҚСАДҲО, МАЗМУН, ҶАБҲАҲОИ МЕТОДӢ ВА ТАШКИЛОТӢ

Қодирова Д.Т., н.и.п., дотсент

Донишгоҳи давлати Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ташкил кардани назорати дохилии муассисаи таҳсилоти олий ва баланд бардоштани сифати таҳсилот яке аз намудҳои аз ҳама мураккаби фаъолиятнокии роҳбарият дар мактаби таҳсилоти олий мебошад, ки нуктаи назари амиқ ва фаҳмиши супоришу вазифаҳо ва нақши ин функцияҳо, хусусиятҳои мақсадноки онро талаб мекунад. Яке аз воситаҳои муҳимтарини назорати дохилии муассисаи таҳсилоти олий ва баланд бардоштани сифати таҳсилот ин ташкил кардан ва таъмин намудани гузаронидани кормандони ҳайати профессорон-муаллимони (ҲПМ) мактаби олий ба дарсҳои ҳамдигар даромадан мебошад.

Ба дарсҳои ҳамдигар даромадан дар мактаби олий бо мушоҳида кардан аз болои фаъолияти муаллими ба дарсҳо дароянда дар машғулияти таълимӣ тавсиф дода мешавад (дар лексияҳо, машғулиятҳои амалӣ, машғулиятҳои лабораторӣ ва ғ). Ба дарсҳои ҳамдигар даромадан ва таҳлили он ҳақиқатан яке аз шаклҳои баланд бардоштани дараҷаи ихтисоси кормандони ҲПМ ба ҳисоб меравад.

Дар байни мақсадҳои асосии ба дарсҳои ҳамдигар даромадани кормандони ҲПМ - и муассисаи таҳсилоти олий дар навбати аввал масъалаҳои зеринро нишон додан мумкин аст:

- назорати сифати раванди таҳсилот мувофиқи талабот ва мақсадҳои рушди мактаби олий;
- далел овардани муаллимон нисбат ба такмил додани фаъолиятнокии таълимӣ, таълимӣ - методӣ, таълимӣ - тарбиявӣ, илмӣ-таҳқиқотӣ ва дигарҳо дар муассисаи таҳсилоти олий;
- мубодилаи васеи таҷриба байни муаллимон бо мақсади инкишофи касбии онҳо, баланд бардоштани маҳорати педагогии онҳо;
- намоиш ва паҳн кардани шаклҳои фаъоли ташкил кардани раванди таълим;
- тасдиқ ва ҷорӣ кардани шаклҳои инноватсионӣ ва методҳои таълим;
- рушд додани муносибати қобили қабули муаллимон нисбат ба худбаҳодихии сифати таълим, ки дар шароитҳои гузариш ба шаклҳои нави таълим ва ташкил кардани раванди таълим зарур аст (аз он ҷумла дар шароитҳои ҷорӣ кардани амсилаҳои таҳсилоти лоихавӣ, рушди таҳсилоти **on – line**).

Махсусан ба он тавачҷуҳ додан лозим аст, ки ба дарсҳои ҳамдигар даромадан ҳамчун шакли рефлексияҳои педагогӣ баромад мекунад. Дар зери мафҳуми рефлексия (аз калимаи латинӣ **reflexio** «муносибат ба қафо») муносибати тавачҷуҳи субъект ба худи худаш ва ба фаҳмиши худаш, махсусан ба маҳсули фаъолнокии ба худ хос ва инчунин ягон сарфаҳмравии онҳо дарк карда мешавад. Дар фалсафа мафҳуми «рефлексия»- ро дар асри XVII Ҷон Локк дохил намуда буд, ки дар зери мафҳуми рефлексия кардашуда, раванди актиро дарк мекард, ки барои ёфтани ва ҷамъ кардани ғояҳои нав кумак мерасонад. Рене Декарт рефлексияро ҳамчун қобилияти шахс ба мазмунҳои фикрҳои худ тавачҷуҳ медиҳад. Дар психология рефлексия ҳамчун дар худ дохил кардани пешина ва таҳлили арзишҳои дохилӣ бо назардошти таҷрибаи нав дида баромада мешавад. А.В. Карпов ва баъзе таҳқиқотчиёни дигар намудҳои гуногуни рефлексияҳоро ҷудо мекунанд (мисол. А.С. Шаров рефлексияи вазъиятӣ, тарҷейӣ, тарҳиро ҷудо мекунад) [1]. Рефлексияи фаъолиятнокии педагогӣ аз тарафи мутахассисон ҳамчун худмушоҳидакунии оғози маҷмуи маълумоти худ

ва дигарҳо, ҳамчун тарзи муайяни тафаккур муайян карда мешаванд, ки ба дарк кардани қисматҳои раванди педагогӣ равона карда шудаанд.

Мутахассисон қайд мекунад, ки бар хилофи рефлексияҳои гносеологии фалсафӣ, рефлексияи муаллими муассисаи олий ба 3 ҷабҳаҳои муҳим равона карда шудааст: таҳлили махсуси корҳои педагогӣ; баҳои фаъолиятнокии донишҷӯён; баҳои ҷалб кардани донишҷӯён дар раванди таълим. Таҷриба тасдиқ мекунад, ки як тараф имконият медиҳад, ки омодагии назариявӣ, ташкилотӣ, методӣ, психологӣ ва сатҳи маҳорати муаллими ба дарс дароянда дида баромада шавад, ба таври танқидӣ фаъолияти педагогии хусусии худ ва сифати дониш ва маҳорати донишҷӯён дар мувофиқа, бо талаботи стандартҳои таҳсилотӣ ва касбӣ баҳо дода шавад, ки дар онҳо ҳоло ҳамаи муассисаҳои таҳсилоти олии асосӣ равона карда шудаанд. Рефлексияи таҷрибаи педагогӣ муаллимиро рушд медиҳад, далел нишон медиҳад, ки он ғояҳо ва лоиҳаҳои навро қор карда барояд ва амалӣ гардонад, ба ӯ кумак мерасонад, ки шахсияти донишҷӯӣ фаҳмида ва аз худ карда шавад ва бо он мусоҳибаи қобили қабул барпо намояд.

Ҳангоми ба дарсҳои ҳамдигар даромадан функцияҳои асосии рефлексияҳои педагогӣ амалӣ карда мешаванд: таҳқиқотӣ (ҳангоми даромадан ба машғулияти таълимии корманди ҲПМ муаллим вазъиятро таҳлил мекунад ва баҳо медиҳад, ҳулосаҳо мебарорад, ҳалҳои нав қор карда мебарояд ва онро асоснок мекунад); ташкилотчигӣ (ба воситаи фаъолиятнокии рефлексияи зеҳнӣ муаллим қобилияти худро аз рӯи ташкил кардани раванди таълим рушд медиҳад); ташхисӣ (рефлексия ба дарк кардани сатҳи рушди малакаҳои худ, малакаҳои ҳамкорон, малакаҳои донишҷӯён ва дар асоси ҳамаи ин баҳо дода шавад, ки ин ё ин ки дигар муносибатҳо нисбат ба таълим то чӣ андоза самаранок мебошанд); робитавӣ (бо ёрии фаъолиятнокии рефлексии зеҳнӣ муаллим муносибати дурустро нисбат ба донишҷӯӣ ҷустуҷӯ ва амалӣ мекунад); лоиҳасозӣ (муаллим гузориши масъалаҳои навро дар доираи рушди фаъолиятнокии ташкилотчигӣ, таълимӣ, таълимӣ-методӣ, илмӣ-методӣ ба вучуд меорад); ислоҳотӣ (бо ёрии рефлексияи дохилӣ муаллим фаъолияти муаллими худро бо назардошти сатҳи рушди донишҷӯён ислоҳот мегузаронад).

Равандҳои ба дарсҳои ҳамдигар даромадан ба муаллим ёрӣ мерасонад, ки ба фаъолияти педагогии худ ва фаъолиятнокии педагогии муаллими ба дарс дароянда баҳои муваққатӣ ба вучуд оварад, махсусан: қисмати боирода (маҳорати муаллим қабул кардани ҳал ва қомилан ин ҳалҳоро амалӣ кардан мебошад); қисмати когнитивӣ (эҷодӣ) (маҳорати муаллим ҷустуҷӯӣ ва ёфтани маълумоти зарурӣ ва истифода бурдани ин маълумот барои рушд ва худтакмилдиҳӣ мебошад); қисмати пуртаъсирӣ (ташаккул додани муносибати муаллим нисбат ба фаъолиятнокии касбии худ ва натиҷаи он); қисмати далеловарӣ (аз тарафи муаллим дарк кардани ғояҳои қалидӣ ва вазифаҳои фаъолиятнокии илмӣ-маърифатии худ).

Раванди ба дарсҳои ҳамдигар даромадан дар мактаби олий якҷанд даҳсолаҳо амалӣ карда шуда истодааст. Дар муассисаҳои олии гуногун таҷрибаи муайян ҷамъ карда шудааст ва системаи ташкилоти худ ва гузаронидани даромадани муаллимон ба дарсҳои ҳамдигар ба вучуд оварда шудааст. Лекин дар муассисаҳои олии гуногун ва дар кафедраҳои гуногун баҳои миқдорӣ ва сифатӣ гузаронидан дараҷаи гуногуни мунтазамӣ, бо андозаҳои гуногуни масъулиятнокӣ нисбат ба ташкил кардан ва гузаронидани онҳо, бо тавассути муносибатҳо ва тартиби гуногун, дар асоси асосҳои гуногуни методӣ гузаронидани онҳо (ё ин ки ҳангоми набудани ҳамин гунаҳо) мебошад. Ба таври объективӣ як қатор душвориҳои ташкилотӣ ва методӣ дар ташкил кардан ва гузаронидани ба дарсҳои ҳамдигар даромадани кормандони ҲПМ- и мактабҳои олий мавҷуд аст. Дар байни онҳо чунинҳоро ҷудо кардан мумкин аст, ки барои аксарияти муассисаҳои таҳсилоти олий проблемаҳои ташкил ва амалӣ кардани ба дарсҳои ҳамдигар даромадани кормандони ҲПМ характернок аст:

1. Нофаҳмиҳо/нодурӯст дарк кардан/ ба таври гуногун дарк кардани кормандони ҳаياتи профессорон-муаллимон ва ҳаياتи кормандони маъмурӣ-идорақунӣ, аҳаммият ва нақши ба дарсҳои ҳамдигар даромадан дар мактаби олий;

2. Дар муассисаи олий набудани низомномаи кор карда баромадашуда ва тасдиқ кардашуда оид ба дарсҳои ҳамдигар даромадани муаллимони кафедраҳо (дар сатҳи муассисаи таҳсилоти олий, донишгоҳ/факултет, кафедраҳо);

3. Дар муассисаи таҳсилоти олий набудани муносибати концептуалии ягонаи кор карда баромадашуда ва тасдиқ кардашуда ва асосҳои методии гузаронидани ба дарсҳои ҳамдигар даромадан, таҳлил ва баҳоҳои маҳорати педагогии муаллими ба дарс дароянда;

4. Муносибати расмӣ ва аксар вақт, муносибати бемасъулияти муаллимон нисбат ба дарсҳои ҳамдигар даромадан, таҳлили рафти гузаронидани машғулияти таълимӣ ва баҳои маҳорати педагогии муаллими ба дарс дароянда ва навиштани тақризи оид ба дарсҳои ҳамдигар даромадан;

5. Кор карда набаромадани системаҳои ташкилӣ ва назоратии ба дарсҳои ҳамдигар даромадан дар мактаби олий (дар сатҳи муассисаи таҳсилоти олий, донишгоҳ/факултет, кафедраҳо);

6. Набудани меъёрҳои сарбории таълимии муаллим аз рӯи ба дарсҳои ҳамдигар даромадан, ки аз тарафи муаллим-ба дарс дароянда дар аудиторияҳо амалӣ карда мешавад ва барои навиштани тақризи босаводона захираҳои муайянро талаб мекунад;

7. Муносибати расмӣ нисбат ба таҳлил кардани (ё ин ки набудани таҳлили) тақризи муаллимон оид ба дарсҳои ҳамдигар даромадан (дар сатҳи муассисаи таҳсилоти олий, донишгоҳ/факултет, кафедраҳо);

8. Набудани тартиби ташкил кардан ва гузаронидани ба дарсҳои ҳамдигар даромадани ҳатмӣ дар баъзе муассисаҳои таҳсилоти олий, донишгоҳҳо (факултетҳо), дар кафедраҳо.

Ташкилдихандаи муҳим дар амалӣ кардани ба дарсҳои ҳамдигар даромадан ин мавҷуд будани асосҳои методӣ барои гузаронидани таҳлили педагогии машғулияти таълимӣ мебошад. Ба тӯфайли таҳлили педагогии машғулияти таълимӣ муайян кардани масъалаҳои аз ҳама муҳим ва мубрами рушд ва амалӣ кардани раванди таълим имконпазир аст. Таҳлили педагогии машғулияти таълимӣ ҳамчун тарзи идрок ва воситаи табдил додани раванди таълим лозим аст. Асосҳои методии гузаронидани таҳлили машғулияти таълимиро ҳақиқатан яке аз воситаҳои асосии идора кардани сифати таълим дар муассисаи таҳсилоти олий номидан мумкин аст. Конаржеский Ю.А. се намуди таҳлили дарсро чудо мекунад: таҳлили сохторӣ; таҳлили ҷабҳавии дарс; таҳлили маҷмӯӣ (пурраи) дарс. Муносибати Конаржеский Ю.А.-ро бешубҳа инчунин, нисбат ба таҳлили машғулияти таълимӣ дар муассисаи таҳсилоти олий татбиқ намудан мумкин аст ва дар мақолаи тақдимнамудаи муаллиф муносибат ва асосҳои методии таҳлили машғулияти таълимӣ ҳангоми ба дарсҳои ҳамдигар даромадан тавсифҳои ҳамаи намудҳои таҳлили педагогӣ – сохторӣ, ҷабҳавӣ ва маҷмӯӣ ба назар гирифта шудааст.

Чӣ тавре, ки таҳлили адабиёт ва манбаҳои дигар нишон доданд, асоси методии гузаронидани ба дарсҳои ҳамдигар даромадан барои таҳлили дарсҳо дар мактабҳо фаъолона кор карда баромада шуданд, коркардҳои гуногун аз рӯи масъала дар шабакаҳои ҷаҳонии Internet гузошта шудаанд. Мисол, тарзҳои гуногуни таҳлили дарсро дар сомонии Иттиҳоди кумак ба муаллимон Pedsovet.su (даромадан аз рӯи истиноди https://pedsovet.su/fgos/6391_analiz_uroka_po_fgos); дар саҳифаи Шабакаи иҷтимоӣ кормандони маориф nsportal.ru (даромадан аз рӯи истиноди <https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-ekhnologii/library/2012/11/14/analiz-uroka>) ва ғ. ёфтани мумкин аст. Дар мактабҳо коркардҳои гуногун, аз он ҷумла, нишондодҳои методии аз тарафи коллективи муаллифон чоп кардашуда барои гузаронидани таҳлили дарс дар мактаб истифода бурда мешаванд [2, с. 3]. Дар муносибат ба муассисаҳои олий таҳлили машғулиятҳои таълимӣ дар муассисаҳои олий хеле гуногун мебошад: аз рӯи таҳлили педагогии машғулиятҳои таълимӣ коркардҳои алоҳидаи методӣ мавҷуд аст (асосан, лексияҳо, ва машғулиятҳои амалӣ) ва асосан онҳо дар манбаҳои адабиёти расмӣ интишор нашудаанд ва дар дастрасии кушод дар шабакаи ҷаҳонии Internet (мисол аз рӯи истиноди sgafkst.ru) ҷойгир карда шудаанд ва мисолҳои шахсии гузаронидани таҳлили педагогӣ, ки дар шабакаҳои гуногун (мисол, аз рӯи истиноди kf.osu.ru, poisk-ru.ru ва ғ.) ҷойгир карда шудааст. Барои гузаронидани таҳлили педагогии машғулиятҳои таълимӣ

тавсияҳои умумӣ ва хусусии мутахассисонро аз рӯйи гузаронидани машғулиятҳои таълимӣ истифода бурдан мумкин аст, мисол, дар корҳои [4–10] ва ғ. интишор шудаанд. Илова бар ин, муайян кардан лозим аст, ки дар муассисаҳои таҳсилоти олии асоси ягонаи методии гузаронидан ва таҳлил кардани ба дарсҳои ҳамдигар даромадан мавҷуд нест ва аз афташ онро бо гуногунии фан, шакли гузаронидани машғулият, муносибатҳои гуногун нисбат ба ташкил ва амалӣ кардани раванди таълим дар сатҳҳои гуногун таҳсилот ва дигар хусусиятҳои раванди таълим дар мактаби олии маънидод кардан мумкин аст.

Мувофиқи сабабҳои шарҳ додашуда, дар муассисаҳои олии гуногун, дар донишгоҳҳои (факултетҳои) гуногун, дар кафедраҳои гуногун, кормандони гуногун ҲПМ бо коркардҳои методии гуногун (дар ҳолати мавҷуд будани онҳо) ё ин ки тасаввуроти махсус оид ба таҳлили машғулияти таълимӣ (дар ҳолати амалӣ кардани ба дарсҳои ҳамдигар даромадан) амалӣ карда мешаванд. Вазъияте паҳн гардидааст, вақте ки дар муассисаҳои олии ба муаллимон даромадан ба дарси дигар муаллимон ва нависонидани тақриз дар намуди ихтиёрӣ оид ба даромадани дарси ҳамдигар пешниҳод карда мешавад ва ин душвориҳои хеле равшанро тавлид мекунад, ки дар байни онҳо чунинҳоро қайд кардан мумкин аст:

1. Муаллимони гуногун оид ба сифати раванди таълим тасаввуроти гуногунро доранд ва барои ҳамин тавачҷуҳи гуногунро ҷудо мекунанд ва ба ин ё ин ки дигар ҷабҳаҳои раванди таълим аҳаммияти гуногун медиҳанд (баъзеи онҳо ба таври содда аз таҳлили онҳо дур шуданаш мумкин аст), барои ҳамин онҳо барои таҳлил ва баҳои дарси меъёрҳои сифаташон ва миқдорашон гуногунро истифода мебаранд;

2. Нисбат ба муаллимоне, ки фанҳои гуногунро истифода мебаранд, ҳангоми таҳлил ва баҳои машғулияти таълимӣ гузаронидашуда, баъзан бе назардошти хусусияти фанни таълимӣ талабот тақдим карда мешавад;

3. Пастшавии масъулиятнокӣ ва далеловарӣ нисбат ба тартиб додани тақризи босаводона ва ҳаҷман асоснок, ки дар натиҷаи ин ба дарс дароянда тақризо ҳамчун «аз сар соқит кардан» бо набудани мулоҳизаҳои қобили қабул ё ин ки бо нишон додани 1-2 мулоҳизаҳои рамзӣ, расмӣ тартиб медиҳад, ки сарбории маънигии бисёрро дар худ надорад.

4. Мураккабии ба вучуд овардани назорати ба дарсҳои ҳамдигар даромадан дар сатҳи муассисаҳои олии, донишгоҳ ва кафедра, ҳамчун натиҷа, набудани асос барои коркарди ҳуҷҷатҳои муносиби роҳбарикунанда ва дастурамали аз рӯйи беҳтар кардани сифати раванди таълим.

Барои ҳамин ҷавкуллода муҳим кор карда баромадан ва ҷорӣ кардани асосҳои ягонаи методии гузаронидан, таҳлил ва баҳои ба дарсҳои ҳамдигар даромадан пешниҳод карда мешавад. Дар мақолаи мазкур муаллифони ба ҳулосае омаданд, ки таҷрибаи кафедраи «Физикаи умумӣ ва назариявӣ»- и Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакиро аз рӯйи таҳлил ва баҳои ба дарсҳои ҳамдигар даромадан дар ДДК бо ҳам дида бароянд. Аз тарафи муаллифони мақолаи мазкур дар соли 2015 маҷмуи меъёрҳо барои таҳлил кардани машғулияти таълимӣ пешниҳод карда шуда буд, ки дар асоси ҷамъбасти ва ислоҳ кардани меъёрҳои дар адабиёт ва дигар манбаҳои ёфташудаи муаллифони тартиб дода шуда буданд. Маҷмуи меъёрҳои мазкур дар вақташ дар ҷаласаи доимо амалкунандаи комиссияи таълимӣ-методии кафедраи «Физикаи умумӣ ва назариявӣ» муҳокима карда шуда, бо мақсади баланд бардоштани сифати таҳсилот дар ҷаласаи кафедра аз тарафи мудири кафедра тасдиқ карда шудааст. Маҷмуи меъёрҳои муаллифони пешниҳод кардашуда аз 5 қисмати меъёрҳо иборат мебошанд ва онҳо имконият медиҳанд, ки пурмазмунии машғулияти таълимӣ баҳо дода шавад: таъминоти таълимӣ-методӣ ва иттилоотӣ-технологии машғулияти таълимӣ; қобилиятҳои асоснокӣ, лоиҳакашӣ, ташкилотии муаллим, қисматҳои гностикӣ ва робитавии раванди таълим. Маҷмаи меъёрҳои мазкур аз тарафи муаллифони дар соли 2020 аз нав карда шуда, барои таҳлил ва баҳои машғулияти таълимӣ ҳангоми амалӣ кардани даромадан ба дарсҳои ҳамдигар ва барои истифода бурдан тақдим карда шудааст. Ҳангоми таҳлил ва баҳогузорӣ муносибати пешниҳод кардашуда нисбат ба гузаронидани машғулияти таълимӣ инъикос карда шудааст, ки дар асоси он муносибати маъмул нисбат ба баҳои илмии машғулият дар асоси системаи холии машғулияти таълимӣ аз рӯйи меъёрҳои

гуногун ва гузоштани баҳои умумӣ ҷой дорад. Лекин дар муносибати пешниҳодкардаи муаллифон боз муайян кардан ва ба назар гирифтани аҳамиятнокии ин ё ин ки дигар меъёрҳо тақдим карда мешавад, охир меъёрҳои муайян метавонанд, ки дар дараҷаҳои гуногун барои машғулияти муайян бо назардошти таҳсилот, шаклҳои таълим, навъи машғулият, номгӯи фан ва бисёр дигар омилҳо муҳим бошанд.

Мувофиқи муносибати тақдим кардашуда, муштарии машғулияти таълимӣ, бояд машғулияти таълимиро аз рӯи чунин нақша таҳлил ва баҳогузорӣ намояд:

1. Баҳои холиро (БХ, миқдори ҳолҳо) ба машғулияти таълимӣ аз рӯи ҳар як системаи панҷҳола (1/2/3/4/5) гузored, дар катакҷаҳои мувофиқ аломати “V”- ро гузored;

2. Коэффисиенти, аҳамиятнокиро (Ка) барои ҳар як меъёр аз 0 то 1 барқарор кунед;

3. Баҳои машғулияти (Бм, миқдори ҳолҳо) таълимиро аз рӯи ҳар як меъёр бо назардошти коэффисиенти аҳамиятноки Ка муайян кунед, барои ин баҳои холиро (БХ) аз рӯи ҳар як меъёр ба коэффисиенти аҳамиятнокии Ка меъёри муносиб зарб кардан зарур аст;

4. Баҳои ҷамъбастии (Бҷамъ) машғулияти таълимиро муайян кунед, барои ин баҳоҳоро (Б) аз рӯи ҳар як меъёр ҷамъ мекунем;

5. Сатҳи (С) гузаронидани машғулияти таълимиро аз рӯи тақсимот муайян кунед:

• сатҳи пасти гузаронидани машғулияти таълимӣ – аз 0 то 30 % аз баҳои максималии имконпазир;

• сатҳи миёнаи гузаронидани машғулияти таълимӣ – аз 30 то 70 % аз баҳои максималии имконпазир;

• сатҳи баланди гузаронидани машғулияти таълимӣ – аз 70 то 100 % аз баҳои максималии имконпазир.

Баҳои максималии имконпазири (Бмакс) машғулияти таълимӣ муайян кардани ҳамчун суммаи баҳои максималиро аз рӯи ҳар як меъёр (5 ҳолҳо) дар назар дошта мешавад, ки ба коэффисиенти аҳамиятноки Ка меъёри мувофиқ зарб карда шудааст.

6. гузаронидани таҳлили баҳое, ки аз рӯи ҳар як меъёр ва ҳар як қисмати меъёрҳо дар алоҳидагӣ ҳосил карда шудааст ва дар асоси ин таҳлил тавсияҳо бо назардошти аҳамиятнокии ин ё ин ки дигар меъёрҳо (Ка) кор карда баромада шавад.

Муносибати мазкур дар назар дорад, ки муаллим-муштарӣ, ҳангоми таҳлил ва баҳогузории машғулияти таълимӣ муаллими муштариро ба таҷрибаи фаъолиятнокии илмӣ-таҳсилоти худ равона месозад, маълумот ва тасаввуротеро истифода мебарад, ки оид ба сифати раванди таълим дар доираи фаъолиятнокии педагогии худ ҷамъ намудааст.

Мувофиқи муносибати пешниҳод кардашуда, баъди машғулияти таълимӣ ба муштарии машғулияти таълимӣ зарур аст, ки картаи Ташхисиро дар ҷадвал пур кунад ва аз рӯи шакл тақриз нависад, ки дар схема инъикос карда шудааст.

Муносибати мазкур метавонад, ки асоси методи эҳтимоли барои гузаронидани ба дарсҳои ҳамдигар даромадан ва таҳлили маҳорати педагогии муаллими муштарӣ, барои нависонидани тақриз оид ба иштироки машғулияти таълимӣ хизмат намояд. Методи тақдим кардашударо дар зерин намудҳои гуногуни машғулият (лексия, машғулияти амалӣ, машғулияти лабораторӣ, машварат, дигар шаклҳои машғулият), дар зерин шаклҳои гуногуни гузаронидани машғулият (рӯзона, рӯзона-ғоибона, ғоибона, фосилавӣ, фосилавӣ дар формати on-line, шакли омехтаи гузаронидани машғулият) ва инчунин бо назардошти дигар омилҳо (хусусият кафедра ва ғ.) нав кардан мумкин аст.

Мавҷуд будани асосҳои ташкилотии тасдиқ кардашудаи ташкил ва амалӣ кардани ба машғулиятҳои таълимӣ ҳамдигар даромадани муаллимони муассисҳои таҳсилоти олии на камтар аҳамиятнок аст. Дар поён аз нуқтаи назари муаллиф ҷабҳаҳои ташкилотии ташкил кардан ва гузаронидани ба дарсҳои ҳамдигар даромадан оварда мешавад, ки асос барои коркарди Низомнома оид ба ташкил кардан ва гузаронидани даромадан дар машғулиятҳои таълимӣ хизмат карда метавонад. Махсусан, баъзе асосҳои ташкилотӣ, ки дар поён муаллиф дар соли 2010 баён намудааст, дар Низомнома оид ба ташкил кардан ва гузаронидани даромадан дар машғулиятҳои таълимӣ кафедраи «Физикаи умумӣ ва назариявӣ»- и ДДК ба

номи А. Рӯдакӣ ворид гардидаанд, ки дар навбати худ дар чаласаи Шурои методи ДДК ба номи А. Рӯдакӣ муҳокима ва дар чаласаи кафедраи «Физикаи умумӣ ва назариявӣ» тасдиқ карда ба муддати 10 сол тасвиб карда шудааст. Асосҳои ташкилотии ташкил кардан ва гузаронидани даромадан дар машғулиятҳои таълимӣ ҳамдигар метавонад, ки дар дигар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва кафедраҳо бо мақсади баланд бардоштани раванди таълим Ҷоидоавар бошад:

- Ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан бояд аз тарафи мудири кафедра, роҳбари барномаи таълимӣ, муовини мудири кафедра, аз рӯйи равиҳои фаъолиятнокии илмӣ-таҳсилотии кафедра, муаллимон, магистрантон ва аспирантони кафедра дар доираи таҷрибаи педагогии онҳо ба вуҷуд оварда шаванд.

- Ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан – ин даромадани лексияҳо, машғулиятҳои амалӣ ва лабораторӣ, аз он ҷумла машғулиятҳои дар назар дошта мешаванд, ки дар речаи он- line дар доираи таҳсилоти фосилавӣ гузаронида мешаванд.

- Низомнома оид ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан бояд аз тарафи мудири кафедра ва /ё ин ки роҳбари барномаи таҳсилотӣ тасдиқ карда шавад.

- Дар Низомнома оид ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан ҳатман имконияти аз нав дида баромадани Низомнома аз рӯйи натиҷаҳои муҳокимаи пешниҳод кардашудаи аъзоёни кафедра дар чаласаи кафедра, иштироккунандагони барномаи таҳсилотӣ ва қабули ҳалли коллектив дар асоси натиҷаҳои овоздиҳии умумӣ гузошта шуда бошад.

- Ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан бояд дар тартиби ҳатмӣ аз тарафи ҳамаи муаллимон ва барои ҳамаи фанҳои таълимӣ амалӣ карда шавад.

- Ба машғулиятҳои таълимӣ даромаданро байни ҳамкорони ҳайати профессорон-муаллимони як кафедра, байни ҳамкорони кафедраҳои гуногуни як донишгоҳ/факултет, байни ҳамкорони донишгоҳҳо/факултетҳои гуногун амалӣ кардан мумкин аст.

- Муҳиммаш дар Низомнома оид ба машғулиятҳои ҳамдигар даромадан меъёрҳои ба машғулиятҳои ҳамдигар даромаданро гузоштан лозим аст: мисол, мудири кафедра – на камтар аз 4 маротиба дар як семестр; муовини мудири кафедра – на камтар аз ду маротиба дар як семестр; муовини мудири кафедра аз рӯйи равиҳои кафедра – на камтар аз ду маротиба дар як семестр; муаллимон на камтар аз 2 маротиба дар як семестр; магистрантҳо ва аспирантҳо – на камтар аз ҳама маротиба ҳангоми гузаштани таҷрибаи педагогӣ. Бо назардошти сарбории калони муаллимон муҳим аст, ки барои даромадан дар машғулиятҳои меъёр дохил кардан лозим аст: мисол, миқдори ба машғулиятҳои ҳамдигар даромадан нисбат ба як муаллим на зиёда аз 3 маротиба дар як семестр ба нақша гирифта шавад. Муҳиммаш он аст, ки бо вуҷуди ин дар Низомнома ҳатмӣ даромадани машғулияти муаллимоне дохил карда шавад, ки аз рӯйи конкурс барои вазифа интихоб карда мешаванд, ва инчунин муаллимоне, ки барои ба даст овардани унвони илмӣ дархост мекунанд.

- Барои ташкил кардани ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан пеш аз оғози семестр методист аз рӯйи ташкил кардани раванди таълим дар кафедра бояд графика ба машғулиятҳои таълимӣ ҳамдигар даромаданро барои семестри оянда тартиб диҳад (аз рӯйи мувофиқа бо ҳамаи муаллимони кафедра), ки бояд аз тарафи мудири кафедра ва /ё ин ки аз тарафи роҳбари барномаҳои таҳсилотӣ дида баромада шуда ва сипас дар девор овезон карда шавад.

- Муаллими ба машғулият даромада уҳдадор аст, ки бевосита пеш аз машғулияти баҳисобгирӣ ба иштироккунандагони машғулият барномаи таълимӣ фанро пешниҳод намояд.

- Иштироккунандаи машғулияти таълимӣ бояд дар машғулият дар муддати ҳамаи вақти гузаронидани он иштирок намояд.

- Баъди ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан муаллиме, ки дар машғулияти таълимӣ иштирок намудааст, бояд тақриз нависад ва онро дар муддати 2 ҳафтаи таълимӣ баъди ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан, ба муовини мудири кафедра пешниҳод намояд ва дар графика ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан дар сутуни «Иштирок кардам» имзо гузорад.

- Муовини мудири кафедра тақризи ба машғулиятҳои таълимӣ даромаданро ба мудири кафедра/роҳбари барномаи таҳсилоти барои дида баромадан ва дар оянда муҳокима кардани натиҷаҳои ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан медиҳад.

- Ҷамъбасти ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан ҳатман бояд дар кафедра таҳлил ва муҳокима карда шавад (ба тариқи суҳбати шахсии мудири кафедра/роҳбари барномаи таҳсилоти бо муаллим, дар ҷаласаҳои комиссияи таълимӣ-методии кафедра, дар ҷаласаҳои кафедра), интиҳоби шаклҳои таҳлил ва муҳокима аз тарафи мудири кафедра ва /ё ин ки роҳбари барномаи таҳсилоти таҷдид карда мешавад.

- Ҳангоми муҳокима кардани ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан муаллими иштироккунанда метавонад, ки фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мувофиқат накардан бо баҳои фаъолиятнокии онро баён намояд; дар ҳолати розигии муаллим бо мулоҳизаҳо, вай уҳдадор аст, ки дар оянда аз болои онҳо кор намояд.

- Муҳокимаи ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан дар ҷаласаҳои комиссияи таълимӣ-методии кафедра ва дар ҷаласаҳои кафедра бояд дар протоколҳои ҷаласаҳо инъикос карда шаванд.

- Ҷамъбасти ба машғулиятҳои таълимӣ даромадан бояд дар ҳисоботи солна оид ба кори кафедра инъикос карда шавад.

- Амалӣ кардани назорати ҷорӣ Низомнома оид ба машғулиятҳои таълимӣ даромаданро метавонад, ки ҷонишини мудири кафедра таҷдид намояд.

- Амалӣ кардани назорати умумӣ Низомнома оид ба машғулиятҳои таълимӣ даромаданро бояд мудири кафедра ва /ё ин ки роҳбари барномаи таҳсилоти таҷдид намояд.

Дар шароитҳои афзоиш ёфтани таҷдид ва хавфу хатар муҳимияти танқидӣ ва муваффақиятҳои эҳтимолии рушди экологӣ-нигаронидашудаи таҳсилот ва баланд бардоштани сифати онро қайд кардан зарур аст. Дар шароитҳои муосир фаъолияти илмӣ-таҳсилоти дар соҳаи идора кардани хавфу хатар ва таъмин намудани беҳатарӣ системаҳои таъмин намудани беҳатарии миллӣ мебошад. Самти «Беҳатарӣ ва муқовимат бар терроризм» ва «Оқилона истифода бурдани табиат» самти афзалиятнок дар номгӯи аз 8 самтҳои афзалиятноки рушди илм, технология ва техника дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Конституцияи ҶТ, Фармоиши Президенти ҶТ аз 31.12.2015 №683 «Оид ба Стратегияҳои беҳатарии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон», Фармоиши Президенти ҶТ аз 19.04.2017 №176 «Оид ба Стратегияҳои беҳатарии экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2025», Қонуни ҶТ «Оид ба беҳатарӣ» аз 28.12.2010 №390, Қонуни ҶТ «Оид ба мудофияи шаҳрвандӣ» аз 12.02.1998 №28, Қонуни ҶТ «Оид ба ҳифзи аҳоли ва территорияҳо аз вазъиятҳои фавқулода ва характери техногенӣ» аз 21.12.1994 №68, Қонуни ҶТ «Доир ба муҳофизати муҳити атроф» аз 10.01.2002 №7, Қонуни ҶТ «Доир ба асосҳои муҳофизати саломатии шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 21.11.2011 №323 ва дигар ҳуҷҷатҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ омӯзиши аҳоли аз рӯи масъалаҳои беҳатарии экологӣ, муҳофизати меҳнат, ҳифз дар вазъиятҳои фавқулода муайян карда шудааст. Барои ба таври воқеӣ амалӣ кардани ҳуҷҷатҳои нишондодашудаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ кумаки давлатии ҳамаи муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии аз рӯи масъалаи рушди таҳсилоти экологӣ-нигаронидашуда муҳим мебошад [11, с. 20].

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ муассисаи таҳсилоти олии муосир мебошад, ки дар он тавачҷуҳи зиёд ба таъмин ва таҳлили робитаи баръакси байни кормандони ҳайати профессорон-муаллимон, кормандони ҳайати маъмурӣ-идоракунӣ ва донишҷӯён дода мешавад. Кафедраи «Физикаи умумӣ ва назариявӣ» дар муддати 20 сол доимо тавачҷуҳро ба таҳлил ва баланд бардоштани сифати таҳсилот ҷудо намудааст [21, с. 13]. Кормандони кафедраи «Физикаи умумӣ ва назариявӣ» ба ҳамаи талаботҳои, ки нисбат ба муаллимон аз рӯи фанҳои таълимӣ тақдим карда шуда буданд, мувофиқат мекарданд: кормандони кафедраи «Физикаи умумӣ ва назариявӣ» мунтазам курси баланд бардоштани дараҷаи ихтисосро мегузаштанд; дар қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ иштирок мекарданд; қорҳои илмӣ, таълимӣ, таълимӣ-методиро дар маҷаллаҳо ва нашрияҳои асосӣ аз рӯи мавзӯи

кафедра нашр мекарданд [21, с. 13]. Китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимиро, ки кафедра омода намудааст, донишҷӯёни як қатор муассисаҳои олии шаҳр, минтақа ва ҷумҳурӣ меомӯзанд [21, с. 13]. Коллективи муаллифони китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ (дар зери роҳбарии доктори илмҳои химия Узви пайвастаи АМТ, Узви пайвастаи филиали АМБ, Аълоҷии маорифи ҶТ Ходими шоистаи илми ҶТ, академик Каримов С.К.) чанд маротиба барои саҳми арзанда гузоштан дар баланд бардоштани таҳсилоти олий, кордонии баланд ва меҳнати эҷодӣ дар омода кардани китобҳои дарсӣ барои донишгоҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мукофотонида шудаанд.

Муаллиф минатдории худро ба эҷодкунанда ва роҳбари Мактаби илмӣ- таҳқиқотии «Проблемаи актуалии муносири физикаи нимноқилҳо» [19, с. 20], ба доктори илмҳои химия Узви пайвастаи АМТ, Узви пайвастаи филиали АМБ, Аълоҷии маорифи ҶТ Ходими шоистаи илми ҶТ, академик Каримов С.К. барои дастгирӣ кардан, ба пешрафт ва рушди ғояҳои асоснок аз рӯйи баланд бардоштани сифати таҳсилот ва инчунин барои муҳокимаи муфиди маводи дар мақола пешниҳод кардашуда баён мекунад. Инчунин, муаллиф ба коллективи илмӣ-педагогии кафедраи «Физикаи умумӣ ва назариявӣ» барои муҳокима ва иштирок дар маъқул донишҷӯёни асоси ташкилотӣ ва методии ташкил кардан ва гузаронидани ба машғулиятҳои таълимӣ даромадани кормандони ҶПМ- и мактаби олий миннатдорӣ баён мекунад. Маълумот оид ба фаъолиятҳои кафедраи «Физикаи умумӣ ва назариявӣ» дар сайти расмӣ ДДК ба номи А. Рӯдакӣ ҷойгир карда шудааст.

Адабиёт:

1. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – С. 32.
2. Анализ урока в общеобразовательной школе: методический конструктор: методические рекомендации / под. ред. Е.Г. Матвиевской; сост. Ю.В. Воронина. – Оренбург, 2018.
3. Управленческий кейс: всё для анализа урока. Мастер-класс. М.В. Левчук – Макеевка. Макеевский лицей №2 «Престиж». 2015 – 38 с.
4. Волобуев С., Горжанов В.В., Дубоделова Е.В. Анализ некоторых аспектов контроля учебного процесса в учреждениях высшего образования. Белорусский государственный технологический университет. Электронный ресурс: elib.bsu.by, дата обращения: 06.04.2020 г.
5. Афанасьева Е.В., Кирсанов К.А., Кондратович И.В., Кулешов С.М., Сичкарь Т.В., Кокорева Е.А., Попков А.А., Попова С.А., Слоботчиков О.Н., Чернышов Б.А. Проектное образование: организационные проблемы в условиях необходимости перехода к шестому технологическому укладу. Под редакцией доктора философских наук, профессора В.В. Жириновского. Посвящается 20-летию Института мировых цивилизаций / Москва, 2019.
6. Вузовская лекция. – Учебно-методическое пособие. / Сост. В.С. Зайцев. – Челябинск: Издательство ЗАО «Библиотека А. Миллера», 2018 – 43 с.
7. Егоршин А.П., Гуськова И.В. Менеджмент образования: учебное пособие. 3-е изд., перераб. и доп. Н. Новгород: НИМБ, 2016 – 464 с.
8. Ибрагимов Г.И. Лекция в вузе: теория, история, практика: монография / Г.И. Ибрагимов, Р.Г. Гайнутдинов; под ред. Г.И. Ибрагимова. – Казань: Редакционно-издательский центр «Школа», 2017 – 196 с.
9. Лекция о лекции: учеб. пособие: 3-е изд., испр. и доп. / Н.М. Колычев, В.В. Семченко, Г.Г. Левкин, Е.В. Сосновская. – М.: Директ-Медиа, 2014 – 102 с.
10. Пугач, В.Н. Качество образования: приглашение к размышлению [Электронный ресурс]: Монография / В.Н. Пугач, К.А. Кирсанов, Н.К. Алимова. – Москва: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К°", 2012.
11. Вишняков Я.Д., Киселева С.П. Национальная идеология – основа социального и технологического развития России. В сборнике: Эколого-ориентированное управление рисками и обеспечение безопасности социально-экономических и общественно-

политических систем и природно-техногенных комплексов Сборник материалов круглого стола. Государственный университет управления. 2017. С. 41–44.

12. Вишняков Я.Д., Киселева С.П. Развитие эколого-ориентированного управленческого образования в России. Вестник университета. 2015. № 12. С. 284–293.

13. Вишняков Я.Д., Киселева С.П. Экологическая культура и российская идеология XXI века. Вестник экологического образования в России. 2016. Т. 3. С. 18–20.

14. Вишняков Я.Д., Гвоздкова И.А., Киселева С.П. Управление рисками и обеспечением безопасности социально-экономических и общественно-политических систем (опыт Государственного университета управления). В книге: Актуальные проблемы управления – 2015 Материалы 20-й Международной научно-практической конференции. 2015. С. 4–9.

15. Вишняков Я.Д., Гвоздкова И.А., Киселева С.П. Состояние и перспективы развития современной системы подготовки кадров в области управления природопользованием и экологической безопасностью (опыт Государственного университета управления) (1994–2014 гг.). Экология и промышленность России. 2015. Т. 19. № 7. С. 57–62.

16. Вишняков Я.Д., Воробьев Ю.Л. и др. (под ред. Воробьева Ю.Л.). Катастрофы и образование. Издательство: М.: Эдиториал УРСС, 1999 г. – 176 с.

17. Вишняков Я.Д., Киселева С.П. Экологический императив технологического развития. Сборник материалов и доклады Международной научно-практической конференции “Экологическое образование для устойчивого развития: безопасность и культура. XXII” (Москва, 30 июня 2016 г.). Научное издание / Под общ. ред. С.А. Степанова и Г.Р. Исаковой. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2016 – с. 42–49.

18. Ежегодная общественная резолюция по охране окружающей среды и экологическому развитию Российской Федерации, X-й Международный форум «Экология», 2019 г.

19. Каримов С.К. Становление и развитие Научной школы “Управление рисками и обеспечением безопасности социально-экономических и общественно-политических систем” в интересах обеспечения национальной безопасности РФ (ГУУ, 1994–2017). В сборнике: Эколого-ориентированное управление рисками и обеспечение безопасности социально-экономических и общественно-политических систем и природно-техногенных комплексов Сборник материалов круглого стола. КГУ им. А. Рудаки. 2017. С. 16–35.

20. Каримов С.К. Стратегическое руководство Научной школой “Управление рисками и обеспечением безопасности социально-экономических и общественно-политических систем”. В сборнике: Эколого-ориентированное управление рисками и обеспечение безопасности социально-экономических и общественно-политических систем и природно-техногенных комплексов Сборник материалов круглого стола. КГУ им. А. Рудаки. 2017. С. 35–40.

21. Киселева С.П., Пухов С.А. Дисциплина “Безопасность жизнедеятельности” – основополагающая дисциплина образовательных программ по всем направлениям подготовки бакалавров в вузах // Интернет-журнал «Отходы и ресурсы», 2020 №1, <https://resources.today/PDF/01ECOR120.pdf> (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ. DOI: 10.15862/01ECOR120.

БА ДАРСҲОИ ҲАМДИГАР ДАРОМАДАН ҲАМЧУН ШАКЛИ РЕФЛЕКСИ ПЕДАГОГӢ: МАҚСАДҲО, МАЗМУН, ҶАБҲАҲОИ МЕТОДИ ВА ТАШКИЛОТӢ

Мақола ба масъалаҳои назорат ва баланд бардоштани сифати таҳсилот дар матаби олий бахшида шудааст ва дар он воситаҳои муҳимтарини назорати дохилии муассисаи олий ва баланд бардоштани сифати таҳсилот – ба дарсҳои ҳамдигар даромадани кормандони ҳайати профессорон-муаллимони мактаби олий дида баромада шудааст. Мақсадҳои асосӣ ва мазмуни ба дарсҳои ҳамдигар даромадан дар машғулиятҳои амалӣ нишон дода шудаанд, проблемаҳо

дар ташкил кардан, гузаронидан ва таҳлил кардани ба дарсҳои ҳамдигар даромадан чудо карда шудааст, ки барои аксарияти муассисаҳои олии характернок аст. Муаллиф истифода бурдани муносибат ва асосҳои методии таҳлили гузаронидашудаи машғулиятҳои таълимии аз тарафи вай кор карда баромадашударо тақдим мекунад. Дар кор аз тарафи муаллимони мактаби олии асосҳои ташкил кардани гузаронидани ба ҳамдигар даромадан баён карда шудаанд ва онҳо асос барои коркарди низомнома доир ба ташкил кардан ва гузаронидани даромадани машғулиятҳои таълимӣ хизмат карда метавонанд. Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ҳамчун муассисаи олии муосир дар омода кардани мутахассисони соҳаи педагогӣ нақши калонро мебозад ва дар донишгоҳ дар раванди таълим таваҷҷуҳи зиёд барои таъмин ва таҳлили робитаи баръакс байни кормандони ҳайати профессорон-муаллимон, кормандони ҳайати маъмурӣ-идоракуни ва донишҷӯён дода мешавад.

Калимаҳои калидӣ: машғулиятҳои таълимӣ, байни ҳамдигар даромадан, иштирок кардан, муаллим, мактаби олии, сифати таҳсилот, таҳсилоти экологӣ-нигаронидашуда, идора кардани хавфу хатар ва таъминоти беҳатарӣ, асосҳои методӣ, асосҳои ташкилотӣ, таҳлили педагогӣ, рефлексияи педагогӣ, таҳлили машғулияти таълимӣ, муассисаи таҳсилоти олии.

ВЗАИМОПОСЕЩЕНИЯ УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЙ КАК ФОРМА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ: ЦЕЛИ, СОДЕРЖАНИЕ, МЕТОДИЧЕСКИЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ

Статья посвящена вопросам контроля и повышения качества образования в высшей школе. Рассмотрен один из важных инструментов внутривузовского контроля и повышения качества образования – взаимопосещение учебных занятий сотрудниками профессорско-преподавательского состава вуза. Обозначены основные цели и содержание взаимопосещений учебных занятий, выделены характерные для большинства вузов проблемы в организации, проведении и анализе взаимопосещений учебных занятий. Автор предлагает использовать разработанный им подход и методические основы проведения анализа учебных занятий. Изложены предлагаемые автором организационные основы проведения взаимопосещений учебных занятий преподавателями высшей школы, которые могут послужить основой для разработки положения об организации и проведении посещений учебных занятий. Приведен в пример Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки как современный вуз, в котором значительное внимание уделяется обеспечению и анализу обратной связи между сотрудниками профессорско-преподавательского состава, сотрудниками административно-управленческого состава и студентами.

Ключевые слова: учебные занятия, взаимопосещения, посещения, преподаватель, высшая школа, качество образования, эколого-ориентированное образование, управление рисками и обеспечение безопасности, методические основы, организационные основы, педагогический анализ, педагогическая рефлексия, анализ учебного занятия, вуз

MUTUAL VISITS TO CLASSES AS A FORM OF PEDAGOGICAL REFLECTION: GOALS, CONTENT, METHODOLOGICAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS

The article is devoted to the issues of control and improvement of the quality of education in higher education. One of the important instruments of intra-university control and improvement of the quality of education is considered – mutual visits to classes by the faculty members of the university. The main goals and content of mutual visits to classes are outlined, problems in the organization, conduct and analysis of mutual visits to classes, typical for most universities, are highlighted. The author suggests using the approach and methodological principles for analyzing classes that he developed. The organizational principles for conducting mutual visits to classes by faculty members of the higher education institution, proposed by the author, are presented, which can serve as a basis for developing a regulation on the organization and conduct of visits to classes. The Kulyab State University named after Abuabdullokh Rudaki is given as an example as a

modern university, in which considerable attention is paid to ensuring and analyzing feedback between the faculty members, administrative and managerial staff and students.

Key words: classes, mutual visits, visits; teacher; higher education; quality of education; ecologically-oriented education; risk management and safety; methodological principles; organizational principles; pedagogical analysis; pedagogical reflection; analysis of a class; university

Маълумот дар бораи муаллиф: Қодирова Дилафруз Толибовна – номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими физика ва технологияи материалҳои Донишгоҳи давлати Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҚТ, ш.Кӯлоб, к. С.Сафаров-16. Тел.: (+992) 988455147.

Сведения об авторе: Кодирова Дилафруз Толибовна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания физики и технологии материалов Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г.Куляб, ул.С.Сафарова-16. Тел.: (+992) 988455147.

Information about the author: Kodirova Dilafruz Tolibovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Physics and Materials Technology at Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, RT, Kulob, S.Safarova st.-16. Tel.: (+992) 988455147.

ТДУ: 37.0 (2-гоч)

ТКТ: 74.212 (2-гоч)

М-68

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ БА ТАЪЛИМ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАЪЛИМИИ МУОСИР

Мадатзода М., н.и.п., дотсент, директори литсейи
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибқорӣи Тоҷикистон

Низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити кунунӣ дастовардҳои қаблро нигоҳ дошта, бо истифода аз имконоти шароитҳо барои рушди соҳа ва гузариш ба меъёрҳои таҳсилоти байналмилалӣ муносибатҳои нави таълимиро ба амал мебарорад. Имрӯз бояд раванди таълим на ба гирифтани донишҳои тайёр, балки ба салоҳиятмандии хонандагон нигаронида шавад.

Дар амал татбиқ намудани мазмуни таҳсилот аз методикаи таълим вобаста буда, ҳар омӯзгор вобаста ба имконият, дараҷаи фаҳмиш ва интиҳоб онро дар машғулиятҳои дарсӣ истифода мебарад. Барои ноил шудан ба ин вазифаҳо Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми нави таълимиро дар амал татбиқ менамояд, ки он ба ташаккули рушди салоҳиятнокии хонандагон дар истифодаи амалии дониш, малака ва маҳорат мусоидат менамояд. Натиҷаҳои салоҳиятнокии хонандагон тавассути низоми миллии арзёбӣ санҷида шуда, натиҷаҳои он барои дуруст ва самаранок ба роҳ мондани раванди таълим истифода мешавад.

Бояд таъкид намуд, ки муносибати босалоҳият ба таълим аслан масъалаи нав нест. Он ханӯз дар сароғози рушди бонизоми назарияҳои илмӣ педагогӣ ба вучуд омада буд, аз ҷумла дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҷониби педагогҳо-олимони ҷудогона паҳлуҳои гуногуни масъалаи мазкур таҳқиқ шуда буданд.

Барои дарки зарурати гузариш ба муносибати босалоҳият ба таълим муҳим аст, ки шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии давраҳои гуногуни инкишофи ҷомеаи башарӣ таҳлил карда шавад. Дар давраҳои, ки низоми дарсӣ – синфӣ ташаккул ёфта буд, шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва арзишҳои дастовардҳои илму техника дар сатҳи дигар қарор доштанд.

Имрӯз зарурати асосии гузариш аз низоми анъанавӣ ба муносибатҳои нави таълимӣ ба омилҳои муайян вобастагӣ дорад. Низоми кунунӣ ё анъанавии таълим аз назарияи таълими Я.А.

Коменский сарчашма мегирад. Мазмуну мундаричаи низоми мазкур аз ҷиҳати ташкили раванди таълим тавассути методҳои шарҳӣ-аёнӣ амалӣ карда мешавад. Назарияи мазкур ҳанӯз дар асри XVII дар асоси принципҳои дидактикӣ ташаккул ёфтааст.

Муносибати нави таълими ба салоҳиятнокӣ нигаронидашуда, ғаёлноқӣ, мустақилият ва озодии академии хонандаро дар интиҳоби маводи таълимӣ ва омодагӣ ба мавзуи барномавӣ ва мавқеи назоратии омӯзгорро ғаёл намуда, ба истифодаи усул ва методҳои ғаёлу гуногуни самарабахш мусоидат менамояд. Пеш аз баррасии низоми таълими салоҳиятнокӣ меҳодем дар бораи ҳуди мафҳуми салоҳиятнокӣ маълумот пешниҳод намоем.

Ба истилоҳҳои «салоҳият» ва «салоҳиятнокӣ» маъноҳо ва фаҳмишҳои гуногун, баъзан маъноҳои ба ҳамдигар муқобилро мегузоранд. Пеш аз ҳама, бояд қайд кард, ки муносибати босалоҳият ба таълим дар муайян кардани ҳадафҳо ва мазмуни таҳсилоти умумӣ тамоман ҷири нав ва зиёда аз он барои мактаби тоҷик бегона намебошад.

Бояд зикр намуд, ки ғояи муносибати босалоҳият ба таълим дар соҳаи маориф ҳам дар байни олимони ва ҳам дар байни омӯзгорон бахсҳои шадидро ба вучуд овардааст. Гузашта аз ин, бахсҳо на танҳо дар бораи ҷойгоҳи муносибати босалоҳият дар концепсияи муносири таҳсилот, балки дар атрофи дастгоҳи мафҳумии муносибати мазкур бурда мешаванд. Ақидаҳои аз ҷониби олимони баёншуда аксар вақт нобаробармаъно мебошанд.

Ҳамин тавр, мо зерин салоҳиятнокӣ дониши амик, тартиб додани иҷрои мувофиқи вазифа, қобилиятро ба иҷрои ғаёлият мефаҳмем. Дар ин ҷо маҳоратҳо, таҷриба, омодагии назариявӣ-амалиро барои истифодаи донишҳо дохил кардан мумкин аст.

Дар психология нуктаи назари хеле хуб собитшуда вучуд дорад, ки тибқи он мафҳуми «салоҳиятнокӣ» донишҳо, маҳоратҳо, малақаҳои амалисозии ғаёлияти педагогиро дар бар мегирад. Н. Коряковтсева салоҳиятнокии таҳсилотро ҳамчун қобилияти хонандагон ба мустақиман идора кардани ғаёлияти таҳсилотии худ аз гузоштани ҳадаф (вазифаи таълимӣ), интиҳоби усулҳо то назорат ва арзёбии натиҷаи бадастомада аз ҷониби ҷузъи асосии босамарии он таъриф мекунад [8, с. 42 – 65]. Ба ақидаи Н.А. Переломова, муносибати босалоҳият тамоюли дақиқеро ба оянда пешбинӣ мекунад, ки дар имконияти бунёди таҳсилоти худ бо назардошти муваффақиятнокӣ дар ғаёлияти шахсиятӣ ва касбӣ зоҳир мешавад [11].

Муҳаққиқи варзида Э.Ф. Зеер солҳои зиёд ба таҳқиқи масъалаи муносибати босалоҳият ба таълим машғул буда, менависад, ки таҳти салоҳиятнокӣ «таълими мазмундори донишҳои назариявӣ ва таҷрибавӣ, ки дар шакли мафҳумҳо, принципҳо, муқаррароти дорои мазмуни баланд пешниҳод мешавад», фаҳмида мешавад [5, с. 67].

Қобили зикр аст, ки таҷрибаи муносибати босалоҳият ба таълим ба ташаккули донишу малақаҳо мусоидат намуда, шароит фароҳам меорад, ки неруи ақлонии хонанда рушд ёбад. Баргари муносибати босалоҳият ба таълим дар он аст, ки натиҷаҳои он ба натиҷаҳои таҳсилот нигаронида мешаванд ва дар ҳамин замина инкишофи шахсияти таълимгирандагон дар асоси аз худ намудани амалиёти умумитаълимӣ, ки асоси натиҷаҳои таҳсилотро ташкил медиҳанд, ба амал бароварда мешавад.

Олимони тоҷик Ғ. Бобизода, Д. Имомназаров, Ш. Исрофилниё, А. Байзоев таъкид менамоянд, ки «Таҳсил ба қисми хурди ҳаёти маънавии хонандагон он гоҳ таъдил меёбад, ки донишҳо аз ғаёлияти ғаёл ҷудонопазир бошанд. Даст ёфтани ба он то ки хонандаро худ ба худ ҷадвали зарб ё қоидаи ҳисоби майдони росткунҷа ҷалб намоянд, душвор аст. Донишҳо ба дастоварди матлуби инсонӣ хурд ба шарте таъдил меёбанд, вақте ки онҳо ҳамчун воситаи дастёбӣ ба ҳадафҳои эҷодӣ, меҳнатӣ бошанд. Вазифаи муҳимми мактаб тарбия кардани инсонӣ кӯшишкунанда, эҷодкор, ҷустуҷӯкунандаи фикр мебошад» [3, с. 37].

Муносибати босалоҳиятнок ба таълим тақозо мекунад, ки аз донишҳои ҳамчун намуна аз худ кардашуда, тадриҷан барои ноил шудан ба мақсади асосӣ, яъне ноил шудан ба инкишофи қобилиятҳои зеҳнии ҳар як хонанда рӯ оварда шавад.

Ҳамзамон, аз сарчашмаҳои гуногун ақидаҳоро оид ба низоми таълими босалоҳият, ки ба шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии кишвари мо мувофиқанд, ҷамъоварӣ ва пешниҳод намудаем, то ки ба қадом андоза ба замони муосир ҷавобгӯ будани низоми таълими классикиро баррасӣ намоем. Дар ин бора зикри номи олимони намояндаи Ш.А. Амонашвили, Ю.К. Бабанский,

В.Г. Беспалко, Е.В. Бондаревская, А.А. Вербитский, Л.С. Виготский, П.Я. Галперин, В.В. Краевский, А.Н. Леонтев, И.Я. Лернер, П.И. Пидкасистий, М.Н. Скаткин, Н.А. Сорокин, Н.Ф. Тализина, В.Д. Шадриков ва дигарон ба маврид аст. Низом ва сохтори мазмуни таҳсилот аз ҷониби В.В. Краевский, В.С. Леднев ва дигарон коркард карда шудааст. Тавсифи сатҳҳо аз ҷониби И.К. Журавлёв, В.В. Краевский, И.Я. Лернер ва дигарон дода шудааст. Принципҳои интихоби мазмуни таҳсилот аз ҷониби В.В. Краевский, В.С. Леднев, М.Н. Скаткин, Н.Ф. Тализина шарҳ дода шудаанд.

Ба ақидаи донишмандони соҳа дар низоми классикии таълим диққати асосӣ танҳо ба хотира равона мешавад, на ба инкишофи кулли тафаккур. Он ба ташаккули қобилиятҳои эҷодӣ, амали истехсолӣ, мустақили, ғаълонокии хонандагон таъсири кам дорад. Илова бар ин миқдори ахбору маълумоти пешниҳодшаванда нисбат ба қобилияти азхудкунии он кам мебошад. Оид ба ин масъала олими шинохта Вербитский А.А. қайд менамояд: «Мундариҷа ва ғаълоияти таълим дар низоми классикӣ ба гузашта нигаронида шудааст. Яъне, ахбор, маълумот, қоидаҳои, ки дар раванди таълим аз худ карда мешаванд, ба ҳаёти воқеӣ алоқаи ночиздоранд. Илова бар ин намуна, таҷриба ва ақидаҳои пешниҳодшаванда лаҳзаӣ алоқидаро замони муосирро ифода намекунад. Ин боис мегардад, ки таълимгирандагон мавқеи худро дар ҷаҳонҷӯбаи замони муайян карда наметавонанд ва мавқеи таълим паст мегардад. Аксари таҷриба ва намунаҳои пешниҳодшаванда таҳайюлӣ буда, ба хонандагон имконияти таҳлилу баррасии проблемаҳои фароҳам оварда наметавонанд, зеро рафтору андеша, ҳодисаҳо, қоидаву қонунҳои низоми таълими классикӣ ба ҳаёти ҳозира мувофиқат мекунад» [4, с. 67].

Айни замон, бо боварии том гуфтан мумкин аст, ки низоми таълими классикӣ ба бӯҳрони амиқ рӯ ба рӯ шудааст. Бӯҳрони мазкур якҷанд сабаб дорад. Яке аз чунин сабабҳо ба тағйир ёфтани моҳияти дониш ва таҷрибаи ҷомеа робита дорад. Айни замон, ба даст овардани ахбор соҳаи муҳимми ғаълоияти касбии инсон гашта, асоси ҳама гуна истехсолоти муосирро ташкил медиҳад. Суръати тоза касб кардани донишҳо бо тағйир ёфтани ислоҳоти дастгоҳҳои истехсолӣ баробар шудааст. Маҷрои бузурги ахбори даврро дар ҷаҳонҷӯбаи барномаи таълимӣ ҷо додан ғайриимкон аст. Таълим додани «маълумоти дақиқ» муҳим аст, аммо агар имконияти саривақт иваз кардани унсурҳои он фароҳам оварда нашавад, он гоҳ мо наметавонем хонандаро ба зиндагӣ ва ҳаёти оянда омода намоем.

Сабаби дигари бӯҳрони низоми таълим дар он аст, ки зарурати пур кардани хотираи хонанда бо ахбори барзиёд аз байн рафтааст, зеро маъхазҳои дигари нигоҳ доштани ахбор мавҷуданд. Акнун мо бояд ба хонандагон тарзи истифодаи амалии ин маъхазҳо омӯзонем.

Ҳамин тариқ, муносибати босалоҳият ба таълим роҳи усулҳои амалии ғаълоиятро ташаккул дода, онро ҳангоми ҳалли масъалаҳои маърифатӣ, иҷтимоӣ, касбӣ ва соҳаҳои марбут ба таври самаранок истифода бурда метавонанд. Муносибати босалоҳият ба таълим пеш аз ҳама аз таҳияи салоҳиятҳо оғоз меёбад.

Мақсади таҳияи салоҳиятҳо банақшагирии барнома ва маводи таълим, инчунин натиҷаҳои ҷашмдошти ғаълоият аст. Вазифаҳои салоҳиятҳо ташаккул додани малака ва маҳорати таълимӣ дар ин замина арзёбии воқеӣ будани онҳост.

Муносибати босалоҳият ба таълим тавассути фардиқунонии раванди таълим амалӣ карда мешавад. Фардиқунонии раванди таълимро набояд бо таълими тафриқавӣ омехта кард. Ташаккули муносибати босалоҳият ба таълим пеш аз мазмуни мақсадгузорӣ ва натиҷаҳои ниҳойӣ, интихоби мазмуни таълим ва методика (технология)-и таълими мувофиқ ба мазмуни таълим вобаста мебошад. Яке аз роҳҳои асосии ташаккули муносибати босалоҳият ба таълим дар хонандагон бедор намудани ҳавасмандӣ ва ҳисси масъулиятшиносӣ дар истифодаи малакаву маҳорати таълимӣ дар ҳаллу омӯзишу силсилаи масъалаҳо ва маводи амалию назариявӣ мебошад.

Ҳангоми муайян намудани сохтори таълим ва ба роҳ мондани муносибати босалоҳият ба таълим нақши муҳимро маводи таълимии дорои хусусияти татбиқӣ ва амалӣ, инчунин алоқамандии байни фанҳо мебозад.

Барои ноил гаштан ба дастовардҳо муҳим аст:

– мазмуни таълим дар худ масъалаҳои проблемавии таълимӣ-ичтимоӣ доштаро дар бар гирад;

– ба асос гирифтани ва таъҷибнамдан ба таҷрибаҳои иҷтимоӣ ва шахсии хонандагон, дар ҳалли масъалаҳои ҳаётан муҳим;

– истифодаи методҳои фаъолу проблемавӣ, ки ҳар як хонанда тавонад масъалаҳои гуногунро дар доираи дониш ва фаҳмишҳояш ҳал карда тавонад.

Барои ташаккули салоҳияти таълимӣ бештар ба усулҳои фаъоли таълим, проблемавӣ-модуль ва лоиҳавӣ-таҳқиқотӣ таъҷибнамдан муҳим аст. Одатан хонандагон барои аз худ кардани фанҳои табиӣ-риёзӣ мушқил мекашанд, ки ин сабабҳои муайян дорад. Донишҳои барномавии ин фанҳои таълимӣ асосан назариявӣ буда, барои дар амалия ва ҳаёт татбиқ намудани он шароити муайян лозим аст.

Салоҳиятҳои фанӣ мувофиқи самтҳои таълим оварда мешаванд, ки ба таври умумӣ дорои хусусиятҳои зерин мебошанд:

– аз рӯи принсипи аз сода ба мураккаб тартиб дода шудаанд. Омӯзгорон метавонанд салоҳиятҳои синфи пешина ва баъдинаро мушоҳида карда, мутаносибан раванди таълимро аз оғоз то анҷом ба нақша гиранд. Ин муносибат имкон медиҳад, ки салоҳиятҳои дар як синф муаррифишуда, дар синфҳои минбаъда такмил дода шаванд. Дар сатҳи ҳар як синф талабот ба салоҳиятнокии мураккабтар мегардад.

– салоҳиятҳо хусусияти арзёбӣ дошта, азҳудкунии салоҳиятҳо тавассути нишондиҳандаҳо муайян мегарданд;

– дар таҳияи салоҳиятҳо усули зинанизом истифода мешавад, яъне омӯзгор барои хонандагон имконияти салоҳиятнок шуданро фароҳам оварда, дар сатҳи синфҳои минбаъда ба хонанда имконияти ташаккули бештар дода мешавад. Ҳамин тавр, хонанда дараҷаи баландтари салоҳиятнокиро азҳуд карда, ташаккул меёбад.

Ба мақсад мувофиқ аст, ки иҷрои амалиёти таълимии аз ҷониби хонанда анҷомдода арзёбӣ карда шавад:

1. Микдори зиёди воситаҳои технологиро истифода бурда метавонад.

2. Дар доираи мавзӯҳои васеъ амалиёти технологии навро эҷод карда метавонад.

3. Намунаҳои раванди технологиро бо роҳҳои гуногун арзёбӣ карда метавонад.

Адабиёт:

1. Вербитский, А.А. Компетентный подход и теория контекстного обучения [Текст] / А.А. Вербитский. - М., 2004. 85 с.

2. Беспалько, В.П. Не пора ли менять стратегию образования [Текст] / В.П. Беспалько // Педагогика. – 2001. – № 9. – С. 87 – 96.

3. Бобизода, Ф., Имомназаров, Д., Исрофилниё, Ш., Байзоев, А. Муносибати босалоҳият ба таълим (Дастури методӣ) [Текст] / Ф. Бобизода, Д. Имомназаров ва диг. – Душанбе: «Ирфон», 2018.–72 с.

4. Богданова, Л.А. Модернизация содержания образования как фактор формирования личности младшего школьника [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.А. Богданова. – Кемерово, 2003. – 232 с. – С. 63.

5. Зеер, Э.Ф. Модернизация профессионального образования: компетентный подход: уч. пособие [Текст] / Э.Ф. Зеер, А.М. Павлова, – М: Психол. соц. институт, 2005. С. 48.

6. Зимняя, И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования [Текст] / И.А. Зимняя // Высшее образование. – 2003. – №5. – С. 34 – 42.

7. Зорина, Л.Я. Системность – качество знаний [Текст] / М., «Знание», 1976. – 64 с.

8. Коряковтсева, Н. Современная организационная самостоятельная работа изучающих иностранный язык [Текст]: Пособ. Для учителей/ Н. Коряковцева. – М.: Аркти, 2002. – С42 – 65

9. Лебедев, О.Е. Компетентный подход в образовании [Текст] / О.Е. Лебедев // Школьные технологии. – 2004. – № 5. – С. 3 – 12.

10. Лутфуллозода М., Бобизода Ф. Андешаҳо перомуни салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо [Текст] / М. Лутфуллозода Ф. Бобизода. – Душанбе, – 2017.– 88 с.

11. Переломова, Н.А. Ключевые компетенции в образовании: современный подход [Электронный ресурс] / Н.А. Переломова. – Режим доступа: [http://www. MalncIndex.php](http://www.MalncIndex.php).

12. Хуторской Основные тенденции развития систем образования в мировой педагогической практике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.intemational.edu.ru/analitics/national_systems/1821/.

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ БА ТАЪЛИМ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАЪЛИМИИ МУОСИР

Дар мақола бо назардошти дастовардҳои қаблии дар соҳаи таҳсилот ба даст овардашуда бартарӣ ва мубрамии муносибати босалоҳият ба таълим дар шароити кунунӣ таҳлилу натиҷагирӣ карда шудааст. Зикр карда мешавад, ки имрӯз бояд раванди таълим на ба гирифтани донишҳои тайёр, балки ба салоҳиятмандии хонандагон нигаронида шавад.

Муносибати нави таълими ба салоҳиятнокӣ нигаронидашуда, фаъолнокӣ, мустақилият ва озодии академии хонандаро дар интихоби маводи таълимӣ ва омодагӣ ба мавзуи барномавӣ ва мавқеи назоратии омӯзгорро фаъол намуда, ба истифодаи усул ва методҳои фаъолу гуногуни самарабахш мусоидат менамояд. Муаллиф ақидаи олимони соҳаро дар он хусус дастгирӣ менамояд, ки дар низоми классикии таълим диққати асосӣ танҳо ба хотира равона мешавад, на ба инкишофи қулли тафаккур. Он ба ташаккули қобилиятҳои эҷодӣ, амали истехсолӣ, мустақилӣ, фаъолнокии хонандагон таъсири кам дорад. Илова бар ин микдори ахбору маълумоти пешниҳодшаванда нисбат ба қобилияти азхудкунии он кам мебошад.

Калидвожаҳо: ахбор, қобилият, талаба, таълим, тарбия, барнома, усул, интихоб, ақида, муносибат, таҳлил, фаъолият, дастовард, бартарӣ, назария, амалия, ҳаёт

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КОМПЕТЕНТНОГО ПОДХОДА К ОБРАЗОВАНИЮ В СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

В статье с учетом предыдущих достижений в сфере образования анализируются и делаются выводы о преимуществах и проблемах компетентного подхода к образованию в современных условиях. Отмечается, что сегодня образовательный процесс должен быть направлен не на получение готовых знаний, а на компетентность студентов.

Новый подход к компетентно-ориентированному образованию активизирует активность студента, самостоятельность и академическую свободу в выборе учебных материалов и подготовке к теме программы и руководящей позиции преподавателя, способствует использованию активных и эффективных методов. Автор поддерживает мнение ученых в данной области, в частности, о том, что в классической системе образования основное внимание уделяется только памяти, а не общему развитию мышления. Это мало влияет на формирование творческих способностей, производственной активности, самостоятельности, активности учащихся. Кроме того, количество представленных новостей и информации невелико по сравнению с возможностью их усваивать.

Ключевые слова: новости, способности, студент, образование, обучение, программа, метод, выбор, мнение, отношение, анализ, деятельность, достижение, преимущество, теория, практика, жизнь.

CURRENT ISSUES OF A COMPETENT APPROACH TO EDUCATION IN MODERN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article, taking into account previous achievements in the field of education, analyzes and draws conclusions about the advantages and problems of the competency-based approach to education in modern conditions. It is noted that today the educational process should be aimed not at obtaining ready-made knowledge, but at the competence of students.

The new approach to competence-oriented education activates the student's activity, independence and academic freedom in choosing educational materials and preparing for the topic of the program and the teacher's leadership position, promotes the use of active and effective methods. The author supports the opinion of scientists in this field, in particular, that in the classical education system,

the main attention is paid only to memory, and not to the general development of thinking. This has little effect on the formation of creative abilities, production activity, independence, and activity of students. In addition, the amount of news and information presented is small compared to the ability to assimilate them.

Key words: news, abilities, student, education, training, program, method, choice, opinion, attitude, analysis, activity, achievement, advantage, theory, practice, life.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мадатзода Манзура – номзади илмҳои педагогӣ, дотсет, директори литсейи Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5, Тел: 987922200

Сведения об авторе: Мадатзода Манзура – кандидат педагогических наук, доцент, директор лицея Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, проспект Борбада, 48/5, Тел: 987922200

Information about the author: Madatzoda Manzura – candidate of pedagogical sciences, associate professor, director of the lyceum of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe highway, Borbada avenue, 48/5, Tel: 987922200

ТДУ-37.0+541(075.8)

ТКТ-24.2(2-тоҷ)

У-58

УСУЛҲОИ ГУЗАРОНИДАНИ ТАҶРИБАИ ПЕДАГОГӢ ДАР РАВАНДӢ ТАЪЛИМИ ФАҶНИ ХИМИЯ

Уроков М.Д., н.и.п., муаллими калон, Бобоев Б.Ҷ., н.и.п., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
Назаров А.Ҷ., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Вазифаҳои таҳқиқотӣ дар раванди таълими химия вобаста ба таъсири шароити иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар мамлакат рӯз то рӯз мураккаб мегарданд. Мураккаб шудани вазифаҳо аз омӯзгор, таҳқиқотчи на танҳо донишҷӯ аз асосҳои назариявӣ дидактикии таҷриба (эксперимент) балки такмил додан, ташкил ва методикаи он, ба тарзи гуногун ба кулли дида баромадани объекти таҳқиқот таҳлили интегративӣ системавӣ ба ҳам алоқаманд ва таъсиркунии омилҳои талаб менамояд.

Натиҷаи ҳамаи равандҳои педагогӣ, аз он ҷумла, фаъолгардонии маърифати мустақилонаи хонандагон ва донишҷӯён аз омилҳои гуногун вобаста мебошад. Лекин омилҳои ҳамаи қадар зиёданд, ки то ҳол ҳамаи онҳо муайян ва омӯхта нашудаанд.

Дар замони ҳозира илмҳои педагогӣ (аз ҷумла дидактика ва методикаи таълими химия) наметавонанд танҳо ба ҷамъбасти таҷрибаи таълимӣ машғул шаванд, инчунин модели нави таълими химияро ҷустуҷӯ намояд, модели назариявӣ сохтори нави раванди таълимиро пешниҳод намуда, онро дар шароити назоратӣ дидактикии озмоишӣ ҷамъбаст намоянд.

Таҷрибаи педагогии химиявӣ дар асоси вазифаҳои, ошкор менамояд, ки маводи таълимӣ имконият медиҳад, моҳияти дидактикии ҳодисаҳо ва омилҳои таълимиро дарк намуда дар асоси он ба қор қардан дар муассисаҳои таълимӣ тавсия менамояд. Муваффақияти таҷрибаи педагогии химиявӣ аз интиҳоби дурусти методҳо ва технологияи қорҳои таҳқиқотӣ вобастагии калон дорад.

Сохтори дарс бояд чунин фаҳмида шавад, нусхаҳои дарс ба пайдарҳамӣ ва вобастагии махсуси онҳо омӯзонида шавад. Аз ҷумла И.П. Подласий чунин қайд менамояд, ки зерин сохтори тӯдаи дарс сохтори дохилии онро дарк намуда, диққати хонандагон ва донишҷӯёнро ба худ ҷалб намояд. [10, с. 76]

Пеш аз он, ки ба ташкил ва гузаронидани таҷрибаи педагогӣ аз методикаи таълими химия шуруъ намоем, хуб мешавад, ки дар бораи фаҳмишҳо амалӣ гардондани асосҳои назариявии он истода гузарем. Таҳқиқотчиёни ҷавон (донишҷӯён, бакалаврҳо, магистрҳо, аспирантҳо, омӯзгорон, таҳқиқотчиён, унвонҷӯён) моҳият, нақш ва вазифаи озмоиш ҷои он дар системаи методҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, хусусияти хоси таҷрибаи педагогиро ҳамчун метод, бояд донанд. Онҳо бояд фаҳмонанд, ки бо кадом мақсад таҷрибаи педагогӣ гузаронида мешавад, нисбат ба он чи хел талабот пешниҳод мегардад ва вазифаи асосии он аз ҷӣ иборат мебошад.

Ба рушди назарияи методҳои таҷрибавӣ (озмоишӣ) Г.М. Чернобелская асос гузошта, ӯ таҷрибаҳоро ҳамчун воситаи муҳими дарк намудани ҳақиқат ва воситаи ягонаи баргараф кардани номукаммалии узвҳои ҳис медонист.

Аз рӯи андешаи Г.М. Чернобелская чунин ҳисоб кардан мумкин аст, ки озмоиши педагогӣ ин намуди таҷрибае ба ҳисоб меравад, ки дар он иштироки бевоситаи мақсаднок ва фаъоли инсон ба табиат ҷой дорад. [13, с. 318]

Таҷрибаи педагогӣ як қатор аломатҳои хосро доро мебошад. Ин ба таври илмӣ дар шароити аниқ гузоштани таҷриба бо мақсади ташкил кардани вобастагӣ байни ин ё он раванди таълим ва натиҷаи он мебошад. Чунин характери таҷрибаи педагогӣ пеш аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки ҳар як мафҳуми илмӣ бояд аз вазифаи ба миёнгузоштани ба таври мантиқӣ пайгирӣ гардида, дар амал асоснок карда шавад. Шинохт аз эҳсос ва дарки предметҳо, падидаҳо, равандҳо, фактҳои мушаххас оғоз шуда, баъд ба ҷамъбасти абстрактӣ мегузарад. Мафҳуми асосӣ дар бораи хусусиятҳои муҳими ҳодисаҳо ва равандҳои химиявӣ мебошад, ки дар асоси дарки онҳо ба вучуд меоянд. Таҳлили онҳо имконият медиҳад, ки хусусиятҳои асосии ба ҳамаи онҳо хос пайдо карда, дар ҳамин асос қонунҳои химиявӣ муқаррар карда мешаванд.

Дар раванди таҷрибаи педагогӣ таъсиррасонии фаъол ба раванди таълим, бо роҳи муҳайё сохтани шароити нав дар муассисаҳои таълимӣ, ба мақсади таҳқиқот мувофиқбударо дохил карда, далелҳои нав ё ин ки тағйироти мавҷударо ошкор менамояд.

Таҷрибаи дидактикӣ дар методикаи таълими химия намуди хоси таҷрибаи (эксперимент) педагогӣ буда, вазифаи асосиаш муайян кардани ғоиданокии мундариҷа, технология, метод, воситаҳо, шароитҳо, далелҳо, тавсияҳои методӣ, ки дар раванди таълими химиявӣ истифода бурда мешаванд.

Дар раванди таълим оғоҳӣ ва маҳорати усулҳои шинохти хонандагон ва донишҷӯён, қобилияти санҷиши усулҳои тафаккур, эътимоднокии усулҳои он, қобилияти даст кашидан, ба хоҳири ростӣ, донишҳои ноқофӣи қаблӣи онҳо эҳсос карда мешавад. Омӯзиш ва самаранокии раванди таълим аз инҳо иборат мебошад: равшанӣ ва возеҳияти консепсияҳоеро, ки одам фаъол мекунад; мушаххас фикр кардан қобилияти дидани номуайян ва пайдо кардани сабабҳои он; оғоҳӣ оид ба робитаи байни объектҳо ва зухурот, инчунин тамоюлҳои воқеии рушди равандҳо; қобилияти пешгӯӣ кардани рушд дар асоси таҳлили тамоюлҳои кунунӣ ҳисобида мешавад.

К.Я. Парменов таъкид мекунад: «Аз ин рӯ, барои фаҳмидани баъзе далелҳо ва падидаҳо дар шароити муосири таълими химия дар мактаб, шумо бояд системаи таълими онҳоро пайгирӣ кунед ва решаҳои онро дарёбед, гузаштаро нисбатан дур таҳлил намоед». [9, с. 59]

Таҳлили мазмун ва мундариҷаи барномаҳои таълими фанни химия нишон медиҳад, ки аксари мавзӯҳои таълимӣ ба ҳамдигар алоқаи зич доранд ва ин имконият медиҳад, ки хонандагон ва донишҷӯён ба мустақилона тартиб додани нақшаҳои корӣ ҷалб карда шаванд.

Ҳамин тариқ, агар ҳар як шакли таҷрибаи педагогӣ дар таълими химиявӣ дар алоқаи зич ва ба маврид истифода гардад, вай ҳамчун усули пешқадам татбиқ карда мешавад. Дар натиҷаи гузаронидани таҷрибаҳо савияи дониши хонандагон ва донишҷӯён боз ҳам баландтар шуда, фанни химияро хубтар аз худ менамоянд. Корҳои таҷрибавӣ, мустақилона, амалӣ ба ташаккули равияи илмӣ-назариявӣ ва ҷаҳонбинии хонандагон ва донишҷӯён таъсири мусбат мебахшад. Ба хонандагону донишҷӯён ва омӯзгорон лозим аст, ки аз рӯи барномаи таълимии химия ба таҷрибаҳои намоишӣ, корҳои лабораторию амалӣ шинос шуда, тарзи кор бо асбобу таҷҳизотро аз худ карда, пешакӣ худро барои гузаронидани онҳо тайёр намоянд, то ин ки донишу маҳорат ва малақаҳои худро ба маълумотгирандагон ба пуррагӣ дода тавонанд.

Вазифаи асосии озмоиши педагогӣ (дидактикӣ) - ро мақсад ва гипотезаи таҳқиқот муайян мекунад. Аз доираи он чунин вазифаҳои таҷрибавӣ (экспериментӣ) - ро ҷудо менамоем:

1) муайян кардани вобастагии байни таъсиррасонии муайяни дидактикӣ (системаҳо) ва натиҷаҳои ба дастовардашуда дар таълими хонандагон;

2) муайян намудани вобастагии шароити муайян (ё ин ки системаи шароитҳо) ва натиҷаҳои таълими ба дастовардашуда;

3) муайян кардани вобастагии байни системаи дидактикии ченкунӣ ва вақти сарфшуда, инчунин ҳаракати омӯзгорон ва хонандагон барои расидан ба натиҷаҳои муайяни кафолатӣ;

4) муқоисаи муваффақиятноки ду ва ё якчанд варианти таъсиррасонии дидактикӣ (ё ин ки шароит) ва ҷудо кардан аз онҳо варианти муътадили нуқтаи назар ва меъёр (муваффақиятноқ, вақт, шароит, восита ва дигарон);

5) исботи ғоиданоки системаи муайяни чорабиниҳо доир ба якчанд меъёрҳо якбора дар шароити додашуда;

б) муайян кардани сабаб ва алоқаҳои гуногун.

Методи таҷрибаи педагогӣ ба химия хусусияти махсус ва фарқкунанда медиҳад. Он се вазифа (таълимӣ, тарбиявӣ ва инкишоф) - ро иҷро мекунад.

Донишҷӯён ҳангоми гузаронидани таҷрибаи педагогӣ вазифаи гуногуни тарбиявӣ (меҳнатӣ, иқтисодӣ, маданӣ, мантиқӣ, эстетикӣ, ҷаҳонбинӣ, экологӣ ва ғайра) ва инкишоф (фикрронӣ, тафаккур, эмотсия, ҷаҳонбинӣ, мотивҳо, мустақилият ва ғайра) – ро ҳал мекунад.

Дар раванди таълим таҷрибаи педагогӣ пеш аз ҳама сарчашмаи маърифат ба ҳисоб рафта, вазифаи методро иҷро менамояд (маърифати объектҳои химиявӣ, ҳалли проблемаҳои мактабӣ, санҷиши фарзияҳои мактабӣ) ва инчунин вазифаи воситаҳои таълим (таҳқиқотӣ, мустақамкунӣ, инкишофдиҳӣ, татбиқи дониш ва маҳорат, тасдиқи дониши ҳақиқӣ), тарбия ва инкишофи таълимгирандагонро дар амал татбиқ месозад.

Объекти таҷрибаи дидактикиро ҳамчун раванди ба таълим таъсиррасонии хос, ки бо фаъолияти мақсадноқ ва муайян кардашудаи раванди таълими химия (таълим, тарбия, рушди хонандагон) равона карда шудааст, ҳисоб мекунем. Объекти таҷрибаи педагогӣ дар методикаи таълим инҳоянд:

-раванди таълими ташаккулдиҳандаи дониш, маҳорат, муносибатҳои арзишноқ ва тарзи фаъолият (таълими маърифати ахборот ва ғайра);

-фаъолияти омӯзгор дар шароити муайян, ки ба ташаккул додани воситаҳои нави фаъолият, донишҳои мушаххаси химиявӣ, маҳорат, муносибатҳои арзишноқ, мустақилият, таҷрибаи химиявӣ равона карда шудаанд;

-фаъолияти хонандагон бо гуногуниаш (намудҳои фаъолият, хусусият, сатҳ ва ғайра);

-шахсияти хонанда (меъёри ахлоқ, муносибат ба ҷаҳон, табиат, илму маърифат, фарҳанг, таълим, одамон, таъсироти тарбиявӣ ва таълимӣ, роҳҳои аз худ намудани дониш ва маҳорат, дигар хосиятҳои шахсият);

-коллективи хонандагон (сохтор, фаъолият, мақсадноқӣ, муносибати байни якдигарӣ) ва ғайра.

Ба объекти таҷрибаи педагогӣ инҳо мисол шуда метавонанд.

-раванди дар хонандагон ташаккул ёфтани донишҳои экологӣ-химиявӣ дар омӯзиши мавзуи «Оксиген, оксидҳо, сӯзиш»;

-фаъолияти арзишноқ ва мақсадноки хонандагон дар раванди омӯзиши химия дар мактабҳои типӣ нав;

-ташаккул додани шавку ҳаваси маърифатӣ ҳангоми амалӣ намудани алоқаи байнифанӣ дар мавриди омӯзиши металлҳо дар курси химияи мактабӣ ва ғайраҳо.

Олимон нақши таҷрибаи педагогиро дар таҳқиқот ба таври гуногун баҳо медиҳанд. Як қисмашон таҷрибаи педагогӣ (дидактикӣ)-ро на чун воситаи дарки раванди таълим, балки ҳамчун воситаи ҷустуҷӯи роҳҳои нав дар амалияи таълим, такмили мундариҷа, методҳо, ташкили раванди таълим медонанд.

1). Ба фикри дигарон, нақши таҷрибаи озмоишӣ аз муайян кардани алоқаи объективии мавҷуда дар байни ҳодисаҳои дидактикӣ дар барқарор кардани тамоюли рушд мебошад.

2). Гуногунии фикрҳо оид ба нақши озмоиш дар таҳқиқот ба ҳалли масъалаҳои гуногунмаъно оварда мерасонанд.

Ба арзиши калони ҷамъбасти инноватсионии таҷриба дар таҳқиқоти илмӣ, ба фикри монанд кардани он ба таҷриба (эксперимент) гарчанде онҳо дар аввал ҷиҳатҳои умумӣ доранд, чунончӣ мавҷуд будани мақсад, гипотеза, ба вучуд овардани вазъияти хос барои муайян кардани ҳулосаи матлуб дар ҷамъ кардани далелҳои нав, таҳлили назариявӣ, ҳулосабарорӣ, мурочиат ба таҷрибаи таълимӣ, мумкин нест.

Ба ақидаи Н.Е. Кузнетсова ҳисоб кардан мумкин аст, ки моҳияти таҷрибаи педагогӣ (озмоиш) дар он аст, ки он ҳодисаи омӯхта мешударо дар шароити муайян гузошта, вазъияти нақшавии онро ташкил мекунад. [6, с. 115]

Натиҷаҳои таълихро ошкор сохта дар асосӣ он вобастагии ғайритасодуфии байни таъсиррасонии озмоишӣ ва натиҷаи объективии маълум ва дурустии гипотезаи педагогӣ тасдиқ мегардад.

Таҷрибаи педагогӣ имконият медиҳад, ки нисбат ба дигар методҳои таҳқиқот, алоқаи хос байни қисматҳои равандҳои гуногун, байни далелҳо, шароит ва натиҷаи таъсиррасонии педагогӣ; санҷиши муваффақиятноки ин ё он навоариҳо; муқоисаи муваффақиятнокии далелҳои гуногун ё ин ки тағйирот дар сохти раванд ва интиҳоби дурусттару мувофиқ дар ин шароит; барои амалӣ намудани вазифаҳо ва воситаҳои муайян дар шароити нав барқарор карда шавад.

Вобаста ба ин мақсад таҷрибаи педагогӣ метавонад ҳам функцияҳои маърифатӣ ва ҳам амалиро иҷро намояд. Таҷрибаи педагогӣ ба инкишофи мустақилият мусоидат мекунад, шавқу ҳавасро ба химия зиёд мегардонад, зеро дар рафти иҷрои он хонандагон ва донишҷӯён на танҳо ба аҳаммияти амалии чунин кор боварӣ ҳосил мекунанд, балки имконият пайдо мекунанд, ки дониши худро эҷодкорона истифода баранд. Таҷрибаи педагогӣ тафаккур, фаъолияти равонии хонандагон ва донишҷӯёнро инкишоф медиҳад, онро ҳамчун меъёри дурустии натиҷаҳои ба даст овардашуда, ҳулосаҳои баровардашуда ҳисоб кардан мумкин аст. Аксар вақт, таҷриба манбаи ғояҳои ташаккулефта мегардад, ки бидуни онҳо фаъолияти пурсамари равонӣ пеш рафта метавонад.

Дар ҷараёни таҷрибаи педагогӣ вобастагии функционалӣ мавҷуд буда, асоси онҳоро як қатор сабабҳо ниҳон месозад. Барои фаҳмидани он бояд сабаби вобастагии ду далелро дар ду вазъият муқоиса намоем ва фарқияти онҳоро ақаллан дар як шароит (маҳсус пешниҳод кардашуда) муайян кунем. Дар натиҷаи назорат маълум мешавад, ки агар дар шароити нав далелҳо дигар нашаванд, дар ин ҳолат байни онҳо сабабияти вобастагӣ дар ҳолати дигар як далел ба дигараш дар алоқа, сабаб мебошад.

Таҷрибаи С.В. Анофрикова нишон медиҳад, ки дар ҳар як намуди фаъолият се марҳиларо фарқ кардан мумкин аст: нишондиҳанда, иҷроия ва назорат. Дар айни замон, он бояд амалҳои нишон диҳад, ки барои хонандагон ва донишҷӯён вучуд доранд; макон ва вақти ташаккули маҳсусро муайян кунад. [1, с. 183]

Функцияи асосии таҷрибаи педагогӣ – санҷиши фарзия дар бораи алоқаи байни аломатҳои системаи дидактикӣ (таъсиррасонӣ ва натиҷа) мебошад. Барои ҳамин, ба таҳқиқотчӣ зарур аст, ки назарияи фарзияро ҳамчун шакли идрок донад. Фарзия ақидаи матни тасдиқнагардида мебошад, ки имконияти ҷавоб ба саволи дар пеши худ гузоштаи таҳқиқотчӣ мебошад. Он аз алоқаи пешбинишудаи байни ҳамдигарии ҳодисаҳо ва фактҳо иборат аст. Фарзия барои таҳқиқотчӣ ҳамчун кутбнамо (компас) хизмат намуда, фаъолияти таҳқиқотчиро ба самти муайян равона месозад.

Талабот ба фарзияҳои илмӣ чунинанд:

1. Санҷиши эмпирикӣ (таҷрибавӣ)
2. Асоснокии назариявӣ
3. Асоснокии мантикӣ
4. Ахборотӣ
5. Пешгӯишавандагӣ

Дар раванди озмоиши педагогӣ бояд аз хотир фаромӯш накунем, ки фарзия ба тавсифӣ (тасвирӣ) ва шарҳдиҳанда (эзоҳи) чудо мешавад. Дар фарзияи тавсифӣ алоқаи байни воситаҳои ташаккули ин ё он сифат ва натиҷаи таҷриба тасвир карда мешавад. Дар фарзияи шарҳдиҳанда шароити дохилӣ, механизм, сабаб ва оқибат кушода мешавад. Дар фарзияҳо мундариҷаи фаннӣ, сохт, функсия ва шакли баён фарқ карда мешаванд. Дар мундариҷаи фаннӣ алоқаи ифодаи раванди маърифатӣ, махсусан татбиқи муваффақиятноки кашфиёти илмӣ дар таълими амалӣ ҷои махсусро ишғол менамоянд.

Ҳамин тавр, таҳқиқоти ҳодисаҳои педагогӣ ва бисёрҷабҳагии алоқамандии байниҳамдигарии онҳо истифодаи методҳои гуногунро тақозо менамояд. Вобаста ба ин, таҳқиқотчи вазифадор аст ба системаи методҳои илмӣ-таҳқиқотие тақия намояд, ки дар системаи методҳои илмӣ-таҳқиқотӣ оид ба гурӯҳ, тип, намуд ва таснифи методҳо тасаввуроти аниқ доранд. Методи илмӣ воситаи дарки ҳодисаи ҳақиқӣ, алоқа ва рушди онҳо мебошад.

Принсипҳои рушди таҷриба (эксперимент) дар асарҳои И.М. Титова чунин қайд гардидааст. Таҷрибаи педагогӣ ин ҳавасмандӣ, огоҳӣ, тамомият, воқеият ва самарабахшии донишҳои ташаккулефта мебошад. [12, с. 28-30]

Методи илмӣ-таҳқиқотӣ ҳамчун категорияи шартӣ дар худ шаклҳои илмии тафаккур, амсилаҳои таҳқиқотӣ ва роҳҳои иҷрои ҳаракатҳои таҳқиқотиро ҳам намудааст. Бесабаб нест, ки дар вақти ба гурӯҳҳо чудо кардани методҳо, ба ғайр аз умумӣ-илмӣ ва илмии ҷузъӣ, инчунин, методҳои коркарди маълумоти натиҷаи таҳқиқот, махсус чудо карда мешавад.

Ба методҳои таҷрибавӣ (эмпирикӣ), муайянкунандаи воситаҳои ҳосил кардан ва дастрас намудани далелҳо мушоҳида, худбаҳодихӣ, ташҳисӣ ва таҷрибавӣ дохил мешаванд.

Методи ташҳисӣ (анкета, пурсиш, тестҳои азхудкунӣ, мусоҳиба) барои муайян кардани сатҳи маълумотнокии хонандагон, сатҳи рушди функсияи гуногуни психологӣ, ҳолат ва хусусияти шахсият, омӯзиши фикрҳои гуногун, муносибатҳо зарур аст. Аз ин лиҳоз, донишҷӯён маводҳои азхуднамударо дар раванди таълим бо системаи муайяни дониш, малака ва маҳорат ва фаъолияти маърифатии худ ҳангоми гузаронидани таҷрибаи педагогӣ фаъолияти эҷодии омӯзгорӣ аз фанни химия ноил шудан мумкин аст. Дар ҳолати аввал донишҷӯён ҳамчун объекти таъсиррасонанда, дар дуҷум-ҳамчун субъекте амал мекунанд, ки ҳарду намуди фаъолиятро бо ҳам мепайвандад.

Ба методи коркарди маълумот методҳои эмпирикии таҳлилӣ, сифатӣ ва миқдории натиҷаҳо дохил мешавад. Методҳои миқдорӣ имконият медиҳад, ки хусусияти миқдории тарафҳои гуногуни ҳодисаҳои дидактикӣ ва мавҷудияти алоқаҳо дар байни онҳо нишон диҳем. Методҳои сифатӣ тасвир, тафриқа, таснифи типикӣ ва ғайритипикии ҳодисаҳо дар асоси меъёрҳо пешниҳодшударо бо таносуби умумӣ интихоб менамояд. Қайд кардан зарур аст, ки маълумоти коркардашударо ба шакли ҷадвалҳо, нақшаҳо, гистограм, график, диаграмма пешниҳод кардан мумкин аст. Ба методи интерпретатсия (шарҳдиҳӣ) воситаҳои ҳамбаст ва фаҳмонидани далелҳои маълумкардашуда, алоқа ва муносибатҳои онҳо бо ду методи асосӣ генетикӣ ва сохторӣ дохил кардан мумкин аст. Дар мавриди истифодаи методи генетикӣ коркарди мавод дар асоси алоқаҳои генетикӣ байни ҳодисаҳои дидактикӣ фаҳмонида мешавад, дар вақти амалӣ кардани методи сохторӣ маълумоти ҳосил кардашуда, дар шакли алоқамандии кулл ва ҷузъ бо истилоҳот ва маълумот фаҳмонида мешавад. Озмоиш бо мақсади муайян кардани қонуниятҳои алоқамандӣ ва вобастагӣ дар байни ҳодисаҳои омӯхташаванда истифода мешавад. Озмоиш истифодаи комплекси методҳои мушоҳида сухбат, пурсишҳои анкетавӣ, мусоҳиба ва ғайра, ки дар давраи аввали озмоиш (бо мақсади санҷиши ҳолати аввали системаи дидактикӣ ва дар дигар давраҳо бо мақсади муайян кардани таъсири корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ба ҳолати системаҳо дар назар дорад).

Таҷрибаро танҳо дар асоси донишҳои пештар гирифташуда гузарондан мумкин аст. Асосноккунии донишҳои назариявии таҷриба ба дарки он ки бештар мутамарказ ва фаъолтар мегардад, ва дарки моҳияти он мусоидат мекунад. Гузаронидани таҷрибаи педагогӣ одатан бо таҳияи гипотеза алоқаманд аст. Ба ин кор ҷалб намудани донишҷӯён тафаккури онҳоро инкишоф дода, онҳоро водор мекунад, ки донишҳои мавҷудаашонро барои тартиб додани фарзия истифода баранд ва дар натиҷаи санҷиш бачаҳо донишҳои нав мегиранд.

Тачрибаи педагогӣ ҳам барои ба вучуд овардан ва ҳал кардани вазъиятҳои проблемавӣ (мушкилот) ва ҳам барои санҷидани дурустии гипотезаи ба миён гузошташуда имкониятҳои калон мекушояд. Аз ин рӯ, тачриба ба инкишофи равонии хонандагон ва донишҷӯён таъсири мусбат расонида, омӯзгор қобилияти идора кардани равандҳои тафаккур ва таълимро дорад.

Адабиёт:

1. Анофрикова С.В. Практическая методика преподавания физики / С.В. Анофрикова, Г.П. Стефанова. – Астрахань: АГПИ, 1995. – 183с
2. Аршанский Е.Я. Методика обучения химии в классах гуманитарного профиля / Е.Я. Аршанский. – М.: Вентана-Граф, 2003.
3. Ахметов М.А. Стратегии успешного изучения химии в школе/ М. А. Ахметов. – М. : Дрофа, 2010.
4. Дрижун И.Л. Профессиограмма преподавателя химии, - СПб., 1992.
5. Зайцев О.С. Методика обучения химии: Теоретический и прикладной аспекты: учебник для студентов высших учебных заведений / О.С. Зайцев. – М.: ВЛАДОС, 1999.
6. Кузнецовой Н.Е. Методика преподавания химии: учебное пособие для студентов пед. ин-тов по хим. и биол. спец. / под ред. Н.Е. Кузнецовой. – М.: Просвещение, 1984. – 115с.
7. Кузнецовой Н.Е. Методика преподавания химии. Под. ред.– М, 1984.
8. Пак М. Методика преподавания химии: Общеобразовательный стандарт.- СПб, 1998.
9. Парменов К.Я. Химия как учебный предмет в дореволюционной и советской школе / К.Я. Парменов. – М.: АПН РСФСР, 1963.– 59 с.
10. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: учебник для студ. пед. вузов : в 2 кн. / И.П. Подласый – М.: ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 76с.
11. Телешов С.В. От истоков до устья... (Материалы для истории методики обучения химии в России (сер. XVIII – сер. XX вв.)/ С.В. Телешов – СПб, 2000. – Ч.
12. Титова И. М. Педагогическое общение как основа развивающего обучения / И. М. Титова // Химия в школе – 1996. – 28–30с.
13. Чернобыльская Г.М. Теория и методика обучения химии: учебник по специальности «Химия» / Г.М. Чернобыльская. – М.: Дрофа, 2010. – 318 с.

УСУЛҲОИ ГУЗАРОНИДАНИ ТАҶРИБАИ ПЕДАГОГӢ ДАР РАВАНДӢ ТАЪЛИМИ ФАННИ ХИМИЯ

Дар мақола аҳамият ва нақши тачрибаи педагогӣ баррасӣ гардида, онро муаллифон ҳамчун манбаи боэътимоди дониш баҳо додаанд. Дар маводи мазкур роҳҳои омӯзонидан, ташкил ва гузаронидани тачрибаи педагогӣ, ки яке аз василаҳои асосии ташаккули самаранокии таълими химия баҳисоб меравад, мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Дар мақолаи мазкур вобаста ба тарзи дуруст истифода намудани тачрибаҳо сухан меравад. Методикаи таълими химия, объекти таҳқиқот, раванд, мақсад, вазифаҳо, фарқиятҳо ва мушкилотҳои таҳқиқотро дар бар мегирад.

Муаллифон чунин қайд менамояд, ки шахси озмоиш гузаронанда ҳолати умумии таҳқиқотро ба тартиб дароварда, системаи методҳои истифодашавандаро муайян созад. Вобаста ба ин муаллифони мақола кӯшиш намудаанд роҳҳои гуногуни фаҳмондадихӣ, муаррифӣ, гузаштан аз тачрибаи педагогӣ ва такмили маводи таълимро ба хонандагон ва донишҷӯён дар раванди таълими фанни химия бо таҳлили андешаҳои педагогҳои машҳури замони муосир баррасӣ намоянд. Тибқи гуфтаҳои боло муаллифони мақола нишон медиҳанд, ки то кадом дараҷа тачрибаи педагогӣ дар раванди таълими фанни химия саҳси арзандаи ҳудро мегузорад. Дар ин замина, зимни таълими фанни химия дар натиҷаи гузаронидани тачрибаи педагогӣ савияи дониши хонандагон ва донишҷӯён боз ҳам баландтар шуда, маводи таълимро хубтар аз худ менамоянд. Ҳамзамон, гузаронидани корҳои тачрибавӣ, мустақилона, амалӣ ба ташаккули равияи илмӣ – назариявӣ ва ҷаҳонбинии хонандагон ва донишҷӯён таъсири мусбат мебахшад.

Калидвожаҳо: Тачриба, педагогӣ, таҳлили интегративӣ, химия, фарзия, матн, маърифатӣ, санҷиши эмпирикӣ, таълим, мушаххас, ҳавасмандӣ, раванд, методи ташхисӣ.

МЕТОДЫ ПЕРЕДАЧИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОПЫТА В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ

В статье рассматривается значение и роль педагогического опыта, а авторы оценивают его как надежный источник знаний. В данном материале рассматриваются способы преподавания, организации и проведения педагогического опыта, который считается одним из основных средств формирования эффективности химического образования. В этой статье речь идет о правильном использовании экспериментов. Методика преподавания химии включает в себя объект исследования, процесс, цель, задачи, отличия и проблемы исследования.

Авторы отмечают, что лицо, проводящее эксперимент, должно организовать общее состояние исследования и определить систему используемых методов. Исходя из этого, авторы статьи попытались рассмотреть различные способы объяснения, подачи, передачи педагогического опыта и совершенствования учебных материалов для школьников и студентов в процессе обучения химии, анализируя мнения известных современных педагогов. Согласно вышеизложенному, авторы статьи показывают, насколько существенную роль в процессе обучения химии играет педагогический опыт. В связи с этим при преподавании химии в результате педагогического опыта уровень знаний школьников и студентов еще выше, и они лучше усваивают учебный материал. В то же время проведение экспериментальной, самостоятельной, практической работы положительно влияет на формирование научно-теоретического подхода и мировоззрения студентов.

Ключевые слова: опыт, педагогика, интегративный анализ, химия, гипотеза, текст, когнитивный, эмпирический тест, образование, специфика, мотивация, процесс, метод диагностики.

METHODS OF TRANSFERING PEDAGOGICAL EXPERIENCE IN THE PROCESS OF TEACHING CHEMISTRY

The article examines the meaning and role of teaching experience, and the authors evaluate it as a reliable source of knowledge. This material discusses methods of teaching, organizing and conducting pedagogical experience, which is considered one of the main means of developing the effectiveness of chemical education. This article will discuss the proper use of experiments. The methodology for teaching chemistry includes the object of study, process, purpose, objectives, differences and problems of the study.

The authors note that the person conducting the experiment must organize the general state of the study and determine the system of methods used. Based on this, the authors of the article tried to consider various ways of explaining, presenting, transferring pedagogical experience and improving educational materials for schoolchildren and students in the process of teaching chemistry, analyzing the opinions of famous modern teachers. According to the above, the authors of the article show how significant a role pedagogical experience plays in the process of teaching chemistry. In this regard, when teaching chemistry, as a result of pedagogical experience, the level of knowledge of schoolchildren and students is even higher, and they better assimilate the educational material. At the same time, conducting experimental, independent, practical work has a positive effect on the formation of the scientific and theoretical approach and worldview of students.

Key words: experience, pedagogy, integrative analysis, chemistry, hypothesis, text, cognitive, empirical test, education, specificity, motivation, process, diagnostic method.

Маълумот дар бораи муаллиф: Уроков Мирзомурод Давлатмуродович, номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи химия ва методикаи таълими ӯни Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров 16. Тел:(+992) 987909008.

Бобоев Бахтиёр Ҷангиевич, номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи химия ва методикаи таълими ӯни Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров 16. Тел:(+992) 985078468

Назаров Абдузоир Ҷуманазарович, муаллими калони кафедраи методикаи таълими фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67.

Сведения об авторах: Уроков Мирзомурод Давлатмуродович, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры химии и методики её преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова, 16. Тел: (+992) 987909008.

Бобоев Бахтиёр Джангиевич, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры химии и методики её преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова, 16. Тел: (+992) 985078468.

Назаров Абдузоир Джуманазарович, старший преподаватель кафедры методики преподавания естественных наук Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава, Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица Айнӣ, 67.

Information about the authors: Urokov Mirzomurod Davlatmurodovich, candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of Chemistry and Methods of its Teaching, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov street, 16. Tel: (+992) 987909008.

Boboev Bakhtiyor Jangievich, candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of Chemistry and Methods of its Teaching, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov street, 16. Tel: (+992) 985078468.

Nazarov Abduzoir Jumanazarovich, senior lecturer of the Department of Methods of Teaching Natural Sciences, Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Ayni street, 67.

ТДУ:370+811.111(075,8)

ТКТ: 74+81.2 (2-тоҷ)

С -28

ИСТИФОДАИ УСУЛИ ҲАМКОРИИ ПЕДАГОГИИ ХАВАСМАНДКУНӢ ВА ҶАЗОҶО ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Сангимадов Ф.Х., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар айни замон, масъалаи истифодаи подош ва ҷазо хеле актуалӣ аст, зеро аҳамияти мукофоту ҷазо дар системаи таъсири тарбиявӣ хеле маҳаллӣ аст, гарчанде ки онҳо ба шумораи воситаҳои тарбиявие, ки ҳар рӯз заруранд ва дохил намешаванд. Аммо аксар муаллимон аз онҳо чун баргариҳо истифода мебаранд, ки имрӯз назария ва амалияи таълим арсенали бои усулу усулҳои гуногун дорад. Аммо, сарфи назар аз чунин маъруфият ва паҳншавии хеле васеи усулҳои мукофот ва ҷазо, муаллимон аксар вақт ин усулҳоро нодуруст истифода мебаранд ё ба кадрӣ кофӣ андешида нашудаанд ва аз ин рӯ, дар бехтарин ҳолат, ин аз нигоҳи педагогӣ муассир нест ва бадтарин ҳолат метавонад ба хатоӣ ислоҳнашаванда, ки баъзан барои он кӯдак тамоми умрашро пардохт мекунад.

Шаклҳои асосии ҳавасмандкунӣ инҳо мебошанд: тасдиқ, таъриф, мукофотонидан, миннатдорӣ, додани ҳуқуқҳои фахрӣ ё иловагӣ, додани унвонҳои гуногуни фахрӣ, додани ҷои фахрӣ дар конкурсе.

Шаклҳои асосии ҷазо: эрод, танқид, норозигӣ, маҳрум кардан аз лаззат, маҳрум кардан ё маҳдуд кардани ҳуқуқ ё гузоштани уҳдадорӣҳои иловагӣ, хорич кардан аз мактаб ё ба синфи дигар гузаронидан.

Одатан, дар амалияи таълими бачагон намуду шаклҳои ташвику чазо на дар «шакли холис» ба назар мерасанд, балки дар ҳолатҳои муайяни педагогӣ ба таври муайян ба ҳам пайваста мешаванд. [3, с. 68] Азбаски усулҳои мукофот ва чазо риояи шартҳои муайян, таҳлили ҳамачонибаи вазъият ва эҳтиёти муайянеро талаб мекунанд, ки самаранокии ин усулҳоро муайян менамоянд, технологияи муайяни татбиқи мукофот ва чазо вучуд дорад. Технологияи мукофот:

Пеш аз ҳама чиҳати психологӣ ҳавасмандгардонӣ ва оқибати он ба назар гирифта мешавад.

1. Бо дарназардошти ангезаи амал – ҳангоми ҳавасмандгардонӣ омӯзгорон бояд саъй намоянд, ки рафтори хонанда на бо хоҳиши ситоиш ё мукофот, балки бо эътиқоди ботинӣ ва ангезаи ахлоқӣ ҳавасманд ва равона карда шавад. Ҳавасмандгардонӣ бояд кӯдакро ба саъю кӯшиш тела диҳад, ба саъю кӯшишҳои нав такон бахшад ва он гоҳ ҳуди фаъолият, саъю кӯшиши меҳнатӣ ва руҳӣ бояд ангезаи пешбаранда гарданд, дар ҳоле ки тадричан дарки фоидаи иҷтимоии баъзе фаъолиятҳо аҳаммияти ҳалқунанда пайдо мекунад. Яъне барои тадричан инкишоф ёфтани ангезаҳои ба амал омадани фаъолият гузариши ангезаҳои беруна ба ангезаҳои дохилӣ зарур аст.

2. Ҳавасмандкунӣ ва ҳамкорӣ муносибати шахсиро талаб мекунад. На фақат бачаҳое, ки ба муваффақият ё натиҷаҳои муайян ноил гардидаанд, лоиқи ташвиқ мешаванд, балки онҳое, ки сифатҳои баланди маънавӣ — меҳнатдӯстӣ, масъулиятшиносӣ, ба дигарон ёрӣ расонданро зоҳир намудаанд, гарчанде ки онҳо ба комёбиҳои барҷастаи шахсӣ ноил нашудаанд. Бояд на фақат натиҷа, балки шахсияти талабаро бо назардошти тамоми шароитҳои дохилӣ ва берунӣ дар сари вақт пай бурда тавонистан, ба он диққат додан лозим аст, ки хонанда, шояд, тамоми ҷидду ҷаҳди худро барои меҳнатдӯстӣ, ғайрат ва масъулиятшиносӣ нисбат ба вазифаи пешниҳодшуда ба харҷ дода бошад, вале аз ҷӣ сабаб бошад, ки муваффақияти калон ба даст оварда натавонист. Омӯзгор сифатҳои мусбати хонандагонро ташвиқ намуда, дар онҳо боварио мепарварад, аз муносибати ирода ва мустақилият, хоҳиши бартараф кардани мушкилотро тарбия мекунад. Хонанда бовариӣ ба ӯ додашударо сафед карда, камбудии худро бартараф мекунад.

3. Ҳангоми интихоби ҳавасмандгардонӣ тадбиреро пайдо кардан муҳим аст. Ҳавасмандкунӣ бояд ба мавҷудияти вазъияти муайян мувофиқат кунад, бинобар ин, он бояд ба хизматҳои шогирд, хусусиятҳои инфиродии ӯ, сазовори тарбиятиранда мувофиқат кунад. Охир, таърифи аз ҳад зиёд боиси такаббурӣ, аз ҳад зиёд баҳо додан ба қобилият ва хизматҳои воқеии худ мегардад.

4. Дар вақти истифода бурдани воситаҳои ҳавасмандгардонӣ чунин фактор ба назар гирифтани лозим аст, ки аз байни омма ҷудо кардани яке аз мактаббачагон (як гурӯҳи мактаббачагон) боиси муқобил гузоштани онҳо бо ҳамаи дигар аъзои коллектив, инчунин, ба гурӯҳҳои «беҳтарин» ва «бадтарин» табақабандӣ шудани хонандагон ва дар натиҷа метавонад хусумати шахсӣ ба вучуд ояд ва ё низоъ авҷ гирад.

5. Шояд аз ҳама муҳим дар таълими мактабӣ ин нигоҳ доштани адолат бошад. Яъне ташвиқ бояд аз посух додан ба саволҳо – ба кӣ, ҷӣ қадар ва барои ҷӣ оғоз шавад. Бояд дар назар дошт, ки дарки адолат ба шароити мушаххас вобаста аст ва чизи абадӣ додашуда, ғайритаърихӣ нест. Зеро агар афкори ҷамъиятии коллектив фикри муаллимро дар бораи зарурати ташвиқ намудани ин ё он талаба яқдил накунад, пас ҳуди ташвиқкунӣ барои ӯ ба бадтарин чазо табдил ёфта метавонад.

Вобаста ба тағйир ёфтани муносибати кӯдакон ба фаъолияти ташкилкардаи омӯзгорон ҳодисаҳои ин гуна «метаморфозаҳо»-и хоси мукофоту чазо низ мушоҳида мешаванд. [5, с. 27]

Аҳаммияти худбаҳодиҳии мактаббачагон ҳангоми истифодаи ташвиқ ва ҳолати дохилии кӯдак низ бузург аст. Дар ин хусус мисоли ҷолибе овардан мумкин аст, ки ба писарбачае, ки бо як гурӯҳи ҳамсинфонаш супоришро иҷро мекарду ноком шуда буд, дигарон гуфтаанд, ки ӯ хуб аст ва онҳо ба ӯ қаҳва доданд. Ба ҷои ӯ каси дигаре хурсанд мешуд, аммо ин бача гуфт, ки қаҳва талх аст. Вай аз нӯшидан лаззат бурда наметавонист, ҳис мекард, ки супоришро иҷро накардааст. [7, с. 69]

Акнун биёед технологияи татбиқи чазоро дида бароем. Вазъияти чазо вазъияти конфликт мебошад. Сабабҳои ҳамаи мочароҳоеро, ки дар раванди тарбия ба миён меоянд, ба хатоҳои муаллимон кам кардан дуруст нест. Амалия нишон медиҳад, ки зиддиятҳои байни муаллимон, коллектив ва рафтори бачагону наврасони алоҳида, байни перспективаҳои коллективӣ ва шахсӣ (баъзан гурӯҳӣ) дар коллективе, ки дар марҳалаи ибтидоии фаъолияти худ қарор доранд, аксар вақт манбаи низоъ шуда метавонанд. Вазъиятеро, ки манбаи муноқиша буда, хатои педагогӣ мебошад, вайрон карда, набудани таҷрибаи дурусти корӣ ва хушмуомилагии омӯзгор дар муносибат бо кӯдакон бояд псевдоконфликт ҳисобида шавад ва мантики мусбати истифодаи чазоро инъикос накунад. Бинобар ин, донишҷӯи шартӣ, ки самарани усули чазоро муайян мекунад, зарур аст.

1. Чазо танҳо ҳамон вақт таъсирбахш мешавад, ки донишҷӯ барои ҷӣ чазо дода шуданашро фаҳмад ва онро одилона медонад. Пас аз чазо, онҳо дар бораи ӯ ёд намекунад, балки бо донишҷӯи муносибатҳои муқаррарӣ нигоҳ медоранд - чазои бахшидашуда.

2. Чазо, ки аз ҷониби омӯзгори маҳбуб ва муътабар дуруст таъин карда мешавад, одатан ба кӯдак таъсири хеле мусбат мерасонад. Аммо ҳуди ҳамон чазо, сарфи назар аз ҳамаи аломатҳои берунии адолат, агар он аз тарафи муаллиме бошад, ки бачаҳо нисбат ба ӯ як андоза душманӣ мекунад боиси бад шудани муносибатҳо дар коллектив мегардад.

3. Қувваи чазо дар сурате зиёд мешавад, ки он аз коллектив баромада бошад ё онро дастгирӣ кунад. Шогирд ҳисси гунаҳкориро тезтар ҳис мекунад, агар кирдори ӯро на танҳо муаллим, балки аз наздиктарин ҷӯраҳо ва ҳамсинфонаш ҳам маҳкум кунад. Ва дар ниҳоят, он таъсири назарраси мусбӣ дорад ва ба ҳалли низоъ мусоидат мекунад. Аммо муносибатҳои дохили коллектив, дараҷаи инкишоф ва муттаҳидии онро ба назар гирифтани лозим аст, зеро чазо ба воситаи коллектив метавонад ба баъзе хонандагон таъсири ҷашмдошт надошта бошад.

4. Истифодаи чазоҳои гурӯҳӣ тавсия дода намешавад. Дар коллективҳои нағз ташкил кардашуда, баъзан барои рафтори ношоиста тамоми коллектив чазо дода мешавад, вале ин масъала ҷунун нозук аст, ки вай хеле бодикқат таҳлили тамоми вазъиятро талаб мекунад.

5. Агар чазо қабул шавад, гунаҳкор бояд чазо гирад, яъне агар муаллим аз чазо дер кунад, вай бояд чазо надихад. Яъне, дар ин ҷо принсипи амал мекунад: «агар дар чазо дер кардӣ, чазо надех». [9, с. 125]

6. Ҳангоми истифодаи чазо набояд хонандаро таҳқир кунед, чазои ҷисмонӣ ё мучозотеро, ки шаъну шарафи шахсро паст мезанад, истифода баред. На аз рӯи адовати шахсӣ, балки аз рӯи зарурати педагогӣ чазо додан лозим аст. Дар баробари ин формулаи «вайрон кардан — чазо» бояд қатъиян риоя карда шавад.

7. Дар вақти ҳал кардани киро чазо додан ва ҷӣ тавр чазо додан тавсия мешавад, ки ҳатти зерини инкишофро риоя кардан лозим аст: аз чазоҳое, ки пеш аз ҳама ба манъ кардани кирдорҳои манфӣ, ҳислатҳо ва одатҳо нигаронида шудаанд.

8. Чазо як усули тавоно аст. Ислоҳ кардани хатои муаллим дар чазо нисбат ба дигар ҳолатҳо душвортар аст. Бинобар ин, то даме ки ба адолат ва судмандии чазо боварии комил пайдо нашавад, набояд ба чазо шитоб кард.

9. Набояд иҷозат дод, ки чазо ба аслиҳаи қасосгирӣ табдил ёбад. Чунин эътиқодно тарбия кардан лозим аст, ки талаба ба манфиати ӯ чазо дода мешавад. Роҳи ҷораҳои расмӣ таъсиррасониро пеш гирифтани лозим нест, зеро чазо танҳо дар ҳамон вақт самарабахш мешавад, ки вай ба таври максималӣ фарқ карда шавад.

10. Чазо тактикаи педагогӣ, дониши хуби психологияи синну сол ва инчунин фаҳмиданро талаб мекунад, ки танҳо чазо ба ҳалли масъала кумак карда наметавонад. Аз ин рӯ, чазоҳо хеле кам ва танҳо дар якҷоягӣ бо дигар усулҳои тарбия истифода мешаванд.

Бояд гуфт, ки барои қабули қарори дуруст дар ҳолатҳои подош ва чазо шартҳои муҳимми омӯзгор мавҷудияти тактикаи педагогии ҳамкорӣ мебошад. Хушмуомилагии барои ҳар як инсон талаботи ахлоқӣ аст. Яъне мо метавонем бигӯем, ки мазмуни ахлоқии подош ва чазо дар тарбияи кӯдакон на дар шаклҳои таъсиррасонии худӣ онҳо, балки дар он муносибатҳои мебошад, ки дар ҷараёни татбиқи онҳо дар шароити мушаххас ба вучуд меоянд.

Литература:

1. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения занятий) в высшей школе: учебное пособие // сост. Т.Г. Мухин. – Н. Новгород: ННГАСУ, 2013. – 97 с.
2. Андреев В.И. Педагогика высшей школы. Инновационно – педагогический курс: учеб. Пособие / В.И. Андреев. – Казань: Центр инновационных технологий, 2013. – 500 с.
3. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников: Экспериментально-педагогическое исследование. – М.: Педагогика, 1984. – 296 с.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с. [www.gpa.cfuv.ru/.../Книги%20в%20формате%\(pdf\)](http://www.gpa.cfuv.ru/.../Книги%20в%20формате%(pdf)).
5. Бжоско Е.Г. Педагогические технологии формирования профессиональной иноязычной компетенции: метод. указ. / Е.Г. Бжоско, М.Н. Петрова. – Минск: БГМУ, 2012. – 27 с.
6. Боровских А.В., Розов Н.Х. Деятельностные принципы в педагогике и педагогическая логика: Пособие для системы профессионального педагогического образования, переподготовки и повышения квалификации научно-педагогических кадров. – М.: МАКС Пресс, 2010. – 80 с.
7. Волкова М.А. Технология педагогического регулирования и коррекции образовательного процесса: Учебное пособие. – Челябинск: Изд. ЮУрГУ, 2004. – 70 с.
8. Григорович Л.А., Марцинковская Т.Д. Педагогика и психология. - М.: Гардарики, 2004.
9. Зайцев В.С. Педагогические технологии: электронный курс для подготовки бакалавров и магистров. – В 2-х книгах. – Книга 1. – Челябинск, ЧГПУ, 2012. – 424 с.
10. Запрудский Н.И. Современные школьные технологии: Пособие для учителей. – 2-е изд. / Н.И. Запрудский. – Мн., 2004. – 288 с.
11. Коротов В.М. Принципы и методы гуманистического воспитания // Школа и производство. - 1998. - № 3.
12. Козлова С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. – 3-е изд. исправ. И доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 416 с.
13. Макаренко А.С. Дисциплина, режим, наказание и поощрение // Соч.: в 7 т. Т 5. - М., 1976.
14. Новиков А.М. Основания педагогики // Пособие для авторов учебников и преподавателей. – М.: Издательство «Эгвес», 2010. – 208 с.
15. Педагогика и психология высшей школы. Серия «Учебники, учебные пособия», Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. – 544 с.
16. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. В 2-х т. Т. 1. – М.: Народное образование, 2005. – 556 с.
17. Стенина Т.Л. Педагогическая технология становления проектной культуры студентов: методические указания к специализированному курсу / Т.Л. Стенина. – Ульяновск: УлГТУ, 2013. – 36 с.

ИСТИФОДАИ УСУЛИ ҲАМКОРИИ ПЕДАГОГИИ ХАВАСМАНДКУНИ ВА ҶАЗОҶО ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Равандҳои технологияи педагогӣ, ки ҳоло дар ҷумҳурӣ дар системаи маориф ҷараён доранд, тақозо менамояд, ки ба масъалаи истифодаи воситаҳои гуногуни технологияҳои инноватсионӣ тавачҷуҳи ҷиддӣ дода шавад. Дар мақола шаклҳои ҳамкории бадеӣ дар раванди таълими фанни «Педагогика ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ (англисӣ)» дар донишгоҳи омӯзгорӣ муфассал тавсиф карда шудааст, ки моҳияти он дар истифодаи усулҳои ва санъатҳои гуногун дар раванди таълим ҳамчун воситаи ташаккули фаъолияти инноватсионии педагогӣ дар омӯзгорони ояндаи забони англисӣ мебошад. Шаклҳои ҳамкории бадеӣ дар мақола баррасӣ шуда, аз нигоҳи рушди шахсият, ташаккули сифатҳои муҳимми касбии омӯзгори оянда дорон

зарфияти назаррас мебошанд, ки ин танҳо тавассути ҷалби донишҷӯ ба ҷомеаи ҷорабиниҳои муштарак имконпазир аст: лексияҳои хурд, бозии тичорӣ, студияи кейс, машқҳои психогимнастикӣ, мувоҳисаи видеой, навиштани сценарияи дарс, намоишҳои театри ва ғайра.

Калидвожаҳо: ҳамкориҳои педагогӣ, ҳамкориҳои санъат, мини-лексия, бозиҳои нақшбозӣ ва тичоратӣ, студияи парванда, машқҳои равонӣ-гимнастикӣ, мувоҳисаи видеой, навиштани скрипти дарс, намоиши театри.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПООЩРЕНИЙ И НАКАЗАНИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Процессы педагогической технологии, происходящие в стране в настоящее время в системе образования, вызывают необходимость серьезного внимания к проблеме использования различных средств инновационных технологий. В статье подробно описаны формы проведения арт-сотрудничества в процессе преподавания дисциплины «Педагогика и методики обучения иностранным языкам (английского языка)» в педагогическом вузе, сущность которых заключается в применении различных техник разных видов искусств в учебном процессе как средство формирования инновационной педагогической деятельности у будущего учителя английского языка. Рассматриваемые в статье формы проведения арт-сотрудничества обладают значительным потенциалом в плане развития личности, формирования важных профессиональных качеств будущего педагога, что возможно только через включение студента в совместную событийную общность: мини-лекции, деловая игра, кейс-студия, психогимнастические упражнения, видеообсуждение, написание сценария урока, театральные постановки и др.

Ключевые слова: педагогическое сотрудничества; арт-сотрудничество; мини-лекция; ролевые и деловые игры; кейс-студия; психогимнастические упражнения; видеообсуждение; написание сценария урока; театральная постановка.

USING THE METHOD OF PEDAGOGICAL INTERACTION OF REWARDS AND PUNISHMENTS IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH

The processes of pedagogical technology currently taking place in the country in the education system necessitate serious attention to the problem of using various means of innovative technologies. The article describes in detail the forms of art collaboration in the process of teaching the discipline «Pedagogy and methods of teaching foreign languages (English)» at a pedagogical university, the essence of which lies in the use of various techniques of different types of arts in the educational process as a means of forming innovative pedagogical activities in the future English teachers. The forms of art collaboration considered in the article have significant potential in terms of personal development, the formation of important professional qualities of a future teacher, which is only possible through the inclusion of a student in a joint event community: mini-lectures, a business game, a case studio, psychogymnastic exercises, video discussion, writing a lesson script, theatrical performances, etc.

Key words: Pedagogical cooperation; art collaborations; mini-lecture; role-playing and business games; case studio; psychogymnastic exercises; video discussion; writing a lesson script; theatrical performance.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангимадов Фаррух Хайруллоевич – муаллими калони кафедраи методикаи таълими забонҳои хоричии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 734065. ҶТ. ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16. **E-mail:** sangimadov1979@mail.ru тел: (992)985-27-59-49

Сведения об авторе: Сангимадов Фаррух Хайруллоевич – старший преподаватель кафедры методики преподавания иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 734065. РТ. г. Куляб, улица С. Сафарова 16. E-mail: sangimadov1979@mail.ru тел: (992)985-27-59-49

Information about the author: Sangimadov Farrukh Khairulloevich – senior lecturer of

ТДУ:37,0+514,7(075,8)

A-51

ТАТБИҚИ БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ГЕОМЕТРӢ БО ИСТИФОДАИ ИФОДАҲОИ АЛГЕБРАВӢ ДАР АМАЛИЯ

Алимов А.Б., муаллими калон

Донишкадаи технология ва менечменти инноватсионии шаҳри Кӯлоб

а). Маълумоти мухтасар дар бораи ифодаҳои алгебравӣ

Масъалаҳои геометрӣ бо роҳҳои гуногун ҳал карда мешаванд. Яке аз ин роҳҳо, бо роҳи алгебравӣ ҳал намудани масъалаҳои геометрӣ мебошад. Дар ин мақола муаллиф тасмим гирифтааст, ки масъалаҳои стереометрии геометрӣ бо истифода бурдани ифодаҳои алгебравӣ бо роҳи қулайтар ҳал карда шаванд. Аввал дар бораи ифодаҳои алгебравӣ чист ва он дар кадом намудҳо дода мешаванд, маълумоти мухтасар медиҳем. Ифодаи алгебравӣ ягон таърифи муайян надорад, бисёр вақт агар дар байни бузургҳои параметрӣ амалҳои арифметикӣ ё амалҳои алгебравӣ гузошта шаванд, ифодаи алгебравӣ ҳосил мешавад. Ё ин ки, тарафи рости формулаҳоро ҳам ифодаи алгебравӣ меноманд. Ифодаҳои зерин мисолҳои ифодаҳои алгебравӣ шуда метавонанд.

$$\frac{a+b}{\sqrt{2}(b-c)}; \quad \frac{x^2+y^2}{(ax+by)^3}; \quad -\frac{xy}{4ab}; \quad \frac{\sqrt[3]{a}-2}{a+1}$$

Масалан ифодаи $\frac{a+b}{a-b}$ ҳангоми $a \neq b$ маъно дорад. Агар $a = b$ бошад, ифода маъно надорад. [1, с. 6]

Ифодаи $\sqrt{2a-4} + a$ дар маҷмуи ададҳои ҳақиқӣ $a \geq 2$ будан маъно дорад.

[2, с. 13]

Мисоли 2.1.1. Қиммати ифодаи алгебравии $(ax+b):(bx-a)$ -ро ҳангоми қимматҳои a, b, x ба

а) $a = 3, b = 2, x = 1$

б) $a = \sqrt[3]{2}, b = -3, x = 2.$

в) $a = 3, b = -2, x = -1.$ ёбед.

а) $\left. \frac{ax+b}{bx-a} \right|_{\substack{a=3 \\ b=2 \\ x=1}} = \frac{3 \cdot 1 + 2}{2 \cdot 1 - 3} = -\frac{5}{1} = -5.$

б) $\left. \frac{ax+b}{bx-a} \right|_{\substack{a=\sqrt[3]{2} \\ b=-3 \\ x=2}} = \frac{\sqrt[3]{2} \cdot (-3) + 2}{(-3) \cdot 2 - \sqrt[3]{2}} = \frac{-3\sqrt[3]{2} + 2}{-6 - \sqrt[3]{2}} = \frac{3\sqrt[3]{2} - 2}{\sqrt[3]{2} + 6}.$

в) $\left. \frac{ax+b}{bx-a} \right|_{\substack{a=3 \\ b=-2 \\ x=1}} = \frac{3 \cdot 1 - 2}{(-2) \cdot 1 - 3} = \frac{1}{5}.$

Маҷмуи ҳамаи қимматҳои интихобкардаи ҳарфҳо ки дар ифодаи алгебравӣ маъно доранд, соҳаи қимматҳои имконпазири он номида мешаванд. Мисоле, ки мо дар боло дида баромадем, соҳаи имконпазири қимматҳои ифодаи алгебравӣ ҳамаи қимматҳои сегона ба ғайр аз шартӣ $bx \neq a$ иҷро мешаванд. [4, с. 37]

Ду ифодаи алгебравии шаклҳои гуногундошта метавонанд, қимматҳои имконпазири якхела дошта бошанд. Мисол.

$$a^3 - b^3 \text{ ва } (a-b)(a^2 + ab + b^2)$$

$$\sqrt{a^2 - 2ab + b^2} \text{ ва } |a-b|$$

$$\frac{1}{\sqrt{x}-1} \text{ ва } \frac{\sqrt{x}+1}{x-1}$$

Дар ин ҳолат мегӯянд, ки ин ифодаҳои алгебравий айниятан баробар мебошанд.

$$a^3 - b^3 = (a-b)(a^2 + ab + b^2),$$

$$\sqrt{a^2 - 2ab + b^2} = |a-b|,$$

$$\frac{1}{\sqrt{x}-1} = \frac{\sqrt{x}+1}{x-1}.$$

Дар баъзе ҳолатҳо соҳаи имконпазири қимматҳои ду ифодаи алгебравий гуногун мебошанд, вале ин ифодаҳо ҳангоми қабул намудани параметрҳои адади дорой қиммати якхела мебошанд.

$$\frac{a^2-1}{a-1} \text{ ва } a+1$$

$$\frac{a(a+1)}{a} \text{ ва } \frac{a^2-1}{a-1}$$

Дар мисоли якум ифодаи тарафи чап ҳангоми $a=1$ будан номуайян аст, вале тарафи рост муайян мебошад. Дар мисоли дуюм, яке ҳангоми $a=0$ ва дуюмаш ҳангоми $a=1$ мебошад. Дар дигар ҳолатҳо онҳо баробаранд. Дар ин ҳолатҳо баробариҳои айниятиро ҳосил мекунем.

$$\frac{a^2-1}{a-1} = a+1, \quad \frac{a(a+1)}{a} = \frac{a^2-1}{a-1}$$

Ин баробариҳо дорой соҳаи қиммати имконпазири якхела мебошанд. Хулоса баробариҳои ҷойдошта айниятҳо буда, аз рӯи параметрҳои ҳарфӣ баробар мебошанд. Акнун ҳалли баъзе масъалаҳои стереометрии геометриво бо истифода аз ифодаҳои алгебравий ҳал мекунем.

б). Ҳалли масъалаҳои стереометрӣ.

Масъалаи 1. Яке аз теғаҳои пирамидаи секунҷагӣ ба b баробар буда, боқимондаи он ба a баробар мебошад. Ҳаҷми пирамидаро ёбед? [9, с. 18]

Ҳал. Бигузур $PA = PO = PC = AB = AC = a$, $BC = b$. Месозем $AD \perp BC$, $PO \perp$ ҳам. ABC , онгоҳ $AO \perp PO$ мебошад. Аз рӯи нақшаи сохташуда, мо метавонем ифодаеро ҳосил намоем, ки бо воситаи он ҳаҷми пирамида ёфта мешавад. Мувофиқи нақшаи сохташудаи мо ҳаҷми пирамидаро бо ифодаи (формулаи) зерин ҳисоб карда метавонем:

$$V = \frac{1}{3} S_{\triangle ABC} PO.$$

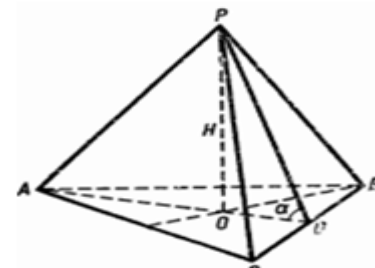
Барои ҳисоб намудани ҳаҷми пирамида мо бояд масоҳати асоси пирамидаро, ки аз секунҷа иборат мебошад, ёбем:

$$S_{\triangle ABC} = \frac{1}{2} b \sqrt{a^2 - \frac{b^2}{4}} = \frac{b}{4} \sqrt{4a^2 - b^2}$$

Чи хеле, ки $PA = PB = PC$, он гоҳ $OA = OB = OC$, аст, Нуқтаи

O – маркази давраи берункашидашудаи секунҷа мебошад, онгоҳ

$$OA = \frac{a a b}{4S} = \frac{a^2}{\sqrt{4a^2 - b^2}}$$

расми 1

Аз секунҷаи POA:

$$PO^2 = AP^2 - OA^2 = a^2 - \left(\frac{a^2}{\sqrt{4a^2 - b^2}} \right)^2 = a^2 - \frac{a^4}{4a^2 - b^2},$$

$$PO = \sqrt{a^2 - \frac{a^4}{4a^2 - b^2}} = a \sqrt{1 - \frac{a^2}{4a^2 - b^2}} = a \sqrt{\frac{3a^2 - b^2}{4a^2 - b^2}},$$

$$PO = a \sqrt{\frac{3a^2 - b^2}{4a^2 - b^2}}.$$

Аз формулаи ҳаҷми пирамида истифода мебарем.

$$V = \frac{1}{3} S_{\Delta ABC} PO$$

$$S_{\Delta ABC} = \frac{b}{4} \sqrt{4a^2 - b^2}$$

Ин қимматҳоро дар формулаи ҳаҷми пирамида гузошта ҳосил мекунем:

$$V = \frac{1}{3} S_{\Delta ABC} \cdot PO = \frac{1}{3} \cdot \frac{b}{4} \sqrt{4a^2 - b^2} \cdot a \sqrt{\frac{3a^2 - b^2}{4a^2 - b^2}} = \frac{b}{12} a \sqrt{(4a^2 - b^2) \cdot \frac{3a^2 - b^2}{4a^2 - b^2}} =$$

$$= \frac{ab}{12} \sqrt{3a^2 - b^2}.$$

$$\text{Ҷавоб: } V = \frac{ab}{12} \sqrt{3a^2 - b^2}.$$

Акнун мавҷудияти пирамидаро тадқиқ мекунем:

Тадқиқ. Барои ин шакли ёрирасон, тетраэдри POBC мегирем. Шарти зарурӣ ва кифоягии мавҷудияти он аз нобаробарии зерин ҳосил мешавад.

$$0 < CD < OC, PO > 0$$

Дар ҳақиқат, агар $0 < CD < OC$ мавҷудияти секунҷаи росткунҷаи ΔODC бошад дар он ҳолат $OC > 0, PO > 0$ мешавад, он гоҳ секунҷаи росткунҷаи ΔPOC мавҷуд буда тетраэдри POBC мавҷудияти пирамидаи PABC мешавад.

$a > 0, b > 0$ -ро ба назар гирифта ҳосил мекунем

$$0 < \frac{b}{2} < \frac{a^2}{\sqrt{4a^2 - b^2}}$$

$$a \sqrt{\frac{3a^2 - b^2}{4b^2 - b^2}} > 0$$

Системаро ҳал намуда ҳосил мекунем:

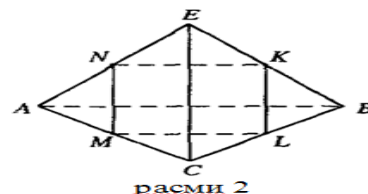
$$0 < b < a\sqrt{3}$$

Ҷавоб: Ҳаҷми пирамида баробар шуд: $\frac{ab}{12} \sqrt{3a^2 - b^2}$ ки

$$0 < b < a\sqrt{3}$$

Масъалаи 2. Тарафи асоси пирамидаи секунҷаи мунтазам ба a баробар буда масоҳати буриши он шакли квадрат дошта ба m^2 баробар мебошад. Нисбати масоҳати паҳлуии он ба масоҳати асос ёфта шавад. (расми 2).

Ҳал. Буриши пирамидаи мунтазами EABC ин квадрати KLMN мебошад. Дар ҳақиқат $MN \parallel LK \Rightarrow MN \parallel \Delta EBC \Rightarrow MN \parallel EC$ ба ҳамин монанд $ML \parallel AB$ мебошанд. Аз монандии секунҷаҳои ΔANM ва ΔAEC ҳосил мекунем: [4, с. 52]

$$\frac{AM}{AC} = \frac{MN}{EC} \Rightarrow EC = \frac{AC \cdot MN}{AM} \quad \text{мебошад.} \quad \text{Мувофиқи} \quad \text{шарти} \quad \text{масъала}$$

$MN = m$, $AC = a$ ва $AM = a - m$ мебошанд. Ин қимматҳоро гузошта ҳосил мекунем:

$$EC = \frac{am}{a-m} \text{ апофемаи рӯяи паҳлуи пирамидаи мунтазами } EABC \text{ ба}$$

$$\begin{aligned} \sqrt{EC^2 - NC^2} &= \sqrt{EC^2 - \left(\frac{a}{2}\right)^2} = \sqrt{\left(\frac{am}{a-m}\right)^2 - \frac{a^2}{4}} = \sqrt{\frac{a^2 m^2}{(a-m)^2} - \frac{a^2}{4}} = \sqrt{\frac{4a^2 m^2 - a^2 (a-m)^2}{4(a-m)^2}} = \\ &= \frac{a\sqrt{4m^2 - (a-m)^2}}{2(a-m)} = \frac{a\sqrt{4m^2 - a^2 + 2am - m^2}}{2(a-m)} = \frac{a\sqrt{3m^2 - a^2 + 2am}}{2(a-m)}. \end{aligned}$$

Агар мо апофемаро бо ягон h ишора намоем, онгоҳ $h = \frac{a\sqrt{3m^2 - a^2 + 2am}}{2(a-m)}$ баробар

аст. Масоҳати сатҳи паҳлуи он аз се масоҳати секунҷаи мунтазам иборат мебошад, яъне

$S_{\text{нах}} = 3S_{AEC} = 3 \frac{ah}{2}$, масоҳати асос бошад ба $S_{\text{асос}} = \frac{a^2 \sqrt{3}}{4}$ баробар аст. Акнун нисбати

масоҳати паҳлуи пирамидаро ба масоҳати асос меёбем .

$$\begin{aligned} \frac{S_{\text{нах}}}{S_{\text{асос}}} &= \frac{3}{2} a^2 \frac{\sqrt{3m^2 - a^2 + 2am}}{2(a-m)} : \frac{a^2 \sqrt{3}}{4} = \frac{3a^2 \sqrt{3m^2 - a^2 + 2am}}{4(a-m)} \cdot \frac{4}{a^2 \sqrt{3}} = \frac{3\sqrt{3m^2 - a^2 + 2am}}{\sqrt{3}(a-m)} = \\ &= \frac{\sqrt{3} \cdot \sqrt{3m^2 - a^2 + 2am}}{a-m} = \frac{\sqrt{9m^2 - 3a^2 + 6am}}{a-m} \end{aligned}$$

ҳосил намудем: $\frac{S_{\text{нах}}}{S_{\text{асос}}} = \frac{\sqrt{9m^2 - 3a^2 + 6am}}{a-m}$.

Ду масъалаи стереометрие, ки мо дида баромадем, барои ҳалли масъалаи якум ифодаи алгебравӣ ва системаи муодилаҳо ва барои масъалаи дуюм ифодаи алгебравӣ татбиқ карда шудаанд. Ин ду масъала оид ба шакли фазои пирамида бо истифодабарии методи алгебравӣ ҳал карда шудаанд. Бо методи алгебравӣ ҳалли масъалаҳои геометрӣ дар амалия ба таври васеъ истифода бурда мешаванд. Ин метод дар масъалаҳои геометрӣ оид ба ҳисобкунӣ, исбот ва созиш низ истифода бурда мешаванд.

Адабиёт:

1. А.А. Мазаник. Задачи по построению в восьмилетней школе. Минск. 1967.
2. А.П. Зенгин. Основные принципы построения изображений в стереометрии. М., 1962.
3. Б.И. Аргунов и Балк. Геометрические построения на плоскости. М., 1957.
4. Б.И. Аргунов., М.Б. Балк. Элементарная геометрия. М., 1966.
5. В.Г. Болтянский и И.М. Яглом. Преобразования. Векторы. М., 1964.
6. Ж. Адамар. Элементарная математика, ч.1 и 2. М., 1958.
7. И.И. Александров. Сборник геометрических задач на построение. М., 1957.
8. К.С. Барыбин. Сборник элементарных задач на доказательство. М., 1954.
9. Л.М. Лоповак. Сборник стереометрических задач на построение. М., 1950.
10. Л.С. Атанасян и др. Сборник задач по элементарной геометрии. М., 1964.
11. М.И. Вакуленкова. Пропедевтические изучение геометрических понятий на уроках математики в начальной школе. В сборнике: Материалы международной научной конференции «Наука. Исследования. Практика». ГНИИ «Направитие». Апрель 2018. Сборник избранных статей. -2018-С.31-34.

ТАТБИҚИ БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ГЕОМЕТРӢ БО ИСТИФОДАИ ИФОДАҲОИ АЛГЕБРАВӢ ДАР АМАЛИЯ

Дар мақола сухан дар бораи баъзе масъалаҳои геометрие меравад, ки бо методҳои алгебравӣ ҳаллу фасл карда мешаванд. Дар мақола аввал дар бораи ифодаҳои алгебравӣ чист ва он дар қадом намудҳо дода мешаванд, маълумоти мухтасар дода шудааст.

Тавре муаллиф қайд менамояд, ифодаи алгебравӣ ягон таърифи муайян надорад, бисёр вақт агар дар байни бузургиҳои параметрӣ амалҳои арифметикӣ ё амалҳои алгебравӣ гузошта шаванд, ифодаи алгебравӣ ҳосил мешавад.

Калидвожаҳо: Масоҳати фигураҳо, ҳаҷми фигураҳо, ифодаҳои алгебравӣ, методҳои алгебравӣ, фигураҳои фазогӣ, фигураҳои стереометрӣ, формулаҳои алгебравӣ, стереометрия, пирамида, ҳаҷми пирамида, баландии пирамида, масоҳати секунча, формулаи Герон, масъалаҳои геометрӣ.

ПРИМЕНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ЗАДАЧ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АЛГЕБРАИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ НА ПРАКТИКЕ

В статье говорится о некоторых геометрических задачах, которые решаются алгебраическими методами. В статье сначала дается краткая информация о том, что такое алгебраические выражения и в каких формах они задаются.

Как отмечает автор, алгебраическое выражение не имеет какого-либо конкретного определения, часто если между параметрическими величинами поставить арифметические действия или алгебраические операции, получается алгебраическое выражение.

Ключевые слова: Площадь фигур, объем фигур, алгебраические выражения, алгебраические методы, пространственные фигуры, стереометрические фигуры, алгебраические формулы, стереометрия, пирамида, объем пирамиды, высота пирамиды, площадь треугольника, формула Герона, геометрические задачи.

APPLICATION OF SOME GEOMETRIC PROBLEMS USING ALGEBRAIC EXPRESSIONS IN PRACTICE

The article discusses some geometric problems that are solved by algebraic methods. The article first provides brief information about what algebraic expressions are and in what forms they are given.

As the author notes, an algebraic expression does not have any specific definition; often, if arithmetic operations or algebraic operations are placed between parametric quantities, an algebraic expression is obtained.

Key words: Area of figures, volume of figures, algebraic expressions, algebraic methods, spatial figures, stereometric figures, algebraic formulas, stereometry, pyramid, volume of a pyramid, height of a pyramid, area of a triangle, Heron's formula, geometric problems.

Маълумот дар бораи муаллиф: Алимов Аскархон Боронович, муаллими калони кафедраи технологияҳои барномасозӣ, зехни сунъӣ ва математикаи олии Донишқадаи технология ва менеҷменти инноватсионии шаҳри Кӯлоб. тел: 918753172.

Сведение об авторе: Алимов Аскархон Боронович, старший преподаватель кафедры технологий программирования, искусственного интеллекта и высшей математики Института технологий и инновационного менеджмента г. Куляба. телефон: 918753172.

Information about the author: Alimov Askarhon Boronovich, senior lecturer of the Department of Programming Technologies, Artificial Intelligence and Higher Mathematics of the Institute of Technology and Innovation Management of Kulob. Phone: 918753172.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВОДИДАКТИКИ

Нурова Н.Н. старший преподаватель
Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Возникновение коммуникативной лингвистики охарактеризовало новый этап в развитии современной науки о языке. Характеризуя «до коммуникативную» лингвистику, Г.В. Колшанский пишет: «Естественно, лингвистика с момента становления ее как самостоятельной науки всегда занималась семантикой языковых единиц – первоначально с главным упором на семантику слова (лексикография), позже семантикой высказывания, семантикой грамматических форм, затем особенно семантикой предложения (синтаксическая семантика), а в последнее время – семантикой текста (лингвистика текста). Однако эта работа велась, как правило, в сфере семантики самостоятельных единиц в изолированном состоянии (семантика отдельных слов, отдельных форм, отдельных видов предложений)» [1, с. 4]. Некоторые авторы объясняют бурное развитие коммуникативной лингвистики также тем, что на современном этапе уже нельзя получить крупные результаты в сфере традиционной «парадигматической» лингвистики [2, с. 14].

Основными чертами, свойственными различным направлениям коммуникативной лингвистики, которая в последнее десятилетие выделилась в особый раздел языкознания, являются: анализ языковых единиц в условиях конкретных коммуникативных актов и рассмотрение высказывания (текста) как отправного звена анализа языка. Коммуникативное направление в языкознании отличается от функционального, получившего в настоящее время широкое распространение. Термином «функциональная лингвистика» обозначается несколько различных направлений: исследование особенностей функционирования языка в разных экстралингвистических ситуациях – общение деловое, производственное, игровое, обучающее и т.д. изучение особенностей выполнения языком его отдельных функций – коммуникативной, экспрессивной, апеллятивной, изобразительной, эстетической и т.д. [3, с. 124]; исследования в области функционально - семантических категорий [4, с. 156].

От перечисленных разновидностей функционального подхода коммуникативная лингвистика отличается тем, что она всегда анализирует конкретные языковые единицы в условиях определенного коммуникативного акта, исследует различия в функционировании языковых единиц в разных коммуникативных условиях.

В настоящее время коммуникативная лингвистика представлена несколькими направлениями, различающимися как по теоретическим предпосылкам, так и по исследовательским методам, а также по исследуемому материалу. К коммуникативной лингвистике могут быть отнесены такие лингвистические направления, как теория речевых актов [5, с. 150], процессуальная семантика [6, с. 41] коммуникативный синтаксис [7, с. 122] лингвистика текста различные направления паралингвистики теория коммуникативного поведения теория речевых жанров теория межкультурной коммуникации.

Наибольшее распространение в современной коммуникативной лингвистике получила теория речевых актов, предложенная и разработанная Дж. Сёрлом и Дж. Остином, анализирующая речь в контексте жизни и жизнедеятельности человека и исходящая из того, что «речи... суть действия, происходящие между людьми». В речевом акте участвуют говорящий и адресат, выступающие как носители определенных, согласованных между собой социальных ролей, или функций. Участники речевых актов обладают фондом общих речевых навыков (речевой компетенцией), знаний и представлений о мире [7, с. 412].

Речевой акт рассматривается как способ достижения адресантом определенной коммуникативной интенции, которая, в свою очередь, является определяющим фактором в

отборе языковых средств [8]. В этом заключается главная особенность теории речевых актов, которая может способствовать изучению механизмов употребления языка для достижения многообразных целей, возникающих в ходе речевого взаимодействия.

Достижение прогнозируемого результата является критерием успеха любой коммуникации, в том числе и речевой. И.А. Стернин, диагностируя эффективность или неэффективность общения, предлагает учитывать такой аспект, как баланс отношений между коммуникантами: «Эффективным речевым воздействием следует признать такое, которое удовлетворяет двум основным условиям: достигает поставленной говорящим речевой и внеречевой цели и сохраняет равновесие отношений между участниками общения, то есть достигает коммуникативной цели. Коммуникативная цель обеспечивает соблюдение установленных правил общения в ходе самого общения, соблюдение принятого для определенной ситуации стиля общения».

Известно, что процесс общения регулируется целым рядом правил. Общие правила (принципы), которым подчиняется речевое общение, широко обсуждаются в прагматических исследованиях, главным образом, на основе так называемых принципов и максимум общения [9, с. 87].

Речевая ситуация во всех ее измерениях, став объектом лингвистических исследований, обусловила появление науки об использовании языка в реальных процессах коммуникации. Лингвистическая прагматика оказывается сегодня чрезвычайно продуктивной применительно к самому широкому кругу практических задач, стоящих перед теми, кто пользуется языком как средством коммуникации.

Разработанное в современной лингвистике понимание речевой коммуникации в своих основных чертах восходит к риторическим сочинениям Аристотеля.

Классическая риторика, особенно в ее современных вариантах, это наука о том, как содержание сознания одного человека может быть наилучшим образом передано другому. Риторика стала одной из основополагающих наук в коммуникативной лингвистике.

«Речевое произведение (текст), как известно, возникает в процессе общения как один из его продуктов, и, следовательно, может быть адекватно исследован только при восстановлении его (текста) связи с процессом общения и деятельностью, ради которой он и был порожден ... что в определенной степени обуславливает его стилевые особенности».

Лингвистика текста – направление лингвистических исследований, объектом которых являются правила построения связного текста и его смысловые категории, выражаемые по этим правилам. В настоящее время лингвистика текста представлена двумя основными направлениями.

Первое выявляет содержательные компоненты, связанные с обеспечением правильной коммуникации и тем самым – правильного построения текста вообще. Эта более общая ветвь лингвистики текста определяет смысловые различия в употреблении коммуникативно-ориентированных компонентов высказывания – артиклей, притяжательных и указательных местоимений, модально-коммуникативных частиц, оценочных прилагательных, видов глагола, акцентных подчеркиваний и т.п. ... Под текстом в данном случае понимается «широкое контекстно – конститутивное коммуникативное окружение – существующее, подразумеваемое или создаваемое автором при желании воздействовать на воспринимающего». ... Это направление смыкается с прагматикой, психолингвистикой, риторикой, стилистикой. Другое направление лингвистики текста занимается «выявлением глубинных смыслов, содержащихся в одном каком - либо замкнутом тексте. В этом случае определение принципа употребления языковых единиц (включая и неупотребление каких - либо категорий или отдельных способов их выражения) помогает определить скрытые смысловые противопоставления и темы текста»... Это направление сближается с герменевтикой как толкованием неявного смысла текста.

Паралингвистика – раздел языкознания, изучающий невербальные (неязыковые) средства, включенные в речевое сообщение и передающие, вместе с вербальными средствами, смысловую информацию.

В пределах паралингвистики различаются универсальные, этнолингвистические и идиолектные (свойственные отдельному носителю данного языка) компоненты. Паралингвистические средства, не входя в систему языка, не являются речевыми единицами. Тем не менее, речевое сообщение не может быть фактом коммуникации без паралингвистического сопровождения.

По отношению к вербальной стороне высказывания паралингвистические средства могут выполнять три функции: 1) вносить дополнительную информацию (иногда противоречащую смыслу вербальной); 2) замещать пропущенный вербальный компонент; 3) комбинироваться с вербальными средствами, передавая тот же смысл.

В последнее десятилетие предметом активного лингвистического исследования стали устные формы, так называемой массовой коммуникации (устная речь на радио и телевидении).

По мнению исследователей в настоящее время недостаточно работ, которые выявляют особенности устной речи в целом. Всесторонний анализ и целостное представление феномена устной речи как некоего функционального и структурного единства еще ждут своего времени.

Настоящая работа относится к сопоставительным исследованиям, ставящим своей целью выявление черт устной речевой коммуникации как целого и особенностей отдельных ее (факторов и параметров) в их взаимном соотношении.

Интерес к специфике межкультурной коммуникации, к национальным особенностям общения побуждает исследователей описывать эти особенности. Одним из наиболее эффективных и эффектных способов выявления национальной специфики коммуникативного поведения носителей языка и организации коммуникативного пространства в разных коммуникативных культурах является сопоставительное описание этого поведения.

Контрастная лингвистика – направление исследований общего языкознания, интенсивно развивающееся с 50-х гг. 20 в. Целью контрастивной лингвистики является сопоставительное изучение двух или нескольких языков для выявления их сходств и различий на всех уровнях языковой структуры. Методы, применяемые в подобных исследованиях, с одной стороны, тесно связаны с развитием теории в различных направлениях современного общего языкознания, а с другой – зависят от целей и ориентации той или иной работы сопоставительного характера. В работах, направленных на улучшение методики изучения иностранного языка, родной язык берется как исходная модель – «язык – эталон» (source language), с которой по линии сходства и различий сравнивается изучаемый иностранный язык. Иллюстрацией могут служить многочисленные проекты контрастивных исследований в ряде стран (в Венгрии – венгеро-английские, в Польше – польско-английские и т.д.). Столь же многочисленны монографии и статьи, посвященные изучению какого-либо одного языкового явления на материале двух разных языков.

Сопоставительная коммуникативная лингвистика, успешно развивающаяся в настоящее время как отрасль науки, ставит своей задачей сопоставительное изучение двух или нескольких коммуникативных культур для выявления их сходств и различий на всех уровнях лингвокультурологической структуры.

Среди основных задач, стоящих перед исследователями коммуникативного поведения, авторы публикации «Американское коммуникативное поведение» (Воронеж, 2001) называют следующие:

Формирование научного представления о коммуникативном поведении как компоненте культуры народа, компоненте национального поведения лингвокультурной общности.

Разработка терминологического аппарата описания коммуникативного поведения.

Разработка эффективных методов и приемов исследования и описания национального коммуникативного поведения.

Разработка моделей системного описания национального коммуникативного поведения.

В русле заявленной проблематики в данной работе предлагается модель для системного описания национальной специфики интервью как речевого жанра и анализируется реализация этого жанра в коммуникативной практике русских и американских журналистов.

Коммуникативная лингвистика – это направление в современной лингвистике, рассматривающее в качестве единицы коммуникации речевые акты (утверждение, просьба, вопрос и т. д.), коммуникативная значимость структурных элементов, которых (слов, словосочетаний, предложений) проявляется в связном тексте (дискурсе). Используется для лингвистического обоснования современных методов обучения (коммуникативного и др.). Интерес методистов к этому направлению, лингвистики означал известный пересмотр отношения к популярным в 50–60-е гг. структурному и трансформационно-генеративному направлениям в языкознании, не давшим ожидаемых результатов в повышении практического уровня владения неродным языком. Определяющими для методики считаются следующие идеи:

- а) в качестве единицы коммуникации (и обучения) рассматриваются речевые акты;
- б) в качестве единицы отбора речевых актов выступает речевая интенция говорящего, которая содержательно организует и регулирует речевое поведение;
- в) овладение языком предполагает формирование у обучающегося коммуникативной компетенции, означающей способность правильно пользоваться языком в различных ситуациях общения;
- г) формирование коммуникативной компетенции организуется в рамках тщательно отбираемых ситуаций общения, которые служат стимулом для возникновения речевого намерения и совершения речевых актов.

Осмысление сущности языка с точки зрения его главного предназначения предполагает знакомство с основами человеческой коммуникации.

Суть коммуникативной природы речевой деятельности определяют два принципиально различающихся процесса: передача и прием сообщения.

Передача сообщения состоит в производстве или воспроизведении текста. Эту работу выполняет говорящий, т.е. отправитель информации. Его задача — закодировать содержание мысли в определенном образом выстроенную последовательность звуковых (или графических) сигналов, текста. Текст представляет собой объединенную смысловой связью последовательность вербальных (словесных) знаков. Поскольку заключенная в нем информация предназначена для слушающего, то немаловажную роль в текстообразовании играет понимание (декодирование) сообщения на этапе его приема. Текст — это результат взаимодействия кодирования и декодирования, озвучивания и понимания сообщения. Понимание состоит в адекватном воспроизведении слушающим той информации, того сообщения, которые были закодированы говорящим (пишущим) в тексте. Информативность текста зависит от степени совпадения информации, передаваемой отправителем, и той информации, которая извлекается из текста получателем.

В качестве коммуникативных единиц речи выделяют высказывание, дискурс, речевой акт, речевой жанр, речевую (коммуникативную) стратегию и речевую (коммуникативную) тактику.

Высказывание — это основная единица речевого общения (равновеликая предложению), характеризующаяся относительной самостоятельностью, законченностью, возможностью актуального (тема-реватического) членения и включающая в себя коммуникативно-модальный аспект, интонацию (в устном варианте) и различные невербальные средства общения.

Дискурс — речь, погруженная в жизнь вербализованная речемыслительная деятельность, включающая в себя не только лингвистические, но и экстралингвистические компоненты [7, с. 122].

Речевой акт — основная единица коммуникации, функционально цельный ее фрагмент. Термин речевой акт употребляется в современном языкознании в нескольких значениях: а) как речевое действие (реализация речевой интенции говорящего), б) как тип речевого действия, в) как тип речевого акта (модель, образец однородной группы речевых актов с общими признаками. Речевой акт представляет собой трехуровневое образование: а) по отношению к используемым в речевом общении языковым средствам — это локутивный акт, б) по

отношению к цели и условиям осуществления процесса общения — это иллокутивный акт, в) по отношению к результатам коммуникативного взаимодействия — это перлокутивный акт.

Последовательность речевых актов образует дискурс, т.е. связный текст, отражающий некоторое событие «живой» действительности.

Речевой жанр — высказывание как продукт, следующий за речевым актом уровень абстрагирования речевой деятельности, устойчивый тематический, композиционный и стилистический тип построения текста.

Речевая тактика и речевая стратегия — не только более крупные единицы, чем речевой акт и речевой жанр, но и представляют более высокий уровень абстрагирования текстообразовательного процесса. Хотя и та и другая единица — совокупность речевых актов (речевых действий), между собой они оказываются в родовидовом соотношении. Если речевая стратегия определяет основную задачу и генеральную интенцию общения (текста), то речевая тактика — способ решения одной из последовательно решаемых задач в рамках избранной речевой стратегии.

Итак, речевой акт, речевой жанр, речевая стратегия и речевая тактика находятся в иерархической и аспектной зависимости, представляя разные уровни абстрагирования речевой (текстовой) деятельности.

Основные компоненты коммуникативного акта: восприятие

1. Восприятие это процесс обработки и осознания различных стимулов (информации), воздействующих на органы чувств.

- определяет, какую информацию мы получаем в процессе коммуникации и как ею распоряжаемся (какие значения приписываем);

- центральный процесс при изучении коммуникации, так как в процессе восприятия информация многократно и разнообразно обрабатывается и "выход" может зависеть от тысячи причин, помимо "входа";

2. Процессы, влияющие на восприятие. Различные социопсихологические и когнитивные процессы, которые могут служить факторами и барьерами для адекватного восприятия в коммуникативном акте.

Основные компоненты коммуникативного акта: роль «Я»; роль слушающего.

Роль «Я» в коммуникации - само восприятие. Самый важный компонент коммуникативного акта; то, кто мы и как мы воспринимаем себя и других максимально (часто необратимо) влияет на коммуникацию; четыре аспекта самовосприятия и самовыражения - представление о себе (self-concept), самоосознание (self-awareness), самооценка (self-esteem), самораскрытие (self-disclosure).

1. Представление о себе состоит из знаний и ощущений человека о своих сильных и слабых сторонах, возможностях и ограничениях; складывается из:

- образа человека в глазах других людей (отражение через реакции, оценки, интеракции других; разная значимость разных "других");

- из сравнения себя с другими (социальные сравнения могут быть абсолютными и относительными; различие культур в этом плане; роль оценки в рамках своей группы);

- из собственных оценок и интерпретаций своего поведения (заложенные в нас нормы предопределяют ощущения вины или гордости).

Понимание того, как складывается и развивается, наше представление о себе увеличивает, степень нашего самоосознания.

2. Самоосознание себя позволяет понять себя и свои мотивы, и поэтому дает человеку контроль над собственными действиями и восприятием окружающего мира.

Окно Джохари - это модель различных аспектов личности; оно состоит из четырех зон: открытое «Я», слепое «Я», скрытое «Я», неизвестное «Я». Размер окна неизменен; изменение в размере любой зоны связано с изменениями в размере других зон.

- открытое «Я» - все то, про человека знают, окружающие и что человек знает, про себя сам.

- слепое «Я» - то, что известно о человеке другим, но скрыто от него самого; в слепой зоне коммуникация затруднена

- скрытое «Я» - то, что известно нам самим, но скрыто от окружающих; коммуникация предполагает ту или иную степень самораскрытия

- неизвестное «Я» - та часть личности, которая скрыта и от самого человека и от его окружающих, область подсознательного; доступ в зону подсознательного - интеракция в особых условиях.

Как повысить самопонимание и самоосознание: разговаривайте с собой; слушайте, что говорят вам и о вас другие; попытайтесь увидеть себя глазами других людей; старайтесь сократить свое слепое «Я»; увеличивайте зону открытого «Я».

3. Самооценка - как вы себя ощущаете, как вы себе нравитесь. Низкая самооценка мешает добиваться успеха. Завышенная самооценка ведет к разочарованиям. Повысить неоправданно низкую самооценку можно путем:

- самоутверждения (концентрация внимания на своих сильных сторонах, на своем потенциале, а не на недостатках);

- общения с позитивно настроенными людьми;

- деятельности, которая приводит вас к успеху;

- понимания, что нельзя нравиться всем.

4. Самораскрытие относится к такой форме коммуникации, при которой сообщается информация о себе (обычно находящаяся в скрытой зоне). Факторы и ситуации, благоприятные для самораскрытия. Плюсы и минусы самораскрытия в конкретных ситуациях. Его уместность. Как относиться к самораскрытиям других .

Литература:

1. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва «Наука» 1980. С 176.

2. Фрумкина Р.М. Психолингвистика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений . – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 320 с. 1984, С. 14

3. Слюсарева, Н.А. Терминология лингвистики и метаязыковая функция языка. Вопросы языкознания, / Н.А. Слюсарева//1979, № 4, - 243 с. 121. Степанов, Г.В

4. Введение в научный оборот термина «функционально-семантическая категория» [Бондарко 1971... Бондарко. - Л.: Наука, 1983. - 208 с

5. Серль, Джон Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17: Теория речевых актов. М., 1986. С.

6. Виноградов В.В. Поэтика русской литературы – М. : Наука, 1976. – 516 с. Автор(соавторы): Виноградов В.В. Издательство: Наука. Место издания: Москва.

7. Предложение и его смысл: Логико-семант. проблемы / Н.Д. Арутюнова. - М. : Наука, 1976. - 383 с. Автор Арутюнова Н.Д.

8. Основы дидактической готовности будущего учителя: методическое пособие.- Алматы: АРУ им. Абая. 1994. -220 с.

9. Гребенникова ИД. Инновационные аспекты современного образовательного процесса в контексте присоединения России к Болонской конвенции // Юридическое образование и наука, 2007, N 1.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВОДИДАКТИКИ

Автор в своей статье расследует коммуникативную лингвистику характеризующую развитию современной науки о языке. Также она отмечает основные черты, которые свойственны в различии направления коммуникативной лингвистики. Она, приводя объяснения речевого акта, показывает, что речевой акт рассматривается как способ достижения определенной коммуникативной интенции, являющимся определяющим фактором в отборе языковых средств.

В статье автор отмечает, что настоящая работа относится к сопоставительным исследованиям, ставящим своей целью выявление черт устной речевой коммуникации как целого и особенностей отдельных ее (факторов и параметров) в их взаимном соотношении. Давая понятие, что суть и передача сообщения состоит в производстве или воспроизводстве текста.

Ключевые слова: коммуникация, речевой акт, коммуникативная лингвистика, исследования, общение, текст, коммуникативная компетенция, речевой жанр

САЛОҲИЯТИ КОММУНИКАТСИОНӢ ҲАМЧУН МАСЪАЛАИ ЛИНГВОДИДАКТИКАИ МУОСИР

Муаллиф дар мақолаи худ забоншиносии коммуникативиро, ки рушди илми муосири забонро тавсиф мекунад, мавриди баррасӣ қарор додааст. Вай инчунин хусусиятҳои асосиро, ки ба самтҳои гуногуни забоншиносии коммуникативӣ хосанд, қайд мекунад. Вай акти нутқро шарҳ дода, нишон медиҳад, ки акти нутқ хамчун роҳи расидан ба нияти муайяни коммуникативӣ ба ҳисоб меравад, ки омили муайянкунандаи интиҳоби воситаҳои забонӣ мебошад.

Дар мақола муаллиф қайд мекунад, ки ин асар ба таҳқиқоти муқоисавӣ марбут аст, ки барои муайян кардани хусусиятҳои муоширати нутқи шифоҳӣ дар маҷмӯъ ва хусусиятҳои омилҳои алоҳидаи он (омилҳо ва параметрҳо) дар робитаи мутақобилаи онҳо равона шудааст. Додани концепсия, ки моҳият ва интиқоли паём аз истехсол ё тақрори матн иборат аст.

Калидвожаҳо: муошират, акти нутқ, забоншиносии коммуникативӣ, таҳқиқот, муошират, матн, салоҳияти коммуникатсионӣ, жанри нутқ.

COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A PROBLEM OF MODERN LINGUODIDACTICS

The author in his article investigates communicative linguistics characterizing the development of modern science about language. He also notes the main features that are inherent in the difference of the direction of communicative linguistics. He, giving explanations of the speech act, shows that the speech act is considered as a way of achieving a certain communicative intention, which is a determining factor in the selection of linguistic means.

In the article, the author notes that this work pertains to comparative studies, aiming to identify the features of oral speech communication as a whole and the characteristics of its individual (factors and parameters) in their mutual relationship. Giving the concept that the essence and transmission of a message consists in the production or reproduction of a text.

Key words: communication, speech act, communicative linguistics, research, communication, text, communicative competence, speech genre.

Сведения об авторе: Нурова Н. Н. – старший преподаватель общеуниверситетской кафедры русского языка Кулябского государственного университета им. А.Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, ул.С.Сафарова-16. Тел.: (+992)987999410

Маълумот дар бораи муаллиф: Нурова Н.Н. – муаллими калони кафедраи забони русии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҚТ, ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров-16. Тел.: (+992)987999410

Information about the author: Nurova N.N. – senior lecturer of the russian language department of Kulob State University named after. A.Rudaki. Address: 735360, RT, Kulob, S.Safarov st.-16. Tel.: (+992)987999410

ТАТБИҚИ ФОРМУЛАҲОИ ЗАРБИ МУХТАСАР ҲАНГОМИ ЁФТАНИ РЕШАИ АДАДҲО

Ғаримадов Ғ.Н., муаллими калон

Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионии шаҳри Кӯлоб

Барои ёфтани решаи ададҳо мо аз усулҳои зиёд истифода бурда метавонем. Агар решаи квадратӣ бошад, формулаи маъмуле ҳаст, ки мо ҳамагӯза дар вақти ҳал кардани мисолу масъалаҳои рӯзмарра истифода мебарем. [4, с. 20] Дар мавриди квадратӣ будани реша нишондиҳандаи реша 2 навишта намешавад. Аммо дар мавриди навиштани решаҳои дараҷаи 3, 4, 5, ва ғайраҳо дараҷаи онҳо 3, 4 ва ё 5 навишта мешаванд. [1, с. 8]

Решаи дараҷаи n-ум аз адади a гуфта, чунин ададҳо меноманд, ки дараҷаи n-уми он ба a баробар аст. [1, с. 8] Қиммати ғайриманфии реша аз адади ғайриманфӣ қиммати арифметикии реша ё решаи арифметикӣ номида мешавад. [1, с. 9] Масалан, барои ёфтани решаи квадратӣ аз адади 1024, 4096, 15376 ва ғайраҳо чунин амалиётро иҷро кардан лозим аст.

$$\begin{array}{r}
 62 \sqrt{1024} = 32 \\
 + 2 \quad - 9 \\
 \hline
 64 \quad 124 \\
 \quad 124 \\
 \hline
 000
 \end{array}$$

Аввал рақамҳоро аз тарафи дасти рост ба тарафи дасти чап духонагӣ ҷудо мекунем. Он гоҳ мебинем, ки дар тарафи чап адади 10 истодааст. Фикр мекунем, ки кадом ададро ба худаш зарб кунем, ки ба адади 10 баробар, ё ки аз адади 10 хурд ҳосил шавад. Адади мазкур адади 3 мебошад. Адади 3-ро ба худаш зарб карда, дар зери адади 10 менависем, он гоҳ аз адади 10 адади 9-ро тарҳ карда, дар зер адади 1-ро ҳосил мекунем. Адади 3-ро бошад, ба дараҷаи решаи квадратӣ зарб карда, дар тарафи чапи решаи квадратӣ менависем, он гоҳ адади 6 ҳосил мешавад. Дар охир ду адади дар зери решабударо ба поён фаровада, рақами 124-ро ҳосил мекунем. Акнун дар назди адади 6 кадом ададро илова кунем, ки онро ба худаш зарб карда, адади 124-ро ҳосил намоем. Адади матлуб адади 2 мебошад, чунки $62 \cdot 2 = 124$ мешавад. Ҳангоми тарҳ кардани рақамҳои мавҷуда, рақами 0 ҳосил мешавад.

Дар охир рақами иловашуда 2-ро пас аз рақами 3 навишта, рақами 32-ро ҳосил мекунем.

Маълум шуд, ки аз решаи квадрати 1024 адади 32 ҳосил мешудааст.

Айнан ҳамин тавр корро барои дилхоҳ ададҳои натуралӣ иҷро намудан мумкин аст.

$$\begin{array}{r}
 124 \sqrt{4096} = 64 \\
 + 4 \quad - 36 \\
 \hline
 128 \quad 496 \\
 - 496 \\
 \hline
 000
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 22 \sqrt{15376} = 124 \\
 + 2 \quad - 1 \\
 \hline
 24 \quad 4 \quad 053 \\
 4 \quad - 44 \\
 \hline
 248 \quad 0976 \\
 - 976 \\
 \hline
 0000
 \end{array}$$

Табдилдиҳии айнияти ифодаҳои дараҷа ва решадошта ба натиҷаҳои зерин асос карда мешаванд, ки онҳо бевосита аз таърифи решаи дараҷааш $(\sqrt[n]{a})^n = a$,

а) Агар нишондиҳандаи реша ва нишондиҳандаи дараҷаи адади тахти решагиро ба як адад зарб (таксим) кунем, бузургии реша тағйир намеёбад, $\sqrt[3]{8} = \sqrt[3]{(2)^3} = 2$

б) Барои аз ҳосили зарб баровардани реша аз ҳар зарбшаванда, ки нишондиҳандааш ба нишондиҳандаи реша як хел аст, алоҳида реша бароварда, ба якдигар зарб кардан лозим аст. $\sqrt[n]{abc} = \sqrt[n]{a} * \sqrt[n]{b} * \sqrt[n]{c}$ [4. С 11-13]

Акнун масъалаҳоеро дида мебароем, ки аз онҳо куби решаҳо баровардан лозим аст. Барои ин мо аз формулаи зарби мухтасар, ки шакли зеринро дорад, истифода мебарем.

$$(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$$

Барои он, ки ба натиҷаи матлуб соҳиб шавем, аз аъзои аввал a^3 гузашт карда, минбаъд қиммати a –ро ба назар намегирем. Барои мисол агар решаи кубӣ аз адади 27-ро ёфтани шавем, он гоҳ:

Яъне, адади 27-ро решаи кубиаш ба адади 3 баробар мешавад. Инчунин, бо ҳамин метод қариб ҳамаи ададҳои додашударо аз решаи кубӣ бароварда метавонем. Масалан:

$$\sqrt[3]{64} = \sqrt[3]{4^3} = 4^{\frac{3}{3}} = 4^1 = 4, \quad \sqrt[3]{81} = \sqrt[3]{3^4} = 3^{\frac{4}{3}} = 3^1 = 3 \text{ ва ғайра...}$$

Акнун методи дигаре мавҷуд аст, бо ёрии ин метод решаи кубии ададҳои додашударо ҳисоб кардан мумкин аст.

Барои он, ки ба мақсади асосӣ ноил шавем, рақами дилхоҳи зеринро гирифта, онро муоина мекунем.

$$\sqrt[3]{2744}$$

Аввал формулаи зарби мухтасарро дар ҳолати дараҷаи 3 буданаш менависем, он гоҳ $(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$

Бо ҳамин шарт ифодаи зеринро тартиб медиҳем, ки ба решаи додашуда баробарқувва бошад.

$(10a+b)^3$ Дар ифодаи додашуда барои он мо рақами 10-ро илова намудем, ки ҳангоми аз тарафи рост ба тарафи чап чудо кардани 3 хонача, рақами 1 пайдо шуда, 10 воҳидро нишон медиҳад, он гоҳ

$$(10a+b)^3 = 1000a^3 + 300a^2b + 30ab^2 + b^3$$

Аз аъзои аввал $1000a^3$ ва қимматҳои a даст кашида, ифодаи зеринро ҳосил мекунем.

$$(10a+b)^3 = (300 + 30b + b^2) \cdot b \quad (1)$$

Акнун ба худи ҳалли масъалаи мазкур бармегардем. $\sqrt[3]{2744}$ аввал аз тарафи рост, ба тарафи чап 3 хоначагӣ чудо мекунем.

Қадам ададро ба ҳудаш 3 бор зарб кунем, ки адади 2 ҳосил шавад. Хотиррасон мекунем, ки зарби рақами додашуда аз адади 2 бояд калон набошад. Он гоҳ адади додашуда, адади 1 мебошад. Адади 744 –ро ба поён фароварда, рақами 1744 –ро ҳосил мекунем.

Акнун бар мегардем ба ифодаи формулаи (1), ба b қиммат дода, то адади 1744 ҳосил шудан онро давом медиҳем.

- 1) Агар $b = 0$ бошад, он гоҳ $(10a+b)^3 = 0$ мешавад;
- 2) Агар $b = 1$ бошад, он гоҳ $(300+30+1)=331$ мешавад;
- 3) Агар $b = 2$ бошад, он гоҳ $(300+60+4)*2=364*2=728$ мешавад;
- 4) Агар $b = 3$ бошад, он гоҳ $(300+90+9)*3=399*3=1197$ мешавад;
- 5) Агар $b = 4$ бошад, он гоҳ $(300+120+16) \cdot 4 = 436 \cdot 4 = 1744$ мешавад.

Адади 1744-ро ба рақами поёни решаи кубӣ муқоиса карда, ҳардуро мебинем, ки рақамҳояшон якхелаанд.

Дар охир рақами $b = 4$ -ро дар охири рақами 1 навишта, рақами 14-ро ҳосил мекунем.

$$\begin{array}{r} \sqrt[3]{2744} = 14 \\ 1 \\ \hline 1744 \\ -1744 \\ \hline 0 \end{array}$$

Ҳамин тариқ, аз формулаҳои зарби мухтасар истифода бурда, мо куби дилхоҳ ададро аз зери реша бароварда метавонем.

Барои ин мо дар зер якчанд мисолҳоро дар бораи аз зери решаи куби баровардани адад меорем.

$$\begin{array}{r} \sqrt[3]{175616} = 56 \\ 125 \\ \hline 50616 \\ -50616 \\ \hline 00 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} \sqrt[3]{35937} = 33 \\ 27 \\ \hline 8937 \\ -8937 \\ \hline 00 \end{array}$$

Рақами дар зери решаи куби 175616-ро ҳисоб мекунем. Дар аввал аз тарафи дасти рост, тарафи дасти чап се рақамиро ҷудо мекунем. Акнун рақамро ёфтани лозим аст, ки ҳангоми онро ба худаш зарб кардан ба адади 175 баробар, ё ки аз он хурд шавад. Маълум шуд, ки рақами матлуб адади 5 будааст. Чунки адади 5-ро ба худаш агар се бор зарб кунем, адади 125 ҳосил мешавад. Акнун формулаи зарби мухтасарро ҳангоми дараҷаи 3 буданиаш меёбем.

$$\begin{array}{r} \sqrt[3]{175616} = 5 \\ - 125 \\ \hline 50616 \\ - 50616 \\ \hline 00000 \end{array}$$

$$(50a+b)^3 = 125000a^3 + 7500 a^2b + 150ab^2 + b^3$$

Аз аъзои якум $125000a^3$ ва кимати a гузашт карда, бузургии зеринро ҳосил мекунем. $(7500b + 150b^2 + b^3) = (7500 + 150b + b^2) * b$

- 1) Агар $b=0$ бошад, он гоҳ $(7500 + 150b + b^2) * b = 0$ мешавад.
- 2) Агар $b=1$ бошад, он гоҳ $(7500 + 150 + 1) = 7651$ мешавад.
- 3) Агар $b=2$ бошад, он гоҳ $(7500 + 300 + 4) * 2 = 15608$ мешавад.
- 4) Агар $b=3$ бошад, он гоҳ $(7500 + 450 + 9) * 3 = 23877$ мешавад.
- 5) Агар $b=4$ бошад, он гоҳ $(7500 + 600 + 16) * 4 = 32464$ мешавад.
- 6) Агар $b=5$ бошад, он гоҳ $(7500 + 750 + 25) * 5 = 41375$ мешавад.
- 7) Агар $b=6$ бошад, он гоҳ $(7500 + 900 + 36) * 6 = 50616$ мешавад.

Рақами дар охир ҳосилшуда 50616 буда, шартӣ дар боло бударо пурра қаноат мекунонад. Яъне аз решаи кубии адади 175616 реша баровардан адади 56 ҳосил мешавад. Акнун масъалаи мазкурро дар ёфтани решаи дараҷаи 4 дида мебароем.

Мисол: Талаб карда мешавад, ки аз адади 28561 решаи дараҷаи 4 ҳисоб карда бароварда шавад. Яъне

$$\sqrt[4]{28561} = 13$$

$$\begin{array}{r} 1 \\ \text{-----} \\ 18561 \\ 18561 \\ \text{-----} \\ 00000 \end{array}$$

Барои аз решаи дараҷаи 4 баровардани ададҳо, аз формулаи зарби мухтасар истифода мебарем. Он гоҳ

$$(a+b)^4 = (a^4 + 4a^3b + 6a^2b^2 + 4ab^3 + b^4)$$

Формулаи дар боло овардашударо барои аз адади 28561 баровардани решаи дараҷаи 4 ҳисоб мекунем.

$$\begin{aligned} (10a+b)^4 &= (10a)^4 + 4(10a)^3b + 6(10a)^2b^2 + 4(10a)b^3 + b^4 = \\ &10000a^4 + 4000a^3b + 600a^2b^2 + 40ab^3 + b^4 \end{aligned}$$

Дар ифодаи ҳосилшуда аз аъзои якум $10000a^4$ ва қиматҳои а даст кашида, чунин формуларо ҳосил карда, онро барои аз решаи дараҷаи 4 баровардани ададҳо дар амал табдиқ мекунем.

$$\text{Яъне } 4000b + 600b^2 + 40b^3 + b^4 = (4000 + 600b + 40b^2 + b^3)b$$

1) Агар $b=0$ бошад, он гоҳ $(4000 + 600 \cdot 0 + 40 \cdot 0^2 + 0) \cdot 0 = 0$ мешавад.

2) Агар $b=1$ бошад, он гоҳ $(4000 + 600 + 40 + 1) \cdot 1 = 4641$ мешавад.

3) Агар $b=2$ бошад, он гоҳ $(4000 + 1200 + 160 + 8) \cdot 2 = 10736$ мешавад.

4) Агар $b=3$ бошад, он гоҳ $(4000 + 1800 + 360 + 27) \cdot 3 = 18561$ мешавад.

Натиҷаи ҳосилшуда ба рақами дар боло фаровардашуда баробар буда, шарти масъалаи гузошташударо пурра қаноат мекунонад. Яъне решаи дараҷаи 4 аз адади 28561 адади 13 мебаромадааст.

Акнун ба масъалае бармегардем, ки аз адади додашуда решаи дараҷаи 5 бароварда шавад. Бигзор адади додашуда рақами 371293 бошад. Айнан чӣ тавре, ки дар мисолҳои боло дида будем, формулаҳои зарби мухтасар дар инҷо табдиқи худро ёфта метавонад. Барои ҳамин аввал формулаи зарби мухтасарро дар шакли зерин менависем:

$$(a+b)^5 = a^5 + 5a^4b + 10a^3b^2 + 10a^2b^3 + 5ab^4 + b^5$$

$$\sqrt[5]{371293} = 13$$

- 1

$$\begin{array}{r} \text{-----} \\ 271293 \\ - 271293 \\ \text{-----} \\ 000000 \end{array}$$

$$(10a+b)^5 = (10a)^5 + 5(10a)^4b + 10(10a)^3b^2 + 10(10a)^2b^3 + 5(10a)b^4 + b^5;$$

$$\begin{aligned} (10a+b)^5 &= 100000a^5 + 5 \cdot 10000a^4b + 10 \cdot 1000a^3b^2 + 10 \cdot 100a^2b^3 + \\ &+ 5 \cdot 10ab^4 + b^5 = 100000a^5 + 50000a^4b + 10000a^3b^2 + 1000a^2b^3 + \\ &+ 50ab^4 + b^5 \end{aligned}$$

Акнун мувофиқи шарти дар боло гузошташуда, мо аз аъзои аввал ва аз қимати а мадди назар карда, ифодаро таҳлил карда ҳисоб мекунем. Он гоҳ $(10a+b)^5 = (50000 + 10000b + 1000b^2 + 50b^3 + b^4)b$

1) $b=0$ бошад, он гоҳ $(10a+b)^5 = 0$ мешавад;

2) $b=1$ бошад, он гоҳ $(50000 + 10000 + 1000 + 50 + 1) \cdot 1 = 61051$

3) $b=2$ бошад, он гоҳ $(50000 + 20000 + 4000 + 400 + 16) \cdot 2 = 2 \cdot 74416 = 148832$

4) $b=3$ бошад, он гоҳ $(50000 + 30000 + 9000 + 1350 + 81) \cdot 3 = 3 \cdot 90431 =$

=271293 Рақами охири ҳосилшударо ба рақами дар болобуда муқоиса намуда, мебинем, ки ба ҳамдигар шабоҳат доранд. Яъне аз кубӣ адади 371293 адади 13 мебаромадааст.

Адабиёт:

1. Боймурод Алиев. Алгебра (китоби дарсӣ барои хонандагони синфи 10, 11) Душанбе. Промэкспо. 2014.
2. Боймурод Алиев. Геометрия (китоби дарсӣ барои хонандагони синфи 10, 11). Душанбе. 2020.
3. Азимов Д., Хидиров Х., ва дигарон. Супоришҳои тестӣ барои корҳои мустақилона Душанбе. Нашриёти инфиродии «Файзи Борон». 2018.
4. К. Изатуллоев, Н. Ибодов, Ғ. Ҳалимов, А. Пирназаров. Математика (китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаҳои омӯзгорӣ мактабҳои олии) Душанбе. «ЭР-граф», 2006.
5. В.М. Брадис «Чадвалҳои чоррақами математикӣ». Маориф, Душанбе-1987.

ТАТБИҚИ ФОРМУЛАҲОИ ЗАРБИ МУХТАСАР ҲАНГОМИ ЁФТАНИ РЕШАИ АДАДҲО

Дар мақола сухан дар бораи решаи квадратӣ, кубӣ ва дараҷаи чорӣ ададҳо бо ёрии формулаҳои зарби мухтасар мерavad ва он бо мисолҳои мушаххас нишон дода шудааст. Истифодаи чадвали Брадис барои баровардани решаҳои квадратӣ. Истифодаи баъзе аз амалиётҳо барои аз решаи квадратӣ баровардани ададҳо. Татбиқи амалии аз решаи 1024, 4016 ва 15376 баровардани ададҳо. Истифодаи формулаҳои зарби мухтасар барои баровардани решаҳои дараҷаи сеюм ва чоруми ададҳо. Роли табдилдиҳиҳои айнияти дар ёфтани решаҳои квадратии ададҳо. Роли решаҳои дараҷаи ду, се, чор ва ғайраҳо дар ҳал кардани масъалаҳои математикӣ ва физикӣ. Татбиқи амалии формулаҳои зарби мухтасар барои аз зерӣ решаҳои гуногун баровардани ададҳои $\sqrt[3]{2744}$, $\sqrt[3]{175616}$, $\sqrt[4]{28561}$ ва $\sqrt[5]{371293}$. Нишон додани ҳалли якчанд мисолҳо доир ба решаҳои гуногуни ададҳо. Истифодаи формулаҳои зарби мухтасар.

Калимаҳои калидӣ: Таърифи решаи квадратӣ, таърифи решаи квадратии ғайриманфӣ, қоидаҳои аз тахти решаҳои квадратӣ, кубӣ, дараҷаи чор ва дараҷаи 5 баровардани ададҳо, решаи квадратӣ, решаи кубӣ, решаи дараҷаи чор, формулаҳои зарби мухтасар, даст кашидан аз баъзе аъзоҳои формулаҳои зарби мухтасар барои ба натиҷаи матлуб соҳиб шудан.

ПРИМЕНЕНИЕ ФОРМУЛЫ КРАТКОГО УМНОЖЕНИЯ ДЛЯ ПОИСКАНИЯ КОРНЯ ЧИСЛОВ

В статье рассказывается о квадратном корне, кубе и четвертой степени чисел с помощью формул сокращенного умножения на конкретных примерах. Использование таблицы Брадиса для извлечения квадратных корней. Использование некоторых операций для извлечения квадратного корня из чисел. Практическое изучение извлечения чисел из корней 1024, 4016 и 15376. Использование формул сокращенного умножения для нахождения корней третьей и четвертой чисел. Роль вещественных преобразований в нахождении квадратных корней чисел. Роль корней второй, третьей, четвертой степени и т. д. в решении математических и физических задач. Практическое изучение формул сокращенного умножения для извлечения чисел $\sqrt[3]{2744}$, $\sqrt[3]{175616}$, $\sqrt[4]{28561}$ и $\sqrt[5]{371293}$. Показываем решение нескольких примеров из разных корней чисел. Использование формул сокращенного умножения.

Ключевые слова: определение квадратного корня, определение неотрицательного квадратного корня, правила извлечения чисел из квадратного, кубического, четвертого и пятого корней, квадратный корень, кубический корень, корень четвертой степени, короткие формулы умножения

APPLICATION OF THE SHORT MULTIPLICATION FORMULA TO FIND THE ROOT OF A NUMBER

The article talks about the square root, cube and fourth power of numbers using abbreviated multiplication formulas and shows specific examples. Using the Bredis table to extract square roots. Using some operations to extract the square root of numbers. Practical study of extracting numbers from the roots of 1024, 4016 and 15376. Using abbreviated multiplication formulas to find the roots of the third and fourth numbers. The role of real transformations in finding the square roots of numbers. The role of roots of the second, third, fourth degree, etc. in solving mathematical and physical problems. Practical study of abbreviated multiplication formulas for extracting numbers *чисел* $\sqrt[3]{2744}$, $\sqrt[3]{175616}$, $\sqrt[4]{28561}$ ва $\sqrt[4]{371293}$. We show the solution to several examples from different roots of numbers. Using abbreviated multiplication formulas.

Key words: Definition of square root. Definition of non-negative square root. Rules for extracting numbers from square, cubic, fourth and fifth roots. Square root, cube root, fourth root, short multiplication formulas. Rejection of some members of abbreviated multiplication formulas to obtain the desired result.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гаримадов Гулом Назарович – омӯзгори калони кафедраи «Математикаи олий»-и Донишкадаи технологӣ ва менеҷменти инноватсионӣ дар ш. Кӯлоб. Тел. (+992) 987399629 E- mail garimadov, «matematik-59» @ mail. ru.

Сведения об авторе: Гаримадов Гулом Назарович – старший преподаватель кафедры «Высшая математика» Института технологий и инновационного менеджмента г. Куляба. Тел. (+992) 987399629 Электронная почта garimadov, «matematik-59» @ mail. ru.

Information about the author: Garimadov Gulom Nazarovich – Senior Lecturer of the Department of Higher Mathematics of the Institute of Technology and Innovation Management, Kulob. Tel. (+992) 987399629 E-mail: garimadov, «matematik-59» @ mail. ru.

ТДУ:37.0+378 (075.8)

ТКТ:74.58 (2-точ)

А-89

ШАРОИТИ ПСИХОЛОГИЮ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ СИФАТҲОИ АХЛОҚИИ ДОНИШЧҶҶНИ ДОНИШГОҲИ ОМУЗГОРИ

Атоев Н.Б., ассистент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Раванди ташаккули сифатҳои ахлоқии донишҷӯёни донишгоҳи омӯзгорӣ пеш аз ҳама раванди ташаккули шахсияти омӯзгори оянда мебошад, ки дорои ин сифатҳо мебошад. Дар ин росто масъалаи муаррифии раванди ташаккули сифатҳои пешниҳодшуда ҳамчун раванди объективии инкишофёбанда аҳаммияти асосӣ дорад, зеро дар он иқтидори дохилии муаллими оянда ифодаи мутамарказии худро пайдо мекунад, фаъолияти иҷтимоӣ ва касбии ӯ амалӣ мегардад. Аз ин мавқеъҳо баррасӣ намудани раванди инкишофи сифатҳои ахлоқӣ ҳамчун раванди инкишофёбанда, «бе азнавсозии муносибат ва мотивҳои шахс, бе ташаккули «сурати ҷаҳон» бо тамоми комплекси шуур ва худшиносӣ, ки онро тавлид мекунад» яктарафа хоҳад буд [4, с. 129].

Бо назардошти он, ки ташаккули шахсияти омӯзгор яке аз вазифаҳои асосии раванди таҳсилоти олий, аз ҷумла раванди ташаккули сифатҳои ахлоқӣ мебошад, ки ҳамчун натиҷаи асосӣ рушди ҳуди субъектро пешниҳод менамояд, мо чунин мешуморем, ки ин ду раванд дар таҳсилоти олии касбӣ ба ҳеҷ вачҳ ҷудо нашуда, баръакс, ба ҳамдигар вобастаанд ва маҳз аз рӯи сифатҳои ахлоқӣ (махсусан барои ба вучуд овардани системаи таълимии донишкадаи педагогӣ) якдигарро пурра мекунанд.

Агар шахсиятро аз нуқтаи назари иҷтимоию психологӣ ва педагогӣ баррасӣ кунем, хусусияти хоси таърихии онро таъкид кардан зарур аст. Инсон дар сохтори муайяни иҷтимоӣ зиндагӣ ва амал мекунад, рафтори ӯро таҷрибаи иҷтимоии як ҷомеаи мушаххаси таърихӣ муайян мекунад, ба шахсият таъсири макромухити иҷтимоию касбӣ, умуман, тарбиятгар ва муҳити касбии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии омӯзгорӣ таъсир мерасонанд.

Умуман, дар раванди ташаккули шахсият, ба гуфтаи Л.П. Буева, «ду тамоюл вучуд дорад: аз ҷониби фард қабул ва азхудкунии меъёрҳо, анъанаҳо ва функсияҳои иҷтимоӣ ҳамчун як ҷанбаи хоси мутобиқшавии шахс ба шароитҳои мавҷудаи иҷтимоӣ ва тамоюлҳои инкишоф, табдили онҳо ки дар онҳо шахсияти инсонӣ, эҷодӣ бештар аст, равшан зоҳир мегардад». [1, с. 67].

Ташаккули сифатҳои ахлоқӣ ҳамчун ҳадафи раванди психологию педагогӣ дар донишгоҳи омӯзгорӣ фароҳам овардани шароити оптималӣ барои азхудкунии сифатҳои ахлоқии омӯзгорони оянда мебошад. Раванди азхудкунии танҳо бо иштироки фаёлонаи донишҷӯён, хоҳиши фаёлонаи азхуд кардан ва мустаҳкам кардани сифатҳои ахлоқӣ имконнопазир аст. Аз ин рӯ, на ҳама вақт гуфтан мумкин аст, ки фароҳам овардани шароит ба таври автоматӣ боиси мустаҳкам шудани сифатҳои ба даст овардашуда муддати дарозро талаб менамояд. Барои он ки онҳо ба таври органикӣ хоси инсон шаванд, пеш аз ҳама зарур аст, ки аҳаммияти ин сифатҳо барои инсон бошуурона ва бенчунучаро гарданд, аз ин рӯ, рушди муттасил ва мунтазамӣ ниёзмандӣ – соҳаи ҳавасмандкунӣ пешбинӣ карда мешавад. Муваффақияти ин раванд тавассути ошноии донишҷӯён ва омӯзгорон ба арзишҳои фарҳанги башардӯстона ва дар ин замина тавассути рушду ахлоку маънавиёт имконпазир аст; мусоидат ба инкишофи неруи эҷодии шахсият, майлҳои ӯ, кумак ба худмуайянкунии зиндагӣ, худшиносии пурра шахсияти ӯ дар оила, муассисаи таълимӣ ва ҷомеа.

Яке аз шартҳои муҳимми бомуваффақият инкишоф ёфтани заминаҳои ахлоқии шахс донишҷӯи предмети тарбия аз фактҳои мебошад, ки ба иҷрои вазифаҳои ба миён гузошташуда мусоидат ва монеъ мешаванд. Ин маълумотро шартан ба илмӣ – назариявӣ (намудҳои ташаккули шахсият, принципҳо ва усулҳои ҳамкориҳои истеҳсолии байни субъект ва объекти раванди таълим) тақсим кардан мумкин аст; конкретӣ-эмпирикӣ (дониш дар бораи намуди ахлоқию психологӣ объекти тарбия, ки дар зери таъсири маҷмуи шароит дар муҳити махсуси касбии атроф ташаккул меёбад).

Ҳамин тариқ, таъсири бомуваффақияти тарбиявӣ ҳамчун шарт зарурӣ мунтазам тақмил додани таҳассуси педагогӣ субъекти таълимро бо мақсади таъмини муносиби илмӣ ба иҷрои вазифаи пешбинӣ мекунад.

Вазъияти мураккаб ва зиддиятноки иҷтимоӣ, ки дар он донишҷӯ бояд аз байни ахлоқӣ ва бадахлоқӣ интиҳоб кунад, саъю кӯшиши муштараки тамоми муассисаҳои иҷтимоиро талаб мекунад, ки айни замон дар самтҳои гуногун амал мекунанд ва баъзан мухолифанд.

Бо назардошти он, ки омили ташаккули шахсияти донишҷӯ дар донишгоҳи омӯзгорӣ раванди таълим мебошад, ҷустуҷӯи самтҳои нав ва воситаҳои педагогиро, ки барои таъмини робитаи мутақобила аз қабилҳои таълиму тарбия, огоҳии шахсии раванди таълим пешбинӣ шуданд, таъмин кардан лозим аст.

Аз ин рӯ, вақте сухан дар бораи ташаккули сифатҳои ахлоқии омӯзгорони оянда меравад, дар ин маврид моҳияти қори тарбиявӣ бояд фароҳам овардани ҷунин шароитҳои равонию педагогӣ бошад, ки воқеан хонандагоро ба ташаккули ин сифатҳо ташвиқ намоянд.

Тавре ки таҳлили раванди таълим дар донишгоҳи педагогӣ нишон медиҳад, ин шартҳо иборатанд аз:

- таҳкими самти ахлоқии фанҳои таълимӣ, кумак ба донишҷӯён барои дуруст муайян кардани мавқеи касбӣ ва ахлоқии худ, дарк кардани арзишҳои умумибашарӣ, идеалҳо ва афзалиятҳои фаёолияти касбии худ, ангезаҳои рафтори онҳо, муносибати онҳо ба ҷаҳони атроф, инчунин тарҳрезии фаёолияти касбии ояндаи худ ва амалӣ намудани имкониятҳои эҷодии худ;

- ба талабагон мақсаднок талқин намудани зарурати фаъолияти эҷодии оянда ба нафъи худ ва ба нафъи Тоҷикистон;

- тарбия намудани шуури таърихӣ дар байни донишҷӯён, барқарорсозии хотираи таърихӣ, эҳёи худшиносии фарҳангӣ, таърихӣ ва миллӣ, ташаккули эҳтиёҷ ба донишгари гузаштаи худ, истифодаи хусусиятҳои миллӣ дар ташаккул ва рушди шахсияти донишҷӯ, таърих ба фарҳанги ахлоқии миллӣ дар ин раванд ва анъанаҳо.

Раванди ташаккули сифатҳои ахлоқии донишҷӯёни донишгоҳи омӯзгорӣ, ки бо риояи қонуният ва принципҳои умумии ташаккули шахсият ҳамчун як системаи муайяни омилҳои ба ҳамдигар муайянкунанда ва мутақобилкунанда, берунӣ ва дохилӣ, интенсивӣ ва васеъ, ки аз сарчашмаҳои гуногун бармеоянд, дар бар мегирад. Муайян кардани табдили ҷараёни иттилоот ба муносибатҳои ахлоқӣ ва шаклҳои муайяни рафтори ахлоқӣ ё бадахлоқӣ.

Равшан аст, ки ташаккули сифатҳои ахлоқии омӯзгорони оянда як раванди системавӣ, нимфункционалӣ мебошад. Аз ин рӯ, татбиқи шартҳои муайянкардаи мо дар доираи системаи таълимии истеҳсолии донишгоҳ имконпазир аст, ки тамоми доираи фаъолиятро муттаҳид намуда, вектори ташаккули сифатҳои ахлоқии шахсияти омӯзгорони оянда мебошад.

Системаи таълимии донишгоҳи омӯзгорӣ дар таҳқиқоти мо ҳамчун маҷмуи ҷузъҳои ба ҳам алоқаманд баррасӣ карда мешавад, ки дар сатҳи назариявӣ дар шакли умумӣ бештар ҳамчун ҷузъи фаъолияти таълимӣ тавсиф гашта, ба ташаккули шахсияти мутахассиси оянда (ва пеш аз ҳама муҳити ахлоқии ӯ) нигаронида шудааст. Асоси методологии баррасӣ намудани таълим ҳамчун система мутобикати объект ба хусусиятҳои системавӣ мебошад:

- камшаванда будани хосиятҳои система ба ҷамъи хосиятҳои ҷузъҳои таркибии он;
- вобастагии ҳар як ҷузъ аз вазифаҳои он дар дохили кулл;
- сохторӣ- имконияти баррасии ҳар як ҷузъи система ҳамчун системаи сатҳи дигар.

Системаи таълим ягонагии на танҳо умумӣ ва махсус, балки инфиродӣ- он чизи мушаххасест, ки ба муассисаи мушаххас бо ҳайати муайяни муаллимон ва донишҷӯён, муҳити он хос аст. Вақте ки мо дар бораи умумӣ сухан меронем, мақсад на низоми воқеӣ, балки мафҳуми «системаи таълимӣ», дар бораи аслияти назариявии он мебошад». [6, с. 176-177].

Ба андешаи мо, модели назариявии системаи таълимии донишгоҳи педагогиро метавон ҳамчун симои равонии объект пешниҳод кард, ки сохтори он, заминаи пешгӯӣ, муносибати байни қисмҳо ва тамоюли инкишофи онро инъикос мекунад. Модели назариявии системаи таълими мактаби олий онро ҳамчун падидаи динамикӣ инъикос менамояд, ки раванди инкишофи он бо хусусиятҳои фаъолияти ҷамъияти касбии мутахассисони маорифи халқ ва доираи вазифаҳои касбии ҳалшаванда муайян карда мешавад.

Ба андешаи мо, системаи таълимии донишгоҳи омӯзгорӣ як ташаккули мураккаби полиструктуравӣ мебошад, ки ҳамчун маҷмуи ҷузъҳо ва шароитҳои ба ҳам алоқаманд, ба ҳам таъсиркунанда, ки ба як воҳиди якпорчагӣ муттаҳид шуда, дар як массиви муайяни фазоӣ вақтии касбӣ замонавӣ инкишоф меёбад, фаҳмида мешавад. Мо чунин мешуморем, ки ҷорӣ намудани навоариҳои системавӣ дар раванди таълими донишгоҳи омӯзгорӣ ва гузаштан ба ҳолати сифатан нав ҳаракатро аз фаъолияти ҷудоғона то ба вучуд омадан ва рушди системаи инноватсионии худтанзимкунандаи интегралӣ таълим, ки ба ноил шудан ба ҳадафҳои таълимӣ нигаронида шудааст, пешакӣ муайян мекунад, ба ҷараёни умумии таъсири тарбиявӣ оварда мерасонад.

Зарурати тарҳрезии системаи таълимӣ вобаста ба ин таҳқиқот аз инҳо муайян карда мешавад:

- бутунӣи предмети фаъолияти таълимии шахсияти донишҷӯи донишкадаи педагогӣ, ки ба қисмҳо ҷудо нагашта, балки танҳо дар раванди якхела мутаносиб инкишоф меёбад;
- имконияти ба як коллективи ягона муттаҳид намудану ҷидду ҷаҳди ҳамаи субъектҳои таълим, ки ташкили самарабахштарӣ раванди таълимро пешакӣ муайян мекунад;
- тавсеаи таъсири тарбиявӣ ба шахс тавассути соҳаҳои гуногуни таълим;
- истифодаи оптималии тамоми захираҳои донишгоҳ дар фаъолияти таълимӣ.

Дар ин маврид чузъҳои муҳити таълимӣ инҳоянд:

- мақсадҳое, ки дар мафҳуми тарбия ифода ёфтаанд (яъне маҷмуи ақидаҳо, принципҳо, ҳама чиз, ки бо номи онҳо низом сохта мешавад); вазифаҳо ва самтҳои асосии фаъолияти тарбиявӣ;

- субъекти фаъолият, амалигардонии он ва иштирок дар он;

- муносибатҳое, ки дар фаъолият, дар муошират, муттаҳид кардани субъектҳо ба ҷомеаи муайян ба вучуд меоянд;

- муҳите, ки кормандони муассисаи таълимӣ азхуд кардаанд;

- идоракунии системае, ки муттаҳидшавӣ, таъсири мутақобилаи чузъҳо ва рушди системаро дар маҷмуъ таъмин мекунад.

Барои муаррифии пурраи системаи таълимии донишгоҳ зарур мешуморем, ки дар бораи баррасии ҳар як чузъи система, муайян кардани хусусият, таъсири мутақобила ва имконоти татбиқи амалии онҳо дар раванди омодаسازی касбии мутахассисони оянда мухтастар таваққуф намоем.

Системаи якуми таълимӣ ҳадаф, яъне маҷмуи ғояҳои мебошад, ки андешаҳои иштирокчиёни системаро дар бораи ҳадафҳо, принципҳо ва шартҳои рушди шахсият инъикос мекунад. Мақсад яке аз муҳимтарин категорияҳои методологӣ буда, ҳамчун падидаи гуногунҷабҳа, чузъи фаъолияти инсон, симои идеалӣ, пешбинишавандаи он ва натиҷае ба ҳисоб меравад, ки амали субъект ба он равона карда шудааст.

Мақсад фаъолиятро роҳнамоӣ ва танзим намуда, ифодагари талаботи субъект буда, саъю кӯшиши шахсро ҳавасманд ва сафарбар менамояд, роҳи натиҷаро нишон медиҳад, хусусияти амалро муайян мекунад.

Чузъи дуҷуми низоми таълим – ҷамъияти субъектҳои раванди таълими касбӣ, ки ҳадафҳои таълимиро амалӣ мегардонанд, дар бунёд ва рушди соҳаи маориф иштирок мекунад. Системаҳо дар баробари ин дар ин раванд ба муаллим ҳамчун субъекте, ки навгониҳои педагогиро дар амалияи фаъолияти таълимӣ татбиқ менамояд, нақши хос дорад.

Фаъолияти инноватсионии омӯзгор ба дигаргунсозӣ, тағйир додани шакли усулҳои мавҷудаи таълим, ба вучуд овардани мақсадҳои нав барои воситаҳои татбиқи он нигаронида шудааст, ки аз ҳамин сабаб вай яке аз намудҳои фаъолияти эҷодии истеҳсолии одамон ба ҳисоб меравад. Чузъҳои асосии сохтори фаъолияти инноватсионӣ инҳоянд: ҳавасмандкунӣ, эҷодӣ, амалиётӣ ва инъикоскунанда.

Чузъи сеҷуми низоми тарбия ситемаи муносибатҳое мебошад, ки дар натиҷаи фаъолият ва робитаи мутшараки субъектҳои таълим ба вучуд меоянд. Муносибати байни муаллим ва талаба асимметрӣ аст: муаллим ваколатҳоро мутамакказ мекунад, ки на танҳо ба интиқоли дониш, балки маҷбур кардани онҳо барои «гирифтани» ин дониш нигаронида шудааст. Дар ин бобат донишҷӯ базӯр даъвои субъекти мукамал шуданро надорад, аммо вай модели муносибатеро меомӯзад, ки дар он яке нақши роҳбар ва дигаре нақши мутеъро, ки ба он пайравӣ мекунад мебозад. Донишҷӯ чузъҳои рафтори нақшро, ки муаллим дар фаъолияти худ иҷро мекунад, амалӣ карда, таври возеҳ маъноӣ онро дорад, ки донишҷӯ ҳамчун як ҳизби ғайрифайол амал мекунад.

Хусусиятҳои чузъҳои сохтори фаъолияти инноватсионии омӯзгор

Унсурҳои инноватсионӣ	фаъолияти	Характеристика
Ҳавасмандкунанда		Чузъи ҳавасмандӣ дар сохтори фаъолияти инноватсионии омӯзгор яке аз муҳимтарин ҷанбаҳо ба ҳисоб рафта, анъанавӣ аз ду мавқеъ баррасӣ мешавад: дохилӣ ва берунӣ. Ҳавасмандгардонии берунии навоарӣ, ки бо мукофотҳои моддӣ алоқаманданд, таъкид карда мешаванд; ангезаҳои худтасдиқи беруна (тавассути баҳои мусбати дигарон); ангезаи касбӣ (дар шакли умумӣ ҳамчун хоҳиши тарбияи фарзандон зоҳир мешавад);

	ангезаҳои худшиносии шахсӣ (хоҳиши рушди шахсӣ ва касбӣ, ба даст овардани каноатмандӣ аз фаъолияти инноватсионии таълимӣ)
Эҷодӣ	Рушди ҷузъи эҷодӣ (эҷодкорӣ) яке аз самтҳои ояндадори рушди шахсият мебошад; он ба шахс барои зинда мондан дар ҷаҳони тағйирёбанда, ба таври мувофиқ посух додан ба тағйирот ва иштирок дар тағйир додани воқеият кумак мекунад.
Фаъолият	Он бо ҷузъҳои зерин тавсиф мешавад: коркарди шахсан асосноки лоихаҳои мавҷудаи таълимӣ, тафсилӣ мустақили онҳо; таҳлили аз ҷиҳати касби асосноки имкониятҳои худ барои эҷоди инноватсия; таҳияи ҳадафҳо ва равишҳои умумии концептуалӣ оид ба татбиқи инноватсия; пешгуиҳои воситаҳои ноил шудан ба ҳадафҳо, тағйирот, мушқилот; тавлиди идеяҳо, таҳияи идеяҳои концептуалӣ ва марҳилаҳои кори тачрибавӣ; татбиқи амалҳои инноватсионӣ, мониторинги самаранокии онҳо; назорат ва ислоҳи ҷорӣ намудани таклифҳои ратсионализатсионӣ, инъикоси худидоракунӣ
Инъикоскунанда	Дониш ва фаҳмиши субъект дар бораи худ; фаҳмидани он ки дигарон чӣ гуна «рефлекторро» медонанд ва мефаҳманд; хусусиятҳои шахсияти ӯ, аксуламалҳои эмотсионалӣ ва намояндагҳои маърифатӣ»

Фанни субъективии педагогикаи муосир ва танҳо ба амал баровардани қобилияти шахс, шахс барои амалисозии фаъолонаи нақшаҳои худ ва ноил шудан ба ҳадафҳои худ, балки ҳамоҳангсозии фаъолияти худ бо манфиатҳо ва ҳадафҳои дигар шахсони комилҳуқуқро пешниҳод мекунад. Мавзӯҳо ин сифатҳо дар ҳолате заруранд, ки одамон нақши иштирокчиёни фаъол дар раванди муошират ва идоракунӣ рӯйдодҳоро талаб мекунад ва рушди онҳо дар навбати худ, дар раванди таълим ва тарбия дар асоси арзишҳои фарҳангӣ ва қолабҳои рафторӣ ба вучуд меояд.

Қобилияти шахс барои ҳамкориҳои субъекту объект танҳо дар доираи ташаккули як намуди муайяни шуур ташаккул меёбад, ки зарурати азхудкунии дониш ва малақаҳои дахлдор, инчунин ҳавасмандиро ба фаъолияти, ки ба гирифтани маълумоти иловагӣ, муайян кардани шахсияти худ нигаронида шудааст, ба вучуд меорад.

Муносибати мутақобила хусусияти муҳимми универсалии системаи таълимӣ мебошад, ки ин раванди таъсири мустақим ё ғайримустақими объектҳо (субъектҳо) ба ҳамдигар мебошад, ки шартӣ ва робитаи мутақобилаи онҳоро ба вучуд меорад, ки бевосита дар дарси муоширати байни иштирокчиён муҳокима карда мешавад.

Дар раванди фаъолияти мутақобилаи дурусти муташаккил донишҷӯ на ҳамчун «унсур», балки ҳамчун «якдилӣ», ҳамчун субъекти фаъолияти таълимӣ амал мекунад. Аз ин рӯ, имкони иҷрои субъекти фаъолияти таълимӣ аз он вобаста аст, ки субъекти таълим то кадом андоза қобилияти худидоракунӣ мақсаднок аст.

Субъекти – таъсири субъективиро метавон ҳамчун шахс муайян кард, зеро он талабот ва қобилияти фард будани донишҷӯро дарк мекунад. Дар натиҷаи муоширати шахсии «муаллим – шогирд» дар шахси дуҷум зарурати такмили худ ҳамчун фард ба миён меояд, зеро маҳз омӯзгор ба шогирд дар муқоисаи «ман ҳақиқӣ» ва «ман идеал» кумак мерасонад.

Субъект барои таҳқиқоти мо тавачҷуҳи зиёд доранд, зеро онҳо, ба андешаи мо, умуман ба ташаккули шахсият ва махсусан ташаккули сифатҳои ахлоқии омӯзгорони оянда, таъсири назаррас доранд.

Ҳамин тариқ, раванди тағйирёбии муносибатҳои таълимӣ табиатан ба амал меояд, зеро дар раванди таълим, ба гуфтаи А.С. Макаренко: «... мо ҳамеша бо муносибатҳо сару кор дорем... Маҳз муносибат, объекти ҳақиқии кори педагогии моро ташкил медиҳад» [5, с. 113].

Ҳамчун нуқтаи мантиқии ҳаракат аз содда ба мураккаб, Н.Ю. Постолук муносибати ибтидоиро муайян намуда, робитаи наздики охирино ба дониши робитаи асосии раванди таълим (муносибати асосии таълим) нишон медиҳад. И. Лернер муносибатҳои «муаллим – таълимгир – объект» - ро муносибатҳои асосӣ меномад, ки аз рӯи принсипи шабоҳати системаҳои иҷтимоӣ ҳолати махсус мебошад.

Тавассути муносибатҳои иҷтимоӣ таъсири мутақобилаи ду субъект, ки тавассути объект миёнаравӣ мекунад, зухур мекунад [3, с. 41]. Аз ин рӯ, ки дар таълим объект таъсири мутақобилаи субъект бо объект мебошад, ки дар рафти он объект таърифи объективии худ, таҷҳизоти мушаххасро мегирад. Дар ин маврид таълим на ҳамчун субъективӣ, балки ҳамчун муносибати субъекту объект дохил мешавад ва бо дарназардошти он, ки дар системаи таъсири мутақобилаи «субъект – объект» маҳз субъект унсурӣ система буда, ҳадафи онро муайян мекунад. [3, с. 57].

Аз ин рӯ, мо чунин мешуморем, ки ҳар як иштирокчии фаъолияти тарбиявӣ ба ғайр аз худӣ (субъективӣ) фаъолият дорад, ки дар ҳамкорӣ бо тарафи дигар амалӣ мегардад. Ҳангоми гузаштан аз фаъолияти субъектҳо ба фаъолият ва фаъолияти мутақобила ва баръакс, муносибатҳои таълимӣ онҳо бо динамикаи гузариш аз субъект – субъект ба муносибатҳои мураккаби муташаккили субъект–субъект ба тағйироти ҷиддӣ дучор мешаванд. Диалектикаи муносибатҳои субъект- субъект, характери таъсири мутақобила баробар бо дараҷаи фаъолият ҳар як субъект муайян карда мешавад. Натиҷаи чунин ҳамкориҳои мутақобила муқаррар фаъолияти омӯзгорон ва донишҷӯёнро ба як системаи ягонаи дараҷаи олий мепайвандад, ки онро на ба фаъолияти омӯзгорон ва на ба фаъолияти донишҷӯ, таъдил додан мумкин нест. [7, с. 161].

Тавре Коган М.С. қайд менамояд: дар ин байн бо ҳамдигар иртибот пайдо мекунад, инчунин дар он субъекти таъсири мутақобиларо мебинад «бинобар ин, фикру мулоҳизаҳои фаълро ҳисоб мекунад...» [2, с. 68-69].

Бинобар ин, ба ин ё он қутб нисбат додани маркази раванди таълимро ба фаъолияти омӯзгор ё фаъолияти донишҷӯ нисбат доданро ғайриқонунӣ мешуморем. Марказ бояд дар минтақаи фаъолияти муштараки таълимӣ онҳо ҷойгир бошад.

Ба ибораи дигар, зарур аст, ки талаба мақсадҳои мурағаб кардаи омӯзгорро ба системаи мақсадҳои худ таъдил диҳад ва ҳамзамон дар ӯ эҳтиёҷоти ноил шудан ба онҳо ташаккул ёбад. Аз ин рӯ, комилан равшан аст, ки дар баробари канали зеҳнӣ канали эмотсионалии амалкунанда низ ҳуқуқи мавҷудияти фаълро дорад, ки нақши он ба гуфтаи Фрадкин Ф.А. «дар барқарор намудани муносибатҳои байни муаллимон ва донишҷӯён хеле аҳамиятнок аст». [8, с. 12]

Бояд гуфт, ки чудо кардани каналҳои чудошуда барои мақсадҳои таҳқиқотӣ шартӣ хеле зарурист. Дар шароити воқеӣ, албатта каналҳои зеҳнӣ ва эмотсионалии таъсири мутақобила ба ҳам зич алоқаманд буда, ҳамдигарро муайян ва пурра намуда, ҷузъи чудонашавандаи фаъолияти тарбиявиро ташкил медиҳанд.

Барои ҷамъбасти гуфтаҳои боло, мо қайд мекунем, ки раванди таълимро на ҳама вақт таъсири мутақобила номидан мумкин аст (ҳамчун роҳи асосии фаъолияти таълимӣ). Он танҳо вақте ба амал меояд, ки дар сатҳи шахсан муҳим ба амал меояд, ки дар он таълим ба раванди муносибатҳои байнишахсӣ таъдил ёфта, бо роҳҳои мувофиқи ташкили таъбиқи он дастгирӣ карда мешавад.

Ҷузъи чоруми низомии таълим муҳити касбии таълимӣ (дохилӣ (микро) ва берунӣ (макро) мебошад, ки аз ҷониби кормандони донишгоҳи омӯзгорӣ аз худ карда мешаванд.

Аз нуқтаи назари равиши байнисоҳавӣ, таъсири муҳити таълимӣ – касбӣ ба донишҷӯён тавассути истифодаи анъанавӣ (донишҳои меъёрӣ аз оила, муҳити наздик), институтсионалӣ (таҷрибаи аз ҷониби ҷомеа тасдиқшуда, ки тавассути ҳамкориҳои системаи таълимӣ донишгоҳи омӯзгорӣ бо муҳити касбӣ), рефлексивӣ (масъулияти маънавии шахс ва

дарки мансубияти субъективӣ ба ҷомеаи иҷтимоӣ - касбӣ) механизмҳое, ки ташкили раванди ташаккули сифатҳои ахлоқиро дар асоси донишҷӯи олами атроф, муҳити касбии нақши шахс дар умум дар ҷомеа ва аз ҷумла дар раванди иҷрои вазифаҳои касбӣ, шиносӣ бо арзишҳои ахлоқӣ, ташаккули қобилияти интихоби ахлоқӣ.

Дар тафсири педагогӣ ин маънои онро дорад, ки муҳити зист (макро ё микро) метавонад як қисми системаи таълимӣ гардад тавассути:

- шинос намудани донишҷӯён бо муҳити касбӣ- педагогӣ, талабот ба омӯзгори оянда;

- азхудкунии фаъолият дар муҳити таълимӣ, касбӣ ва иҷтимоӣ касбӣ;

- муҳити таълимӣ ва касбӣ, тавассути дастгирии ҳама гуна кӯшишҳои ҷомеа дар таълиму тарбияи донишҷӯён;

- фардиқунонии муҳити зист, яъне ҳузурӣ ҳар як донишҷӯ дар муҳити ғизо, дӯстон, объектҳои истифодаи қувваи худ;

- ташаккули муносибати муносиб дар донишҷӯён ба ҷанбаҳои мусбат ва манфии воқеияти иҷтимоӣ ва касбӣ.

Ин соҳаҳо дар фаъолияти донишгоҳи омӯзгорӣ сарфи назар кардан мукин нест, зеро фаъолияти системаи таълимӣ дар фазои функционалии он бо мушкилоти ҳамкориҳои он бо муҳити берунии иҷтимоӣ педагогӣ алоқаманд аст.

Ҳамин тариқ, системаи таълимии донишгоҳи омӯзгориро метавон мувофиқи ҷузъҳои асосии система дар маҷмӯъ (мақсад, ҷомеа, ашхоси амаликунандаи ҳадафҳо, муносибатҳое, ки байни иштирокчиён дар натиҷаи фаъолият, муҳити дохилии касбӣ-таълимӣ ва берунии иҷтимоӣ касбӣ инкишоф меёбанд).

Адабиёт:

1. Буева Л.П. Одам: фаъолият ва муошират /Л.П.Буева. М.: - Андеша, 1978.-215с.
2. Коган М.С. Муносибати систематикӣ ва донишҳои башардӯстона /М.С.-Л.Донишгоҳи давлатии Ленинград, 1991-384с.
3. Лернер И. Диққат: Омӯзиши технология / ИҶ Лернер // Педагогикаи шӯравӣ.- 1990.-№3.- С.138.
4. Лихачёв Д.Педагогика. Курси лекцияҳо / Д.С.Лихачёв.- М. Юрайт, 1998-464с.
5. Макаренко А.С.Эссе.Дар 7 ҷилд / А.С.Макаренко.Т.3.-М., 1958- С.118.
6. Сериков В.Я. Тарбия ва шахсият.Назария ва амалияти тарҳрезии системаҳои педагогӣ/ В.В.Сериков.-М.,1999.
7. Таҳсилот дар ҷустуҷӯи маъноӣ ҳаёт Ред.Е.В.Бондаревская- Шарқ дар Дон, 1996.
8. Фрадкин Ф.А. Технологияи педагогӣ дар дурнамои таърихӣ Ф.А.Фрадкин // Таърихи технологияи педагогӣ: Маҷмӯаи гурӯҳҳои илмӣ –М., 1992-с-12.

ШАРОИТИ ПСИХОЛОГИЮ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ СИФАТҲОИ АХЛОҚИИ ДОНИШҶҶҶНИ ДОНИШГОҶИ ОМҶЗГОРИ

Мақола ба баррасӣ намудани раванди инкишофи сифатҳои ахлоқии донишҷӯён-омӯзгорони оянда дар ҷараёни таълим дар донишгоҳҳои омӯзгорӣ бахшида шудааст.

Муаллиф дар мақола навъҳои гуногуни сифатҳои ахлоқии донишҷӯёнро ба риштаи таҳлил қашида, қайд менамояд, ки ташаккули сифатҳои ахлоқӣ ҳамчун ҳадафи раванди психологию педагогӣ дар донишгоҳи омӯзгорӣ ин фароҳам овардани шароити оптималӣ барои азхудкунии сифатҳои ахлоқии омӯзгорони оянда мебошад.

Инсон дар сохтори муайяни иҷтимоӣ зиндагӣ ва амал мекунад, рафтори ӯро таҷрибаи иҷтимоии як ҷомеаи мушаххаси таърихӣ муайян мекунад, ба шахсият таъсири макромуҳити иҷтимоӣ касбӣ, умуман, тарбиятгар ва муҳити касбии муассасаҳои таҳсилоти олии касбии омӯзгорӣ таъсир мерасонанд.

Калидвожаҳо: педагогика, ахлоқ, омӯзгор, чараён, инкишоф, донишҷӯ, сифат, шахсият, чома, таърих, муҳит, касб, таҷриба, ташлил, шароит, раванд, натиҷа, таълим

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

Статья посвящена рассмотрению процесса развития нравственных качеств будущих студентов-педагогов в процессе обучения в педагогических вузах.

В статье автор анализирует различные виды моральных качеств студентов и указывает, что формирование моральных качеств как цель психолого-педагогического процесса в педагогическом вузе заключается в создании оптимальных условий для усвоения моральных качеств будущих преподавателей.

Человек живет и действует в определенной социальной структуре, его поведение определяется социальным опытом конкретного исторического общества, на личность влияет макросоциальная и профессиональная среда, в целом педагог и профессиональная среда учреждений высшего профессионального образования.

Ключевые слова: педагогика, этика, педагог, процесс, развитие, ученик, качество, личность, общество, история, среда, профессия, опыт, анализ, условия, процесс, результат, образование

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF MORAL QUALITIES OF STUDENTS OF A PEDAGOGICAL UNIVERSITY

The article is devoted to the consideration of the process of development of moral qualities of future student teachers in the process of studying in pedagogical universities.

In the article, the author analyzes various types of moral qualities of students and points out that the formation of moral qualities as the goal of the psychological and pedagogical process in a pedagogical university is to create optimal conditions for the acquisition of moral qualities by future teachers.

A person lives and acts in a certain social structure, his behavior is determined by the social experience of a specific historical society, the personality is influenced by the macrosocial and professional environment, in general, the teacher and the professional environment of higher professional education institutions.

Key words: pedagogy, ethics, teacher, process, development, student, quality, personality, society, history, environment, profession, experience, analysis, conditions, process, result, education.

Маълумот дар бораи муаллиф: Атоев Некрӯз Бобомуродович – ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва методикаи таълими онҳои Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҚТ, ш.Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров-16. Тел: (+992) 985 59 59 42

Сведения об авторе: Атоев Некруз Бобомуродович – ассистент кафедры гуманитарных наук и методики их преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, улица С. Сафарова-16. Тел: (+992) 985 59 59 42

Information about the author: Atoev Nekruz Bobomurodovich – assistant at the department of humanities and methods of teaching them, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, RT, Kulob, S. Safarov street-16. Tel: (+992) 985 59 59 42

ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАҲСИЛИ ФОСИЛАВӢ ДАР МУҲИТИ ШИДДАТНОКИ ТАЪЛИМӢ (ДАР МИСОЛИ ТАЪЛИМИ ИНФОРМАТИКА)

Ашурова С.М., унвонҷӯ
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Донишҷӯи донишгоҳе, ки дар муҳити таълимӣ қарор дорад, барои гирифтани донишҳои муосир ниёз дорад. Рушди технологияҳои иттилоотӣ дар ҳама соҳаҳои илм ба тағйирёбии доимии ҳам мазмуни донишҳои таълимӣ ва ҳам ҳуди технологияҳои таълимӣ мусоидат мекунад. Зарур аст, ки низоми динамикӣ таъсис дода шавад. Ин ба шумо имкон медиҳад, ки мундариҷа ва технологияи таълим дар донишгоҳро ҳар вақт тағйир диҳед. Чунин низом метавонад низоми таълими фосолавино дар асоси истифодаи технологияҳои интернетӣ дар бар гирад.

Муҳаққиқони тоҷик Ф. Шарифзода ва А.М. Миралиев дар маҷмӯъ таҳсилотро чунин арзёбӣ кардаанд: «Таҳсилот яке аз соҳаҳои афзалиятнок ва тақдирсози ҳаёти ҷомеа, ояндаи ҳар як миллат ва кишвар ба шумор меравад. Рушду нумуи ҳар як мамлакат бо таълим ё маориф робитаи қавӣ дорад. Пешравии ҷомеаро бидуни рушди ҳамаҷонибаи илм ва таълим тасаввур кардан ғайриимкон аст, зеро ҳеҷ амал ба ҷомеа мисли таҳсилот таъсири амиқ расонад наметавонад» [12, с. 8]

Таҳлили адабиёти илмӣ ва педагогӣ ва таълими амалияи татбиқи технологияҳои ТФ дар донишгоҳ нишон дод, ки натиҷаи таълими донишҷӯ дар муҳити пуршиддати таълимӣ аз омилҳои гуногун вобаста аст, таъсири бузургтарин ба натиҷаи омӯзиш бевосита аст ва фаъолияти иртиботии (коммуникатсионии) таълимӣ, илмӣ, инноватсионӣ, лоиҳавӣ дар ягонагӣ ва пайвастагӣ зӯхур мекунад.

Шароити педагогии татбиқи таълими фосолавино донишҷӯ дар муҳити пуршиддати таълимӣ ҳамчун маҷмуи ҷузъҳои ба ҳам алоқаманд барои ташкили раванди таълим, таъмини иштироки самараноки донишҷӯ ба фаъолияти таълимӣ, илмӣ ва лоиҳавӣ фаҳмида мешавад. Хусусияти ТФ аз он иборат аст, ки робитаи ғайримустақими байни донишҷӯ ва омӯзгор тавассути воситаҳои муосири технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ ба роҳ монда шавад.

Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Тоҷикистон тағйироти ҷаҳониро таъкид карда, зикр намудаанд: «Вақте мо дар бораи тарбияи насли наврас мегӯем, набояд фаромӯш кунем, ки онҳоро бояд дар мактабҳои бо таҷҳизоти муосир мучахҳаз, аз ҷумла компютерҳо таълим диҳем». [2]

Намунаи ташкили раванди таълимии як донишҷӯи информатика дар низоми ТФ-ро дида мебароем. Ин як раванди мураккаби бисёрзинагӣ мебошад, ки ташаккули салоҳиятҳои заруриро барои муҳаққиқони компютер таъмин менамояд. Аввалин шарти педагогӣ ташкили раванди таълим дар низоми ТФ бо дарназардошти зарурати худомӯзии фардӣ ва зарурати худшиносии донишҷӯён мебошад. Шарти педагогӣ аз мантиқи таҳқиқот бармеояд. Донишҷӯи информатика, ба монанди ҳеҷ каси дигар, эҳтиёҷоти шадиди худидоракунии инфиродиро эҳсос намекунад, зеро соҳаи фаъолият ва соҳаи таълим воситаи бевоситаи амалисозии ин фаъолият мебошанд.

Худшиносии инфиродии донишҷӯи информатика шарти зарурии фаъолияти касбӣ мебошад. Барои эҷод ва тақлид кардани технологияҳои нави иттилоотӣ ва иртиботӣ, донишҷӯи информатика бояд ин соҳаи донишро аз дигарон беҳтар донад. Донишҷӯ бояд дорои таҳассуси маҳдуди дониши илмӣ набошад, вай бояд ба соҳаҳои наздики илмӣ тамаркуз кунад, дар технологияҳои муосири иттилоотӣ ва иртиботӣ сайр кунад. Донишҷӯи информатика бояд доимо донишҳои навро азхуд кунад, зеро доираи манфиатҳои ӯ хеле

босуръат тағйир меёбад ва донишчӯ бояд ҳамеша дар чараёни донишҳои муосир бошад. Қобилияти худомӯзӣ дар донишчӯи информатика аз оғози омӯзиш ташаккул меёбад. Ин қобилият аз рӯи нишондиҳандаҳои инфиродии психологӣ ва зехнии донишчӯи информатика муайян карда мешавад.

Сабабҳои, ки информатикаро ба худомӯзӣ водор мекунад. Муҳаққиқи компютер доимо технологияҳои муосири иттилоотӣ иртиботиро истифода мебарад, ба фаъолияти таълимӣ ва илмӣ машғул аст, дар ҷустуҷӯи маълумот дар шабакаи ҷаҳонӣ, муошират дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва веб 2.0 хидматрасонӣ мекунад.

Эҷодиёти инфиродӣ. Муҳаққиқи компютер вазифаҳои гуногун ва лоиҳаҳои иҷро мекунад, ҳар як лоиҳа ба таври худ беназир аст ва муносибати эҷодкоронаро талаб мекунад. Фаъолият бояд шавқовар бошад.

Динамикаи технологияҳои иттилоотӣ. Донишчӯи информатика мекушад, ки дониши андӯхтаро дар амал татбиқ кунад. Истифодаи технологияҳои кӯҳна барои донишчӯи информатика қобили қабул нест. Ҷомеа воситаҳои ахбор ва иртиботи сунъиро барои муошират, таълим, истироҳат ва ғайра фаъолона истифода мебарад. Муҳаққиқи компютер дар раванди навсозии фаъоли ҷомеа ва технология иштирок мекунад.

Рақобат. Хоҳиши аввалин шудан дар ҳама соҳаҳои фаъолият стихиявӣ аст. Донишчӯи информатика, ки бо дигар донишчӯён рақобат мекунад, сатҳи тафаккури ӯро боло мебарад. Талабот ба донишҳои нави илмӣ меафзояд. Рақобат ангезаи мусбат дар таълим аст. Ҷузъи муҳим ин ниёз ба информатика барои рушди худ мебошад. Зарурати худшиносӣ, ҷузъи асосии шахсияти баркамол мебошад. Талаботи воқеии иттилоотдиҳандагон ба худшиносӣ, хоҳиши такмил ва худшиносӣ дар ҳуди онҳо арзиши бузург доранд. Онҳо нишондиҳандаи камолоти шахсӣ ва ҳамзамон шартӣ расидан ба он мебошанд. Дар байни ҷизҳои дигар, ниёзи воқеии худшиносӣ, худтанзимкунӣ манбаи дарозумрии инсон ва дарозумрии фаъол ва на танҳо ҷисмонӣ, балки иҷтимоӣ ва шахсӣ мебошад. Бо хоҳиши возеҳи худшиносӣ муваффақияти касбӣ ва дарозумрии касбии ӯ низ алоқаманд аст, ки он аллакай бо маълумоти таҷрибавӣ тасдиқ шудааст.

Шартӣ дуввуми педагогӣ ташкили фаъолияти таълимӣ ва маърифатии донишчӯ дар низоми ТФ мебошад, ки ба ташаккули салоҳиятҳои касбӣ бо назардошти хусусиятҳои инфиродӣ нигаронида шудааст. Ташкили фаъолияти таълимӣ ва маърифатии донишчӯи информатика истифодаи ҳатмии технологияҳои муосири иттилоотӣ иттилоотиро пешбинӣ мекунад. Дар як муддати кӯтоҳ коркарди миқдори зиёди иттилоот, ки марҳилаи ҷустуҷӯ ва ҷамъоварии маълумоти ибтидоиро хеле осон мекунад. Дар адабиёти педагогӣ фаъолияти маърифатӣ ҳамчун ягонагии тафаккури назариявӣ, дарки эҳсосотӣ ва фаъолияти амалие, ки шахс дар тури ҳаёташ, дар ҳама намудҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, инчунин бо иҷрои амалҳои гуногуни фаннӣ-амалӣ дар раванди таълим. Мо фаъолияти маърифатиро ҳамчун як низоми бисёрзинагӣ муайян мекунем, ки шаклҳои фаъоли танзим ва табдилдиҳии низомҳои гуногунро дар бар мегирад: назариявӣ ва методологӣ. Хусусиятҳои фаъолияти таълимӣ ва маърифатии донишчӯи информатика бояд ба назар гирифта шаванд: фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ ба азхудкунии маводи таълимӣ ва ҳалли мушкилоти таълимӣ нигаронида шудааст; дар рафти татбиқи он консепсияҳои умумии илмӣ ва самтҳои рушд ва омӯзиш азхуд карда мешаванд; қонеъ гардонидани талаботи маърифатии донишомӯзон, он онҳоро ба худшиносӣ ташвиқ мекунад; вобаста ба фаъолияти таълимӣ ва маърифатии ӯ боиси тағйироти руҳӣ ва шахсӣ мегардад. Ба намудҳои асосии фаъолияти таълимӣ ва маърифатии донишчӯи информатика дар низоми ТФ дохил мешаванд: фаъолияти ҷустуҷӯӣ; азхудкунии амалии технологияҳои нав; эҷодиёти коллективӣ; ташкили алоқа; истифодаи порталҳои таълимӣ.

Курсҳои фосолавӣ барои соҳаҳои гуногуни омӯзиш таҳия карда шудаанд, ки аз воситаҳои муосири иттилоотӣ ва иртиботӣ иборатанд. Курс бо маҷмуи лексияҳои умумӣ, корҳои амалӣ ва лабораторӣ, супоришҳо ва тестҳо пешниҳод карда мешавад. Омодасозии донишчӯи информатика татбиқи миқдори зиёди вазифаҳои гуногуни лабораторӣ ва амалиро бо истифода аз технологияҳои муосири иттилоотӣ иртиботӣ дар назар дорад. Барои ҳар як

фанни махсус вазифаҳои гуногуни лабораторӣ ва амалии дараҷаҳои гуногуни мураккабӣ таҳия ва ташаккул ёфтаанд. Он истифодаи намудҳои гуногуни лабораторӣ ва амалиро дар назар дорад. Барои амиқтар омӯхтани фан вазифаҳои иловагии сатҳи мураккабтар таҳия карда шудаанд. Ҳамчунин, тавсияҳо оид ба иҷрои ин вазифаҳо мавҷуданд, рӯйхати адабиёти иловагӣ оварда шудааст. Ин унсури курс барои зинаҳои гуногуни таълими фанни махсус ва зинаҳои гуногуни донишҷӯён пешбинӣ шудааст. Семинари лабораторӣ ҷустуҷӯи мустақилона ва истифодаи адабиёти иловагӣ, эҳтимолан хоричиро дар бар мегирад.

Шарти сеюми педагогӣ самти раванди таълим ба ташаккули малакаҳо дар фаъолияти таҳқиқотӣ, тарроҳӣ ва инноватсионӣ ва баррасии онҳо дар амсилаи педагогӣ мебошад. Фаъолиятҳои таҳқиқотӣ, тарроҳӣ ва инноватсионӣ раванди мураккаби таълимиро дарбар мегиранд, ки ба донишҷӯи информатика имкон медиҳад мустақилиятро дар банақшагири, ташкил ва мониторинги фаъолияти таълимӣ ва маърифатии худ нишон диҳад, ки натиҷаи он эҷоди ҳама гуна иттилоот ва маҳсулоти инноватсионӣ мебошад. Усули лоиҳаҳо ба рушди манфиатҳои маърифатӣ ва эҷодии донишҷӯён, қобилияти мустақилона ташаккул додани дониши онҳо асос ёфтааст. Аҳамияти тарбиявии истифодаи усули лоиҳа дар оmodасозии донишҷӯи информатика дар низоми ТФ дар ягонагии нуктаҳои зерин зоҳир мешавад: тафовут аз рӯи суръат ва ҳаҷми кори донишҷӯён; ба беҳтар шудани инфиродии донишҷӯён, омодагӣ ба зиндагӣ дар ҷомеаи муосир, тадричан одат кардан ба кори мустақилона мусоидат мекунад; рушди истеъдод ва қобилиятҳои инфиродиро ҳавасманд мекунад, фаъолиятро афзоиш медиҳад, ба ҳар як донишҷӯ худбодарӣ медиҳад, барои рафъи маҷмуи ҳолати ӯ, тарс аз ҷавоби нодуруст кумак мекунад; нутқ ва тафаккури шунавандагонро рушд медиҳад; ба шумо таълим медиҳад, ки нуктаи назари худро ҳимоя кунед ва назари каси дигарро эҳтиром кунед, ба шумо масъулият барои амалҳои худ, ба назар гирифтани манфиатҳои одамони дигарро ёд медиҳад ва ба шумо малакаҳои кори гурӯҳӣ медиҳад. Истифодаи усули лоиҳа дар оmodасозии донишҷӯи информатика як раванди ҳадафмандонаест, ки ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати ташкилӣ ба ҳадафҳо ва натиҷаҳои пешбинишуда вобаста аст, ки ба ҳадафҳои омода кардани мутахассисони ҳамаҷониба таъияшуда, ки барои зиндагӣ дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ тағйирёбанда омода мебошанд.

Дар байни лоиҳаҳои фаъолияти таълимӣ намудҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст: таҳқиқот - наздик ба таҳқиқоти илмӣ, ки дорои исботи аҳамият, мавзӯ, объект, вазифаҳо, фарзияҳои таҳқиқот, таъйини усулҳо, манбаъҳои иттилоот, ҷамъбасти натиҷаҳо, ҳулосаҳо, пешниҳоди натиҷаҳо, таҳияи мушкilotи нав; эҷодӣ - надоштани сохтори хуб таъияшуда, натиҷаи ниҳой муҳим аст, аммо натиҷаҳо дар шакли мукаммали хуб андешидашуда ба расмият дароварда мешаванд; иттилоотӣ - ҷамъовариҳои маълумот ва ошно кардани шахсони манфиатдор, таҳлил ва ҷамъбасти далелҳо; аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим - аз ибтидо натиҷаи фаъолияти, ки ба манфиатҳои муштариён нигаронида шудааст, ба таври возеҳ нишон дода шудааст, онҳо тақсими нақшҳои иштирокчиён, нақшаи амалҳо, машварати коршиносонро талаб мекунанд. Фаҳмидани моҳияти истифодаи усули лоиҳа дар оmodасозии донишҷӯи информатика дар донишгоҳ ҳамчун раванд, ба назари мо, барои баланд бардоштани самаранокии таълим аҳамияти калон дорад. Пайдарпайии марҳилаҳои ин равандро пайгирӣ кардан, қонуниятҳои дохилии гузаришро аз як марҳила ба марҳилаи дигар асоснок кардан, нишон додан лозим аст, ки натиҷаи ниҳой - омодагии донишҷӯ ба фаъолияти меҳнатӣ ва иҷтимоии ҷомеаи муосир мебошад.

Шарти чоруми педагогӣ мавҷудияти низоми мониторинги натиҷаҳои фаъолияти тарроҳӣ ва инноватсионӣ дар ҳама марҳилаҳои татбиқи он мебошад. Мудирияти раванди таълим татбиқи назорат ва мониторингро дар бар мегирад, яъне низоми муайяни тафтиши самаранокии фаъолияти он. Назорат ба гирифтани иттилооти оморӣ равона карда шудааст, ки таҳлили он омӯзгор дар фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ тағйироти зарурӣ ворид мекунад. Дар марҳилаҳои гуногуни омӯзиш намудҳои гуногуни назорат истифода мешаванд: пешакӣ, ҷорӣ, мавзӯӣ, ниҳой.

Назорати пешакӣ ба муайян кардани дониш, қобилият ва малакаи донишҷӯён бо мақсади банақшагирии сохтмони минбаъдаи курси ТФ нигаронида шудааст. Назорати

пешакӣ ба ӯ кумак мекунад, ки муайян кунад, ки кадом нуктаҳо бояд таваччуҳи бештарро ҷалб кунанд ва кадом масъалаҳо вақти бештарро талаб мекунанд. Назорати ҷорӣ бо мақсади санҷидани азхудкунии дониши касбии маводи омӯхташуда ва ошкор намудани камбудихо дар дониши донишҷӯён мунтазам гузаронида мешавад. Назорати мавзуй давра ба давра гузаронида мешавад, дар охири таълими мавзӯ ё бахш вазифаи асосӣ ба низом даровардани дониши донишомӯзон мебошад. Ин назорат омодагии донишҷӯёнро ба имтиҳонҳо ва аттестатсияҳои дарпешистода ташаккул медиҳад. Назорати ниҳой дар охири курс гузаронида мешавад. Вазифаи он муайян кардани сатҳи ба даст овардашудаи салоҳияти касбии донишҷӯи информатика ва омодагӣ ба фаъолияти мустақили илмӣ ва амалӣ мебошад. Дар доираи усулҳои педагогии мониторинги сатҳи салоҳиятҳои касбии фаъолияти илмӣ ва амалӣ роҳҳое мавҷуданд, ки бо ёрии онҳо сатҳи омодагии донишҷӯи информатика ба фаъолияти илмӣ ва амалӣ муайян карда мешавад. Усулҳои гуногуни назоратро, ки дар низоми ТФ барои донишҷӯи информатика истифода мешаванд, баррасӣ мекунем. Мушоҳидаи фаъолияти таълимӣ ва маърифатии донишҷӯи информатика. Ҳангоми таълими фосолавӣ, донишҷӯ ва омӯзгор аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ва саривақтӣ ҷудо мешаванд, аз ин рӯ, усулҳои анъанавии педагогии мушоҳида кардани фаъолияти таълимӣ ва маърифатии донишҷӯи информатика бо усулҳои мушоҳидаҳои фосолавӣ иваз карда мешаванд. Низоми таълими фосолавии Moodle ба шумо имкон медиҳад, ки тамоми амалҳои донишҷӯёнро назорат кунед. Омӯзгор мебинад, ки донишҷӯ кай ва кадом маводи таълимиро пайдарпай аз сар гузаронидааст, барои таълими модули мушаххас, иҷрои корҳои санҷишӣ, амалӣ ва лабораторӣ чӣ қадар вақт сарф шудааст, иштибоҳоти содиршударо мебинад ва метавонад фаъолияти таълимии донишомӯзонро ислоҳ кунад.

Санҷиш. Бартарии асосии низоми тестӣ коркарди автоматии натиҷаҳои бадастомада мебошад. Қисми муҳими ТФ ба иҷрои супоришҳои тестӣ асос ёфтааст. Аз ин рӯ, дар низоми ТФ бояд диққати асосӣ ба санҷиши омӯзиш дода шавад. Низоми таълими фосолавии Moodle ба ташкили чандирии низоми тестӣ имкон медиҳад. Санҷишҳоро дар шаклҳои омӯзиш ва мониторинг гузаронидан мумкин аст. Дар ҳолати назорат, шунаванда танҳо пас аз ба итмом расидани санҷиш нишонаи санҷиш ва натиҷаҳои ҳар як вазифаро мебинад ва дар ҳолати тренер метавонад ҳар як вазифаро барои санҷиш фиристад, дар ҳоле ки варианти дурусти иҷрои вазифаро мебинад.

Низоми тестӣ танзимои гуногун дорад, масалан, якчанд кӯшиши гузаштан аз санҷиш дода шуда, муҳлати гузаштани санҷиш муқаррар карда мешавад. Низоми тестӣ дар Moodle намудҳои гуногуни саволҳоро барои баҳодиҳии ҳамаҷонибаи сифати салоҳиятҳои касбии бадастомада истифода мебарад, намудҳои саволҳои тестино баррасӣ мекунад. Интиҳоби чандкарата. Савол якчанд ҷавобҳои имконпазир дорад, ки як ё якчанд дуруст аст. Ин параметр ҳангоми сохтани савол бояд танзим карда шавад.

Мувофиқат. Дар ин ҳолат, муқоисаи унсурҳои ду рӯйхат лозим аст ва рӯйхати дуввум метавонад назар ба аввал унсурҳои бештар дошта бошад. Унсурҳои ҷуфтшуда аз рӯйхати афтанда интиҳоб карда мешаванд.

Дурӯғи ҳақиқӣ. Саволе дода мешавад, ки ба он танҳо дуруст ҷавоб додан мумкин аст ё не.

Ҷавоби кӯтоҳ. Ҳангоми ҷавоб додан шумо бояд калима ё ибораро ворид кунед.

Ададӣ. Ҳангоми ҷавоб додан, шумо бояд рақамро ворид кунед. Ин муфид аст, агар ба шумо лозим аст, ки ҷизе дар ин савол ҳисоб кунед. Иншо. Саволи кушод, ки ҷавоби муфассалро талаб мекунад - бознигарӣ, эссе, гузориш. Ба ин савол муаллим баҳо медиҳад.

Пурсиш. Барои гузаронидани мониторинг ҳангоми ТФ истифодаи анкетаҳои гуногуни таҳиянамудаи омӯзгор қулай аст. Саволнома як воситаи хеле чандир аст, зеро саволҳоро бо роҳҳои гуногун додан мумкин аст. Саволнома барои иҷрои ду вазифа сохта шудааст. Аввал ин ки худ баҳодиҳии донишҷӯ ба дастовардҳои таълимии ӯст. Дуввум таносуби худбаҳодиҳии донишҷӯ ва натиҷаҳои воқеии ӯ аз ҷониби омӯзгор. Худтанзимкунӣ яке аз омилҳои муҳимтаринест, ки фаъолияти мустақили таълимӣ ва маърифатии донишҷӯи информатика дар низоми таълими фосолавиро таъмин мекунад.

Низоми рейтинг. Барои баланд бардоштани ҳавасмандии фаъолияти таълимии донишҷӯи информатика, истифодаи усулҳои гуногуни рейтинг, ки ба ҳавасмандгардонии самаранокии фаъолияти таълимӣ, ташаккул ва нигоҳ доштани ҳавасмандӣ, натиҷаи бадастомада, рушди ҳисси масъулият таъсирбахш аст. Низоми ТФ барои муҳаққиқи информатика ташаккули рейтинги шахсиро ҳамчун вазифаҳои амалии инфиродӣ пешбинӣ мекунад. Қобилияти банақшагирии фаъолияти таълимии худ; малақаҳои чустуҷӯ, чамъоварӣ ва қобилияти истифода аз манбаъҳои гуногуни иттилооти таълимӣ; малақаҳои навиштан, муаррифӣ, истинод ва ташкили маводи таълимӣ; қобилияти арзёбии натиҷаҳо ва худбаҳодиҳӣ дар ҳама марҳилаҳои фаъолияти таълимӣ; қобилияти ҳалли вазифаҳои гузошташуда.

Шарти панҷуми педагогӣ ҳамкорӣ бо шарикони берунӣ ва дохилӣ дар чараёни фаъолияти таҳқиқотӣ, тарроҳӣ ва инноватсионӣ мебошад. Тавре ки аллакай зикр шуд, як донишҷӯи информатика ба муоширати ҳам таълимӣ ва ҳам маърифатӣ, ҳам касбӣ ва тичоратӣ ниёз дорад.

Муошират як раванди мураккаби бисёрҷанбаи сохтан ва рушд додани алоқаҳо байни одамон мебошад, ки бо эҳтиёҷоти муштарак ба вучуд омадаанд ва аз ҷумла мубодилаи иттилоот, таҳияи стратегияи ягонаи ҳамкорӣ. Алоқа се ҷиҳати зуҳури онро дорад: иртиботӣ, интерактивӣ ва даркунанда. Ҷанбаи иртиботии муошират, интиқоли иттилоот тавассути амалҳои шахсе зоҳир мешавад, ки бошуурона ба дарки онҳо аз ҷониби дигар иштирокчиён нигаронида шудааст. Ҷанбаи интерактивии муошират ҳамкориҳои одамон бо якдигар дар раванди муносибатҳои байнишахсӣ мебошад. Ҷанбаи дарки муошират тавассути дарк ва арзёбии объектҳои иҷтимоӣ аз ҷониби одамон зоҳир мешавад. Муоширати корӣ муоширати байнишахсӣ бо мақсади ташкил ва оптимизатсияи ин ё он намуди фаъолияти назариявӣ: истехсолӣ, илмӣ, тичоратӣ, менечмент мебошад. Муоширати кории донишҷӯи информатика бо омӯзгор, мушовири илмӣ, ҷомеаи илмӣ ҷаҳонӣ ва шарикони тичоратӣ амалӣ карда мешавад, воситаҳои татбиқи иртиботи додаҳо инҳоянд: алоқаи телефонӣ; мукотибаи хусусӣ; суҳбати корӣ; семинар ё тренинг; гуфтушунидҳои тичоратӣ. Дар рафти ин алоқаҳо вазифаҳои зерин амалӣ карда мешаванд.

Иттилоотӣ. Муошират бо мақсади ба даст овардани дониши нав ё мубодилаи афкори иштирокчиёни муошират ташкил карда мешавад.

Иртиботӣ (Коммуникатсионӣ). Вазифаи асосӣ таъсиси робитаҳои нав, чустуҷӯи шарикон ва иштирокчиёни нав мебошад.

Назорат. Алоқа байни иштирокчиён барои ҳамоҳангсозии амалҳои муштарак сурат мегирад.

Муаррифӣ. Ҷалби одамони нав ва иштирокчиён бо мақсади таблиғи маҳсулот ё хидмати иттилоотӣ. Донишҷӯи фанни информатика бояд барои гузаронидани гуфтушунидҳои корӣ бо шарикони гуногун омода бошад, аз ин рӯ вай бояд низоми стандартҳои ахлоқӣ ва лексикиро таҳия намояд, то иштирокчиҳои муоширати корӣ моҳиятро дарк кунад ва фикру пешниҳодҳои худро ба таври возеҳ баён кунад. Алоқаҳои муташаккили донишҷӯи информатика ва дигар иштирокчиёни муошират дорои хусусиятҳои зерин мебошанд. Ҳангоми муошират табодули фаъоли иттилоот сурат мегирад, ҳар як паёми гирифташуда дар ташаккули нуқтаи назари мукаммали муоширати корӣ нақши бузург дорад. Муоширати фаъол байни донишҷӯ ва шарик таъсиси фаъолияти муштаракро дар назар дорад. Мубодилаи иттилоот байни иштирокчиёни муошират ба тағйири рафтори ӯ таъсири равонии шарикро дар бар мегирад. Иштирокчиёни муошират бояд аз низоми музокирашудаи рамзгузорӣ ва рамзкушоии иттилоот истифода баранд, танҳо дар ин шароит ба натиҷаҳои баланди кори муштарак ноил шудан мумкин аст. Иштирокчиёни муошират бояд аз ҷиҳати эмотсионалӣ омода бошанд, муошират ба ҳамдигар мусоид бошад, ҳама гуна мушкилоти эмотсионалӣ ва равонӣ метавонад байни иштирокчиён монеа эҷод кунад, ки ба фаъолияти муштарак ҳалал мерасонад.

Ҳамин тарик, як унсури амалӣ кардани малақаҳои муоширати корӣ, ҳамкориҳои донишҷӯён бо шарикони беруна ҳангоми омода кардани донишҷӯи информатика дар низоми

ТФ зарур аст. Дар чараёни корҳои таҳқиқотӣ, тарроҳӣ ва инноватсионӣ, донишҷӯ муоширати касбӣ ва малакаҳои ахлоқиро дар муошират ва гуфтушунидҳои корӣ ташаккул медиҳад ва зарурати донишҷӯи информатика барои худомӯзиро дарк мекунад.

Адабиёт:

1. Саидов, И. Нақши технологияи иттилоотӣ дар таҳсилоти фосилави/И. Саидов//Паёми Пажухишгоҳи рушди маориф.-2020, №1 (29.) -С.161-167
2. Раҳмон, Э. Паёми президенти ҶТ ба Маҷлиси Олии ҶТ/Э.Раҳмон.- «Азия Плюс», 2003.
3. Раҳимов, З.А. Информационные системы в экономике/З.А. Раҳимов.-Душанбе, 2003.
4. Раҳимов, Х. Педагогика (китоби дарсӣ донишҷӯён мактабҳои олии педагогӣ)/Х.Раҳимов, А. Нурув.-Душанбе, Ҳумо, 2007.- 447с.
5. Раҳимов, Х. Педагогика/Х. Раҳимов.-Д.,1997.
6. Роберт, И.В. Современные информационные технологии в образовании/И.В. Роберт.-М.:Школа-Пресс, 1994.- 205с.
7. Салоҳиддинова, Г. Таълими фосилавӣ - омили муҳимми воридшавӣ ба фазои таҳсилоти ҷаҳонӣ/Г. Салоҳиддинова//Паёми Пажухишгоҳи рушди маориф.-Д., 2019.-2019.- №4 (28). - С.104 -107
8. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998.-25с.
9. Сергеев, А.Н. Подготовка будущих учителей информатики к профессиональной деятельности в сетевых сообществах Интернета: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02/А.Н.Сергеев.-СПб.,2010.-42с.
- 10.Симонович, А.А. Практическая информатика/А.А. Симонович.-Москва, 2001.
11. Симонович, С.В. Евсеев Г., Алексеев А. Общая информатика: Учебное пособие/С.В. Симонович, Г. Евсеев, А. Алексеев.-М:АСТ – ПРЕСС,1998.
12. Шарифзода, Ф. Педагогикаи умумӣ/Т.З. Шарифзода, А.М. Мирализода.- Душанбе, «Ирфон»,2012.-560с.

ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАҲСИЛИ ФОСИЛАВӢ ДАР МУҲИТИ ШИДДАТНОКИ ТАЪЛИМӢ (дар мисоли таълими информатика)

Мақола тавсифу баррасии шароитҳои педагогии таҳсили фосилавиरो дар муҳити шиддатноки таълимӣ фаро мегирад.

Ба андешаи муаллиф, донишҷӯӣ донишгоҳе, ки дар муҳити таълимӣ қарор дорад, барои гирифтани донишҳои муосир ниёз дорад. Рушди технологияҳои иттилоотӣ дар ҳама соҳаҳои илм ба тағйирёбии доимии ҳам мазмуни донишҳои таълимӣ ва ҳам ҳуди технологияҳои таълимӣ мусоидат мекунад. Зарур аст, ки низоми динамики таъсис дода шавад, ки ба шумо имкон медиҳад, ки мундариҷа ва технологияи таълим дар донишгоҳро ҳар вақт тағйир диҳед. Чунин низом метавонад низоми таълими фосилавиरो дар асоси истифодаи технологияҳои интернетӣ дар бар гирад.

Муаллиф зикр мекунад, ки таҳлили адабиёти илмӣ ва педагогӣ ва таълими амалияи татбиқи технологияҳои ТФ дар донишгоҳ нишон дод, ки натиҷаи таълими донишҷӯ дар муҳити пуршиддати таълимӣ аз омилҳои гуногун вобаста аст, таъсири бузургтарин ба натиҷаи омӯзиш бевосита аст ва фаъолияти иртиботии (коммуникатсионии) таълимӣ, илмӣ, инноватсионӣ, лоиҳавӣ дар ягонагӣ ва пайваस्ताгӣ зухур мекунанд.

Муоширати фаъол байни донишҷӯ ва шарик таъсиси фаъолияти муштаракро дар назар дорад. Мубодилаи иттилоот байни иштирокчиёни муошират ба тағйири рафтори ӯ таъсири равонии шарикро дар бар мегирад. Иштирокчиёни муошират бояд аз низоми музокирашудаи рамзгузорӣ ва рамзкушоии иттилоот истифода баранд, танҳо дар ин шароит ба натиҷаҳои баланди кори муштарак ноил шудан мумкин аст. Иштирокчиёни муошират бояд аз ҷиҳати эмотсионалӣ омода бошанд, муошират ба ҳамдигар мусоид бошад, ҳама гуна

мушкилоти эмотсионалӣ ва равонӣ метавонад байни иштирокчиён монеа эҷод кунад, ки ба фаъолияти муштарак халал мерасонад.

Дар чамъбаст муаллиф хулоса мекунад, ки як унсури амалӣ кардани малакаҳои муоширати корӣ, ҳамкориҳои донишҷӯён бо шарикони беруна ҳангоми омода кардани донишҷӯи информатика дар низоми ТФ зарур аст. Дар чараёни корҳои таҳқиқотӣ, тарроҳӣ ва инноватсионӣ, донишҷӯ муоширати касбӣ ва малакаҳои ахлоқиро дар муошират ва гуфтушунидҳои корӣ ташаккул медиҳад ва зарурати донишҷӯи информатика барои худомӯзӣ ва худомӯзиро дарк мекунад.

Калидвожаҳо: таҳсили фосилавӣ, шароитҳои педагогӣ, иштирокчиён, муҳити шиддатноки таълимӣ, мушкилоти эҳсосӣ ва равонӣ, муошират, таъсир, тағйироти рафтор, корҳои таҳқиқотӣ, унсури амалӣ, таълими донишҷӯ.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ИНТЕНСИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ (на примере компьютерного образования)

В статье описаны и рассмотрены педагогические условия дистанционного образования в интенсивной образовательной среде.

По мнению автора, студенту вуза, находящемуся в образовательной среде, необходимо приобретать современные знания. Развитие информационных технологий во всех областях науки способствует постоянному изменению как содержания образовательных знаний, так и самих образовательных технологий. Необходимо создать динамичную систему, позволяющую в любой момент изменить содержание и технологию обучения в вузе. К такой системе может относиться система дистанционного образования, основанная на использовании Интернет-технологий.

Автор упоминает, что анализ научно-педагогической литературы и практика преподавания применения ИТ-технологий в вузе показали, что результат обучения студента в интенсивной образовательной среде зависит от различных факторов, наибольшее влияние на результат оказывают обучение, носящее непосредственный характер, а образовательная коммуникативная деятельность, научная, инновационная, проектная выступает в единстве и непрерывности. Активное общение ученика и партнера предполагает налаживание совместной деятельности. Обмен информацией между участниками общения включает психологическое воздействие партнера на изменение его поведения. Участники коммуникации должны использовать согласованную систему шифрования и дешифрования информации, только в этих условиях можно добиться высоких результатов совместной работы. Участники общения должны быть эмоционально готовы, общение должно быть взаимовыгодным, любые эмоциональные и психологические проблемы могут создавать между участниками барьеры, затрудняющие совместную деятельность.

Подводя итоги, автор приходит к выводу, что при подготовке студента-информатора в ИТ-системе необходим элемент отработки коммуникативных навыков, сотрудничества студентов с внешними партнерами. В процессе исследовательской, проектной и инновационной работы студент развивает профессиональные коммуникативные и этические навыки ведения общения и рабочих переговоров, понимает потребность студента-информатиста в самообучении.

Ключевые слова: дистанционное образование, педагогические условия, участники, интенсивная образовательная среда, эмоционально -психологические проблемы, общение, влияние, изменения поведения, исследовательская работа, практический элемент, обучение студентов.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DISTANCE LEARNING IN AN INTENSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT (using the example of computer education)

The article describes and discusses the pedagogical conditions of distance education in an intensive educational environment.

According to the author, a university student in an educational environment needs to acquire modern knowledge. The development of information technologies in all areas of science contributes to constant changes in both the content of educational knowledge and educational technologies themselves. It is necessary to create a dynamic system that allows you to change the content and technology of education at a university at any time. Such a system may include a distance education system based on the use of Internet technologies.

The author mentions that the analysis of scientific and pedagogical literature and the practice of teaching the use of IT technologies at a university have shown that the result of a student's learning in an intensive educational environment depends on various factors, the greatest influence on the result is exerted by direct learning, and educational communication activities, scientific, innovative, design acts in unity and continuity. Active communication between the student and the partner presupposes the establishment of joint activities. The exchange of information between participants in communication includes the psychological impact of the partner on changing his behavior. Communication participants must use an agreed upon system of encryption and decryption of information; only under these conditions can high results of joint work be achieved. Participants in communication must be emotionally prepared, communication must be mutually beneficial, any emotional and psychological problems can create barriers between participants that make joint activities difficult.

Summing up, the author comes to the conclusion that when preparing a student informant in an IT system, an element of developing communication skills and cooperation between students and external partners is necessary. In the process of research, design and innovation work, the student develops professional communication and ethical skills in communication and work negotiations, and understands the need of a computer science student for self-study.

Key words: distance education, pedagogical conditions, participants, intensive educational environment, emotional and psychological problems, communication, influence, behavior changes, research work, practical element, student teaching.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ашурова Саодат Муродалиевна - унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҚТ, ш. Кӯлоб, к. С.Сафаров-16. Тел.: 987222124.

Сведения об авторе: Ашурова Саодат Муродалиевна - соискатель Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г.Куляб, ул. С.Сафарова-16. Тел.: 987222124.

Information about the author: Ashurova Saodat Murodalievna - applicant Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, RT, Kulob, S.Safarov st.-16. Tel.: 987222124.

ТДУ:01+01+36.0 (2-тоҷ)

ТКТ:70+72+71 (2-тоҷ)

Ю - 36

КОНСЕПСИЯ ВА ПРИНЦИПҲОИ ТАҲДИДҲОИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ

Гулова М.Т., н.и.ф – м., дотсент, Юнусова Ш.А., ассистент
МДТ «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав»

Имрӯз зиёда аз 100 мавқеъ ва намуди таҳдидҳо ба системаҳои иттилоотӣ вучуд доранд. Муҳим он аст, ки ҳама хатарҳоро бо истифода аз усулҳои гуногуни таҳлил намоем. «Таҳдиди иттилоотӣ ин таъсир ё таъсири эҳтимолий ба системаи автоматикунонидашуда бо зарари минбаъда ба ниёзҳои касе мебошад» [3, с. 126]. Дар асоси

нишондихандаҳои таҳлилшуда ва тафсилоти онҳо мумкин аст, ки дар фазои иттилоотӣ системаи ҳифзи салоҳиятнок аз таҳдидҳо сохта шавад.

Таъмин ва дастгирии амнияти иттилоотӣ маҷмуи чораҳои гуногунро дар бар мегирад, ки дастрасии беиҷозат аз ҷониби шахсони сеюмро пешгирӣ, назорат ва бартараф мекунад. Тадбирҳои амнияти иттилоотӣ инчунин, метавонад ба муҳофизат аз осеб, таҳриф, маҳкамшавӣ ё нусхабардории иттилоот нигаронида шуда бошад. «Муҳим аст, ки ҳама вазифаҳо дар як вақт ҳал карда шаванд, танҳо он вақт ҳифзи пурра ва бозътимод таъмин карда мешавад. Мансубҳои асосӣ дар бораи ҳифзи иттилоот махсусан хангоми ҳақерӣ ё дуздӣ бо таҳрифи иттилоот боиси як қатор оқибатҳои вазнин ва хисороти молиявӣ мегардад» [1, с. 79].

Дастрасии беиҷозат яке аз усулҳои маъмултарикини ҷиноятҳои компютерӣ мебошад. Яъне шахсе, ки ба маълумоти шахс дастрасии беиҷозат медиҳад, қоидаҳои дар сиёсати амният муқарраршударо вайрон мекунад. Бо чунин дастрасӣ, онҳо ошкоро аз хатогҳои низоми амният истифода мекунанд ва ба асли иттилоот ворид мешаванд. «Танзимоти нодуруст ва танзимоти усулҳои амниятӣ инчунин, имкони дастрасии беиҷозатро зиёд мекунад» [2, с. 49]. Дастрасӣ ва таҳдид ба амнияти иттилоотӣ ҳам бо усулҳои маҳаллӣ ва ҳам тавассути насби махсуси сахтафзор амалӣ карда мешавад.

«Бо дастрасӣ, қаллобон метавонанд, ки на танҳо ба иттилоот дастрасӣ пайдо кунанд ва онро нусхабардорӣ намоянд, балки дар он тағйирот ворид карда, маълумотро нест кунанд» [5, с. 6].

Камбудихои асосӣ дар соҳаи амнияти системаҳои иттилоотӣ (СИ) бо омилҳои зерин алоқаманданд:

–нормативии платформаи нармафзор ва сахтафзор;
–характеристикаҳои гуногуни сохтори системаҳои автоматикунонидашуда дар ҷараёни иттилоот;

–ноқисии як қисми равандҳои кори системаҳо;
–нодурустии протоколҳо ва интерфейсҳои алоқа;
–шароити душвори кор ва ҷойгиршавии маълумот.

«Аксар вақт, манбаъҳои таҳдид бо мақсади ба даст овардани фоидаи ғайриқонунӣ аз ҳисоби зарар ба иттилоот оғоз карда мешаванд» [4, с. 136]. Аммо, эҳтимол дорад, ки таҳдидҳо аз сабаби дараҷаи нокифояи муҳофизат ва таъсири оммавии омилҳои таҳдидкунанда тасодуфан рух диҳанд, яъне омилҳои гуногуни тасодуфӣ низ вучуд доранд.

«**Амнияти иттилоотӣ**» ба маънои васеъ, маҷмуи воситаҳои ҳифзи иттилоот аз таъсири тасодуфӣ ё қасдан мебошад. Новобаста аз он, ки таъсир ба чӣ асос ёфтааст: омилҳои табиӣ ё сабабҳои сунъӣ, вале дар натиҷа соҳиби иттилоот зарар мебинад» [5, с. 15].

«Таҳдидҳо ба амнияти иттилоотӣ на худашон, балки тавассути ҳамкориҳои эҳтимолӣ бо пайвандҳои заифтарини системаи амният, яъне тавассути омилҳои осебпазирӣ зоҳир мешаванд. Таҳдид боиси вайрон шудани системаҳо дар объекти мушаххаси мизбон мегардад» [4, с. 137].

Тақсимоти осебпазирӣ ба синфҳо вучуд дорад, онҳо метавонанд:

–ҳадаф;
–тасодуфӣ;
–субъективӣ бошанд.

«Агар истифодабаранда таъсири осебпазирӣро бартараф кунад ё ҳадди аққал кам кунад, он гоҳ метавонад аз таҳдиди пурраи системаи ниғаҳдории иттилоот дурӣ ҷӯяд. Норасоии объективӣ, ин навъ бевосита аз тарҳи техникаи таҷҳизот дар иншооте, ки ба муҳофизат ниёз дорад ва хусусиятҳои он вобаста аст» [1, с. 45]. Аз ин омилҳо қисман бартараф кардани онҳо бо истифода аз техникаи муҳандисӣ бо **роҳҳои зерин** ба даст оварда мешавад:

Вобаста ба воситаҳои техникаи радиатсионӣ:

–техникаи электромагнитӣ;

–имконоти садой;

–электрикӣ.

Фаъл карда шуд:

–нармафзори зараровар;

–насби таҷҳизот.

Онҳое, ки аз рӯи хусусиятҳои объекти таҳти ҳимоя офарида шудаанд:

–ҷойгиршавии объект;

–ташкили каналҳои мубодилаи ахбор.

Онҳое, ки аз хусусиятҳои унсурҳои интиқолдиҳанда вобастаанд:

–қисмҳои дорой таҷҳизоти электроакустикӣ;

–таъсири майдони электромагнитӣ;

–осебпазирии тасодуфӣ.

«Ин омилҳо ба ҳолатҳои ғайриҷашмдошт ва хусусиятҳои экологии муҳити иттилоотӣ вобастаанд. Пешгуии онҳо дар фазои иттилоотӣ қариб ғайриимкон аст, аммо барои зуд баргараф кардани онҳо омода будан муҳим аст» [2, с. 47].

Инчунин, таҳдиди амнияти иттилоотӣ вучуд дорад, ки пинҳон буда махфияти маълумотро вайрон мекунад. Ҳама маълумотро шахси сеюм, яъне шахси бегона, ки ҳуқуқи дастрасӣ надорад, мегирад. Вайрон кардани махфияти иттилоот ҳамеша ҳангоми ба даст овардани дастрасии беиҷозат ба система руҳ медиҳад. Ҳамлаҳои киберӣ ва таҳдидҳои амнияти дар даврони кунунии мо хатарноктар шуданд, зеро усулҳои ҳакерӣ инкишоф ёфтаанд ва ҳакерҳо усулҳои худро барои ворид шудан ба системаҳои иттилоотӣ зиёд кардаанд. Бо дарназардошти ин хатар амнияти иттилоотӣ ба як зарурати таъхирнопазир табдил ёфтааст, ки технология дар сурати мавҷуд набудани ин илм зинда монда наметавонад. Амнияти иттилоотӣ илмест, ки ба ҳифзи иттилоот ва таъмини беҳатарии он аз ҳар гуна хатаре, ки метавонад боиси харобкорӣ ё нобудшавии он гардад [11, с. 75]. Дар ин мақола мо бо мафҳуми амнияти иттилоотӣ шинос мешавем ва се принсипи амнияти иттилоотиро муфассал меомӯзем. Инчунин, тафовути амнияти иттилоотӣ ва киберамниятро шарҳ медиҳем. Баъд аз он мо баъзе иштибоҳҳоро дар бораи амнияти иттилоотӣ ва таҳдидҳои он барои ҳифзи амнияти иттилоотӣ тавсия медиҳем.

Илми амнияти иттилоотӣ чист? Илми амнияти иттилоотӣ илмест, ки бо омӯзиши усулҳо ва воситаҳои ҳифзи иттилоот дар ҳар ҷое, ки он аз ҳама таҳдидҳои дохилӣ ва хоричӣ вучуд дорад, машғул аст. Амнияти иттилоотӣ инчунин ҳамчун «илме, ки барои таъмини ҳифзи иттилоот аз хатарҳои, ки ба он таҳдид мекунад ё монеае, ки аз ҳамлаҳо ба он пешгирӣ мекунад, тавассути пешниҳоди абзорҳо ва воситаҳои зарурӣ барои ҳифзи иттилоот аз хатарҳои дохилӣ ё беруна» маълум аст. Коршиноси амнияти иттилоотӣ системаро тавассути ошкор кардани камбудҳои ва нуқсонҳо дар он муҳофизат мекунад [9, с. 216]. Ин тавассути санҷиши воридшавӣ дар он анҷом дода мешавад ва дар он ҳамон усулҳо ва воситаҳои, ки ҳамлагарон барои ворид шудан ба ин система истифода мебаранд.

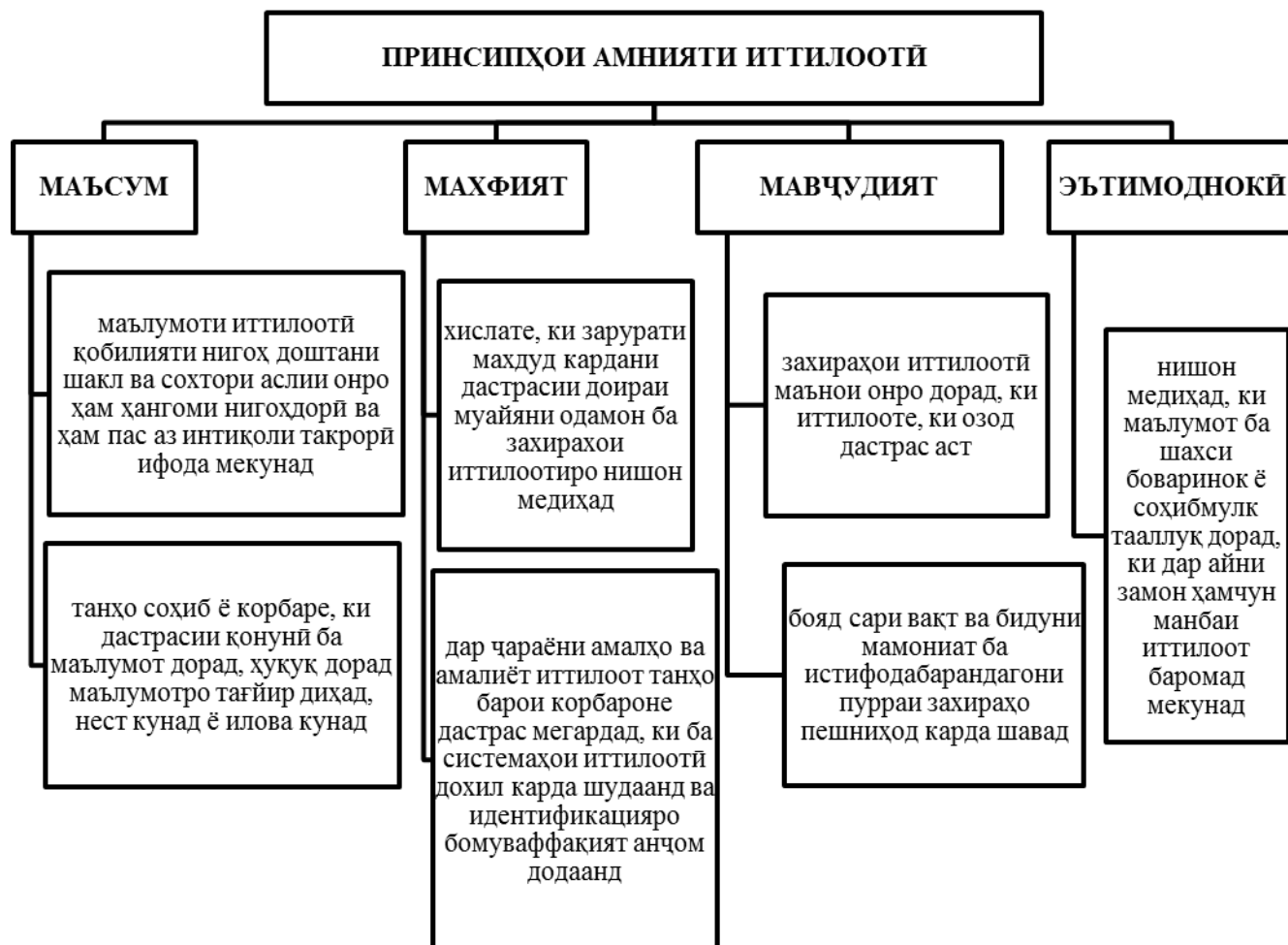
Чаро истифодабаранда бояд амнияти иттилоотиро омӯзад? Бо афзоиши хатарҳои Интернет ва афзоиши таҳдидҳои амният, коршиносони амнияти иттилоотӣ ба ҷойҳои серталаб табдил ёфтанд. Новобаста аз он ки истифодабаранда корбари оддии дастгоҳҳои иттилоотӣ ҳастанд, ё соҳиби ширкат, муассиса, омӯзиши амнияти иттилоотӣ барои истифодабаранда як зарурати фаврӣ аст, зеро дастгоҳҳои истифодабаранда ҳамеша аз амалиёти ҳакерӣ осебпазиранд ва махфияти истифодабаранда ҳамеша зери хатари вайроншавӣ қарор дорад [10, с. 111]. Амнияти иттилоот ба истифодабаранда имкон медиҳад, ки намудҳои ҳамлаҳои электрониро, ки истифодабаранда дучори он мешаванд, бидонад ва инчунин бидонад, ки чӣ тавр ба онҳо муқобилат кунад.

Принсипҳои амнияти иттилоотӣ. – Амнияти иттилоот бар се принсипи асосӣ асос ёфтааст ва бидуни яке аз ин принсипҳо мо наметавонем дар бораи чизе, ки амнияти иттилоотӣ ном дорад, ҳарф занем.

Принсипҳои инҳоянд:

- Принципи махфият (privacy);
- Принципи бехатарӣ (safety);
- Принципи мавҷудият (existence).

Ин принципҳо бо калимаи PSE ихтисор карда мешаванд, ки се ҳарфи аввали номи ҳар як принцип дар забони англисӣ мебошад [7, с. 243]. Занҷири мантиқии табдили иттилоот, ки бо истифода аз амсиласозӣ сохта шудааст, ба воситаи расми 1 оварда мешавад.

Расми 1. – Амсилаи маълумоти ҳифзи иттилоот

Принципи махфият ҳадафи он аст, ки иттилоот танҳо ба шахсоне дастрас ва намоён гардад, ки ба он ҳуқуқ доранд ва онро аз ҳар як тарафе, ки барои дидани он иҷозат надоранд, нигоҳ доранд. Ҷосусӣ ва гирифтани маълумот бе огоҳии соҳиби он вайронкунии принципи махфият мебошад.

Принципи яқпорчагӣ ё бехатарӣ принципест, ки барои ҳифзи иттилоот аз ҳама гуна тағйирот ё тағйирот аз ҷониби ашхосе, ки ба ин ваколат надоранд, мебошад. Масалан, вақте ки вируси муайян ба дастгоҳ сироят мекунад ва файлҳоро тағйир медиҳад, ин вайрон кардани принципи бехатарӣ мебошад.

Принципи мавҷудият принципест, ки ҳадафи он дастрас кардани иттилоот ба одамоне мебошад, ки дар вақти дилхоҳ иҷозати дастрасӣ ба он доранд. Фарқи байни амнияти иттилоотӣ ва киберамният, ки бисёре аз одамон истилоҳи амнияти иттилоотиро бо истилоҳи киберамният омехта мекунанд ва онҳоро дар ду истилоҳ истифода мекунанд фикр мекунанд, ки он як маъноро нишон медиҳанд. Дарвоқеъ амнияти иттилоотӣ ва киберамният як маъно надоранд. Амнияти иттилоотӣ мафҳуми умумӣ ва амнияти киберӣ мафҳуми мушаххас аст. Ба ибораи дигар, амнияти киберӣ як шоха ё ҷузъи амнияти иттилоотист [9, с. 123]. Амнияти

иттилоотӣ илмест, ки ба амнияти иттилоот новобаста аз шакли он, хоҳ рақамӣ ва хоҳ ғайрирақамӣ машғул аст ва кӯшиш мекунад, ки ин иттилоотро аз ҳама таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷӣ муҳофизат кунад. Баръакси киберамният, ки барои ҳифзи иттилооти рақамии тавассути Интернет пахншуда ва ҳифзи ҳама дастгоҳҳо ва шабакаҳои, ки ин маълумотро дар бар мегиранд, нигаронида шудааст.

Амнияти иттилоотӣ яке аз илмҳои, ки дар даврони имрӯза мо ба илме табдил ёфтааст, ки ҳеҷ гоҳ аз он даст кашидан мумкин нест. Технология ва коммуникатсия имрӯз вобаста аз ин илм шудааст. Амнияти иттилоотӣ кӯшиш мекунад, ки иттилоотро аз ҳама гуна таҳдидҳои муҳофизат кунад ва ба принципҳои махфият, яқпорчагӣ ва дастрасӣ асос меёбад. Киберамният аз амнияти иттилоотӣ фарқ мекунад, зеро он илмест, ки танҳо ба ҳифзи иттилооти рақамӣ алаҳусус аз таҳдидҳои беруна ба иттилоот машғул аст. Амнияти иттилоот ҳамеша аз ҷониби як гурӯҳи ҳамлаҳо, ки ба тамоми иттилоот таъсири манфӣ мерасонанд, аз ҷумла ҳамлаҳои рад кардани хидмат, ҷосусӣ ва маълумоти бардурӯғ таҳдид мекунанд [8, с. 210]. Барои нигоҳ доштани яқпорчагии иттилоот, як қатор чораҳои эҳтиётӣ мавҷуданд, ки бояд андешида шаванд, ба монанди насб кардани антивирусҳо ва деворҳо, омӯзонидани корбарон дар бораи хатарҳои муҳандисии маълумот пайдо намудамоянд.

Барномаҳои зараровар дар асоси амалҳо:

1. ***Adware:*** Adware комилан зараровар нест, аммо он махфияти корбаронро вайрон мекунад, зеро он таблиғҳоро дар мизи кории компютер ё дар дохили барномаҳои инфиродӣ намоиш медиҳад ва ба нармафзори ройгон истифодашаванда замима мешавад ва аз ин рӯ манбаи асосии даромади ҷунин таҳиягарон мебошад. Онҳо манфиатҳои истифодабарандаро назорат мекунанд ва таблиғоти мувофиқро намоиш медиҳанд ва ҳамлакунанда метавонад дастурҳоро дар бар гирад [1, с. 76]. Зангҳои зараровар дар дохили барномаи Adware метавонад фаъолияти системаи истифодабарандаро назорат кунад ва ҳамзамон дастгоҳи истифодабарандаро зеро хатар гузорад.

2. ***Барномаи ҷосусӣ:*** Ин барномаест, ки фаъолиятҳои истифодабарандаро дар компютер назорат мекунад ва маълумоти ҷамъовардашударо ба шахси манфиатдор ошкор мекунад. Барномаҳои ҷосусӣ одатан аз ҷониби аспҳои троянӣ, вирусҳо ё кирмҳо партофта мешаванд. Вақте ки онҳо афтоданд, дарҳол худашон насб мешаванд ва хомӯш мешинанд, то аз онҳо канорагирӣ кунанд. ***KEYLOGGER*** яке аз намунаҳои маълумтарини нармафзори ҷосусӣ мебошад [6, с. 102]. Ҷосусӣ вазифаи асосии нармафзори ***keylogger*** ин сабт кардани клавишҳои корбар бо тамғаи вақт ва ба ин васила ба даст овардани маълумоти ҷолиб ба монанди номи корбар, паролҳо, тафсилоти корти кредитӣ ва ғайра мебошад.

3. ***Барномаи Ransomware:*** Ин як навъи нармафзори зарароварест, ки файлҳои истифодабарандаро рамзгузори мекунад ё компютери истифодабарандаро маҳкам мекунад ва онро қисман ё комилан дастнорас месозад.

4. ***Scareware:*** Худро ҳамчун асбобе барои таъмири системаи истифодабаранда муаррифӣ мекунад, аммо вақте ки барнома иҷро мешавад, он ба системаи истифодабаранда сироят пахн намуда, онро комилан нест мекунад. Барнома паёмеро нишон медиҳад, ки истифодабарандаро таҳдид намуда, мачбур мекунад, ки ягон амале анҷом диҳед, ба монанди пардохти пулӣ барои таъмири системаи истифодабаранда.

5. ***Руткитҳо:*** Барои дастрасӣ ба имтиёзҳои маъмури дар системаи корбар тарҳрезӣ шудааст. Ҳангоме ки дастрасии реша ба даст меояд, истисморкунанда метавонад ҳама чизро аз дузидани файлҳои хусусӣ то маълумоти хусусӣ анҷом диҳад.

6. ***Zombies:*** Онҳо шабех ба нармафзори ҷосусӣ кор мекунанд, аммо онҳо ҷосусӣ ва дуздии маълумот намекунанд, балки мунтазири фармони ҳакерҳо мебошанд.

Ҳамлаҳои насли кӯҳна, ки имрӯзҳо низ ҳар сол пеш мераванд:

– ***дуздии моликияти зеҳнӣ:*** маънои вайрон кардани ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ, аз қабилӣ ҳуқуқи муаллифӣ, патентҳо ва ғ.

– ***дуздии шахсият:*** Ин маънои амал кардан бо шахси дигар барои ба даст овардани маълумоти шахсӣ ё дастрасӣ ба маълумоти ҳаётан муҳимми дорои онҳо, аз қабилӣ дастрасӣ

ба компютери касе ё ҳисоби шабакаҳои иҷтимоӣ тавассути ворид шудан ба ҳисоб бо истифода аз маълумоти шахсии онҳо мебошад [5, с. 13].

– **дуздии таҷҳизот ва иттилоот:** Дар ин рӯзҳо аз сабаби хусусияти дастгоҳҳои мобилӣ ва афзоиши қобилияти иттилоотӣ зиёд мешавад.

– **вандализм:** маънои нобуд кардани вебсайти ширкат барои аз даст додани эътимоди муштариёни он.

– **талаботи иттилоотӣ:** яъне дуздии амволи ширкат ё иттилоот барои гирифтани пардохт бар ивази он. Масалан, нармафзори **ransomware** метавонад файлҳои қурбониёноро маҳкам карда, онҳоро дастнорас гардонад ва қурбониро маҷбур кунад, ки маблағи онро пардохт кунад ва танҳо пас аз анҷоми пардохт ба онҳо файлҳои ҷабрдида кушода мешавад.

Бисёр таҳдидҳои дигар вучуд доранд. Дар зер тавсифи мухтасари ин таҳдидҳои насли нав оварда шудааст:

– **Технологияҳои дорои амнияти заиф:** Бо пешрафти технологӣ ҳар рӯз як гачети нав дар бозор бароварда мешавад, аммо ками онҳо комилан муҳофизат карда шудаанд ва принципҳои амнияти иттилоотиро риоя мекунанд [8, с.145]. Азбаски бозор хеле рақобатпазир аст, омили амният ба хатар дучор шудааст. дастгоҳро замонавӣ гардонад ва ин боиси дуздидани маълумот ва маълумот аз дастгоҳҳо мегардад.

– **Ҳамлаҳои шабакаҳои иҷтимоӣ:** Дар ин самт киберчинояткор як гурӯҳи вебсайтҳоеро, ки аз ҷониби афроди як созмони мушаххас дидан кардаанд, бо мақсади дуздии маълумот муайян ва сироят мекунанд.

– **Зарароварандаи мобилӣ:** Маводе ҳаст, ки ҳангоми пайваستшавӣ ба интернет хатари амниятӣ вучуд дорад ва ин ба телефонҳои мобилӣ дахл дорад, ки барномаҳои бозӣ барои ҷалби муштариён барои зеркашии бозӣ тарҳрезӣ шудаанд ва онҳо нохоста дар дохили он нармафзор ё вирусҳо насб мекунанд.

– **Нармафзори кӯҳнашудаи амният:** Бо таҳдидҳои нав ҳар рӯз ба вучуд меоянд, навсозии нармафзори амниятӣ шартӣ ҳатмӣ барои муҳити комилан беҳатар аст.

– **Маълумоти ширкат дар бораи дастгоҳҳои шахсӣ:** Дар ин рӯзҳо ҳар як созмон ба қоидаҳои **BYOD** риоя мекунад ва **BYOD** маънои онро дорад, ки дастгоҳи шахсии худро ба мисли ноутбукҳо ва планшетҳо ба ҷои кор биёред ва маълум аст, ки **BYOD** ба амнияти додаҳо таҳдиди ҷиддӣ дорад.

– **Муҳандисии иҷтимоӣ:** Ин санъати муомила бо одамон аст, то онҳо аз маълумоти махфӣ худ, аз қабилӣ реквизитҳои суратҳисоби бонкӣ, парол ва ғайра даст кашанд. Ин чинояткорон метавонанд истифодабарандаро фиреб диҳанд, ки маълумоти махфӣ ва махфияти истифодабарандаро пешниҳод кунанд, то боварии истифодабарандаро ба даст оранд. Дастрасӣ ба компютери истифодабаранда барои насб кардани як барномаи зараровар, ки ба онҳо назорати компютери истифодабарандаро медиҳад [1, с. 56]. Масалан, почтаи электронӣ ё паёми дӯсти истифодабаранда, ки шояд дӯсти истифодабаранда нафиристода бошад, чинояткор метавонад ба дастгоҳи дӯстони истифодабаранда дастрасӣ пайдо кунад ва сипас тавассути дастрасӣ ба рӯйхати тамос ё метавонад почтаи электронӣ ва паёми сироятшударо ба ҳамаи муҳотибон фиристад ва азбаски паём (почтаи электронӣ) аз шахси маълум аст, гиранда албатта истинод ё замимаи паёмро тасдиқ мекунад ва ба ин васила нохост компютерро сироят мекунад.

Аз ин ҷиҳат барномасозони ҷаҳон ҳамеша дар ҷустуҷӯи роҳу усулҳои ҳифзи иттилооти шабакавӣ, шахсӣ ва конфиденсиалӣ буда, бо ин роҳ амнияти давлат, ҷомеа ва шахсро зери ҳимояи методҳои барномавии ҳифз аз таҳдидҳои иттилоотӣ барномавӣ қарор додан меҷӯянд. Чун мо дар ҷаҳони омезиш (глобализатсия)-и иттилоотӣ қарор дорем ва ҳар лаҳзаи мо бо хабаргирии иттилооти умумидастрасӣ (Интернетӣ) мегузарад ва хоҳ-нохоҳ иттилооти қабулнамудаи гуногуннамуд ба ҳар яки мо таъсири мусбӣ ва манфӣ дошта метавонад. Оид ба ҳосиятҳои иттилоот ва таъсири гуногуни он мо дар мақолаамон бо номи «Иттилоот ва шаклҳои пешниҳоди он» аз ҷумла қайд кардаем: «...иттилоот на фақат воситаи таъмини самти таълим, иқтисодиёт ва иҷтимоиёти инсон аст, он инчунин воситаи дарки

ғаразнокӣ шуда метавонад. Ғараз гирифтани нодуруст фаҳмидан, боиси кина миёни иттилоотдиҳандагон ва иттилоотгирандагон мегардад» [6, с. 98].

Роҳҳои ташкили таъмини амнияти иттилоотӣ ва ҳимояи маълумоти шахсию конфиденсиалӣ вучуд доранд, ки аз ҷумла инҳоянд:

- созиши барномаҳои боэътимоди системавӣ;
- созиши роҳҳои боэътимоди кодиронии системаҳои иттилоотӣ-шабакавӣ;
- зиддивирӯсҳо;
- омӯзиш дар ҳисси ватандӯстӣ ва инсондӯстӣ;
- омӯзиши доноии истифодабарӣ аз системаҳои гуногуни иттилоотӣ;
- омӯзиши амиқи мафҳумҳои амнияти иттилоотӣ, ҳимояи маълумоти шабакавӣ ва кодгузории системавӣ;
- тарбияи ахлоқӣ-маънавии шахс ва ҷомеа дар шинохти ғалат ва ҳолатҳои тасодуфӣи системаҳои иҷтимоӣ;
- таҳсилоти мушаххаси умумӣ ва олиӣ касбӣ;
- омодагӣ ба ҳимояи иттилооти шахсӣ ва амсоли инҳо.

Хулоса, пеш аз ҳама шахс бояд таълиму тарбияи хуб дошта бошад, то иттилооти ғаразнок бар ӯ асар накунад ва баҳри шахсикунонии иттилооти шахси дигар талош надошта бошад. Ин шартӣ оммавии ҳифзи иттилоот аст, ки омили амнияти иттилоотӣ аввалия ба ҳисоб меравад. Маданияти иттилоотӣ омӯзгорони информатика ва технологияҳои иттилоотӣ баҳри тарбияи ахлоқии аҳли ҷомеа барои муваффақ шудан ба амнияти иттилоотӣ нуктаи муҳим ва асосӣ мебошад.

Адабиёт:

1. Гатчин Ю.А., Сухостат В.В. Теория информационной безопасности и методология защиты информации. – СПб.: СПбГУ ИТМО, 2010. – 98 с.
2. Гулова М.Т., Ҳақимов А.М. Ибрагимов О.К., Маматкулов У.Н. Методикаи таълими информатика // М.Т. Гулова, А.М. Ҳақимов, О.К. Ибрагимов, У.Н. Маматкулов / Дастури таълимию методӣ. Бохтар, 2022. – 103 с.
3. Гулова М.Т., Ҳақимов А.М., Ғаюров М.Т. Асосҳои технологияҳои информатсионӣ телекоммуникатсионӣ (китоби дарсӣ). – Бохтар, 2020. – 194 с.
4. Гулова, М.Т., Маматкулов, У.Н. Мақсад ва вазифаҳои компютеркунонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.Т. Гулова, У.Н. Маматкулов / Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Масоили мубрами математика ва таълими он» бахшида ба бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (2020-2040) ва 70-солагии Корманди шоистаи Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор А.Э. Сатторов. – Бохтар, 2020. – С. 136-137.
5. Ершов, А. П. Школьная информатика концепции, состояние, перспективы: Преамбула к ретроспективной публикации [Текст] / А.П. Ершов, Г.А. Звенигородский, Ю.А. Первин // Информатика и образование. – Москва, 1995. – С. 3-20.
6. Комиля, А. Ш. Методикаи иҷрои амалҳои арифметикӣ дар системаҳои ҳисоби мавқеӣ [Матн] / А.Ш. Комиля, Ш.Х. Тағоев, Б.Ф. Файзализода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2019. – № 1-4 (68). – С. 97-104. – ISSN 2663-5534.
7. Комилиён, Ф. С. Информатика ва технологияҳои иттилоотӣ [Матн] / Ф.С. Комилиён – Душанбе: ҶДММ «Душанбе принт», 2016. – 480 с.
8. Комилиён, Ф. С. Информатика. Қисми I. Китоби дарси барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олиӣ касбӣ [Матн] / Ф.С. Комилиён – Душанбе: «Донишвар», 2019. – 386 с.
9. Макаренко С.И. Информационная безопасность: учебное пособие для студентов вузов – Ставрополь: СФ МГГУ им. М.А. Шолохова, 2009 – 372 с.
10. Мирзоев, Ҷ. Х. Асосҳои педагогии ташхис ва арзёбии натиҷаҳои салоҳиятнокии таълими технологияи иттилоотӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ [Матн] / Ҷ.Х.

Мирзоев, Б.Ф. Файзализода // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – 2020. – № 2 (35). – С. 108-117. – ISSN 2222-9809.

11. Юнусова Ш.А., Гулова М.Т. Иттилоот ва шаклҳои пешниҳоди он / Сборник статей XIV Международной научно-практической конференции. – Петрозаводск, 2023. – С. 74-79.

КОНСЕПСИЯ ВА ПРИНЦИПҲОИ ТАҲДИДҲОИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ

Дар мақолаи мазкур концепсия ва принципҳои амнияти иттилоотӣ баён гардида, роҳҳои пешгирӣ аз ғаразҳо ва таҳдидҳои шабакавӣ пешниҳод ва асоснок карда мешавад. Таҳдидҳо ба амнияти иттилоотӣ метавонанд дар сатҳи дидаю дониста хангоми интиқоли маълумот ба амал оянд. Ин ба системаҳои телекоммуникатсионӣ ва шабакаҳои иттилоотӣ дахл дорад. Қайд карда мешавад, ки вайронкунии барқасдона набояд бо тағйироти иҷозатдодашудаи иттилоот омехта карда шавад. Вайронкунӣ боиси шикастани система ё пурра нест кардани маълумот мегардад.

Калидвожаҳо: Системаҳои иттилоотӣ, барномаҳои системавӣ, таҳдидҳои иттилоотӣ, амнияти иттилоотӣ, ҳимояи иттилоот, махфияти маълумот, дастрасии беиҷозат, маданияти иттилоотӣ.

ПОНЯТИЕ И ПРИНЦИПЫ УГРОЗ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В данной статье описаны понятие и принципы информационной безопасности, а также представлены и обоснованы способы избежать предвзятости и сетевых угроз. Угрозы информационной безопасности могут возникать на преднамеренном уровне при передаче данных. Это касается телекоммуникационных и информационных сетей. Следует отметить, что умышленное вмешательство не следует путать с несанкционированным изменением информации. Нарушение приведет к сбою системы или полной потере данных.

Ключевые слова. информационные системы, системные программы, информационные угрозы, информационная безопасность, защита информации, конфиденциальность данных, несанкционированный доступ, информационная культура.

CONCEPT AND PRINCIPLES OF INFORMATION SECURITY THREATS

This article describes the concept and principles of information security, and also presents and justifies ways to avoid bias and online threats. Information security threats can occur at an intentional level during data transmission. This applies to telecommunication systems and information networks. It should be noted that intentional interference should not be confused with unauthorized modification of information. Violation will result in system crash or complete loss of data. It is noted that the main factors of information protection include public education.

Keywords. Information systems, system programs, information threats, information security, information protection, data confidentiality, unauthorized access, information culture.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулова Маърифат Табаровна, номзади илмҳои физика ва математика, дотсенти кафедраи САКА ва ША, ДДБ ба номи Носири Хусрав. Тел.: 888 55 53 95.

Юнусова Шахло Аюбовна, омӯзгори кафедраи ТИ ва МТИ, ДДБ ба номи Носири Хусрав. Тел.: 558 88 18 42.

Сведения об авторах: Гулова Марифат Табаровна, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры АСУ и СС БГУ имени Носира Хусрава. Тел.: 888 555 395.

Юнусова Шахло Аюбовна, преподаватель кафедры ИТ и МОИ БГУ имени Носира Хусрава. Телефон: 558 88 18 42.

Information about the authors: Gulova Marifat Tabarovna, Associate Professor of the Department of Science and Technology of the Bokhtar State University named of Nasiri Khusrav. Tel.: 888 55 53 95.

Yunusova Shakhlo Ayubovna, teacher of the Department of IT and ICT of the Bokhtar State University named of Nasiri Khusrav. Phone: 558 88 18 42.

ТДУ-002+321 (2-тоҷ)

ТКТ-65+65.01 (2-тоҷ)

Н-34

ТАШАККУЛИ ЧАҲОНБИНӢ ВА ФАРҲАНГИ МУОШИРАТИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ БОЛОӢ ДАР РАВАНДИ МАШҒУЛИЯТҲОИ АНГЛИСӢ

Насурдинзода А.Н., унвонҷӯ
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти ҶТ

Моҳияти ташаккули чаҳонбинӣ ва фарҳанги муоширати хонандагони синфҳои болоӣ дар шароити имрӯза ниҳоят калон арзёбӣ мегардад. Агар тарбияи маънавӣ ва ахлоқии хонандагон муҳимтарин сифатҳои иҷтимоии шахсият дар шароити инкишофи босуръати чаҳонӣ ба ҳисоб равад, пас ташаккули чаҳонбинӣ ва дар ин замина баланд бардоштани фарҳанги муоширати онҳо ин равандро мукамал мегардонад.

Мусаллам аст, ки инсонӣ комил ҳамон шахсеро меноманд, ки равишҳои чаҳонишавиро ба зудӣ аз худ кунад, чаҳонбинии васеъ, ҳамқадами замон ва аз арзишҳои маънавӣ-ахлоқии дар ҷомеа арзӣ ҳастидошта бохабар бошад. Албатта, чунин муҳит ва шароитро омӯзиш ва машғулиятҳои забони англисӣ муҳайё карда метавонанд. Зеро, дар адабиёт ва фарҳанги омӯзиши забони англисӣ нависандагон ва шахсони оламшумул, ки ҷомеаи чаҳонӣ онҳоро эътироф кардааст, мавҷуданд.

Гузашта аз ин, барои бархӯрд гардидан ва иштирокчиӣ комилҳуқуқи раванди фарҳангии чаҳонӣ шудан хонандагони мактабҳои миёнаи умумӣ бояд арзишҳои маънавӣ ва ахлоқиро, ки инсоният дар тули асрҳо ҷамъоварӣ кардааст, омӯзанд. Аз ин рӯ, шахсе, ки ба фазои фарҳангии умумибашарӣ ворид мешавад, бояд воситаҳои гуногуни иртиботи байни миллатҳоро азхуд намояд. Яъне, донишҷӯи забони хориҷӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Педагог А.Н. Комарова чунин мешуморад, ки: «Дар чаҳони муосир новобаста аз он ки шахс кадом фаъолиятро пеш мебарад, барои ба муваффақият ноил гардидан донишҷӯи забони хориҷӣ муҳим донишҷӯи мешавад. Шахс дар раванди фаъолият барои дастрас кардани маълумот аз баъзан сарчашмаҳои иттилоотрасон ба мисли, китобҳо, маҷаллаҳо ва интернет фаровон истифода мебарад. Аз ин рӯ, дар ин раванд донишҷӯи забони хориҷӣ афзалият пайдо мекунад. Ҳоло забони байналмилалӣ муошират забони англисӣ ба ҳисоб меравад ва қариб то 20 соли оянда ҳамин тавр боқӣ хоҳад монд» [4, с. 22].

Аз ин лиҳоз, Ҳукумати кишвар бо сарвариӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон як қатор санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқиро таҳия ва ба тасвиб расонидааст, ки тамоми паҳлуҳои масъалаи мазкур, яъне баҳри беҳтару хубтар аз худ кардан ва баланд бардоштани сатҳи сифати забономӯзии хонандагонро баррасӣ месозанд. Аз ҷумла:

- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» (2013 с., №1004)
- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти иловагӣ» (2012, №4)
- «Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» (2019, № 438)

Дар моддаи 7-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» чунин ишора гардидааст: «Таълими забонҳои хориҷӣ, аз ҷумла русӣ ва англисӣ ҳамчун воситаи аз бар

намудани мероси илмию фарҳангии башарият, дастовардҳои илму техника ва технологияи муосир дар ҳамаи муассисаҳои таълимӣ ба роҳ монда мешавад» [5].

Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2019, таҳти № 438 қабул гардидааст, заминаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии такмили омӯзиши забонҳои русӣ ва англисиро дар муассисаҳои таълимӣ ба танзим медарорад. Мақсаду вазифа ва самтҳои татбиқи ин барнома раванди таълиму тарбияи таълимгирандагон ва кормандони муассисаҳои таълимиро мушаххасу муайян месозад [2].

Илова ба ин, дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моддаи №41-ум чунин омадааст: «Ҳар шахс ҳуқуқи таҳсил дорад. Таълими умумии асосӣ хатмист. Давлат таълими умумии асосии хатмии ройгонро дар муассисаҳои таълимии давлатӣ кафолат медиҳад. Инчунин, дар он гуфта мешавад, ки шаклҳои дигари таълимиро қонун муайян мекунад. Яъне, таҳсил бо забонҳои хориҷиро қонунҳо ва барномаҳои соҳаи маориф дар асоси Конститутсия муайян месозад».

Мавриди зикр аст, ки аз ҷониби Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон чандин роҳнамо ва дастурҳои методӣ оид ба забонамӯзӣ аз ҷумла, русӣ ва англисӣ ҷоп ва дастраси хонандагону муассисаҳои таълимӣ гардидааст. Масалан, дар дастури методие, ки бо ташаббуси Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон бо номи «Луғати вожаҳои серистеъмоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ» интишор гардидааст гуфта мешавад: «Дар замони муосир омӯзиши забонҳои хориҷӣ яке аз муҳимтарин омилҳо барои фаро гирифтани дониш, хабару иттилоот ва навигарии илмию фанӣ ба шумор рафта, барои боз ҳам бештар барқарор кардани иртиботи гуногуни сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ фарҳангӣ бо кишварҳои дигар мусоидат менамояд» [6, с. 3].

Тибқи фармоиши вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13.09.2022, №1337 омӯзиш ва азёд кардани 400 вожаи серистеъмоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ, англисӣ барои омӯзгорону хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (синфҳои 5-11), устодону донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ, миёна, олии касбӣ ва кормандони соҳаи маориф ва илм хатмӣ доништа шудааст.

Бояд зикр кард, ки дар байни фанҳои таълимие, ки дар мактабҳои миёна ба хонандагон омӯзонда мешаванд, фанҳои забони англисӣ ҷои махсусро ишғол мекунад. Рисолати дарси забони англисӣ дар он аст, ки дар раванди омӯзиши он дар хонандагон сатҳи ҷаҳонбинӣ, малака ва маҳорати истифодаи забон ҳамчун воситаи барқарор кардани муошират, инчунин воситаи ба даст овардани иттилооти наву муфид ташаккул меёбад.

Ба маънои дигар, дар шароити имрӯза забони англисӣ на танҳо як фанӣ ҷолиб, балки воситаи муҳими муколама байни фарҳангҳо доништа мешавад. Тавре мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, забони англисӣ ба воситаи муоширати байналмилалӣ ва ягонагии инсонҳо табдил ёфта истодааст.

Имрӯзҳо гуфтугӯ ва муошират бо забони англисӣ як ҷузъи ҷудонашавандаи қариб ҳамаи соҳаҳои касбӣ гардидааст. Мутахассиси муваффақеро тасаввур кардан ғайриимкон аст, ки дар доираи касби худ малакаи муошират бо забони англисӣ надошта бошад. Забони англисӣ имрӯз на танҳо ҳамчун пуле дар байни фарҳангҳо ва василаи дарки гуногунии ҷаҳон, балки ҳамчун воситаи муҳимме низ амал мекунад, ки метавонад, ба рушди касбии ҳар як фард таъсири ҳалкунанда расонад.

Ҳадафҳои омӯзиши забонҳои хориҷӣ мафҳумҳои муҳими методологӣ мебошанд. Тартиботи иҷтимоӣ ва талаботи ҷомеа нисбат ба насли наврас ҷанбаҳои ибтидоии ҳадафи стратегии таълим доништа мешаванд. Дар асри 20-ум самти таълими забонҳои хориҷӣ барои азхудкунии босифати фан иборат буд. Дар шароити кунунӣ бошад, омӯзиши забонҳои хориҷӣ ба таври дигар, яъне донишҳои гирифташударо дар амалия истифода намудан роҳандозӣ мегардад [9, с. 13].

Мушоҳидаҳои педагогӣ нишон медиҳанд, ки новобаста аз аҳаммияти дониستاني забони англисӣ хоҳиш ва завқи хонандагони синфҳои болоӣ барои боғайратона омӯختани он

кам гардидааст. Омилҳои таъсиррасони ин раванд гуногун ҳам бошанд, аз омӯзгори ботачриба барои бедор кардани шавку рағбати хонандагон ба омӯхтани забони англисӣ вобастагии калон дорад. Аз ин лиҳоз, омӯзгорони имрӯзаро мебояд роҳро дар фаъолияти касбии худ истифода баранд, ки хонандагон тавачҷух ба омӯхтани забони англисӣ дошта бошанд.

Бо дарназардошти он, ки қисми зиёди хонандагон дар марҳилаҳои ибтидоӣ ва миёнаи таълим натиҷаҳои қаноатбахш ва ғайриқаноатбахш нишон медиҳанд, эҳтимол сабаби он тавачҷуҳи нокифояи омӯзгорон ба хусусиятҳои хоси равонӣ ва синну соли онҳо бошад. Яъне, омӯзгорон бояд дар раванди дарсҳо аз усулҳо, технологияҳо ва равишҳои таълими забони англисӣ тавре истифода намоянд, ки майлу хоҳиши хонандагонро барои омӯхтани забон бедор созанд.

Давраи синни калони мактабӣ, ки онро давраи гузариш аз давраи наврасӣ ба давраи ҷавонӣ ҳам мегӯянд, синну соли аз 15 то 18-соларо фаро мегирад, ки бо таҳсилоти хонандагони аз синфҳои 9-11-и муассисаҳои таълимӣ алоқаманд аст. Дар марҳилаи ибтидоии ин давра (синфҳои 9) шахс дар ҳолати гузариш қарор дорад, ки бо мавҷуд набудани узвияти дақиқ дар қатори калонсолон тавсиф мешавад. Дар ин давра таҷдиди умумияти низоми физиологӣ, ҷисмонӣ, равонӣ ва ҷаҳонфаҳмии хонандагони синфҳои болоӣ мушоҳида мешавад, ки дар натиҷаи он инкишофи шахс аз ҷиҳати ақлӣ, зеҳнӣ ва маънавӣ ташаккул меёбад.

Тавре ки Л.В. Перова дар китоби худ «Психологияи хонандагони синфҳои болоӣ» қайд мекунад: «Давраи наврасӣ давраи ташаккули шуури ахлоқӣ ва ташаккули тамоюлҳои арзишӣ мебошад. Дар ин айём хонандагони синфҳои болоӣ кӯшиш мекунанд, ки ба саволҳои худ ба мисли, «Ман кистам?, Ман кӣ будан мехоҳам?, Кӣ шуда метавонам?, Қобилияти ман чист?» ҷавобҳои мушаххас пайдо намоянд. Инчунин, дар ин синну сол ҷавонон муносибатҳои худро бо ҳамсинфон, ҳешовандон ва шахсони наздик созгор месозанд. Мафҳумҳои «вазифа», «масъулият», «хуқуқ» ва амсоли инҳоро дарк мекунанд» [11, с. 7].

Дар охири давраи наврасӣ писарон ва духтарон ба сатҳи баланди инкишофи ҷисмонӣ мерасанд, ки аз хусусиятҳои организми калонсолон, то андозае, фарқ намекунад.

Бештари хонандагони синфҳои болоӣ дар давраи таҳсил ба ҳамгирии фаъолияти меҳнатӣ ва раванди таълим тавачҷуҳ зоҳир мекунанд. Дар ин давраҳо наврасон ва ҷавонон самти ояндаи худро интихоб мекунанд. Инчунин, дар онҳо шавку завқ ба фанҳо, ки доираи васеи талаботи маънавиро қонеъ мегардонанд, пайдо мешавад. Дар ин синну сол наврасон бештар саволҳо медиҳанд, мехоҳанд тамоми нозуқиҳои ҳаётиро ба зудӣ аз худ кунанд. Чунин саволу ҷавобҳо ва муколамаҳо меҳри забонмӯзиро дар ниҳоди хонандагон ташаккул медиҳад.

Дар ибтидои ҷараёни таълим дар хонандагони синфҳои болоӣ ҷанбаҳои амалии истифодаи забонро мунтазам нишон додан лозим аст, ки ин аз омӯзгор на танҳо донишҳои назариявӣ, балки муносибати методиро ба таълим тақозо мекунад.

Қобили зикр аст, ки дар раванди омӯзиши забони англисӣ бештар усули коммуникатсионӣ, ки ба фаъолияти муошират асос ёфтааст, истифода мешавад. Яъне, ҳар як маводи таълимии забони англисӣ бояд дар муколамаҳои воқеӣ дида баромада шавад. Аз ин рӯ, вазифаи омӯзгор дар ин ҳолат аз он иборат аст, ки барои машқҳои инкишофи нутқ ва баланд бардоштани фарҳанги муоширати хонандагон шароити мусоид фароҳам орад, то онҳо зарурати азхудкунии луғати мушаххас ё сохторҳои грамматикӣ калимаҳоро дарк кунанд.

Педагог Т.В. Добринина чунин андеша дорад, ки: «Тағйироте, ки имрӯз дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ба амал омада истодаанд, воситаҳои коммуникатсиониро ба мисли, истифодаи технологияҳои нави иттилоотӣ, муоширати маҷозӣ ва интернетӣ дар мадди аввал гузошта истодааст. Аз ин рӯ, ин раванд баланд бардоштани салоҳияти коммуникатсионии хонандагонро тақозо дорад.

Агар дар дигар фанҳо ҳангоми бароҳмонии дарс воситаҳои гуногуни илмӣ ва иҷроӣ вазифаҳои таълимӣ ва тарбиявӣ баррасӣ шаванд, пас дар машғулиятҳои забонҳои хориҷӣ ин ҷараён ба таври дигар, яъне маҳорат ва фарҳанги муошират дар зинаи аввал меистад. Ва

чанбаҳои таълимию тарбиявии дарс ҳангоми бароҳмонии муошират ҳалли худро меёбанд. Ба андешаи дигар тамоми раванди таълимӣ ба вазифаи асосӣ - ташаккули салоҳияти коммуникатсионӣ тобеъ карда мешавад» [1, с. 7].

Дар заминаи таҷрибаи педагогӣ усули мутақобила ва муколама бо хонандагони синфҳои болоӣ диққати махсус додан лозим аст. Зеро, хонандагон ақидаҳои худро ба воситаи ин усулҳо изҳор мекунанд.

Барои бедор кардани шавқу рағбати хонандагони синфҳои болоӣ ва дар ин замина самаранокии фаъолияти таълимро беҳтар намудан педагог бояд чунин чораҳоро роҳандозӣ намояд:

- истифодаи воситаҳои гуногуни аёнӣ, ки ба системаҳои эҳсосии хонандагон таъсири мусбат мерасонанд;

- раванди дарсҳои забони англисиро тавре ба роҳ мондан лозим аст, ки хонандагони камфаъолро бо усулҳои муассири педагогӣ ба мавзӯи дарс шомил созад;

- бартарарф намудани ҳолатҳое, ки боиси норозигӣ ва дилсардии хонандагон мегардад, ки дар натиҷа муносибати онҳо нисбат ба фан заиф мегардад;

- дар ҳузури ҳамсолон ва шахсони бегона сарзаниш ва танқид накардани хонандагон, ки ин ҳолат таъсирҳои манфӣ ба муҳити равонии онҳо мерасонад;

- моҳияти донишҷӯи забони англисиро барои рушди дараҷаи касбияти оянда ба хонандагон равшан фаҳмонидан;

- педагог бояд саволҳоро дар раванди омӯзиши забони англисӣ тавре тартиб диҳад, ки иштироки хонандагонро ба чараёни дарс фаъол созад ва хусусиятҳои фардии онҳоро инъикос кунад;

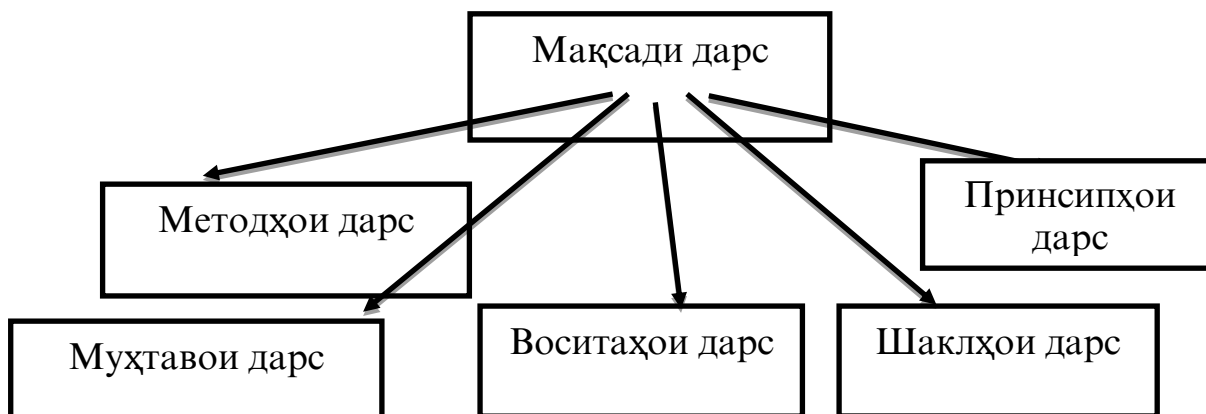
- истифодаи усули фаъолияти муоширатӣ дар раванди дарс, ба эътибор гирифтани ҷиҳатҳои гендерӣ, синну солӣ, шаклҳои коллективии муколама, рушди малакаҳо ва фарҳанги муошират.

Дар адабиёти илмию педагогӣ тарбияи ҷаҳонбинии хонандагон ва фарҳанги муоширати онҳо ба маънои ташаккули шуури созанда, ки дар робита бо ҷомеа мебошад, зарурати ҳамроҳсозии рафторҳои худ бо дигарон, донишҷӯи ва риояи ғояҳои ахлоқӣ, донишҷӯи ва эътиқодҳои ахлоқӣ, ташаккули ҳиссиёти устувор ва хушғуфторӣ донишҷӯи мешавад.

Ҷаҳонбинии баланд ва дар ин замина бароҳмонии муносибат бо дигарон асоси муваффақияти инсон донишҷӯи мешавад. Ҷаҳонбинии шахсро муносибатҳои ӯ ба олами атроф ва муҳити фаъолият инъикос мекунанд. Мазмуни ҷаҳонбинии инсон дар нигоҳҳо, эътиқодҳо, эътимодҳо, талабот, шавқу завқ, афзалиятҳо, қарорҳо, кирдорҳо ва амалҳои ӯ таҷассум меёбад [12, с. 7].

Тавре дар боло қайд кардем барои ташаккули ҷаҳонбинӣ ва баланд бардоштани фарҳанги муоширати хонандагони синфҳои болоӣ машғулиятҳои забони англисӣ нақши муассир доранд. Ва ин раванд (машғулиятҳои англисӣ) талаботи муайяни худро дорад. Дарси забони англисӣ аз унсурҳои сохторӣ ва мундариҷа иборат мебошад. Унсурҳои сохтории дарс чунин қисматҳоро дар бар мегирад: ибтидо ё оғоз, қисми марказӣ ва охири дарс.

Соҳтори дарси забони англисӣ

Қисмати аввали дарс лаҳзаҳои ташкилӣ, машқҳои гуногуни инкишофи нутқ ва гузоштани мақсади дарсро дар бар мегирад. Дар қисми марказии дарс бошад, хонандагон бо роҳбарии омӯзгор он амалҳоеро иҷро мекунанд, ки муҳтавои мақсади дарсро ба уҳда дорад. Дар ин қисмат омӯзгор аз воситаҳои гуногуни техникӣ, аёнӣ ва дидактикӣ истифода намуда, тафаккур, таҳайюл, ҷаҳонбинӣ ва инкишофи нутқи хонандагонро сайқал мебахшад.

Қисматаи дигари дарс ҷамъбасти ном дорад. Дар ин қисмат мавзӯи дарс ҷамъбаст мегардад. Мулоҳизаҳо дар бораи мавзӯи дарс таҳлил карда мешаванд ва маълумоти бадастомада мушаххас мегардад.

Хотирнишон бояд сохт, ки вобаста ба намуд, мақсад ва мавзӯи дарс унсурҳои сохторӣ ва мундариҷаи он метавонад тағйир ёбад. Аммо дар маҷмӯъ сохтори дарс, ки бо унсурҳои дарс боло зикргардида мукамал мегардад, боқӣ мемонад. Ҳамаи унсурҳои сохтории дарс занҷирае мебошанд, ки ҳамдигарро пурра месозанд. Ва агар як ҷузъи сохтори дарс вайрон карда шавад, он гоҳ ҳадаф норавшан ва метавонад ба даст наояд. Ё ба даст ояд ҳам, мақсади дарс қисман иҷро мегардад. Аз ин рӯ, риояи ин сохтор ва пур кардани он бо чунин унсурҳои пурмазмун, ки ба таври мухтасар ва мантиқӣ шакли ташкилии таълим, яъне дарсро ифода мекунанд, муҳим доништа мешавад.

Сохтори ҳамагуна дарсҳои мактабӣ аз қисмати маромнокӣ, ҳавасмандгардонӣ, марҳилаи таҷдиди маҷмуи дониш ҷангоми татбиқи амалҳои таълимӣ ва принципҳои иборат мебошад, ки дар ин раванд нақшаи дарсӣ, ба миён гузоштани проблема ва дастаҷамъона ҳал кардани он, мустақилона иҷро намудани супоришҳо, баровардани ҳулоса ва натиҷагирӣ иҷро карда мешаванд [13, с. 17].

Барои бедор кардани завқи хонандагон ва дар ин асос ташаккул додани ҷаҳонбинӣ ва фарҳанги муоширати онҳо педагог бояд мазмуни дарсро пурарзиш ва шавқовар гардонад, то ки мақсад ва равишҳои тарбиявие, ки натиҷаи дарсро ифшо мекунанд, амалӣ анҷом дода шаванд.

Дар дарсҳои забони англисӣ бояд усул ва методҳои истифода шаванд, ки қобилияти мустақилона ба даст овардани дониш, ҷамъоварии маълумоти зарурӣ, фарзияҳо, баровардани ҳулоса ва натиҷаи ниҳони хонандагонро инкишоф диҳанд. Яъне, хонандагони муосир бояд фаъолияти ҳамаҷаҳонаи омӯзишӣ дошта бошанд, ки қобилияти ташкили фаъолияти мустақилонаи таълимиро таъмин намояд. Мактаб барои хонандагони синфҳои болоӣ маконе махсус мегардад, ки дар он на танҳо манбаи иттилоот, балки омӯхтани ҳамагуна равандҳои таълимӣ омӯзонида мешавад. Ва омӯзгор на барандаи дониш, балки шахсе барои хонандагон шуморида мешавад, ки усулҳои фаъолияти эҷодӣ, ташаккули тафаккури танқидӣ ва ба сатҳи дигар баровардани ҷаҳонбинию фарҳанги муоширати онҳоро рушд мебахшад.

Ҳулоса, агар хоҳем, ки мундариҷаи дарс пурмазмун ва пурмуҳтаво бошад, истифодаи шакл ва воситаҳои дигари таълимӣ ба мисли: сайру гаштҳои таълимӣ, маводи иловагӣ оид ба мавзӯи додасуда, мубодилаи афкор ва муайяну мушаххас кардани

масъалаҳои баҳснок, таҳлили далелҳо, барқароркунии муоширати гурӯҳӣ, муҳокимаи гурӯҳӣ ва ғайра мавриди истифода қарор гиранд.

Барои ноил шудан ба мақсади дарс, ки ҳадафи мо дар ин ҷо ташаккули ҷаҳонбинӣ ва фарҳанги муоширати хонандагон мебошад, омӯзгор бояд дорои якчанд сифатҳои шахсӣ бошад. Ба мисли:

- аз методҳои муосири дарсгузарӣ огоҳ бошад;
- забони англисиро то андозаи лозимӣ донад;
- раванди дарси англисиро бо ҳама ҷузъиёташ риоя кунад;
- ташкили дарсро дуруст бароҳ монад;
- дар раванди дарс назорати ҷидди роҳандозӣ намояд;
- шавқу рағбати хонандагонро бо ҳар роҳу восита бедор созад;
- аз методи ҳавасмандгардонӣ фаровон истифода намояд, то ки меҳри дарсомӯзӣ

дар ниҳоди хонандагон пайдо шавад;

- муоширати солифро, ки ба ташаккули ҷаҳонбинӣ ва фарҳанги нутқи хонандагон мусоидат мекунад, дар дарс ҷорӣ намояд.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки муваффақияти ҳар як педагог, ки ба таълими забони англисӣ машғул аст, аз беҳтар қардани мазмун ва муҳтавои раванди омӯзишӣ вобаста мебошад. Асолати забон хоҳ модарӣ ва хоҳ англисӣ ҳамчун воситаи муошират хидмат мекунад, ки имкон медиҳад, то одамон дар шароити табиӣ ҳаёти иҷтимоӣ бо ҳам муошират кунанд ва ба ҳамдигар таъсир расонанд.

Адабиёт:

1. Добрынина Т.В. Формирование коммуникативной компетенции на уроках английского языка. –Холмогорск, 2016. -44с. –С.7

2. Зиёратшозода М.З. Омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар партави Паёми Пешвои миллат. <https://avkd.tj/tg/khabarho/2709-omuzishi-zabonhoi-khoriji-dar-partavi-payomi-peshvoi-millat.html>

3. Кожанова, Н.В. Грамматика английского языка: учебно-методическое пособие / Н.В. Кожанова, Л.Ф. Дашкевич. – Барнаул : АлтГПУ, 2021. – 194 с.

4. Комаров А. Н. Учебник современного английского языка. — М. 2009. — 544 с. – С.22

5. Қонуни ҶТ «Дар бораи маориф» https://tgpu.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=1437&Itemid=383&lang=ru

6. Луғати вожаҳои серистеъмоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ. – Душанбе, 2022. -40с. –С.3

7. Масленникова Ю.В. Формирование естественно-научного мировоззрения учащихся гуманитарных учебных заведений: Монография. - Н. Новгород: Изд-во Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2013. – 148 с.

8. Матвеев, Сергей Александрович М33 Все правила английского языка. – Москва: АСТ, 2014. – 318

9. Методика обучения иностранным языкам: учеб.пособие / под ред. Л.Р. Сакаева, А.Р. Баранова. – Казань, КФУ, 2016. – 189с. –с.13

10. Методическое пособие создание современного урока по ФГОС. –Уфа, 2017. - 28с.

11. Перова Л.В. П 276 Психология старшего школьника: учеб.пособие. – Красноярск, 2015. -130с. –С7.

12. Социокультурные технологии духовно-нравственного развития и формирования мировоззрения личности: учеб. пособие / сост.: Ю.А.Крикунова, К.С. Бакирова, Р.А. Бакиров. – Казань: Центр инновационных технологий, 2019. – 140 с. –С.7

13. Урок по ФГОС: мет.пособие / сост. Н.В. Грицина, Е.Б. Несвитайло. - Горячий Ключ, 2020. -20с. –С.17

14. Хочаев, Қ.Т., Табаров, Н.С. Истифодаи усулҳои гуногуни педагогӣ дар раванди тарбияи маънавий-ахлоқии ҷавонон [Матн] / Қ.Т. Хочаев, Н.С. Табаров // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ. - 2024. - №1. – С.173-180. – ISSN 2616-5260.

15. Цекова, Л.М. Английский язык: учеб.пособие / Л.М. Цекова.– Черкесск: БИЦ СКГА, 2024. – 96с.

ТАШАККУЛИ ҶАҲОНБИНӢ ВА ФАРҶАНГИ МУОШИРАТИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҶОИ БОЛОӢ ДАР РАВАНДИ МАШҶУЛИЯТҶОИ АНГЛИСӢ

Дар мақола ташаккули ҷаҳонбинӣ ва дар ин замина баланд бардоштани фарҳанги муоширати хонандагони синфҷоии болоӣ дар раванди машғулиятҷоии англисӣ инъикос гардидааст.

Муаллиф чунин мешуморад, ки имрӯзҷо гуфтугӯ ва муошират бо забони англисӣ як ҷузъи ҷудонашавандаи қариб ҳамаи соҳаҳои касбӣ гардидааст. Мутахассиси муваффақеро тасаввур кардан ғайриимкон аст, ки дар доираи касби худ малакаи муошират бо забони англисӣ надошта бошад. Забони англисӣ имрӯз на танҳо ҳамчун пуле дар байни фарҳангҷо ва василаи дарки гуногунии ҷаҳон, балки ҳамчун воситаи муҳимме низ амал мекунад, ки метавонад, ба рушди касбии ҳар як фард таъсири ҳалқунанда расонад.

Дар ибтидои ҷараёни таълим дар хонандагони синфҷоии болоӣ ҷанбаҳои амалии истифодаи забонро мунтазам нишон додан лозим аст, ки ин аз омӯзгор на танҳо донишҷоии назариявӣ, балки муносибати методиро ба таълим тақозо мекунад.

Қобили зикр аст, ки дар раванди омӯзиши забони англисӣ бештар усули коммуникатсионӣ, ки ба фаъолияти муошират асос ёфтааст, истифода мешавад. Яъне, ҳар як маводи таълимии забони англисӣ бояд дар муқолаҳои воқеӣ дида баромада шавад. Аз ин рӯ, вазифаи омӯзгор дар ин ҳолат аз он иборат аст, ки барои машқҷоии инкишофи нутқ ва баланд бардоштани фарҳанги муоширати хонандагон шароити мусоид фароҳам орад, то онҷо зарурати азхудкунии луғати мушаххас ё сохторҷоии грамматикӣ калимаҷоро дарк кунанд.

Калидвожаҷо: муассисаҷоии таълимию тарбиявӣ, мактаб, забони англисӣ, ташаккул, ҷаҳонбинӣ, зеҳн, маҳорат, инкишоф, омӯзгор, ташаккули нутқ, фарҳанги муошират, шароит, муҳит.

ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ И КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ЗАНЯТИЙ АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ

В статье описано формирование мировоззрения и в этом контексте повышение культуры общения старшеклассников в процессе уроков английского языка.

Автор считает, что сегодня общение на английском языке стало неотъемлемой частью практически всех профессиональных сфер. Невозможно представить успешного профессионала, не владеющего коммуникативными навыками на английском языке. Сегодня английский язык является не только мостом между культурами и средством познания многообразия мира, но и важным инструментом, способным оказать решающее влияние на профессиональное развитие каждого человека.

В начале учебного процесса необходимо регулярно показывать старшеклассникам практические аспекты использования языка, что требует от учителя не только теоретических знаний, но и методического подхода к обучению.

Стоит отметить, что в процессе изучения английского языка чаще всего используется метод общения, основанный на коммуникативной деятельности. То есть каждый учебный материал английского языка должен рассматриваться в реальных диалогах. Поэтому задача преподавателя в данном случае состоит в том, чтобы создать благоприятные условия для занятий по развитию речи и повысить культуру общения учащихся, чтобы они поняли необходимость овладения конкретной лексикой или грамматическими конструкциями слов.

Ключевые слова: образовательное учреждение, школа, английский язык, формирование, мировоззрение, интеллект, навыки, развитие, учитель, формирование речи, культура общения, условия, среда.

FORMATION OF WORLDVIEW AND COMMUNICATION CULTURE OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN THE PROCESS OF ENGLISH LESSONS

The article describes the formation of worldview and, in this context, the improvement of the communication culture of high school students in the process of English lessons.

The author believes that today communication in English has become an integral part of almost all professional spheres. It is impossible to imagine a successful professional who does not have communication skills in English. Today, English is not only a bridge between cultures and a means of understanding the diversity of the world, but also an important tool that can have a decisive impact on the professional development of each person.

At the beginning of the educational process, it is necessary to regularly show high school students the practical aspects of using the language, which requires from the teacher not only theoretical knowledge, but also a methodical approach to teaching.

It is worth noting that in the process of learning English, the most commonly used communication method is based on communicative activity. That is, each educational material of the English language should be considered in real dialogues. Therefore, the task of the teacher in this case is to create favorable conditions for speech development classes and improve the culture of communication of students so that they understand the need to master specific vocabulary or grammatical constructions of words.

Keywords: educational institution, school, English language, formation, worldview, intelligence, skills, development, teacher, speech development, communication culture, conditions, environment.

Маълумот дар бораи муаллиф: Насурдинзода Аслиддин Насурдин, унвонҷӯи Академияи идоракунӣ давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: ноҳияи Данғара, кӯчаи К. Курбанов, хонаи 147.

Сведения об автор: Насурдинзода Аслиддин Насурдин, соискатель Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: Дангаринский район, улица К. Курбанова, дом 147.

About the author: Nasurdinzoda Asliddin Nasurdin. applicant of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Address: Dangara district, K. Kurbanov street, house 147.

УДК: 659.25 (042) (575.3)

ББК: 602+74 (2-тадж)

Дж-89

МЕТОДИКА И ЦЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ – НЕФИЛОЛОГОВ

Джумаева Д.Дж. к.п.н., ст. преподаватель
Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

В основе современной методики русского языка как иностранный лежит лингводидактическая категория коммуникативности, которая предполагает использование языка с самых начальных стадий в естественных для общения (или максимально приближённых к ним) целях и функциях. Именно она подчиняет себе все стороны обучения: соотношение знаний с умениями и навыками, выбор приёмов обучения, способ презентации,

а также содержание общеобразовательных и воспитательных целей, степень и характер использования данных и других наук.

Такое понимание коммуникативности особенно существенно для методистов и преподавателей на нынешнем этапе развития, когда русский язык как язык международного общения получает всё большее распространение, когда к студентам (филологам и нефилологам), изучающим русский язык, добавился многочисленный отряд не только учёных и специалистов самых разнообразных специальностей, которым знание языка необходимо не как самоцель, а как основа для приобщения к знаниям в различных областях науки.

Данное исследование предполагает создание такой методики обучения русскому языку как иностранному с нулевой подготовкой по русскому языку, которая приближалась бы к оптимальной в конкретных условиях обучения.

Однако разработка данной методики невозможна без рассмотрения ряда методических проблем.

Прежде всего, это связано с уточнением базисной категории методики - целей обучения, которые определяют как содержание обучения, так и его приёмы, методы и средства.

В методике принято говорить о взаимосвязанных целях обучения - коммуникативной, учебно-познавательной и воспитательной (при этом последнюю следует, очевидно, рассматривать не в плане, «что такое хорошо и что такое плохо по нашему мнению»), а прежде всего с позиций интеллектуального, гуманитарного развития личности, которая в своих целях изучает новый язык и, соответственно, тем самым приобщается к новым культурным ценностям. [3, с. 14]

Граница между предкоммуникативной и коммуникативной методикой проходит именно по содержанию и тактике определения целей обучения. По принципам и степени экспликации их. Так, предкоммуникативная методика, ориентированная на формирование языковой и речевой компетенции, формирует цели обучения через лингвистические минимумы и виды речевой деятельности, в то время, как коммуникативная методика, ориентированная на коммуникативной компетенции, формулирует цели обучения как задачи общения, которые учащиеся должны решать средствами изучаемого языка в актуальных для них сферах общения.

Именно потому, в течение последних десятилетий они стали объектом самого пристального внимания методистов и преподавателей самых различных школ, направлений во многих странах. Причём речь идёт именно о степени экспликации целей, ибо в имплицитном виде они не могут служить надёжным ориентиром для определения всех элементов процесса обучения. До сих пор у методистов и преподавателей нет единого мнения о приёмах экспликации целей обучения, о том, как методически они должны быть представлены. Однако как в отечественной, так и в зарубежной методике существует целый ряд весьма интересных, рациональных и плодотворных подходов к этой проблеме.

Сторонники коммуникативной методики вполне справедливо считают, что коммуникация – это специфический вид деятельности, поскольку её цели задаются извне-социальным заказом общества. В конце XX столетия последний определяется фундаментальными факторами социально – экономического развития мирового сообщества, связанных с международным и региональными распределениями труда, интернационализацией экономических, научных и культурных связей, решением глобальных проблем человечества, что требует практического владения русским языком. А это значит только одно: уметь решать средствами данного языка те же задачи общения, которые мы решаем на родном языке, хотя количественно и качественно эти умения будут ниже, чем у носителей изучаемого языка. [4, с. 38]

Иными словами, учащиеся практически владеют русским языком как иностранным, если умеют «по-русски» сделать то, что и на родном языке, но в тех сферах общения, где русский язык им действительно необходим.

Однако для того, чтобы определить потребности общества и экспектацию учащихся (в форме социального заказа), необходимо методическую интерпретацию последнего – в виде целей обучения – перевести на язык программы, учебного процесса.

Представляется обоснованным двухступенчатое исследование целей обучения: сначала проводятся куррикулярные исследования (определяются структура и динамика потребностей, мотивов, интересов учащихся, выбор учебных языков, соотношение между видами и формами речевой деятельности и целевые компетенции), а затем на их основе формулируются программы обучения для определённых контингентов учащихся, содержащие цели, учебный материал, методику учебного процесса и формы итогового контроля. [5, с. 24]

В современной западно-европейской методике обучения иностранному языку существует, как отмечалось, различные подходы к определению целей обучения. При этом отмечается существенная разница между программой (в её традиционной форме, включающей содержание обучения, соответствующие задания и методические указания к ним) и куррикулярными исследованиями, которые отличает объёмность, теоретическая и практическая обоснованность содержания и методов обучения, базирующаяся на анализе социального заказа. Причём цели обучения должны быть определены путём опросов обучаемых, анализа сфер их деятельности, опроса экспертов, групповой дискуссии, сравнительного анализа опыта интернациональных достижений в обучении. [1, с. 3]

Для точности определения целей обучения предлагалась, например, трехступенчатая модель классификации в зависимости от уровня абстракции (генеральные цели, общие, конкретные). Точности целей обучения служит и указание на уровень владения языком, необходимый для понимания носителя языка. Наконец, ограничение целей связано с формированием коммуникативной компетенции не во всех, но лишь в необходимых видах речевой деятельности.

В отличие от традиционных учебных планов, часто представленных общими формулировками целей обучения и в алфавитном порядке перечисленными словами и языковыми структурами, куррикулярные исследования за последние 10-15 лет определяют цели обучения в основном в коммуникативных категориях. Сами цели должны уточняться в каталогах, содержащих перечень тем, ситуаций общения, интенций, типов текстов и посредством описания коммуникативных компетенций в необходимых для обучаемых видах речевой деятельности.

При этом основным элементом структуры являются, по мнению исследователей, актуальные для обучаемых жизненные ситуации, в которых они вступают в коммуникацию. Ответ на вопрос, в каких ситуациях общения обучаемым необходим язык, естественно, труден; как и всякий прогностический ответ, он может быть дан только с определенной степенью вероятности. Однако уточнению ситуаций общения способствует «набор» тех социальных ролей, в которых выступают обучаемые.

Лишь при наличии конструктивных, инструментально сформулированных целей, которые регулировали бы отбор материала и учебный процесс, а также отражали социальный заказ общества, возможна такая целенаправленная система обучения, которая будет способствовать успешному достижению поставленных целей. (Вятютнев, 1982)

В основу данной категории нами должна трактовка цели, рассматриваемой как один из элементов деятельности человека, ее интегрирующего, определяющего начала, преобразования окружающего мира, как идеальное предвосхищение результата деятельности и пути его реализации с помощью определенных средств.

Таким образом, с одной стороны, цель оказывается детерминированной социальными нуждами общества, его социальным заказом, с другой - она сама детерминирует всю систему обучения, определяя как содержание системы, так и ее организацию. Отсюда очевидно, что все перекосы в обучении начинаются от неверно сформулированной (или понятой) цели.

По определению Марковой, цель - это направленность активности на

промежуточный результат, который представляет собой этап достижения потребности. Цель рассматривается и как представление (понятие) о конечном результате, к которому человек стремится; при этом цель - лишь средство удовлетворения мотива человеческой деятельности. А.Н Леонтьев называет этот мотив смыслом цели. Необходимо, чтобы то, что в деятельности занимает структурное место цели, было актуально осознано субъектом деятельности. Последнее важно для правильного понимания - по А.Н. Леонтьеву - конкретно-психологического смысла человеческой деятельности, когда смысл рассматривается как отношение мотива деятельности к непосредственной цели действия.

Важность учета актуально осознаваемых целей учащимся в процессе обучения отмечает и Шипицо, ибо только при этом условии может быть организован такой учебный процесс, который в состоянии удовлетворить их. Это в свою очередь содействует формированию у учащихся установки, определяющей их позитивное отношение к изучаемому материалу, что стимулирует учение в виде самостоятельной формы поведения. Особенно значим учет прагматических целей учащихся, вытекающих из отношения между суммой знаний, умений и навыков, которые приобретают учащиеся, и целью, которую они ставят перед собой по использованию приобретенного. Именно прагматические цели поддаются констатации и учету, тогда как мотивы поведения часто остаются неосознанными. Как отмечает Беспалов, «реализуемая человеком цель любого действия всегда осознана им, то есть, соотнесена с побуждающими ее выбор внешними и внутренними объективными причинами, а также выражена в образной речевой форме». Экстраполируя это положение на процесс обучения ИЯ/РКИ, можно сказать, что учебное действие должно быть соотнесено как с общей целью учебной деятельности, так и с будущей профессиональной деятельностью. Причем адекватное отражение иерархии целей в процессе формирования коммуникативной компетенции - обязательная методическая характеристика процесса обучения.

Однако осознание целей изучения ИЯ (РЯ) связано с его спецификой, заключающейся в его «беспредельности», «безграничности». По образному замечанию Зимней, если сравнивать ИЯ с любым другим учебным предметом, то в каждом из них (история, литература, химия, биология и др.) есть отдельные тематические разделы, изучив которые студент испытывает удовлетворение. Так, он может сказать, что знает «оптику», отмечая при этом некоторую специфичность и направленность собственных интересов. При изучении ИЯ такая ситуация невозможна ... Он должен знать всю грамматику, всю лексику, необходимые для общения. Но это «всё», например в лексическом и стилистическом планах, не имеет практически границ. Именно в этом смысле язык как предмет «беспределен» (Зимняя, 1989)

Поэтому мы вынуждены вводить в языковой материал «ограничение». Думается, для нас оно связано с использованием языка, прежде всего в тех сферах и ситуациях общения, которые актуальны, целесообразны для студентов-нефилологов, которые действительно тлеют для них личностный смысл, ибо основная цель коммуникативного обучения - научить учащихся решать типовые задачи в актуальных для них сферах общения.

Однако реализация коммуникативного обучения возможна лишь при наличии полно и четко сформулированных целей обучения конкретной категории учащихся, а также оптимальных способов их скорейшего достижения.

Коммуникативные цели обучения во многом детерминированы его условиями, и прежде всего - наличием или отсутствием языковой среды. Соответственно обучение в том и другом случае требует различных подходов.

Цель изучения РЯ заключается в выявлении и описании коммуникативных потребностей обучаемых в целевой сфере их коммуникации и разработке на их основе системы профессионального общения зарубежных студентов- нефилологов, которая включает необходимый уровень сформированности коммуникативной компетенции и её составляющих (предметной, прагматической, страноведческой и языковой компетенции).

Так, если цели изучения РЯ связаны в первую очередь с получением новых знаний и

осуществлением научной деятельности в интересующей их области науки, это определяет примат чтения и письма. Причем качество обучения будет зависеть, прежде всего, от того, насколько эксплицированы цели обучения РЯ коммуникативным потребностям студентов коммуникацию в целевой сфере общения - профессиональной, что реально только при учете особенностей мотивации их профессиональной деятельности.

Иными словами, основную цель обучения РЯ студентов – нефилологов можно рассматривать как овладение коммуникативной компетенцией, то есть овладение умением решать экстра- лингвистические и экстраметодические задачи через общение на РЯ. Но это интегрированная цель, которая может быть решена не иначе, как путем дифференциации на конкретные, четкие цели обучения, иначе мы никогда не сумеем ответить научно и обоснованно на вопрос, чему и как мы должны учить студентов.

Литература:

1. Костомаров, В.Г., Митрофанова, О.Д. Учебный принцип активной коммуникативности в обучении русскому языку иностранцев//Современное состояние и основные проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы.-/ В.Г. Костомаров. М.:Русский язык, 1982.- С. 3-20

2. Леонтьев, А.А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному.-/ А.А. Леонтьев. М., 1970 .-88 с.

3. Митрофанова, О.Д. О методических и психологических требованиях к системе упражнений по русскому языку. // Русский язык для студентов-иностранцев: Сб. методических статей. – / О.Д. Митрофанова. М.: Высшая школа. - 1972. - № 12. - С. 5 - 14.

4. Смирнова, Е.А. Формирование коммуникативной компетентности студентов в условиях непрерывного образования: автореферат диссертации доктора педагогических наук / Е.А. Смирнова. Москва, 2007.— 38 с.

5. Соболева, Н.И. Анализ лекторской речи в целях обучения студентов-иностранцев ее пониманию (На материале учебных лекций естеств.-науч. и мат. циклов). Автореф. дис... канд.пед.наук. – / Н.И. Соболева. М., 1972. – 24 с.

МЕТОДИКА И ЦЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ – НЕФИЛОЛогоВ

В данной статье предложена работа по методике и цели обучения коммуникативной компетенции студентов нефилологов. Рассматриваются задачи общения, которые учащиеся должны решать средствами изучаемого языка. Изучение русского языка студентов-нефилологов как один из элементов человеческой деятельности.

Учитывая важность обучения, необходимо, научить учащихся решать задачи в актуальных для них сферах общения. Также в статье предложена система обучение студентов – нефилологов через общение на русский язык.

Ключевые слова: методика, цель обучения, студенты – нефилологи, русский язык, коммуникативная компетенция, задачи общения.

РАВИШ ВА ХАДАФҶОИ ОМУЗИШИ САЛОҶИЯТИ ДОНИШЧУЁНИ ҒАЙРИФИЛОЛОҒИ

Дар мақолаи мазкур оиди равиш ва ҳадафи омӯзиши салоҳиятноқӣ, мустаҳкам ва ғабол гардонидани донишҷӯени ғайрифилологӣ пешниҳод шудааст. Баҳо додани масъалаҳои таълим, ки хонандагон бояд тавассути омӯзиши забони русӣ аз худ кунанд. Омӯзиши забони русии донишҷӯени ғайрифилологӣ яке аз унсурҳои ғаболияти инсон мебошад.

Бо назардошти аҳамияти омӯзиш ба хонандагон ҳалли масъалаҳои соҳаҳои муоширатро омӯзондан лозим аст. Дар мақола инчунин усули таълими донишҷӯени ғайрифилологӣ ба воситаи муоширати забони русӣ пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: равиш, ҳадафи омӯзиш, забони русӣ, салоҳият.

METHODOLOGY AND PURPOSE OF TEACHING THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF NON-PHILOLOGICAL STUDENTS

This article proposes a work on the methodology and purpose of teaching communicative competence, its consolidation and activation of non-professional students. The tasks of communication that students must solve through the language being studied are considered. The study of the Russian language by students of non-philologists as one of the elements of human activity.

Given the importance of learning, it is necessary to teach students to solve problems in areas of communication that are relevant to them. Also, the article proposes a system for teaching non-professional students through communication in Russian.

Keywords: methodology, learning purpose, Russian language, communicative competence, communication tasks, situation.

Сведения об авторе: Джумаева Дилором Джумаевна кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры современного русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова-16. Тел: (+992) 981045231

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷумаева Дилором Ҷумаевна номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калон. Донишгоҳи давлатии Кулоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров-16. Тел: (+992) 981045231

Information about the author: Djumaeva Dilorom Djumaevna, candidate of pedagogical sciences, senior lecturer. Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street-16. Tel: (+992) 981045231

ТДУ: 36-371.671 (2-тоҷ)

САҲМИ ОМИЛҲОИ БИОЛОҒИ ВА ИҶТИМОӢ ДАР ИНКИШОФИ ПСИХИКИИ КӯДАКОН

Шарипов Б.Ф., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Таракқиёти психологии кӯдакон ба як қатор шароитҳо вобаста аст. Психологияи бача вазифадор аст, ки на танҳо таъсири шароитҳо, манбаъҳои инкишофи равонии кӯдаконро нишон диҳад, балки муайян намояд, ки чӣ тавр кӯдак аз як зинаи инкишоф ба зинаи дигар гузарад. Илова бар ин, психологияи бача вазифадор аст, ки асосҳои инкишофи равонии бачагонро муайян намояд. Зеро заминаҳои муайянкунандаи инкишофи равонии кӯдакон ба хусусиятҳои табиӣ-биологии организми онҳо (сохт ва фаъолияти майнаи сар), муҳити иҷтимоӣ (муҳите, ки кӯдак дар он ҷо таваллуд шуда, ба воя мерасад ва тарбия меёбад), вобаста мебошад. Ба кӯдак сохт ва қисмҳои майнаи **сар** аз авлод (падару модар) бо роҳи ирсӣ мегузарад ва ин имкон медиҳад, ки хусусиятҳои ба ӯ хос дар рафти таълиму тарбия ташаккул дода шаванд.

Саволе ба миён меояд: «Сохт ва фаъолияти майнаи сари одам бо роҳи ирсӣ нагузарад, дар он сурат кӯдак соҳиби хусусиятҳои инсонӣ шуда метавонад?». Ба ин савол як қатор таҳқиқоте, ки бо маймунҳои одамшакл (шимпанзе) гузаронидаанд, далел шуда метавонад. Гарчӣ тарҳи рӯй, мимика, баъзе рафтору амалиёти маймунҳо ба одам монандӣ дошта бошад ҳам, вале дар онҳо тарбия кардани шуур, қобилияти идроки олами воқеӣ, нутқу шаклҳои азназаргузаронии ҳиссиёт номумкин аст. **Масалан, маймун ба одам тақлид карда, бо латғи намнок фарши хонаро тоза мекунад, аз қутғи манора сохта гӯштро аз баландӣ гирифта меҳӯрад, бо предметҳои гуногун соатҳои дароз бозӣ мекунад, об оварда, оташро хомӯш мекунад, вале ба ӯ танҳо тафаккури дастӣ хос аст.**

Саволе ба миён меояд, ки «Агар маймунро ба монанди фарзанди инсон таълиму тарбия диҳем, он гоҳ дар ӯ сифатҳои инсониро ташаккул додан мумкин аст?» Чунин кӯшиш аз тарафи равоншиноси соҳаи ҳайвонот Н.Н. Ладигина-Котс шуда буд. Ладигина-Котс аз 1,5 солагӣ то сини 4 солагӣ ба тарбияи шимпанзеи хурдакак Ионӣ машғул шуда, ӯро чун фарзанди инсон тарбия кардааст. Ба маймунбача Ионӣ ҳамаи он чизҳое, ки ба бачаи инсон зарур буд, (сару либос, хӯрок, бозича) муҳайё карда буд. Ладигина-Котс ба маймунбача Ионӣ тарзи бо предметҳо амал кардан ва муоширати нутқиро ёд дода, рафтору кирдор ва тараққиёти равонии Иониро мунтазам дар рӯзнома ба қайд мегирифт.

Баъди 10-сол Н.Н. Ладигина-Котс писар таваллуд мекунад, ки ба ӯ Рудольф ном мегузорад. Аз рӯи инкишофи равонии писараш то сини 4 - солагӣ мушоҳида мебарад ва ҳамон тавре ки ба маймунбача Ионӣ муносибат мекард, бо ӯ низ ҳамон тавр муносибат мекунад. Ладигина-Котс натиҷаи мушоҳидаҳо ва фикру ақидаҳои худро дар китоби «Бачаи шимпанзе ва бачаи инсон...», чамъ овардааст. Ӯ дар китобаш навиштааст, ки бисёр ҷиҳатҳои монандии бачаи инсонро дар рафти бозӣ ва дар ҳолати ба вучудоии эмотсия муайян кардан мумкин аст. Ҷиҳатҳои фарқкунандаи таносуби байни онҳо аввалан, дар он аст, ки маймунбача қоматашро рост карда дастҳояшро аз роҳгардӣ озод карда наметавонад. **Масалан, маймунбача борҳо ба одам тақлид карда бо болға мехро кӯфта бошад ҳам, дар давоми ин солҳо ягон мехро дуруст кӯфта натавонистааст.** Сеюм, хусусияти фарқкунандаи маймунбача Ионӣ дар он аст, ки ӯ дар рафти бозӣ муносибати эҷодӣ намекунад. Ва ниҳоят, Ионӣ барои барқарор намудани нутқи садодор ва ифодаи калимаҳо хоҳишу ҳавас зоҳир намекард. Чунин хулосаҳо бори дигар дар таҳқиқоти равоншиносони америкой зану шавҳар Келлогихо тасдиқи худро ёфтааст.

Аз гуфтаҳои боло чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки инкишофи психикии инсон ва сифатҳои маънавии ӯ ба фаъолияти майнаи сар вобаста мебошад. Пас, саволе ба миён меояд, ки «Дар ташаккули психикии инсон шароит ва муҳити атроф чӣ гуна таъсир мерасонанд?», «Агар инсон дар чамбияти инсонӣ ба воя нарасад, дар он сурат ӯ аз ҷиҳати психологӣ чӣ тавр инкишоф меёбад?». Далели ин гуфтаҳо ҳодисае, ки соли 1978 дар яке аз деҳаҳои Серра-Леонеи китъаи Африқо рух дода буд, шуда метавонад.

Бошандагони ин деҳа дар байни рамаи гургон бо мавҷудоте вохӯрданд, ки зоҳиран ба одам монанд буд, вале бо дасту пойҳояш роҳ мегашт ва бо гургбачаҳо бозӣ мекард. Ӯро аз галаи гургон ҷудо карда, ба деҳа оварданд. Маълум шуд, ки ӯ духтарчаи тахминан 5-сола будааст. Муддати 4-сол ӯро дар хонаи алоҳида нигоҳ доштанд ва бо занҷир баста мемонанд, зеро ӯ ба одамон ҳамла мекард, аз истеъмоли хӯроки гарм ва пӯшидани сару либос рӯй мегардонд, аз зарф хӯрок ва об хӯрда наметавонист.

Хӯроки ӯ банан ва гӯшти хом буд ва ӯ хӯрокро ба замин хобида, бо дандонҳои тези худ мехӯрд. Баъд аз 4-сол духтури деҳа барои таҳқиқи ӯ аз Рим мутахассиси шинохта Анна Людовикоро даъват менамояд. Анна Людовико то ин муддат чилу шаш ҳодисаеро омӯхта буд ва ин (духтарча барои ӯ ҳодисаи чилу ҳафтум башумор мерафт. Анна Людовико бо духтарча Бэби- Хоспитал ном ниҳод. Анна Людовико ҳодисаҳоеро омӯхта буд, ки бо сабабҳои гуногуну номаълум бачаҳои инсон на танҳо дар байни гургҳо ба воя расида, психологияи ба гургҳо хос бударо аз худ кардаанд, балки ӯ бачаҳоеро омӯхтааст, ки онҳо дар оилаи маймунҳо, хирсҳо, палангҳо ва оҳувон калон шудаанд.

Анна Людовико қайд мекунад, ки ҳамаи ҳодисаҳои, ки бачаҳои инсон дар олами ҳайвонот аз сар мегузаронанд ва онҳо ҳангоми ба чамбияти инсонӣ баргаштан муддати дер зиндагӣ карда наметавонанд ва дере нагузашта нобуд мешаванд. Ҳодисаи дигаре, ки соли 1956 дар Ҳиндустони Шимолӣ рӯй дода буд, шоҳиди гуфтаҳои боло мебошанд. Шикорчиҳо дар назди хонаи гург бо мавҷудоте вохӯрданд, ки бо гургбачаҳо бозӣ мекард. Ӯро дошта, ба деҳаи наздиктарин оварданд.

Рӯзҳои аввал мачбур шуданд, ки ӯро дар қафаси оҳанин нигоҳдоранд, зеро ба одамон ҳамла карда, онҳоро мегазид, аз тағора об менӯшид, хӯрокаш гӯшти хом будо бо дасту пойҳояш медавид. Падару модари ӯро ёфтанд. Аён шуд, ки соли 1951 вақте, ки модар бо ҳамроҳии писараш ба саҳро меравад, ноҳост модагург ба модари бача дарафтода кӯдаки

яксолаашро гирифта мебарад. Падару модар фарзандашонро аз рӯи нишоне, ки дар сараш дошт мешиносанд. Ин писарчаро духтурон ва падару модар ба зери назорат ва тарбияи худ мегиранд. Писарбача дар давоми як сол танҳо талаффуз кардани якчанд калимаҳоро ёд гирифт. Комёбии аз ҳама муҳимми инкишофи психикии ӯ ҳамин буд, ки ӯ бо додару хоҳараш бозӣ карданро ёд гирифт.

Соли 1920 равоншиноси ҳинду Рид Сингх духтарчаи тахминан 7-8-соларо аз хонаи гург ёфта, ба тарбияи худ мегирад. Дар давоми 10 сол Рид Сингх ба духтарча, ки ба ӯ Камола ном гузошта буд, рост ҳаракат карданро ёд дода бошад ҳам, ӯ дар ҳолатҳои саросема будан бо дасту пойҳо медавид. Бо душвории зиёде Камола бо ҳичо талаффуз кардани зиёда аз 40 калимаро ёд гирифта бошад ҳам, вале ӯ ба маънои онҳо сарфаҳм намерафт. Камола гармию хунукиро ҳис намекард, дастҳояш дароз ва бисёр дағал буданд. Ӯ гӯшҳои калон ва ғафс дошт. Ҷоғи поёни ӯ нисбатан калонтар ва дандонҳояш тез буд, зеро шароити зиндагии Камола ҳаминро тақозо мекард.

Мисолҳои дар боло овардашуда шаҳодат медиҳанд, ки кӯдакони бо сабабҳои гуногун дар олами ҳайвонот ҳаёт ба сар мебардагӣ, баъди ба олами инсонӣ баргаштан хусусиятҳои нутқу шуур ва дигар ҷиҳатҳои инсониро гум мекунанд.

Ҳамин тавр, барои инкишофи психикии инсон дар баробари ҷиҳатҳои биологӣ, ирсӣ (сохти майнаи сар) шароитҳои иҷтимоӣ ва таълиму тарбия низ зарур аст.

Саволе ба миён меояд, ки: «Барои чӣ маймунбача Иониро ба таълиму тарбия фаро гирифта бошанд ҳам, аммо дар ӯ рафтор ва хусусиятҳои ба маймун хосбуда, аз байн нарафт?». Вале Камолаю Бэби-Хоспитал хусусиятҳои ба гург хосбударо ифода карда, рафтор ва амалҳои ба инсон муносибро ифода накардаанд?». Ба ин савол чунин ҷавоб додан зарур аст, ки ҳислат ва рафтори маймун то андозае дар шакли инстинкт ба таври ирсӣ аз насл ба насл мегузарад, вале ҳислатҳои инсонӣ ва хусусиятҳои психикӣ дар майнаи сари кӯдак бо роҳи ирсӣ намегузаранд ва инҳо хусусиятҳои онанд, ки дар рафти таълиму тарбия, зери таъсири муҳити инсонӣ ташаккул меёбанд. Аз ин рӯ, дар ташаккули сифатҳои психологӣ ва шахсияти инсон саҳми омилҳои ирсӣ ва муҳит калон аст, вале омилҳои таълиму тарбия ҳам аҳамияти калон дорад.

Ҳамзамон, таъсири байниҳамдигарии омилҳои биологӣ ва иҷтимоӣ ҳам метавонад дар инкишофи психологии кӯдакон нақши бориз гузорад. Майнаи сари инсон аз майнаи сари ҳайвон пеш аз ҳама бо хусусияти тағйирёбии худ фарқ мекунад. Ҳангоми таваллуд қисми зиёди моддаҳои майнаи сари ҳайвонот «банд» буда, аллакай дар он механизми амалҳои инстинктӣ мустаҳкам шуда, тарзҳои рафтор аз насл ба насл мегузаранд. Баъди таваллуд қисми зиёди майнаи сари инсон чун лавҳаи тоза буда, барои дарк ва мустаҳкамшавии донишу таҷриба ва аз бар намудани маҳорату малакаҳои кори таълиму тарбия тайёр мешавад.

Олимон муайян намудаанд, ки чараёни инкишофи майнаи сари ҳайвонот баъди ба дунё омадан хотима меёбад, аммо инкишофи майнаи сари инсон баъди таваллуд дар зери таъсири омилҳои иҷтимоӣ ба туфайли аз бар намудани дониш ва таҷрибаи фардӣ ва ҳаёти иҷтимоӣ саҳифаҳои тозаи майнаи сарро пур мекунад ва ба сохти он таъсир мерасонад.

Ба инкишофи хусусиятҳои психологии инсон муҳити иҷтимоӣ таъсир мерасонад. Зеро донишу таҷриба, маҳорату малакаҳои меҳнатӣ на танҳо бо роҳи ирсӣ аз насл ба насл мегузаранд, балки дар зери таъсири омилҳои иҷтимоӣ низ инкишоф меёбанд.

Дуруст аст, ки ҳар як насли инсон дониш ва таҷриба, маҳорат ва малакаҳои меҳнатӣ ва хусусиятҳои психологиро аз бар карда, онро дар ҳаёти ҳаррӯзаи худ васеъ истифода мебарад ва бо тағйироту иловаҳо ба насли оянда медиҳад, ки онро мероси иҷтимоӣ меноманд.

Бояд гуфт, ки кӯдаки навзод албатта, барои мустақилона таҳлил кардани комёбиҳои маданӣ қодир нест. Ӯ танҳо дар рафти таълиму тарбия бо ёрии калонсолон ба маънои онҳо сарфаҳм меравад.

Ҳоло дар кураи замин қабилаҳое зиндагӣ мекунанд, ки онҳо дар зинаи азсаргузаронии сохти ҷомеаи ибтидоӣ қарор доранд. Онҳо на танҳо чӣ будани қувваи барқ,

садо ва симоро намедонанд, балки тавассути аслиҳаҳои сангин барои худ маводи хӯрокаи дастрас мекунад. Омӯзиш ва таҳқиқи тарзи зиндагии ин қabilaҳо ҳаминро собит мекунад, ки онҳо аз одамони ҳозиразамон на аз ҷиҳати биологӣ-табӣӣ, балки аз ҷиҳати иҷтимоӣ (хусусиятҳои таълиму тарбия) фарқ мекунад. Саволе ба миён меояд, ки «Агар кӯдакони ҷунин қabilaҳоро дар шароити кунунӣ бо таълиму тарбия фаро гирем, дар он сурат онҳо аз одамони ҳозиразамон бо қадом хусусиятҳои худ фарқ мекунад?». Масалан, этнограф (мардумшинос) – и фаронсаӣ Виллер ба яке аз ноҳияҳои дурдасти Парагвай экспедитсия ташкил карда буд, ки дар он 40-қabilaи гуайқиҳо зиндагӣ мекарданд. То кунун дар бораи тарзи зиндагӣ ва шаклҳои рафтори ин қabila маълумоти аниқ ба даст наовардааст, бо вучуди ин муайян намудааст, ки онҳо ҳаёти кӯчманчигӣ ба сар бурда, ҷои муқимӣ надоранд. Барои дастрас кардани маводи хӯрокаи (маводи хӯрокаи онҳо асли занбӯрҳои ёбой, меваҳои растаниҳо мебошанд) ҷои иқомати худро зуд-зуд иваз мекунад. Нутқи шифоҳӣ ин қabila хуб инкишоф наёфтааст ва аз ҳамин ҷиҳат бо дигарон муоширати нутқӣ барқарор намекарданд ва бо тезӣ аз қabilaҳои дигар дур мешуданд. Қабл аз таҳқиқоти Виллер ба олимони дигар низ муяссар нашуда буд, ки бо қabilaи гуайқиҳо вохӯранд.

Бо вучуди ин гурӯҳи қорӣ экспедитсияи Виллер ноҳост ба ҷои зисти ин қabila наздик шуданд, аммо аҳли байти ин қabila аз тарсу ҳароси зиёд як духтарчаи тахминан ду соларо фаромӯш карда, худ ғайб заданд. Виллер ин духтарчаро ба Фаронса меорад ва ӯро ба тарбияи модараш медиҳад. Виллер дар давоми бист сол аз рӯи инкишофи анатомӣ физиологӣ ва руҳии духтар мушоҳида бурда, тағйироти дар рафтору кирдор, амал ва донишу таҷрибаи ӯ ба вучудомадаро дар рӯзнома ба қайд мегирифт. Баъди бист сол ин духтар хеле зебо ва баъдтар олими соҳаи мардумшиносӣ гардида, ҳатто бо се забон гуфтугӯ мекард.

Аз мисоли дар боло овардашуда ба хулосае омадан мумкин аст, ки хусусиятҳои табӣӣ-биологӣ ба хусусиятҳои психологӣ таъсир намерасондаанд ва инкишоф заминаҳои заруриро ба вучуд меорад, ки онҳо дар зери таъсири ирсият ва муҳити иҷтимоӣ ташаккул меёбанд.

Масалан, яке аз хусусиятҳои муҳими инсон нутқӣ овозӣ ё нутқӣ шифоҳӣ (фонемаӣ) мебошад, ки ба ҳайвонот ҷунин хусусияти нутқӣ хос нест. Камолиддин Биноӣ дар ин хусус ҷунин гуфтааст:

**Фазли ту бар гову хар зи ақлу сухан бувад,
Ақлу сухан нест, ки ҷуз ҳадяи Ҷаббор.**

Албатта, тафовути инсон аз ҳайвон дар он аст, ки ба инсон ақл, сухану нутқ қардан ва муошират хос аст, вагарна дар таносуби байни инсону ҳайвон фарқияте нест.

Барои муоширати нутқӣ марказҳои узвҳои шунавоӣ, ки он дар майнаи сар ҷойгир аст, аҳамияти қалон дорад. Ба тӯфайли он инсон овозҳоро аз ҳамдигар фарқ мекунад ва ба маъноӣ онҳо сарфаҳм меравад, вале ҳайвонот танҳо ба ифодаи дарозии садои овози қалимаҳо диққат дода, садо ва қалимаҳоро аз ҳам фарқ намекунад. Дар баробари ин идроки нутқ ва қобилияти нутқфаҳмии бача дар рафти омӯхтани ин ё он забон зери роҳбарии қалонсолон инкишоф меёбад.

Кӯдаки навзод бо шаклҳои рафтори ба қалонсолон хосбуда, таваллуд нашавад ҳам, бо вучуди ин ҳангоми таваллуд дар ӯ қисилаи рефлексҳои ғайришартӣ вучуд доранд, ки тавассути онҳо ӯ ба шароитҳои нави ҳаёти иҷтимоӣ мутобиқ мешавад. Ин дар навбати худ барои инкишофи психологӣ кӯдак басо зарур аст.

Кӯдак ба як қатор эҳтиёҷоти моддӣ (обу ҳаво, ҳарорати муайян, хӯрок, муҳити воқеӣ) талабот дорад, ки ба воситаи рефлексҳои онҳоро қонеъ мегардонад. Дар заминаи рефлексҳои ғайришартӣ дар кӯдак рефлексҳои шартӣ ҳосил мешаванд, ки тавассути онҳо хеле барвақт алоқаи кӯдак бо олами воқеӣ барқарор мешавад. Ин бешак барои азхудқунӣ шаклҳои таҷрибаи ҷамъиятӣ барои бо қалонсолон муносибат барқарор қардан шароитҳои муайяноро фароҳам меорад ва дар зери таъсири онҳо минбаъд хусусиятҳои психологӣ ва шахсияти кӯдак ташаккул меёбад.

Ҳангоми аз бар намудани таҷрибаи иҷтимоӣ дар кӯдак рефлексҳои шартӣ ҳосил мешавад ва дар заминаи ин дар майнаи сари ӯ алоқаҳои муваққатӣ ташаккул меёбанд. Акнун маҷмуи алоқаҳои муваққатӣ бо ҳам якҷоя шуда вазифаҳои навро иҷро мекунанд, ки аз вазифаҳои пештара ба кулӣ фарқ мекунанд. Ин имкон медиҳад, ки кӯдак на танҳо садоҳои нутқӣ овозҳои мусиқиро шунида метавонад, балки онҳоро аз ҳамдигар фарқ карда, эҳсоси идрок карда тавонад.

Дар синну соли бачагӣ қисми кӯдак бо суръати тез инкишоф меёбад ва осори ин тағйирот дар системаи асаби ӯ мушоҳида карда мешавад, то 7-солагӣ вазни майнаи сари кӯдакон ба ҳисоби миёна 3-5 маротиба меафзояд, сохт ва фаъолияти майнаи сар тағйир меёбад. Аз ин рӯ, инкишофи майнаи сар барои тараққиёти психика хеле муҳим буда, ба туфайли он имконоти азхудкунии амалҳои гуногун меафзояд, қобилияти кори кӯдак зиёд мешавад ва барои дуруст бароҳмонии таълиму тарбия шароитҳои заруриро фароҳам меорад.

Барои инкишофи ҳаматарафаи кӯдак на танҳо таъмини ҳуҷумҳои серғизо, нигоҳубин ва ғамхорию муносибати калонсолон, инчунин, таълиму тарбияи мунтазам хеле зарур аст, зеро тавассути омилҳои дар боло зикршуда, психикаи кӯдак инкишоф меёбад ва бачагон таҷрибаи ҷамъиятиро аз бар мекунанд, ниҳоят, чун шахс ташаккул меёбанд.

Инкишофи психикӣ ва фаъолияти кӯдакон дар зери роҳбарии калонсолон на танҳо бо предметҳои амал карданро ёд мегирад, балки ӯ бо одамон муносибати нутқӣ барқарор мекунад, таҷрибаи ҷамъиятӣ ва қоидаҳои маданияти инсонро меомӯзад. Ҳамчунин, ӯ предметҳои ҳодисаҳои дидаю шунидаашро ба хотир гирифта, онҳоро дар хотир нигоҳ медорад ва дар вақти зарурӣ аз нав ба хотир меорад. Ҳангоми аз бар намудани дониш, маҳорат ва малакаҳо дар кӯдак сифатҳои маънавий-психологӣ ташаккул меёбад. Ҳамин тавр, дар ҷараёни машғулиятҳои таълимию тарбиявии боғча кӯдак соҳиби як қатор малакаҳо мешавад. Масалан, дасту рӯяшро шӯста бо дастпоқунак тоза мекунад бо чумча ҳуҷум мегӯрад, аз пиёла ҷой менӯшад, мустақилона сару либосашро мепӯшад ва мекашад, бо қалам расм мекашад, аз чоркунҷаҳо манора месозад, лухтакашро ба катча хобонида алла мегӯяд, ки ҳамаи ин амалҳоро кӯдак тавассути ҳамбастагии амалҳои зоҳирӣ ва ботинӣ иҷро мекунад.

Иҷрои амалҳои мустақилона ба инкишофи равандҳои психикии бачагон: идрок, хотира, тафаккур ва ҳаёл мусоидат мекунад. Кӯдак дар рафти иҷрои амалҳо бо олами атроф ва бо шароитҳои дохилии он шинос мешавад, ки чунин амалро амали муайянкунӣ (амали ориентирӣ) меноманд. Масалан, пеш аз он ки кӯдак аз ҷӯйбор гузарад, аввал ӯ масофаи онро муайян мекунад, сипас, барои ҷаҳидан тайёри мебинад ва баъд аз ҷӯйбор мегузарад.

Кӯдак дар рафти муайян намудани иҷрои амалҳои нав на танҳо дар шакли амалҳои дохилӣ, балки дар шакли амалҳои зоҳирӣ (берунӣ) ин ё он фаъолиятро иҷро мекунад. Натиҷаи онро бо роҳи муқоисаи як предмет бо предметҳои дигар, ҷен кардани таносуби байни онҳо, тағйир додани ҷойҳои предметҳо ва ғайра муайян мекунад. Масалан, бачаҳои 3 -сола аз рӯи фигураҳои геометрӣ ва буришҳои он якҷоя ба дигараш мепайванданд ва ё бо ҳам мувофиқ мекунанд, ки иҷрои чунин амалҳо бо инкишофи ақли кӯдакон мусоидат мекунад.

То синни 7-солагӣ кӯдакон зина ба зина якҷоя намуди фаъолиятро аз бар мекунанд, ки онҳоро ба фаъолияти муоширати байниҳамӣ, фаъолияти предметӣ ва фаъолияти бозӣ ҷудо кардан мумкин аст.

Аз ин рӯ, дар рафти муошират кӯдак аз калонсолон бо предметҳои одӣ амал карданро ёд мегирад. Бо вучуди он ки кӯдак ба маънои сухани калонсолон сарфаҳм намеравад аммо, бо дидану шунидани суханони онҳо ҳисси қаноатмандӣ зоҳир карда, бо як шавқу ҳавас ва ҳаяҷоннокии баланди руҳӣ талаботи худро қонеъ мегардонад, ки чунин тарзи муносибатро муносибати эмотсионалӣ меноманд.

Бо вучуди ин, дар ин давраи синнусолӣ ҳамеша диққати кӯдакро предметҳои худ ба худ ҷалб карда наметавонад, аз ин рӯ, ба калонсолон зарур аст, ки ба кӯдак бештар бозичаҳои серранг ва садобароранда диҳанд, то ки ӯ бо онҳо амалро иҷро карда, дар бораи хусусиятҳои предмету бозичаҳо маълумоти ибтидоӣ пайдо намояд.

Минбаъд кӯдак дар синни 3-солагӣ ба бозичаҳои нақшдор мароқ зоҳир мекунад ва бештар мустақилият ба даст меорад. Дар ин давраи синнусолӣ кӯдакон кӯшиш мекунанд, ки

рафтору амал ва муносибатҳои калонсолонро мушоҳида карда, ба онҳо аз ягон ҷиҳат монанд бошанд. Беш аз пеш пайрави кӯдаконро дар амалҳо ва тарзҳои муносибати калонсолон дар фаъолияти бозӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар рафти бозӣ кӯдакон олами ихотакарда, рафтору кирдор ва муносибати калонсолонро инъикос намуда, амалҳои навро аз худ мекунанд. Масалан, духтарчаҳо худро дар мавқеи модар тасаввур карда, лӯхтаки худро мехобонанд, ба вай хӯрок медиҳанд, ба сайру гашт мебароранд, ўро сарзаниш мекунанд, либосҳои лӯхтакро мекашанд, мепӯшонанд ва ғайра. Писарбачаҳо чӯбро ба аспӣ ҳақиқӣ монанд карда, ба он савор шуда, амали аспсавориро иҷро мекунанд ба рӯи курсӣ нишаста, мисли ронанда амал мекунанд аз куттиҳо хона месозанд ва ҳоказо.

Дар ташаккули хислатҳои бачагон бозӣ воситаи муҳим ба шумор меравад. Кӯдакони синни 3-7 сола дар баробари бозӣ ба фаъолияти сермаҳсул: расмкашӣ, суробсозӣ, аппликация, кулоӣ, мучассамасозӣ машғул мешаванд. Фаъолияти сермаҳсул барои инкишофи маҳорату малкаҳо ва фаъолияти минбаъдаи таълимии онҳо мусоидат мекунад.

Адабиёт:

1. Буре Р.С., Година Г.Н. Учите детей трудиться М. Просвещение, 1983.
2. Венгер Л.Л. Выготский и детская психология. Журнал; Дошкольное воспитание, №9, 1986, с. 33-35.
3. Возрастная и педагогическая психология (Под. ред. А.В. Петровского) М. Просвещение, 1979.
4. Венгер Л.А., Мухина В.С. Психология М. Просвещение, 1983.
5. Дьяченко О.М., Кирилова А.И. О некоторых особенностях развития воображения у детей дошкольного возраста. Журнал; Вопросы психологии. №2, 1980.
6. Крутецкий В.А. Психология М. Просвещение, 1986.
7. Люблинская А.А. Детская психология. М. Просвещение, 1971.
8. Мартынов Л. Сорок восьмой маугли. Журнал; Вокруг света, №6, 1985.
9. Мустафокулов Т., Нарзуллоева М. Асосҳои психологияи синусоли ва педагогӣ. Кӯлоб, 1993.
10. Нарзуллоева М., Давлатова Н. Бозӣҳои миллии тоҷикӣ дар боғчаи бачагон. Кӯлоб, 1993.
11. Развитие восприятия в раннем и дошкольном (Под. ред. В.А. Запорожец и М.И. Лисоной), М. Просвещение, 1966.
12. Семенов В. Кобучей Б. Близнецы; проблемы воспитания и развития. Народный университет, Педагогический факультет. №6, 1985.
13. Сенсорное воспитание в детском саду. (Под. ред. Поддъякова, В.Н. Аванесовой), М. Просвещение, 1981.

САҲМИ ОМИЛҲОИ БИОЛОГӢ ВА ИҶТИМОӢ ДАР ИНКИШОФИ ПСИХИКИИ КӢДАКОН

Дар мақола масъалаҳои вобаста ба моҳияту муҳтавои саҳми омилҳои биологӣ ва иҷтимоӣ дар инкишофи психикии кӯдакон баррасӣ гаштаанд.

Ба ақидаи муаллиф, ҳангоми таваллуд қисми зиёди моддаҳои майнаи сари ҳайвонот «банд» буда, аллакай дар он механизми амалҳои инстинктӣ мустаҳкам шуда, тарзҳои рафтор аз насл ба насл мегузаранд. Баъди таваллуд қисми зиёди майнаи сари инсон чун лавҳаи тоза буда, барои дарк ва мустаҳкамшавии донишу таҷриба ва аз бар намудани маҳорату малакаҳои кори таълиму тарбия тайёр мешавад.

Чуноне муаллиф меафзояд, барои муоширати нутқӣ марказҳои узвҳои шунавоӣ, ки он дар майнаи сар ҷойгир аст, аҳамияти калондорад. Ба тӯфайли он инсон овозҳоро аз ҳамдигар фарқ мекунад ва ба маъноӣ онҳо сарфаҳм меравад, вале ҳайвонот танҳо ба ифодаи дарозии садои овози калимаҳо диққат дода, садо ва калимаҳоро аз ҳам фарқ намекунанд.

Фикрҳояшро хулоса карда, муаллиф таъкид мекунад, ки кӯдак ба як қатор эҳтиёҷоти моддӣ (обу ҳаво, ҳарорати муайян, ҳӯрок, муҳити воқеӣ) талабот дорад, ки ба воситаи рефлексҳо онҳоро қонеъ мегардонад.

Калидвожаҳо: омил, раванд, таълим, тарбия, кӯдак, биологӣ, инкишоф, шароит, хусусият, фаъолият, соҳт, ирсӣ, қобилият, таъсир, ворис, нақш.

ВКЛАД БИОЛОГИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ В УМСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с характером и содержанием вклада биологических и социальных факторов в психическое развитие детей.

По мнению автора, при рождении большая часть веществ в мозгу животного «занята», у него уже закреплён механизм инстинктивных действий, а способы поведения передаются из поколения в поколение. После рождения большая часть мозга человека подобен чистому листу, и он подготовлен к осмыслению и закреплению знаний и опыта, развитию учебных и учебных навыков.

Как добавляет автор, большое значение для речевого общения имеют центры органов слуха, расположенные в головном мозге. Благодаря ему человек отличает звуки друг от друга и понимает их значение, а животные обращают внимание только на выражение звуковой длины слов и не различают звуки и слова.

Обобщая свои мысли, автор подчёркивает, что у ребенка имеется ряд материальных потребностей (ребенку нужна погода, определенная температура, пища, реальная обстановка), которые он удовлетворяет посредством рефлексов.

Ключевые слова: фактор, процесс, образование, воспитание, ребенок, биологический, развитие, условия, характеристика, деятельность, структура, наследственность, способность, влияние, продолжатель, роль.

THE CONTRIBUTION OF BIOLOGICAL AND SOCIAL FACTORS TO CHILDREN'S MENTAL DEVELOPMENT

The article examines issues related to the nature and content of the contribution of biological and social factors to the mental development of children.

According to the author, at birth, most of the substances in the animal's brain are "occupied", it already has a mechanism of instinctive actions, and behavior patterns are passed down from generation to generation. After birth, most of the human brain is like a clean slate, and it is prepared to comprehend and consolidate knowledge and experience, and develop educational and study skills.

As the author adds, the auditory centers located in the brain are of great importance for speech communication. Thanks to them, humans distinguish sounds from each other and understand their meaning, while animals pay attention only to the expression of the sound length of words and do not distinguish sounds and words.

Summarizing his thoughts, the author emphasizes that the child has a number of material needs (the child needs weather, a certain temperature, food, a real environment), which he satisfies through reflexes.

Key words: factor, process, education, upbringing, child, biological, development, conditions, characteristics, activity, structure, heredity, ability, influence, successor, role.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипов Бахтовар Файзович – номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Чумхурии Тоҷикистон. 734065, шаҳри Кӯлоб кӯчаи Сангак Сафаров 16. Тел: (992) 988-28-43-53

Сведения об авторе: Шарипов Бахтовар Файзович - кандидат педагогических наук, доцент кафедры дошкольного образования и социальной работы Кулябского

государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан. 734065, г. Куляб, улица С. Сафарова, 16. Тел: (992) 988-28-43-53.

Information about the author: Sharipov Bakhtovar Faizovich - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of preschool education and social work of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan. 734065, Kulob, Sangak Safarov street, 16. Tel: (992) 988-28-43-53.

ТДУ:37.0+574 (075.8)

С-23

МОҲИЯТИ МАФҲУМИ «ФАРҲАНГИ ЭКОЛОГӢ ВА МУҲИТИ ЗИСТ»

Сайдахмадова С.М., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Эҷоди муносибатҳои нав байни одам ва табиат на танҳо иҷтимоию иқтисодӣ ва техникӣ, балки маънавӣ низ мебошад. Ин аз зарурати тарбияи фарҳанги экологӣ ташаккули муносибати нав ба табиат бар асоси робитаи ҷудонопазири инсон бо табиат бармеояд. Яке аз воситаҳои ҳалли ин проблема тарбияи экологӣ мебошад, ки дар он маърифат ба маънои васеъ пешбинӣ шудааст. Муҳтавои маърифати экологӣ як низоми меъёрҳо (мамнуъ ва тавсияҳо) –ро фаро мегирад, ки аз «самтгирии арзиш ба вучуд меоянд ва аз меъёрҳои афзалиятнок қомилан фарқ мекунад». Экология аз охири асри гузашта, ба яке аз ҷанбаҳои пешбари илм табдил ёфт. Бидуни донишҳои муносибатҳои экологӣ оқибатҳои эҳтимолии муҳолиаи инсон ба раванҷҳои табииро тасаввур кардан душвор аст. Соҳаи қобилияти воқеии ҳаёти инсонро метавон фарҳанги экологӣ номид. Мафҳуми фарҳанги экологӣ ду ҷузъро дар бар мегирад: экология ва фарҳанг. Дар луғати педагогии С.У. Гончаренко мафҳуми фарҳанг ҳамчун маҷмуи дастовардҳои амалӣ, моддӣ ва маънавии ҷомеа, ки дараҷаи таърихан ба даст омадаи рушди ҷомеа ва инсонро инъикос намуда, дар натиҷаҳои фаъолияти истеҳсоли таҷассум ёфтаанд, қабул шудааст. Муҳаббат ба табиат эҳсоси бузург аст. Муддати тулонӣ, инсон «ченаки ҳама чизҳо» ҳисобида мешуд ва табиат танҳо ҳамчун воситаи таъмини мавҷудияти инсон маҳсуб меёфт. Аз нуқтаи назари анъанавӣ, ҷаҳон барои шахсе мавҷуд аст, ки ҳамчун ченаки ҳама чизҳо амал мекунад, ченаки табиат ғайдабахшии он аст. [7, с. 374]

Маданияти одам сатҳи донишест, ки ба ӯ имкон медиҳад бо олами гирду атрофаш созгор бошад. Мафҳуми фарҳанги экологӣ дар луғат тариқи зайл омадааст. Масалан, инсон аз дақиқаҳои аввали ҳаёт бо табиат алоқаи ногусастанӣ дошт. Одамон дониши экологиро дуруст ҷамъ мекарданд. Табиат ҳамеша омӯхта мешуд, аммо аҳаммияти он ҳамчун илм танҳо ба наздикӣ фаҳмида мешавад. Дар луғати педагогии Гончаренко «экология» чунин таъриф шудааст. Экология (аз калимаи юнонӣ *eikos* - хонаҳо + логия) як баҳши биология буда, қонуниятҳои муносибатҳои мутақобилаи организмҳоро бо ҳамдигар ва муҳити зист меомӯзад. [7, с. 374]

Ифлосшавии замин, ҳаво ва об метавонад боиси фалокати экологӣ гардад, ки ин ҳолат ба ҳаёти одамон таҳдид мекунад. Тарбияи экологии одамон, аз ҷумла, мактаббачагон яке аз роҳҳои баргараф намудани ифлосшавии муҳити зист мебошад. А.И. Кузминский ва А.В. Омеляненко тарбияи экологиро як фаъолияти мунтазами педагогӣ мешуморанд, ки ба ташаккули маданияти экологии хонандагон нигаронида шудааст. [9, с. 278 - 279] Омӯзиши экологӣ аслиҳаи дониши инсониро дар соҳаи экология ва ташаккули масъулияти ахлоқӣ барои ҳифзи муҳити зист таъмин менамояд. Системаи экологӣ наметавонад ягон лаҳзае дар ҳаёти инсон бошад. Охир, он як қисми таркибии маданияти башарият аст. Аз ин рӯ, дар тури ҳаёти инсон бояд раванди ташаккул ва коркарди фарҳанги зиндагии инсон дар муҳити атроф сураат гирад. Тарбияи экологии мактаббачагон дар ин марҳила фарогирии психологии шахсро

ба олами табиат бо тарҳрезии минбаъдаи системаи муносибати шахсӣ бо табиат талаб мекунад.

Мақсади таълими экологӣ дар мактаббачагон ташаккул додани системаи донишҳо, ақидаҳо ва эътиқодҳои илмӣ, ки ташаккули муносибати мувофиқ ба муҳити зистро дар тамоми намудҳои фаъолияти онҳо, яъне тарбияи фарҳангии экологии шахсро таъмин менамояд. Фарҳанги экологӣ маҷмуи донишҳои экологӣ, муносибати мусбат ба ин дониш ва фаъолияти воқеии ҳифзи муҳити зист мебошад.

Л.В. Авдусенко қайд мекунад, ки аксар вақт мафҳуми «фарҳанги экологӣ» барои тавсифи сатҳи муносибати шахс ба табиат истифода мешавад (сухан дар бораи инкишофи шуури экологӣ меравад, ки танзимгари тамоми фаъолият ва рафтори одамон мебошад). [1, с. 374]

Шахсе, ки маданияти экологиро азхуд кардааст, аз қонуниятҳои умумии инкишофи табиат ва ҷамъият бохабар аст, мефаҳмад, ки табиат асоси ташаккул ва мавҷудияти инсон мебошад. Вай ба табиат ҳамчун модар муносибат мекунад: вай онро хонаи худ медонад, ки онро муҳофизат ва эҳтиёт кардан лозим аст. Тамоми фаъолияти худро ба талаботи идоракунии оқилонаи муҳити зист тобеъ намуда, дар бораи беҳтар намудани муҳити зист ғамхорӣ мекунад. Яке аз нишондиҳандаҳои асосии фарҳанги экологии инсон саҳми воқеӣ дар рафъи таъсири манфии табиат мебошад. Барои ташаккули фарҳанги экологӣ усулҳои зерин бояд амалӣ карда шаванд: аз худ намудани донишҳои илмӣ дар бораи табиат, пурзӯр намудани фаъолияти амалии мактаббачагон оид ба ҳифзи муҳити зист, инкишоф додани талаботи мактаббачагон ба муносибат бо табиат.

Марбут ба ин масъала, И.Д. Зверев вазифаҳои зеринро муайян мекунад:

1. Ба даст овардани ақидаҳо, концепсияҳо ва далелҳои илмӣ, ки дар заминаи онҳо таъсири муқаррари инсон ба табиат муайян карда мешавад;

2. Дарки аҳамияти табиат ҳамчун манбаи қувваҳои моддию маънавии ҷамъият;

3. Тавассути идоракунии дониш, малакаҳои амалии идоракунии оқилонаи олами ҳайвонот, ташаккул додани қобилияти баҳодиҳии вазъи муҳити зист, қабули қарорҳои дуруст оид ба беҳтар кардани он, таъмини оқибатҳои эҳтимолии амалиёт ва нарасидани таъсири манфии табиат дар тамоми ҷабҳаҳои табиат, фаъолияти иҷтимоӣ ва меҳнатӣ;

4. Риояи меъёрҳои рафтор дар табиат муҳим аст, ки он хатари расонидани зарар, ифлосшавӣ ё ҳалалдоршавии муҳити зистро бартараф мекунад;

5. Инкишофи зарурати муносибат бо табиат бо мақсади кӯшиш ба тоза нигоҳдории муҳити зист;

6. Фаъолияти одамон оид ба беҳбудии муҳити зист, муносибати оштинопазирона бо одамоне, ки ба табиат зарар мерасонанд, паҳн намудани идеяҳои манфиатбахши муҳофизати табиат. [8, с. 96]

Ташаккули фарҳанги экологии шахс бояд ҳарчи зудтар оғоз шавад. Сарчашмаи асосӣ барои ташаккули фарҳанги экологӣ ва самаранокии тарбияи экологӣ ин мактаб аст. Аз ин рӯ, ташаккули фарҳанги экологӣ бештар аз маҷмуи шартҳои муайян карда мешавад, ки ба он мафҳумҳои мазкур, бо назардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва психологии дарки табиати мактаббачагон; таҳкими робитаҳои байнисоҳавӣ; татбиқи усули таърихи маҳаллӣ; муносибат бо ҳаёт ва қор; ташаккули дониш дар бораи муносибати байни ҷузъҳои табиӣ.

Нишондиҳандаи фарҳанги экологии мактаббачагон рафтор дар табиат, масъулияти шахрвандӣ барои истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист мебошад. Фарҳанги экологӣ сатҳи дарки одамон дар бораи табиат, олами атроф ва арзёбии ҷойгиршавии онҳо дар коинот, муносибати инсон ба ҷаҳон аст. Ташаккули фарҳанги экологӣ ин ташаккули шуури экологӣ, ҳассосияти экологӣ ба табиат ҳангоми муоширати ҳамарӯза бо он дар раванди педагогӣ мебошад.

Н.А. Беневолская дар мақолаи худ қайд мекунад, ки фарҳанги экологӣ бо дониши гуногунранг, амиқ дар бораи муҳити зист, мавҷудияти дастурҳои идеявӣ, арзишманд нисбат ба табиат, услубҳои экологии тафаккур ва муносибати масъулиятшиносӣ ба табиат ва саломатии худ, ба даст овардани малака ва таҷриба дар ҳалли масъалаҳои экологӣ бевосита

дар фаъолияти экологӣ пешбинишудаи оқибатҳои манфии эҳтимолии фаъолияти инсон, ки дар табиат коркард нашудааст. [5, с. 51 - 54]

Мазмуни маданияти экологӣ хеле васеъ аст. Он шумораи зиёди чанбаҳоро дар бар мегирад. Махз, маданияти экологӣ инҳоро дарбар мегирад: маданияти фаъолияти маърифатии хонандагон барои азхуд намудани таҷрибаи инсоният нисбат ба табиат ҳамчун манбаи сарватҳои моддӣ; маданияти кори экологӣ, ки дар раванди кор ташаккул меёбад; маданияти алоқаи маънавӣ бо табиат, инкишофи ҳиссиёти зебопарастӣ. Инкишофи фарҳанги экологӣ ин ташаккули шуури экологӣ, ҳассосияти экологӣ ба табиат ҳангоми муоширати ҳамарӯза бо он дар раванди педагогӣ мебошад. Ва ин бояд аз хурдсолӣ анҷом дода шавад. Бачаҳоеро, ки роҳ рафтани наредонанд, бештар ба ҳавои тоза баровардан лозим аст, то ки онҳо осмони зодгоҳ, дарахтон, гулҳо, ҳайвоноти гуногунро бубинанд. Ҳамаи ин дар руҳияи кӯдак боқӣ мемонад, ки бо эҳсоси шодӣ мунаввар мегардад ва барои муҳаббат ба табиати ватан асос мегузорад. Проблемаи тарбияи экологиро бисёр олимони ва муаллимони бузург мавриди баррасӣ қарор додаанд. Я.А. Коменский қайд кардааст, ки табиат дар инсон қувваи худгард дорад ва тарбия инкишофи фаъолонаи ҷаҳон аст. [12, с. 409]

Дар робитаи бевосита бо табиат Л.Н. Толстой масъалаҳои тарбияи табииро ҳал мекард. Г. Спенсер ба таълиму тарбияи табиатшиносӣ аҳаммияти калон медиҳад, таълим ва тарбияи табиатшиносиро барои эҳтиёҷоти ҳар як шахс бештар муфид медонист. К.Д. Ушинский ғояи миллиро дар тарбия, дар муносибати инсон бо табиати модарии худ медонист.

И.В. Базулина қайд мекунад, ки дар замони мо идеяи мутобикат ба табиат дар рушди экологии кӯдакон васеъ истифода мешавад, ки он муқаррароти зеринро дар бар мегирад: риояи табиати кӯдакон, бо назардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва фардии онҳо, истифодаи муҳити табиӣ барои инкишофи бачаҳо, инчунин ташаккули онҳо маданияти экологӣ доранд. [4, с. 33 - 35] М.М. Фитсула дар китоби дарсии «Педагогика ва психологияи экологӣ» (Экологическая педагогика и психология) қайд мекунад, ки онҳо барои ташаккули фарҳанги экологӣ дар раванди таълим аз истилоҳоти экологӣ ва психологӣ, бозихҳои гурӯҳӣ ва нақшӣ, ҳамлаи ақлонӣ, мувоҳиҷаҳои истифода мебаранд, ки ба амалисозии даҳлати шахсӣ, соҳаи ҳассосият нигаронида шудаанд, ангеҷаҳои ташаккули мундариҷаи экологӣ, ки ба низом даровардани ҷаҳонбинии хонандагонро таъмин мекунанд. [16, с. 51 - 54]

Ҳамин тариқ, фарҳанги экологӣ маҳсули ниҳони раванди мақсаднок ва баланди мутаҷалли таълим ва тарбияи экологӣ мебошад. Ин раванд ба ташаккули системаи донишҳо, ақидаҳо ва эътиқоди илмӣ дар кӯдакони синфҳои ибтидоӣ нигаронида шудааст, ки ташаккули муносибати мувофиқро нисбат ба муҳити зист дар тамоми намудҳои фаъолияти онҳо таъмин менамояд. Инкишофи фарҳанги экологӣ ташаккули шуури экологӣ, ҳассосияти экологӣ ба табиат ҳангоми муоширати ҳамарӯза бо он дар раванди таълимро дар бар мегирад.

Адабиёт:

1. Авдусенко Л.В. «Фарҳанги экологӣ». – Қ., 1997. – 374с.
2. Алексахина Е.М., Долгачева В.С. Методические рекомендации к работе по экологическому образованию и воспитанию младших школьников. – М., 1996.
3. Барномаи давлатии маърифат ва тарбияи экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2000 ва дар давраи то соли 2010. Душанбе, Санад-вора, 1996.-51саҳ.
4. Базулина И.В. Развитие экологической культуры младших школьников на занятиях под открытым небом. Начальная школа. – 2005. – №12. – С. 33 – 35.
5. Беневольская Н.А. Экологическое воспитание младших школьников на уроках изобразительного искусства / Н.А. Беневольская // Начальная школа. – 2009. – №2. – С. 51 – 54.
6. Базулина И.В. Развитие экологической культуры младших школьников на занятиях под открытым небом / И. В. Базулина // Начальная школа. – 2005. – №12. – С. 33 – 35.

7. Гончаренко С.У. Педагогический словарь / С.У. Гончаренко. – К., 1997. – 374с.
8. Зверев И.Д. Экология в школьном обучении. Новый аспект образования —М. Знание, 1980, 96с.
9. Кузминский А.И. Педагогика / 2007. – С. 278 – 279.
10. Кучер Т.В. Экологическое воспитание учащихся. – М.: «Просвещение», 1990. – 254с
11. Крупская Н.К. Педагогические сочинения. Сочинения: В 5Т. – К.: Рад. школа, 1967. – Т. 5. – С. 265 – 266.
12. Коменский Я.А. Великая дидактика [Текст] /Я.А. Коменский // Избр. пед. соч. Т. I. - М.: Педагогика, 1982. - 409 с.
13. Моисеев Н.Н. Человек, среда, общество.-М.: Наука, 1982.-240с.
14. Николоева С.Н. Теория и методика экологического образования детей. Издательский центр «Академия» Москва 2006 г.
15. Рыжова Н.А. Я и природа. Москва 1998 г.
16. Фитсула М.М. Экологическая педагогика и психология. Начальная школа. – 2009. – №2. – С. 51 – 54.

МОҲИЯТИ МАФҲУМИ «ФАРҲАНГИ ЭКОЛОГӢ ВА МУҲИТИ ЗИСТ»

Мақолаи мазкур ба омӯзиши мафҳум ва моҳияти фарҳанги экологӣ, таълими фанни экологӣ ва муҳити зист баҳшида шудааст.

Муаллиф дар мақолааш қайд намудааст, ки мақсади таълими экологӣ дар мактаббачагон ташаккул додани системаи донишҳо, ақидаҳо ва эътиқодҳои илмӣ, ки ташаккули муносибати мувофиқ ба муҳити зистро дар тамоми намудҳои фаъолияти онҳо, яъне тарбияи фарҳангии экологии шахсро таъмин менамояд, мебошад.

Муаллиф дар асоснок гардонидани фикраш ҳангоми навиштани мақола аз муҳаққиқони самти педагогию экологӣ иқтибосҳо оварда, дар ҳамин зимн андешаҳои худашро низ иброз намудааст.

Дар анҷом қайд менамояд, ки фарҳанги экологӣ маҳсули ниҳоии раванди мақсаднок ва баланди муташаккили таълим ва тарбияи экологӣ мебошад.

Калидвожаҳо: экология, мафҳум, педагогика, муҳити зист, муҳофизат, фарҳанг, инсон, робита, ташаккул, раванд, таълим, тарбия, мақсад.

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА»

Данная статья посвящена изучению понятия и сущности экологической культуры, преподаванию дисциплин об экологии и окружающей среде.

В своей статье автор отметил, что целью экологического воспитания школьников является формирование системы научных знаний, идей и убеждений, обеспечивающей формирование соответствующего отношения к окружающей среде во всех видах их деятельности, т.е. эколого-культурное воспитание школьников.

В обоснование своего мнения автор цитировал работы исследователей-педагогов и экологов, а также высказал собственное мнение.

В конце отмечается, что экологическая культура является конечным продуктом целенаправленного и высокоорганизованного процесса экологического образования и воспитания.

Ключевые слова: экология, понятие, педагогика, окружающая среда, охрана, культура, человек, связь, становление, процесс, образование, воспитание, цель.

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF “ECOLOGICAL CULTURE AND ENVIRONMENT PROTECTION”

This article is devoted to the study of the concept and essence of ecological culture, teaching the sciences of ecology and the environment.

In his article, the author noted that the goal of environmental education of schoolchildren is the formation of a system of scientific knowledge, ideas and beliefs, ensuring the formation of an appropriate attitude towards the environment in all types of their activities, i.e. ecological and cultural education of schoolchildren. a person.

To substantiate his opinion, the author cited the works of research teachers and ecologists, and also expressed his own opinion.

In the end, it is noted that environmental culture is the end product of a purposeful and highly organized process of environmental education and upbringing.

Key words: ecology, concept, pedagogy, environment, protection, culture, person, connection, formation, process, education, upbringing, goal.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайдахмадова Садбарг Мирахмадовна, муаллими калони кафедраи таҳсилоти томақтабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров – 16. Тел.: 985040733

Сведения об авторе: Саидрахмадова Садбарг Мирахмадовна, старший преподаватель кафедры дошкольного образования и социальной работы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова - 16. Тел.: 985040733

Information about the author: Saidakhmadova Sadbarg Mirakhmadovna, senior lecturer at the Department of preschool education and social work, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street - 16. Tel.: 985040733

ТДУ:37.0+378 (075.8)

ТКТ:74.58 (2-точ)

Ш-47

ТАШАККУЛИ МАДАНИЯТИ ЭТНОПЕДАГОГИИ ОМУЌЗОРИ ОЯНДАИ СИНОҲОИ ИБТИДОИ

Шоимардонова М.Б., ассистент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар ибтидои асри мазкур дар кишварҳои гуногун равандҳои худмуайянқунӣ фарҳангии гурӯҳҳои этникӣ ва эҳёи анъанаҳои этнофарҳангӣ шиддат мегирад. Ин равандҳо аксуламали табиӣи халқҳо ба глобализатсияи рӯзафзуни ҷаҳон буда, аз як тараф, ба инкишофи илму техника, ҳамкориҳои маданиятҳои гуногун, вусъати ҳамкориҳои байналхалқӣ ва аз тарафи дигар ба андозаи муайян баробар кардани шахсияти фарҳангӣ, ягонақунӣ тарзи зиндагӣ ёри мерасонад.

Фарҳанги анъанавӣ як системаи ҷудонашавандаи арзишҳо ва идеалҳои этнофарҳангӣ мебошад, ки ҳифз ва интиқоли онҳо ба муҳити муосири иҷтимоӣ-фарҳангӣ бояд яке аз омилҳои муҳими бадеӣ, эстетикӣ, маънавӣ ва ахлоқӣ гардад. Инчунин К.Д. Ушинский дуруст таъкид мекард, ки маориф, агар беқувват будан нахоҳад, бояд оммавӣ бошад ва бояд миллатро фаро гирад.

Муносибати этнофарҳангӣ ба таълим инчунин, самти раванди омодақунӣи омузгорони ояндаро барои татбиқи таълими гуногунфарҳангӣ дар муассисаҳои таълимӣ муайян мекунад. Талабот ба тайёрии этнофарҳангии донишҷӯёни макотиби олии педагогӣ бо

назардошти Стандарти давлатии таълимии таҳсилоти олии касбӣ муайян карда мешавад. Масалан, дар самти «Таълими педагогӣ» талабот ба омӯзгори оянда барои донишҷӯи чанбаҳои «фаъолияти педагогӣ дар муҳити гуногунфарҳангӣ ва сермиллат», «этноцентризм ва релятивизми фарҳангӣ», «фарҳанг ҳамчун этно - хусусияти муттаҳидкунанда ва этнофарқкунанда», «ташаққули муносибати таҳаммулпазириро ба анъанаҳои фарҳангии халқҳои ҷаҳон», «фарҳанги этникӣ ва миллӣ», «вобастагии синну соли кӯдак ва шахсияти миллӣ-фарҳангии ӯ», «расму оинҳои давраи ҳаёт ва системаҳои анъанавии тарбияи фарзандон дар байни халқҳои гуногуни ҷаҳон», «тарбияи оилавии кӯдакон дар байни халқҳои гуногуни ҷаҳон», «моделҳо ва системаҳои иҷтимоии кӯдакон дар ҷаҳони муосир», «тарбияи меҳнатӣ дар ҷомеаҳои гуногуни этникӣ» ва ғайра. Дар меъёрҳои таҳсилоти ибтидоӣ (миёна) қайд карда мешавад, ки омӯзгор бояд хонандагонро дар руҳияи меҳру муҳаббат ба халқи худ, Ватан, эҳтиром ба таърих, анъана ва фарҳанги қавмҳои гуногун, ташаққули тафаккури интиқодӣ тарбия намояд. [2]

Бо дарназардошти ин талабот метавон мақсади кори омодакунии омӯзгори ояндаро ба татбиқи тарбияи этнофарҳангӣ дар доираи равиши этнофарҳангӣ ба таълим – мусоидат намудан дар ташаққули шаҳрвандӣ, ватандӯстӣ, этнофарҳангӣ, гуногунфарҳангӣ, хувияти байнифарҳангӣ, таҳаммулпазирии этникӣ ва этникӣ-фарҳангӣ, парваридани шавқу рағбат, эҳтиром ва муҳаббат ба фарҳанги мардумӣ, ташаққули салоҳияти этнофарҳангӣ ва педагогӣ, қобилияти амал кардан дар муҳити гуногунфарҳангӣ ва гуногунмиллат мустақкам намуд.

Асосҳои назариявии раванди тарбия дар асоси идеалҳои ахлоқии педагогикаи халқӣ дар асарҳои В.Ф. Афанасева, Г.Н. Волкова, В. Сухомлинский ва дигарон идеяҳои дар таълим татбиқ намудани анъанаҳои этникӣ дар таҳқиқоти А. Бердиева, А. Солдатенкова, М.Г. Тайчинова, А.И. Шорова ва дигарон инъикос ёфтаанд.

Асарҳои, ки масоили педагогиро вобаста ба хусусиятҳои этникӣ таҳлил мекунанд, ба калами муҳаққиқон А.Г. Абсалямова, У. Атангулова, К. Ахиярова, В.И. Баймурзина, Т.К. Исхакова, Л. Кашапова, З.Ф. Мубинова, С. Мухамедянова, А. Сафина тааллуқ доранд. [4]

Таҳлили адабиёти илмию педагогӣ, шароити фаъолияти касбии омӯзгори муассисаҳои таҳсилоти умумӣ дар ҷомеа ва таълими онҳо дар донишгоҳ ба мо имкон медиҳад, ки дар назария ва технологияи ташаққули фарҳанги этнопедагогӣ мушкилоти муайян мавҷуд аст. Муаллими муосир имкони фаровон дорад, ки дар фаъолияти педагогии худ ба фарҳанги анъанавии педагогӣ, этнопедагогика, этнопсихология, омӯзиши педагогика ва психологияи ҷомеаи этникӣ, этноэтикет, этнология ва ғайра ҷузъи этнофарҳангиро дар барномаҳои таълимии мактабҳои инъикос намояд.

Барои фароҳам овардани вазъи иҷтимоию фарҳангӣ барои рушди таҳсилоти педагогӣ равишҳои нав, ки ба омодагии касбии омӯзгори оянда хосанд, рушди афзалиятноки потенциали иҷтимоию ахлоқӣ, фарҳангӣ ва этноиҷтимоии шахсияти омӯзгор, барои овардани мисолҳо даъват карда мешавад.

Ҷазои таълимии бисёрфарҳангӣ хусусиятҳои хоси гуногунии этникиро инъикос намуда, ба муҳити фарҳангии мактаб таъсири назаррас мерасонад, ки дар навбати худ як системаи ягонаи иҷтимоию фарҳангӣ мебошад. Дар шароити мактабҳои ҳалли масъалаҳои тарбияи миллӣ ва инкишоф додани салоҳияти байнифарҳангии мактаббачагон ба миён меояд. Дар чунин шароит аҳамияти иҷтимоии натиҷаҳои фаъолияти иҷтимоию фарҳангии омӯзгор меафзояд, ки дар рафти он интиқол ва такрористеҳсоли фарҳангӣ таъмин мегардад.

Гуногунии миллӣ ва фарҳангии, ки дар айни замон мушоҳида мешавад, барои рушди салоҳияти байнифарҳангӣ ва маҳорати мувофиқи этнопедагогии донишҷӯён дар раванди муошират ва фаъолияти омӯзгорӣ, васеъ намудани ҷаҳонбинии умумии фарҳангии онҳо заминаҳои мусоид фароҳам меорад. Ногуфта намонад, ки дар донишгоҳҳои педагогӣ бояд шароитҳои мувофиқ фароҳам оварда шаванд, ки аз имкониятҳои системаи пурмаҳсул ва дар амал татбиқшавандаи такмили ихтисоси омӯзгорон истифода баранд. Ин технологияи педагогиро талаб мекунад, ки бо раванди таълим дар донишгоҳҳои педагогӣ мувофиқ бошад,

иктидори фанҳои таълимиро истифода барад ва ба чадвали вақти дарсҳо мувофиқат кунад ва аз сарбории донишҷӯён пешгирӣ кунад.

Муносибати муаллимони синфҳои ибтидоиро нисбат ба истифодаи таҷрибаи тарбиявӣ дар фаъолияти худ бо назардошти хусусиятҳои миллии хонандагони синф бепарво арзёбӣ кардан мумкин аст.

Шартҳои пешбари педагогии ташаккули фарҳанги этнопедагогии омӯзгорони оянда барои кор бо ҳайати донишҷӯён инҳоянд: муносибати ҳамачониба ба ташкили раванди педагогӣ; ҷалби донишҷӯён ба намудҳои гуногуни фаъолият (ба арзиш нигаронидашуда, коммуникативӣ, фароғатӣ); ворид намудани маводи этнофарҳангӣ ба мазмуни таълими омӯзгорон.

Дар системаи маориф давомнокии наслҳо аҳамияти калон дорад. Маънии тарбия дар ниҳояти кор, дар асоси анъанаҳои инсондустӣ мустақкам намудани давомдиҳандаи наслҳои оянда мебошад. Воситаи муҳими тарбияи эстетикӣ ва ташаккули шахсияти фаъоли эҷодкор эҷодиёти халқ мебошад, ки эҷодиёти даҳонӣ, санъати мусиқӣ ва тасвириро ба ҳам пайваस्ताаст. Эҷодиёти халқ тасаввуротро дар бораи зебӣ, идеалҳои эстетикӣ, хиради халқ, ки аз насл ба насл мегузарад, ҷамъбасти мекунад. Бача ба воситаи эҷодиёти халқ, анъана, расму ойин ва хусусиятҳои рӯзгори халқи худро меомӯзад ва бо маданияти он шинос мешавад.

Таълими технологӣ яке аз ҷанбаҳои муҳимтарини таълим мебошад. Дар системаи таълими ибтидоӣ фаъолияти меҳнатӣ низ яке аз омилҳои муҳими инкишофи кӯдак: ахлоқӣ, равонӣ, ҷисмонӣ, эстетикӣ мебошад. Маҳз дар синфҳои ибтидоӣ таҳкурсии шахсияти фаъоли ҷамъиятӣ гузошта мешавад, ки шавқу ҳавас ба меҳнат, мустақилият, эҳтиром нисбат ба калонсолон ва дигар хислатҳои гаронбаҳое, ки ба азхуд намудани талаботи ҳаёт ва пойдоршавӣ дар он мусоидат мекунад. Эҳёи фарҳанги маънавии мардум, тавачҷуҳ ба таърихи он, эҳтиром ба анъанаҳои миллии хеле муҳим аст. Бе дониши гузашта, бе эҳтиром ба он, бидуни эҳтиёт мероси бузурги ниёгонамон сарвати маънавий буда наметавонад. Дар рафти дарси технология бо эҷодиёти халқ шинос кардани хонандагони синфҳои ибтидоӣ яке аз воситаҳои тарбияи эстетикӣ, меҳнатӣ ва ватандӯстӣ мебошад.

Маданияти педагогии халқҳои гуногун як қатор хусусиятҳои умумӣ дорад. Асосҳои шахсият дар овони хеле барвақт тавассути эҷодиёти даҳонии халқ гузошта мешавад. Маданияти педагогии ҳар як халқ ба идеалҳои некӣ, ҳақиқат ва зебӣ асос меёбад. Педагогикаи халқӣ ҳамеша ба ташаккули шахсият саъю кӯшиш ба ҳамдигарфаҳмӣ ва ёрии ҳамдигарӣ, ҷустуҷӯи хушбахтӣ дар муносибат бо одамон нигаронида шуда, тамоми категорияҳои синну соли инсонро фаро мегирад. Қиммати ҳунарҳои мардумӣ дар он аст, ки он ба ҳиссиёти кӯдак тавассути баён таъсир мерасонад, ин таъсир табиист, бидуни зӯрварӣ; эҷодиёти халқӣ дастраси кӯдакони дорои сатҳи инкишофи гуногун буда, ҳар як кӯдак аз он лаззат ва қуввати эҳсосӣ мегирад, дарки муносибати эстетикӣ ва баҳодихии эстетикӣ дар вай ташаккул меёбад.

Яке аз вазифаҳои асосие, ки имрӯз дар назди мактабҳои мо истодааст, тарбияи миллии мебошад. Барои гузаштани заминаи ахлоқӣ дар тарбияи насли наврас бояд хотираи миллии тарбия карда шавад, ки ин дар фарзандон ташаккул додани тавачҷуҳ ба фарҳанги маънавии халқи худ, тавачҷуҳ ва эҳтиром ба таърихи гузаштаи онҳо мебошад. [5] Санъат ва фарҳанги ҳар як миллат асил ва беназир аст. Донишгари решаҳои халқи худ ба хонанда имкон медиҳад, ки фарҳангу анъанаҳои халқҳои дигарро воқеан эҳтиром ва қадр кунад ва ба ташаккули эҳсосоти миллии мусоидат намояд. Санъати халқӣ дар маданияти миллии мавқеи махсусро ишғол мекунад, ки вай асолат ва нобиғаи бадеии халқро ифода мекунад. Махсулоти санъати ороишию амалӣ ба бачагон маданияти бои халқро кушода, ба онҳо барои азхуд намудани урфу одатҳои аз насл ба насл гузаштаи стода ёрӣ мерасонад, ба онҳо фаҳмидан ва дӯст доштани зебоиро меомӯзонад.

Омӯхтани санъати ороишию амалӣ ба мо имкон медиҳад, ки аз мероси эҷодиёти халқ боз ҳам васеатар истифода барем. Мурочиат ба санъати ороишию амалии халқҳои ҷаҳон дар раванди тайёр кардани муаллими ояндаи синфҳои ибтидоӣ ба мақсадҳои зерин

хизмат мекунад: омӯхтани забони ифодаи санъати ороишию амалӣ; ташкили фаъолияти мустакилонаи бадеӣ; истифодаи унсурҳои санъати ороишӣ ва амалӣ дар ташаккули завқи эстетикӣ хонандагон. [6]

Унсурҳои санъати ороишӣ ва амалӣ, ки ҷузъи ҷудонашавандаи технологияҳои этнофарҳангӣ мебошанд, барои ташаккули принципҳои эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ доираи васеъ фароҳам меоранд. Яке аз вариантҳои умедбахши ҳалли ин масъала, ба фикри мо, шинос кардани мактаббачагони хурдсол бо ороиши миллии халқҳои гуногун буда метавонад. Дар санъати ороишӣ ва амалии бисёре аз халқҳои ҷаҳон, аппликасия барои ороиш додани маснуоти аз намад, чарм, матоъ ё рӯи қоғаз бо роҳи часпак кардани тасвирҳои ҳамвор, ки аз ҳамон маводҳои ранги дигар бурида шудаанд, васеъ паҳн шудааст. Ин аст, ки кайҳо боз ашӯи бадеии либос, пойафзол, кулоҳҳо, ашӯи рӯзгор ва ороишӣ офарида шудаанд. Дар байни онҳо зинҳои занона, гилемҳо, пардаҳо, кафшҳои чармин бо болояш матоъ ва ҷӯрӯбҳои аз матои хонагӣ бо нақшҳои геометрӣ ороёфта васеъ паҳн шудаанд. [7]

Дар амал барои шиносӣ бо фарҳанги мардуми мо аз тарзу усулҳои гуногун истифода бурдан мумкин аст: суҳбатҳо, ҷашнҳои мардумӣ (зимистону баҳор, тобистону тирамоҳ), ҷамъомадҳо бо расму ойинҳо, ташкили намоишгоҳҳои ҳунари, озмунҳо, расмҳо оид ба ҳунариҳои мардумӣ, воҳӯрӣ бо ҳунармандони маҳаллӣ, экскурсия ба осорхонаи таърихӣ-кишваршиносӣ, инчунин васеъ истифода бурдани технологияҳои муосири компютерӣ. Истифодаи маводи таърихӣ дар дарсҳо ва корҳои беруназсинфӣ дар хонандагон эҳтиром ва шавқу рағбат ба фарҳанги милли – фарҳанги гуногунҷанба, ғай аз анъана ва расму ойинҳои беназирро ташаккул медиҳад. Донишҷӯён бо истифода аз санъати шифоҳии мардумӣ ва асарҳои бадеӣ бо олами санъати шифоҳӣ шинос мешаванд. Дар машғулиятҳои беруназсинфӣ хонандагон бо ҳунариҳои халқӣ, ҳунариҳои тоҷикӣ, ватани худ, урфу одатҳои халқи худ шинос мешаванд. Истифодаи этнопедагогика дар амалияи тарбияи меҳнатии мактаббачагони хурдсол ташаккули дониш дар бораи таърихи кишвар, ватан, анъана ва маданияти зиндагии мардум, тарбия, пеш аз ҳама, ватандӯстиро дар назар дорад.

Хулоса, фароҳам овардани шароити самарабахши педагогии тарбия бо ҷустуҷӯи роҳҳои принципан нав алоқаманд аст. Таҳқиқоти мо танҳо як равиш ба таҳияи проблемаи мураккаби ташаккули фарҳанги этнопедагогии омӯзгорони ояндаи синфҳои ибтидоӣ мебошад. Зарфияти пешгӯии таҳқиқот аз имкони дар заминаи он ташкил намудани таҳқиқоти минбаъда оид ба масъалаи мазкур ва дар соҳаи тайёр кардани омӯзгорон барои мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ вобаста аст.

Адабиёт:

1. Данилюк А.Я., Кондаков А.М., Тишков А.В. Концепция духовно-нравственного воспитания личности гражданина России. Москва: Просвещение, 2014.

2. Валеева Р.Р. Воспитательный потенциал народной педагогики в гражданском воспитании современных школьников. Сборник материалов 3 Всероссийских этнопедагогических чтений, посвящённых педагогическому наследию Г.Н. Волкова, Стерлитамак, 1-2 окт. 2009 г. Стерлитамак, 2009: 38-43.

3. Урсова З.М. О формировании этнопедагогической культуры студентов в условиях образовательного пространства. Сборник материалов 3 Всероссийских этнопедагогических чтений, посвящённых педагогическому наследию Г.Н. Волкова, Стерлитамак, 1-2 окт. 2009 г. Стерлитамак, 2009: 151-155.

4. Пономарева О.И. Формирование основ этнопедагогической культуры будущего учителя в поликультурном социуме. Автореферат диссертации кандидата педагогических наук. Уфа, 1999.

5. Ахияров К.Ш. Башкирская народная педагогика и воспитание подрастающего поколения. Уфа, 1996.

6. Сафин А.М. Башкирское народное творчество: книга для учителя. Москва: Просвещение, 1985.

7. Богатеева З.А. Мотивы народных орнаментов в детских аппликациях. Москва: Просвещение, 1986.

ТАШАККУЛИ МАДАНИЯТИ ЭТНОПЕДАГОГИИ ОМУЌЗОРИ ОЯНДАИ СИНФХОИ ИБТИДОЙ

Мақола ба проблемаи муосири таълими бисёрфарҳангӣ бахшида шудааст, ки хусусиятҳои хоси гуногунии этниқиро инъикос намуда, ба муҳити фарҳангии мактаб таъсири назаррас мерасонад, ки дар навбати худ як навъ системаи иҷтимоию фарҳангӣ мебошад. Мумкин аст, ки дар шароити мактаб ҳалли масъалаҳои тарбияи миллӣ ва инкишофи салоҳияти байнифарҳангии мактаббачагон ба миён меояд. Дар чунин шароит аҳамияти иҷтимоии натиҷаи фаъолияти иҷтимоию фарҳангии омӯзгор меафзояд, ки дар чараёни он интиқол ва такрористехсоли фарҳанги минтақа таъмин мегардад.

Фарҳанги мушоҳидашуда барои ташаккули салоҳияти байнифарҳангӣ ва малақаҳои этнопедagogии мувофиқи донишҷӯён дар раванди муоширати байниҳамӣ ва фаъолияти омӯзгорӣ, васеъ намудани фарҳанги умумии онҳо заминаҳои мусоид фароҳам меорад. Дар мақола шароитҳои мувофиқ дар донишгоҳҳои педагогӣ, ки имкониятҳои системаи истехсоли ва амалан татбиқшавандаро истифода мебаранд, мурағаб шудааст. Маводи пешниҳодшуда имкон медиҳад ба ҳулосае омад, ки истифодаи этнопедagogика дар таълими донишҷӯён ташаккули фарҳанги этнопедagogӣ, дониш дар бораи таърихи кишвар, ватан, анъана ва фарҳанги зиндагии мардумро дар бар мегирад.

Калидвожаҳо: этниқӣ, анъанаҳои этнофарҳангӣ, фазои таълимии бисёрфарҳангӣ, фарҳанги этнопедagogӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Статья посвящена современной проблеме поликультурного образования, которая отражает особенности этнического многообразия и оказывает существенное влияние на культурную среду школы, которая, в свою очередь, представляет собой своеобразную социокультурную систему. Возможно, что в условиях школы найдется решение вопросов национального воспитания и развития межкультурной компетентности школьников. В таких условиях возрастает социальная значимость результата социокультурной деятельности педагога, в ходе которой обеспечивается трансляция и воспроизводство культуры региона.

Наблюдаемая культура обеспечивает благоприятную основу для формирования межкультурной компетентности и соответствующих этнопедagogических умений студентов в процессе взаимного общения и педагогической деятельности, расширения их общей культуры. В статье описаны соответствующие условия в педагогических вузах, использующие возможности производственной системы и ее практическое применение. Представленный материал позволяет сделать вывод, что использование этнопедagogики в воспитании студентов включает в себя формирование этнопедagogической культуры, знаний об истории страны, Родины, традициях и культуре быта народа.

Ключевые слова: этничность, этнокультурные традиции, поликультурная образовательная среда, этнопедagogическая культура.

FORMATION OF ETHNOPEDAGOGICAL CULTURE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

The article is devoted to the modern problem of multicultural education, which reflects the peculiarities of ethnic diversity and has a significant impact on the cultural environment of the school, which, in turn, is a unique socio-cultural system. It is possible that in the conditions of the school there will be a solution to the issues of national education and development of intercultural competence of schoolchildren. In such conditions, the social significance of the result of the socio-cultural activity of the teacher increases, during which the transmission and reproduction of the culture of the region is ensured.

The observed culture provides a favorable basis for the formation of intercultural competence and relevant ethnopedagogical skills of students in the process of mutual communication and pedagogical activity, expansion of their common culture. The article describes the corresponding conditions in pedagogical universities that use the capabilities of the production system and its practical application. The presented material allows us to conclude that the use of ethnopedagogy in the education of students includes the formation of ethnopedagogical culture, knowledge of the history of the country, the Motherland, traditions and culture of everyday life of the people.

Key words: ethnicity, ethnocultural traditions, multicultural educational environment, ethnopedagogical culture.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шоимардонова Мунира Бадриддиновна, ассистенти кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кучаи Сангак Сафаров – 16. Тел.: 987473032

Сведения об авторе: Шоимардонова Мунира Бадриддиновна, ассистент кафедры дошкольного образования и социальной работы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова - 16. Тел.: 987473032

Information about the author: Shoimardonova Munira Badriddinovna, assistant of the department of preschool education and social work of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street - 16. Tel.: 987473032

ТДУ:37.0+377 (075.8)

P-75

МАФҲУМИ «САЛОҲИЯТИ ЭҶОДКОРӢ» ВА АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОН

Розиков Т.Х., ассистент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Аз замонҳои қадим одамон ба эҷодиёт ҳамчун ҷузъи муҳимми рушди иҷтимоӣ, ҳамчун гавари ҳаракати инсоният ба ояндаи пешрафта тавачҷуҳ зоҳир мекунад. Табиати эҷодкорӣ, марҳилаҳои ташаккули он, қонунҳои, ки мувофиқи онҳо вучуд доранд, шаклҳои, ки дар онҳо амалӣ карда мешаванд, ҳамаи ин дар байни олимони садсолаҳо баҳсбарангез аст. Файласуфи юнони қадим Арасту манбаъҳои илҳами эҷодиро бо системаи ассотсиатсияҳои, ки дар раванди фаъолияти ақлӣ ба вучуд меоянд, алоқаманд медонист, дар ҳоле ки Афлотун чунин мешуморид, ки равшани эҷодӣ ба одамон тавассути худоён фиристода шудааст ва инсон танҳо интиқолдиҳандаи ин ғояҳо мебошад.

Имрӯз, мафҳуми «эҷодкорӣ» (креативность) дар баробари мафҳуми «эҷодиёт» (творчество) хеле зиёд истифода мешавад. Шумораи зиёди олимони ин мафҳумҳоро бо ҳам муттаҳид карда, онҳоро якхела тавсиф мекунад. Аммо, барои дурусттар тавсиф кардани истилоҳи «эҷодкорӣ» онро аз «эҷодиёт» ҷудо кардан лозим аст. Дар ин робита, нуктаи назари забоншиноси шуравӣ Л.В. Шербро зикр кардан мумкин аст, ки мегӯфт, дар забон калимаҳои қомилан синонимӣ вучуд дошта наметавонанд, танҳо дониши нокифояи забонӣ вучуд дошта метавонад. Ақидаи ӯ бо нуктаи назари як қатор муаллифон, ки ин истилоҳҳоро байни худ тақсим мекунад, тасдиқ карда мешавад. [14, с. 45]

Тодд Любарт, ки профессори психология аст, мегӯяд, ки эҷодиёт як дилеммаи умумии назариявӣ аст, ки инъикоси ҳоси ҳамаи мушкилоти асосии илми психологӣ мебошад. [7, с. 124]

Пайдоиши истилоҳи «эҷодкорӣ» - ро дида мебароем. Этимологияи он аз забони лотинӣ, яъне аз калимаи creatio (-n) сарчашма мегирад, ки маънои эҷод, ё эҷодиро дорад. Дар забони англисӣ «creative» чизеро дар назар дорад, ки эҷодкорӣ аст. Дар забони русӣ мафҳуми «эҷодкорӣ» ё «эҷодиёт» дар охири асри 20 пайдо шуд. [11, с. 78]

Психологи англис Д. Симпсон бори аввал истилоҳи «эҷодкорӣ» - ро ханӯз соли 1922 истифода бурд. Дар фаҳмиши ӯ, ин қобилияти шахс барои дур шудан аз тарзи фикрронии стереотипӣ ва намунавӣ аст ва ба таври анъанавӣ амал намекунад. Тафаккури эҷодӣ, ки дар асл маҷмуи қобилиятҳои инсон ба эҷодкорӣ мебошад, бо раванди эҷодӣ, ки натиҷаи он таваллуди идеяи нав аст, ки аз доираи муқаррарии фикрӣ берун аст, алоқаманд аст. Омӯзгорон ва равоншиносони ватанӣ «эҷодкорӣ»-ро ҳамчун мафҳуми мустақил тақрибан аз нимаи аввали солҳои 60-ум баррасӣ мекунанд. [6, с. 80]

Муаллифони ин таҳқиқот аз нуқтаи назари И.Г. Милославский, ки дар кори худ «эҷодкор ё эҷодкорӣ» худи раванди эҷодиро аз натиҷаи ниҳонии он чудо мекунад. Мафҳуми «эҷодиёт», ба андешаи ӯ, натиҷа ва раванди пеш аз онро дар худ муттаҳид мекунад, дар ҳоле ки ӯ ба назар намегирад, ки натиҷа аз рӯи натиҷаҳои фаъолият ба даст оварда шудааст ё ба даст оварда нашудааст. Баръакси ин, «эҷодкорӣ» қисми таркибии раванди эҷодӣ мебошад, ки ҳамеша тасвирҳои ғоявии пайдошударо дар шакли натиҷаҳои муайяни воқеа амалӣ мекунад. Фаъолияти «эҷодӣ» дар ибтидо ба эҷоди маҳсулоти мушаххас, ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ равона карда шудааст. [8, с. 67]

Як қатор олимони рус, аз ҷумла Л.М. Митина, А.М. Матюшкин, А.А. Смирнов бар ин назаранд, ки эҷодкорӣ қобилияти маҳсули инсон аст, ки аз маҷмуи хусусиятҳои шахсии ӯ муайян карда мешавад. Ҳамчун дараҷаи баландтарини имкониятҳои зеҳнии (аклии) инсон онро муайян мекунанд: О.К. Тихомирова, О.М. Дьяченко, Н.Н. Поддяков, М.А. Холодная, Ж. Пиаже ва ғайра. Эҷодкорӣ ҳамчун хусусият, ки омилҳои шахсӣ ва маърифатиро дар худ муттаҳид мекунад, аз ҷониби О.В. Митченкова, А.В. Карпов, В. Кашоповҳо ва ҳамчун қобилияти маҷмӯӣ барои тағйир додани таҷрибаи гирифташуда, онро А.В. Карпов, В.Н. Дружинин, Я.А. Пономарев, Б.Ф. Ломов ва ғайра таҳқиқ мекунанд. Баъзе олимони, аз ҷумла Е.Р. Торренс ва Т.А. Баришева, эҷодкориро ҳамчун фаъолияти маҳсули комплексӣ ва бисёрфактории равонӣ бо сохтори хоси худ эътироф мекунанд. [5, с. 83-84]

Муаллифони ин таҳқиқот муайян кардани эҷодкориро, ки И.В. Мелик-Гайказян пешниҳод мекунад, хеле дақиқ мешуморанд. Назари ин муҳаққиқ дар он аст, ки эҷодкорӣ имконияти шахсро барои эҷоди чизи беназир ифода мекунад, дар ҳоле ки ҳама чизеро, ки одамони дигар офаридаанд, қабул мекунад. Аммо қобилияти эҷоди ғояҳои нав худ аз худ пайдо намешавад, он муддати тулонӣ ба воситаи тарбия ва таълим мегузарад. Ин маънои онро дорад, ки фаъолияти таълимӣ қобилияти тафаккури эҷодиро ташаккул ва инкишоф медиҳад.

Дар фаҳмиши васеътарин эҷодкорӣ қобилияти амалӣ кардани фаъолияти самаранокро дар назар дорад, ки ба натиҷаи мушаххас, субъективӣ ё объективӣ дар шароити кофӣ муайян карда нашудааст. Маҳз дар шароити пешгуинашаванда, ки тартиби пешакӣ коркардашудаи амали ҳалли вазъияти ба миёномада вучуд надорад, муносибати эҷодӣ талаб карда мешавад.

Дар даҳсолаи охири асри 20 дар соҳаи маориф муносибати босалоҳият ба таълим ба тарбияи шахсияте, ки ба фаъолияти касбӣ ва маишӣ пурра мутобиқ карда мешавад, ташаккул меёбад. Ин равиш, тибқи нуқтаи назари О.Г. Ларионова ва А.А. Вербитский, ба гирифтани донишҳои дорой самти амалӣ, инчунин омӯзиши малакаҳои касбӣ ва иҷтимоӣ равона карда шудааст, ки шахс метавонад худро дар ҳама соҳаҳои ҳаёт бомуваффақият амалӣ кунад. [2, с. 45]

Психологи амрикоӣ Р. Эпштейн дар соли 2005 таърифи «салоҳияти эҷодӣ» - ро ҳамчун маҷмуи хоҳиши шахсӣ барои васеъ кардани дониш, такмили худ ва омодагӣ ба истифода дар ҳолатҳои мушаххаси системаи дониш ва малакаҳои бадастомада пешниҳод мекунад. [15, с. 98]

Дар ин ҳолат, салоҳияти эҷодӣ метавонад ба салоҳияти касбӣ баробар бошад ё аз он ба таври назаррас фарқ кунад. Мувофиқи нуктаи назари Н.А. Тимофеева, он ҳамаи чузъҳои асосии сохтори эҷодиро муттаҳид мекунад. [12, с. 86].

Л.Р. Вотякова салоҳияти эҷодиро ҳамчун хусусияти шахсии ихтисоси муайян, ки системаи малака ва донишро дар худ якҷоя мекунад, баррасӣ мекунад. [3, с. 54]

Ба ақидаи А.М. Давтян, салоҳияти эҷодӣ маҷмуи малакаҳои шахсӣ, дониш ва маҳоратҳо, инчунин донишмандӣ дар соҳаи муайян мебошад, ки ба инсон имкон медиҳад, ки дар ҳалли ҳолатҳои гуногун муносибати самараноки эҷодӣ нишон диҳад. [4, с. 56]

Салоҳияти эҷодӣ ҳамчун таносуби дониш, қобилият ва малакаҳои амалии шахс, ки барои амалӣ намудани фаъолияти эҷодӣ талаб карда мешавад, аз ҷониби Т.В. Бугайчук, О.В. Соловьева, С.Л. Янбих, Л.А. Халилов баррасӣ карда мешавад. [10, с. 87]

Салоҳияти эҷодкорӣ ҳамчун майл ба раванди эҷодӣ, ки ба қобилияти муносибати эҷодӣ ба ҳалли вазифаҳои гузошташуда, соҳиби салоҳияти фармондеҳӣ, коммуникатсионӣ дар соҳаи таҳияҳои ғоявӣ, эҷоди маҳсулоти беназир асос ёфтааст, аз ҷониби А.Г. Шумовская баррасӣ карда мешавад. Ҳамин тариқ, ин муаллиф диққати худро ба салоҳиятҳо (қобилиятҳо) барои эҷоди чизи беназир (эҷодкорӣ) ҳамчун шахси алоҳида равона мекунад. [13, с. 24]

Салоҳияти эҷодкорӣ ин таҳсилоти шахсии хонанда мебошад, ки барои ӯ динамикаи муайяни рушд, интегратсионӣ ва системавӣ хос аст. Ба салоҳияти эҷодкорӣ унсурҳои зиёде дохил мешаванд, ба монанди: малакаҳои амалӣ, донишҳои назариявӣ, таҷриба, хусусиятҳои шахсӣ. Ин чузъҳо дар раванди фаъолияти рӯзгор ва касбӣ ба пайдоиши ғояҳои беназир ва ғайримукаррарӣ мусоидат мекунад, ба зуҳури муносибати эҷодӣ ба вазифаҳо мусоидат мекунад. [9, с. 109-110]

Ҳамин тариқ, салоҳияти эҷодкорӣ хусусияти комплекси шахсиро дар бар мегирад, ки малака ва донишро дар соҳаи эҳсосӣ, ахлоқӣ, зеҳнӣ муттаҳид мекунад, ки имкон медиҳад, ки салоҳиятҳои бадастомада дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти ҳаётӣ ҳамгирой карда шаванд. Он инчунин, ҳадафи натиҷаи беназир ё сатҳи нави баландтари фаъолиятро дар бар мегирад.

Адабиёт:

1. Брякова, И.Е. Методическая система формирования креативной компетентности студентов-филологов педагогического вуза: автореф. дис. ... док. пед. наук: 13.00.02 / Брякова, Ирина Евгеньевна. – СПб., 2010. – 490с.
2. Вербицкий, А.А., Ларионова, О.Г. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции. / А.А. Вербицкий, О.Г. Ларионова. – М.: Логос, 2013. – 336с.
3. Вотякова, Л.Р. Профессионально-информационная компетентность студентов / Л.Р. Вотякова. – Нижнекамск: Изд-во НМИ, 2009. – 109с.
4. Давтян, А.М. Формирование креативной компетентности учащихся в условиях школьного дополнительного образования: методические рекомендации для учителей / А.М. Давтян. – Челябинск: Изд-во ИИУМЦ «Образование», 2006. – 51с.
5. Игнатьева, А.А. Креативные товары и креативные услуги: понятие и особенности создания / А. А. Игнатьева // Молодой ученый. – 2023. – № 11(458). – С. 83-84.
6. Ильин, Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2009. – 448с.
7. Любарт, Т. Психология креативности / Т. Любарт, К. Муширу, С. Торджман, Ф. Зенасни. – М.: Когито-Центр, 2009. – 215с.
8. Милославский, И. Г. Креативный или творческий / И. Г. Милославский // Известия. – 2009.
9. Снектова, М.А. Креативная экономика и становление креативного класса / М. А. Снектова // Молодой ученый. – 2023. – № 11(458). – С. 109-110.
10. Соловьева, О.В., Халилова, Л.А. Креативность в структуре педагогического мышления будущих преподавателей высшей школы / О.В. Соловьева, Л.А. Халилова //

- Прикладная психология и психоанализ: электронный научный журнал. – 2010. – №2. – С. 87.
11. Степанов, С.Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / С.Ю. Степанов. – М.: Наука, 2000. – 174с.
  12. Тимофеева, Н.А. Креативная компетентность в профессиональной подготовке студентов педагогического вуза / Н.А. Тимофеева // Преемственность в образовании. – 2012. – №2(11)
  13. Шумовская, А.Г. Модель креативной компетентности будущего педагога в научном сотворчестве / А.Г. Шумовская // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 5. – С. 24.
  14. Щерба, Л.В. Опыт общей теории лексикографии / Л.В. Щерба // Избранные труды по языкознанию и фонетике. – Л., 1974.
  15. Epstein, R. Generativity theory and creativity / R.Epstein // M.A. Runco&R.S.Albert (Eds.), Theories of creativity; rev. edition. –Cresskill, NJ: Hampton Press. – 2005.

МАФҲУМИ «САЛОҲИЯТИ ЭҶОДҚОРӢ» ВА АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОН

Дар мақола асосҳои назариявии мафҳуми «салоҳияти эҷодқорӣ» дар илмҳои психология ва педагогика мавриди таҳлилу баррасӣ қарор ёфтааст. Дар ин росто, муаллифи мақола пайдоиши истилоҳи «эҷодқорӣ»-ро баррасӣ карда, таъкид кардааст, ки этимологияи он аз забони латинӣ, яъне аз калимаи creatio (-n) сарчашма мегирад, ки маънои эҷод ё эҷодиро дорад.

Муаллифи мақола изҳор кардааст, ки дар фаҳмиши аксар олимону муҳаққиқон ин мафҳум қобилияти шахс барои дур шудан аз тарзи фикрронии стереотипӣ ва намунавӣ буда, шахс ба таври анъанавӣ амал намекунад. Тафаккури эҷодӣ, ки дар асл маҷмуи қобилиятҳои инсон ба эҷодқорӣ мебошад, бо раванди эҷодӣ, ки натиҷаи он тавлиди ғояи нав аст, ки аз доираи муқаррарии фикрӣ берун аст, алоқаманд аст. Табиати эҷодқорӣ, марҳилаҳои ташаккули он, қонунҳои мувофиқи онҳо вучуд доранд, шаклҳои, ки дар онҳо амалӣ карда мешаванд, ҳамаи ин дар байни олимони садсолаҳо то ба имрӯз баҳсбарангез аст.

Калидвожаҳо: салоҳияти эҷодқорӣ, эҷодиёт, психология, педагогика, истилоҳ, этимология, тафаккури эҷодӣ, қобилият ба эҷодқорӣ, тафаккури стереотипӣ, анъанавӣ, марҳилаҳои ташаккул, ғоя, шакл.

ПОНЯТИЕ «ТВОРЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ» И ЕГО ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

В статье рассматривается и анализируется понятие «творческая компетенция» и его теоретические основы в таких науках как психология и педагогика. В этой связи автор статьи рассмотрел происхождение термина «креативность», подчеркнув, что его этимология происходит от латинского языка, то есть от слова creatio (- n), означающего творение или творческий.

Автор статьи также констатирует, что в понимании большинства ученых и исследователей это понятие - способность человека дистанцироваться от стереотипного и образцового мышления, а не действовать традиционным образом. Креативное мышление, которое на самом деле является совокупностью способностей человека к творчеству, связано с творческим процессом, результатом которого является развитие новой идеи, выходящей за рамки обычного мышления. Природа творчества, этапы его формирования, законы, по которым оно существует, формы, в которых оно осуществляется, - все это вызывает споры среди ученых на протяжении веков и по сей день.

Ключевые слова: творческая компетенция, творчество, психология, педагогика, терминология, этимология, креативное мышление, способность к творчеству, стереотипическое мышление, традиционное мышление, этапы формирования, идея, форма.

THE CONCEPT OF «CREATIVE COMPETENCE» AND ITS THEORETICAL FOUNDATIONS

The article examines the theoretical foundations of the concept of «creative competence» in psychological sciences and pedagogy. In this regard, the author of the article considered the origin of the term «creativity», emphasizing that its etymology comes from the Latin language, that is, from the word creatio (- n), meaning creation or creativity.

The author of the article stated that in the understanding of most scientists and researchers, this concept is the ability of a person to distance himself from stereotypical and exemplary thinking, rather than acting in a traditional way. Creative thinking, which is actually the totality of a person's creative abilities, is associated with a creative process, the result of which is the development of a new idea that goes beyond ordinary thinking. The nature of creativity, the stages of its formation, the laws by which it exists, the forms in which it is carried out - all this has been controversial among scientists for centuries and to this day.

Keywords: creative competence, creativity, psychology, pedagogy, terminology, etymology, creative thinking, creativity, stereotypic thinking, traditional thinking, stages of formation, idea, form.

Маълумот дар бораи муаллиф: Розиков Толибшоҳ Холмуродович -ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва методикаи таълими онҳои Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16 тел: +992 987643002

Сведения об авторе: Розиков Толибшоҳ Холмуродович – ассистент кафедры гуманитарных наук и методики их преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова, 16, телефон: +992 987643002

Information about the author: Rozikov Tolibshoh Kholmurodovich – assistant of the department of humanities and methods of teaching them, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov street, 16, phone: +992 987643002

ТДУ:37,0+513,7(075,7)
З-48

ОМУЪЗИШИ ФАНИ МАТЕМАТИКАИ ОЛӢ ДАР РАВАНДИ ИТТИЛООТӢ-ИРТИБОТӢ ДАР КОЛЛЕҶӢ

Зокиров А.Р., унвонҷӯи кафедраи умумидонишгоҳии педагогика
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Солҳои охир ҷомеаи муосир ва иқтисоди миллӣ дар масъалаи таълими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ тавачҷуҳи хоссаро зоҳир намуда истодааст. Омоданамоии омӯзгорони муосири соҳибтаҳассуси миёнаи касбӣ аз бисёр ҷиҳат рушди иқтисодиёти миллӣ ва сифати зиндагиро муайян хоҳанд намуд. Нарасидани мутахассисони зарурӣ ва салоҳиятнокии ин гуна кормандон метавонанд мушкилоти асосии иқтисоди миллиро ба бор оваранд. Замони муосир аз системаи маориф талаб ва тақозои онро мекунад, ки он (системаи маориф) бояд пеш аз ҳама дар назди худ мақсадҳои нави сифатнок, меъёрҳои интиҳоби омӯзгорон, ба системадарорию батартибдарории донишхоро мавриди баррасӣ қарор диҳад, зеро бе ишораҳои мазкур системаи маориф ҳамқадами замон буда наметавонад.

Роҷеъ ба масъалаи мазкур, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкидҳои муҳимму саривақтӣ намуда, барои рушд додани илмҳои табиӣ-риёзӣ хусусан тафаккури техникуву математикӣ чораҳои сатҳи давлатӣ андешида шуданд ва ҳамзамон барномаи давлатии 20

сола қабул карда шуд. Қабули барномаи мазкур ин як дастгирии бевоситаи Ҳукумату давлат нисбати зиёиён ва ҳамзамон, омӯзгорону кормандони соҳаи илмҳои дақиқ мебошад. Дар ин муддат бояд мутахассисони соҳаи мазкур омода карда шаванд ва ҳамзамон, илмҳои дақиқ рушд ёбанду масъалаҳои муҳимми давлатӣ тариқи лоиҳаҳои милливу хориҷӣ ҳал карда шаванд.

Мувофиқи талаботи бозори меҳнати замони муосир мутахассиси миёнаи касбӣ бояд пеш аз ҳама шахсияти эҷодкор бошад, дар вазъиятҳои мураккаб зуд қарор қабул карда тавонад ва қарори баровардаи ӯ бояд дурусту саривақтӣ бошад. Ба худомӯзӣ майл дошта бошад, типии тафаккури эҷодкориро доро бошад ва маҳорати худтакмилдиҳии эҷодӣ низ дар ӯ дида шавад.

Андешаҳои болозикр ҷанбаҳои психологию педагогии фаъолияти мутахассисони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбиро нишон медиҳанд ва ҳамзамон инҳо сифатҳои муҳимми касбии мутахассисони ин соҳаро фаро мегирад. Зеро агар ба таърих назар афканем, масъалаи интихоби касбию психологӣ дар ҳама давру замонҳо муҳим арзёбӣ мегардид ва кӯшиши ҷорӣ кардани он то ба имрӯз мушоҳида мегардад.

Яке аз қисматҳои муҳимми системаи таълимиро дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ омода намоем мутахассисони соҳаи математика ташкил медиҳад [1].

Чунончи дар боло зикр намудем, масъалаи интихоби касбию психологӣ дар барномаи мазкур низ саҳм ва нақши хоссаро дорад ва муҳим арзёбӣ мегардад. Гарчанде масъалаи мазкур ба таври мукамал мавриди баррасӣ қарор нагирифта бошад ҳам, аммо лозим ба ёдоварист, ки бе ҳалли ин масъала рушди илмҳои дақиқро ба пуррагӣ наметавон тасаввур намуд.

Аммо ҳолатҳои мешаванд, ки донишҷӯ, ки ҳамин равиюро интихоб намудаасту кӯшиши мутахассиси ҳамин соҳа буданро мекунад, мутаассифона, иқтидори зеҳнии заруриро надорад. Яъне, дар вай тафаккури типии техникӣ дида намешавад. Агар мо ин нафарро ба равиюи ғайритехникӣ равона созем, пас аз ин нафар як мутахассиси баландпояро метавон омода намуд.

Масъалаи навбатиро нақши омӯзгорон дар таълими фанни математика бо донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ташкил медиҳад. Аввалан тасаввур кунем, ки ҳарсеи гурӯҳи донишҷӯёни болозикр дар муассиса таҳсил мекунад. Омӯзгор дарсро оғоз намуда, вобаста ба фаъолиии донишҷӯён дарсро ҳамон тараф равона месозад. Ҳол он ки дар байни донишҷӯёне, ки мутаассифона бинобар омилҳои психологӣ фаъолиро зоҳир намекунанд, типии тафаккури техникӣ хобидааст ва онро бедор намудан лозим аст. Ба сифати ин гуна омилҳои психологӣ мутобиқ нашудан ба гурӯҳ, бедор накардани шавқу ҳавас ва эҳтиром накардани шахсияти донишҷӯ аз ҷониби омӯзгор, қабул накардани донишҷӯ аз ҷониби ҳамкурсон ва ғ. баромад карда метавонанд. Омӯзгороне, ки аксарияташон умуман ба ин масъала эътибор намедиҳанд, бояд аз курсҳои такмили ихтисоси педагогика ва психология ҳатман гузаранд. Дар робита ба ин, барои ҳалли масоили болозикр дар маҷмуъ ҳангоми қабули омӯзгорон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ интихоби касбию психологиро ба роҳ мондан зарур аст, то ин ки омӯзгор вобаста ба гурӯҳҳои донишҷӯёни шартан ҷудошуда, қорҳои заруриро роҳандозӣ карда тавонад. Зеро чунончи ба омӯзгорони асил маълум аст, вазифаҳои асосии системаи таълим ҷӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олий бошад ва ҷӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ мақсадашон ягона маҳсуб меравад – яъне рушди шахсияти комили донишҷӯ. Дар раванди тадриси фанни математика дарс бояд тарзе баргузор гардад, ки дар баробари рушд додани тафаккури математикии онҳо, ҳамзамон шахсияти донишҷӯ низ рӯ ба инкишоф биёрад.

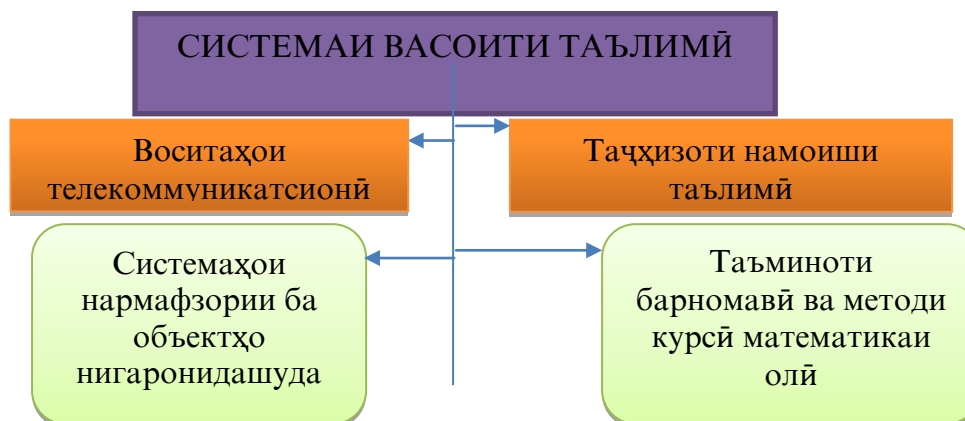
Як сабаби дигари қабули барномаи давлатии 20 солаи омӯзиши фанҳои дақиқ ҳам дар ҳамин буд, ки омӯзгорон бояд шахсияти комил буда, ҳамзамон бештар ба рушди тафаккури математикӣ рӯ биёранд. Барои амалӣ намудани ин бояд омӯзгор ҳадди ақал аз психологияи шахсият ва типҳои тафаккур ва роҳҳои рушди он хабар дошта бошад. Ҳангоми таҳлили дарсҳои омӯзгорон аксар вақт мебинем, ки дар донишҷӯён танҳо тафаккури мушаххасу хоҳири механикӣ рушд ёфтаасту ҳалос. Ҳатто суҳанронӣ ба қадри кофӣ дар онҳо

дида намешаванд. Омӯзгор лексияе, ки ба донишҷӯ дода буд, ҳамон гуна матни лексияро аз донишҷӯ мепурсад. Агар мабодо ягон иштибоҳе кунад, дарҳол аз ҷониби омӯзгор танбеҳ мегирад. Ибрази андешаи шахсӣ нисбати фаҳмиши дарс дида намешавад, ки мутаассифона монеа барои рушди тафаккури математикӣ мегардад. Аз ин лиҳоз, омӯзгоронро ҳатман бояд ба курси такмили ихтисос аз рӯи равияи педагогика ва психология сафарбар намуд.

Барои тасдиқи гуфтаҳои болозикр метавон чунин гуфтаҳои ишора намуд, ки ҷустуҷӯи солҳои тулони ҷиҳати ҳалли масъалаи баланд бардоштани сифати таҳсили ғанни математика аз рӯи самтҳои гуногун (коркарди барномаҳо, китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълимию методии нав) мутаассифона, натиҷаи дилхоҳро дода натавонистанд. Ҳолатҳои болоро ба инобат гирифта, чунин мешуморем, ки шахсияти донишҷӯ ва омӯзгор ба инобат гирифта нашудааст. Пас маълум мегардад, ки ҷорӣ намудани интиҳоби касбию психологӣ на танҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, балки дар тамоми системаи маориф муҳим арзёбӣ мегардад ва гуфтаҳои мазкур тасдиқи ин андешаҳо мекунад.

Масъалаи системаи методии замони муосир дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбиро дар заминаи андешаҳои боло мавриди таҳлил қарор медиҳем. Талаботи умумӣ ба мазмуни барномаҳои таълимӣ мувофиқи стандартҳои аз ҷониби Вазорати маориф ва илм пешниҳодгардида омода ва тайёр карда мешаванд. Дар талаботи мазкур дониш, маҳорату малакаҳои умумие, ки мутахассиси ҷавон бояд онро дошта бошад аз рӯи он ихтисоси лозимаро соҳиб гардад, дарҷ гардидаанд.

Чунене, ки олими барҷастаи тоҷик Саидов И. қайд мекунад, Аз нуқтаи назари методӣ, агар омӯзгор ҳама вақт аз хонандагон натиҷаҳои супоришҳои додашударо талаб нанамояд, ин ҳолат дар муҳлатҳои кӯтоҳтарин ба паст гаштани сатҳи номуайянии дониши онҳо оварда мерасонад. Бояд қайд намуд, ки натиҷаи лоиҳаҳои пешниҳодшуда ҳам, бояд сари вақт муҳокимаю арзёбӣ карда шаванд. Ҳангоми тадриси дарси математикаи оӣ яке аз масъалаҳои асосӣ ташкил намудани системаи васоити таълимӣ аст. Ба системаи васоити таълимӣ китобҳои дарсӣ, маводҳои таълимӣ-методӣ, компютерҳо ва таъминоти барномавии онҳо дохил мешаванд. Ин раванд ба омӯзгор имконият медиҳад, ки ҳадафҳои дар назди худ гузоштаро дар вобастагӣ ба мавзӯи дарсӣ ба даст орад. Ҷузъҳои системаи васоити таълимиро метавонем дар намуди расми 1 шарҳ диҳем. [9]

Расми 1. Ҷузъҳои системаҳои васоити таълимӣ

Стандартҳои давлатӣ мақсади таълимиро дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ба таври васеъ мавриди баррасӣ қарор медиҳанд. Нақшаи таълимӣ ин ҳуҷҷати стандартии давлатӣ маҳсуб ёфта, он талаботи сарбории ниҳони таълимии шаклҳои гуногуни омодамоиро дар бар мегирад. Ҳар як самти омодамоӣ таркиби умумии ҷанбаҳои мазкурро дар бар мегирад, аз қабили: сиклҳо, курсҳо, предметҳо. Омодамоии умумӣ дар системаи таълимӣ дар худ сиклҳои гуманитарӣ табириро дар бар мегирад, омодамоии касбӣ бошад, сиклҳои умумитехникӣ, умумикасбӣ ва сиклҳои касбиро фароғир мебошад [10; 11; 2].

Хусусиятҳои рушди таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ дар замони муосир бояд бо назардошти тамоюли байналмилалӣ рушди системаи маориф ба роҳ монда

шавад, ки он дар навбати худ аз декларатсияи Болонӣ ва Копенгагӣ сарчашма мегирад. Ҳамзамон, дар декларатсияи мазкур фазои таълимии умумиаврупоӣ оварда шудааст. Роҳёфтҳои анъанавӣ ба омоданамӯӣ ва ё қабули таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ба тамоми талабот ҷавобгӯ буда наметавонад. Барои ин бояд принципҳои асосии он муайн карда шаванд ва дар ин асно роҳёфтҳои нав ҷиҳати таълим дар замони муосир коркард гарданд. Дар замони муосир дар самти зикргардида таҳқиқоти зарурӣ гузаронида шуда истодаанд ва боварӣ ҳастанд, ки натиҷаҳои таҳқиқот ҳангоми стандарти давлатии насли нав ба инобат гирифта мешаванд. Дар асоси таҳлили гуфтаҳои боло метавон чунин ишора намуд, ки омилҳои зерин сарчашмаи асосии модернизатсияи системаи маориф хоҳанд гардид:

- мутаассифона, талаботи бозори меҳнати замони муосир бо суръати тез тағйир ёфта истодааст, ки хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ба он мувофиқат намекунанд.

- мувофиқат накардани талаботи бозори меҳнат бо дараҷаи омоданамӯии мутахассисони миёнаи касбӣ. Ин чунин маъно дорад, ки мутахассисони миёнаи касбӣ бо талаботи ташкилоту ширкатҳои бонуфузи ватанию хориҷӣ мувофиқат намекунанд. Номзадро ба кор қабул карда, то як сол ба сифати коромӯз фаъолият мекунад. Ҳол он, ки пас аз хатми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ бояд корро оғоз намояд, баръакс аввал коромӯзӣ намуда, баъдан ба фаъолияти асосии худ оғоз мекунад, ки ин далолаткунандаи мувофиқат накардани барномаҳои таълимӣ бо талаботи замони муосири бозори меҳнат мебошад.

- дуруст ба роҳ монда нашудани робита байни «мактаб-муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ва ташкилоту идораҳо».

- гузариш ба стандартҳои аврупоии таҳсилот.

- сарбории зиёди таълимӣ (дар муддати 3-4 сол донишҷӯ уҳдадор мешавад, ки зиёда аз 30 фанни таълимиро аз худ кунад ва ҳамин миқдор санҷишу имтиҳонро супорад) [3].

Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки ҳангоми модернизатсияи таълими фанни математикаи олии бояд ба инобат гирифта шаванд, ин масъалаи мукамал намудани стандарти базавии фанни математикаи олии мебошад, ки бо омилҳои зерин алоқаи зич дорад:

1. Миқдори соатҳои, ки барои тадриси фанни математикаи олии аз ҷониби стандарти давлатӣ пешниҳод гардидааст.

2. Доимо зиёд намудани шумораи ҷузъиёти дидактикӣ аз рӯи равияи математикӣ.

3. Паст гардидани зинаи омоданамӯии довталабон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ (аз рӯи як қатор ихтисосу равияҳои имтиҳони дохилшавӣ намесупоранд).

4. Масъалаи омода намудани ба аттестатсияи ниҳой аз рӯи равияи математикӣ.

5. Зиёд гардидани қисмати қорҳои мустақилона дар баробари зиёдгардии сарбориҳои ғайриаудиторӣ аз рӯи равияи математикӣ.

Яке аз равияи модернизатсияи таълими фанни математикаро омоданамӯии мутахассисони ин самт ташкил менамояд, ки дар он пеш аз ҳама рушди шахсият бо назардошти дараҷаи инкишофи ақлӣ ва типии тафаккури математикӣ, ҳамзамон мутабаққати донишҷӯро бо муҳити таълим таъмин хоҳад намуд. Ҳангоми гузариш аз як зина ба дигар зина мувофиқат накардани тадриси фанни математика дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва миёнаи касбӣ ба шумор меравад. Агар гузариш аз мактаби миёна ба муассисаҳои таҳсилоти олии хуб роҳандозӣ гардида бошад, пас гузариш байни мактаби миёна ва муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ин гузариш то ҳол қушода боқӣ мемонад [6, с. 12].

Яке аз талаботи муҳимро дар системаи таҳсилоти касбӣ равияи касбӣ ташкил медиҳад. Равияи касбӣ маънои маҳорати гузоштани масъалаҳои математикӣ ва ҳал намудани онҳо ба шумор меравад. Интегратсияи омоданамӯии математикӣ дар муассисаҳои касбӣ бо фанҳои махсус бояд бо назардошти касби оянда амалӣ гардад (ҷанбаи маромнокӣ). Дар ин ҷода дар фаъолияти касбию амалӣ донишу маҳорату малакаи мутахассис талаб карда мешавад. Дар ин асно, самтҳои асосии онҳо чунинанд:

1. Мушаххас намудани мақсади таълими фанни математика дар системаи таҳсилоти миёнаи касбӣ.

2. Тартиб ва таҳияи барномаи ягонаи таълимӣ дар самти мазкур.

3. Зиёд намудани шумораи соатҳои тадриси фанни математика бо назардошти ихтисос.

4. Дар стандартҳои давлатӣ бояд ҳадди ақал талабот ва воҳиди базавӣ барои равияҳои гуманитарӣ табиатшиносӣ муайян шуда бошад.

5. Шаклгирӣ ва ё бо ибораи дигар, рушди салоҳиятнокии базавии математикӣ дар донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ.

6. Ба таври ҳатмӣ муайян ва мушаххас намудани дараҷаи дониши пасттарини математикӣ бо назардошти хусусиятҳои муассисаҳои таълими миёнаи касбӣ.

7. Баланд бардоштани нуфузи фанни математика дар системаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ (математика на танҳо фанест, ки барои ҳалли масъалаҳои амалӣ воситаи зарурист, балки инчунин яке аз ҷузъиёти фарҳанги умумии одами муосирро зоҳир мекунад) [7, с. 389].

8. Татбиқи равияи амалии омодамоии математикӣ [2].

9. Мувофиқатмоии мазмуни барномаҳои таълимии тадриси фанни математика дар системаи «муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ» [6].

Сифати таҳсилот дар дараҷаи муайян бо ташкили раванди таълим, ки дар худ маҷмуи шаклу методҳои таълимро дар бар мегирад, муайян мегардад. Таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ дар шаклҳои синфӣ беруназсинфӣ сурат мегирад. Дар ҳар яке аз онҳо раванди таълим инфиродӣ, гурӯҳӣ ва оммавӣ ташкил карда мешавад. Барномаҳои таълимие, ки стандарти давлатӣ онро қабул намудааст, бояд пеш аз ҳама насли навро ба инобат гирад ва ҳамзамон сифати таълими математикаро низ фарогир бошад. Ин имкони ташкили системаи методии тадриси фанни математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ бо назардошти шароити мувофиқ мебошад. Дар мазмуну мундариҷаи таълими фанни математика тамоми масъалаҳое, ки барои худтақомулдиҳӣ, худташаккулдиҳии шахс, маҳорати аз нав дида баромадани фаъолияти худ аз ҷониби мутахассис, доимо дониши худро мукамал намудан заруранд, бояд вориди он бошанд.

Системаи методии таълими математика ба донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ дар худ асосноккунии мақсади таълими математика, ба системадорӣ ва мушаххаснамоии принципҳои дидактикӣ, шаклҳои ташкилӣ, метод ва воситаҳои таълимӣ ва ҳамзамон, усулҳои шаклгирии шавқу ҳаваси устувор ба омӯзиши фанни математикаро дар бар мегирад. Дар баробари ин, алоқаи байниҳамаи ҳамаи ҷанбаҳои таркибии ин системаро бояд дар мадди назар гирифт. Мақсади омӯзиши математикаи олий дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ бояд ба се гурӯҳ (умумитаълимӣ, ташаккулдиҳанда ва тарбиявӣ) тарҳрезӣ карда шавад ва онҳоро дида мебароем:

1. Азбарнамоии дониш, маҳорат ва малака дар соҳаи математика ва технологияҳои иттилоотӣ компютерӣ, ки барои омӯзиши фанҳои умумикасбӣ махсуси фаъолияти ояндаи касбӣ зарур арзёбӣ мегарданд ва ҳамзамон, бо мақсади идомаи таҳсил ва азхудкунии методҳои эвристикӣ барои ҳалли масъалаҳои амалии фанни математика муҳим мебошанд.

2. Шаклгирии тасаввурот дар бораи маънои методологӣ ва нақши математика дар рушди илми техникӣ, дар истехсолоти муосир, дар бораи математика ҳамчун забони универсалии илмӣ, воситаи ба моделдарории зухуроту равандҳо, оид ба ғояҳои методҳои математикӣ.

3. Инкишофи ақлии хонандагон, рушди тафаккури мантиқии онҳо, тасаввуроти фазогӣ, маданияти алгоритмӣ, тафаккури танқидӣ, ки барои фаъолияти касбии ояндаву идомаи таҳсил ва худтаълимӣ заруранд.

Методҳо дар навбати худ воситаҳои таълимӣ ва ё омӯзиши математикаро бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ муайян мекунанд. Ба сифати воситаи таълимӣ интернет-захираҳо, курсҳои фосилавӣ, системаҳои худкори таълимӣ дар асоси технологияҳои гиперматнии мултимедиа сохта шудааст, системаҳои компютери математика баромад карда метавонанд. Истифодаи воситаҳои болозикр, ҳангоми таълими фанни математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ боиси пайдо гардидани шакли нави

таълим бо истифода аз технологияҳои компютериву масофавӣ, ба монанди: лексияҳои компютерӣ, дастури амалии компютерӣ, тренинг, формулаҳои математикӣ ва ғайраҳо гардида метавонад.

Истифодаи воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ дар зинаҳои гуногун татбиқ мегардад: базавӣ, умумикасбӣ ва махсус. Ҳар як зинаи номбаргардида бо мақсади таълими фанни математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ва профили ихтисос муайян карда мешавад.

Дар замони муосир аксаран дар системаи таълими таҳсилоти муассисаҳои миёна ва касбӣ намунаи шакли таълими рӯзонаву фосилавӣ пешрафта ҳисобида мешавад. Намуди мазкур ҳангоме, ки донишҷӯён имкони иштирок дар дарсро надоранд, мақсаднок шуморида мешавад [8, с. 74].

Мундариҷаи воситаи таълимӣ барои аз ҷониби донишҷӯён омӯзиши муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ аз тарафи стандартҳои давлатӣ муайян мегардад ва ҳамзамон бояд дар худ равияи касбиро низ фарогир бошад. Тадриси фанни математикаи олий дар таҳсилоти ибтидоии касбӣ ва миёнаи касбӣ бо назардошти барномаи таълимӣ омӯзонида мешавад, аз қабилӣ:

- математика ҳамчун предмети базавии таълими тадрис карда мешавад;
- математика ҳамчун маводи таълимии махсус таълим дода мешавад. [4, с. 3]

Омӯзгор дар навбати худ бояд кори хешро ба нақша дарорад, хусусияти ин ё он касбро ба инобат гирифта, бо назардошти тамоюлҳои муосири маориф дарсро роҳандозӣ намояд. Барои баланд бардоштани сифати таҳсилот бояд иттилоотикунони маориф, беҳтар намудани методҳои таълим, амиқтар кардани барномаҳои ҳамгирӣ ва байнисоҳавӣ, онҳоро бо комёбиҳои техникаи ҳисоббарор пайваस्तкунанда, мавриди баррасӣ қарор дода шаванд.

Вобаста аз равияи касбии гуманитарно техникаи равияҳои афзалиятноки омӯзиши технологияҳои иттилоотиро муайян мекунанд. Агар мундариҷаи курси информатика дар равияи гуманитарӣ асосан ба маърифати «саводнокии компютерӣ» асос ёфта бошад, яъне нисбати равияи техникаи камтар дода шудааст ва дар равияи техникаи бошад, аллақай барномаи таълимӣ донишҷӯ ба таври амиқтар омӯзонида мешаванд ва барномасозӣ, системаҳои компютерно телекоммуникатсионӣ, системаи истеҳсоли худкорӣ ва ғ. Гуфтаҳои мазкур равияҳои асосии истифодаи технологияи иттилоотиро дар раванди таълими фанни математикаи олий аз рӯйи ихтисосҳои гуногун муайян хоҳад намуд.

Омӯзонидани донишҷӯёни ихтисосҳои техникаи аз рӯйи системаи методии мазкур бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ барои дар дараҷаи баландтар азхуд кардани системаи донишҷӯи математикӣ, шаклгирӣ ва ё бо ибораи дигар, бедор сохтани шавқу ҳавас нисбати фанни мазкур, рушд додани маҳорати таҳқиқи математикӣ зухуроти ҳақиқати атроф, татбиқи равияи амалии маводи таълимӣ мусоидат менамояд. Дар баробари ин, хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ дар раванди омӯзиши як қатор фанҳои таълимӣ, хусусан математика бояд таҷрибаҳои гуногунҷабҳаи истифодаи технологияҳои иттилоотиро ба даст биёранд ва барои истифодаи онҳо дар фаъолияти ояндаи худ омода бошанд.

Тадриси фанни математикаи олий барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ хусусияти хоси худро дорад – ташкил намудани маҳзани илмӣ барои омӯзиши ихтисосҳои умумитехникӣ ва махсус. Фанни математикаи олий дар ин гуна муассисаҳо сарбории дуқаратро дар худ дар бар мегирад – ҳамчун предмети мустақил, ки дар он бояд пайдарпайии мантиқии маводи таълимӣ сурат гирад ва ҳамчун таҷҳизот барои истифодаи васеи он дар фанҳои махсус. Истифодаи роҳёфтҳои байнисоҳавӣ барои донишҷӯён чихати ошкор ва муайян намудани алоқаи байниҳамии фанҳо ва таъсири байниҳамии онҳо ёрӣ мерасонад.

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим барои ихтисосҳои техникаи маъноӣ махсусро касб менамояд, зеро донишҷӯи технологияҳои муосири методҳои коркарди маълумот ва маҳорати онҳоро дар касби ояндаи худ истифода бурдан яке аз талаботи муҳимму зарурӣ ба шумор меравад, ки ба хатмкунандагони ихтисосҳои техникаи нигаронида

шудааст ва ҳамзамон дар стандартҳои давлатии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ дарч гардидааст.

Адабиёт:

1. Абрамова, И. Г. Методическая система обучения математике, ориентированная на реализацию стандарта в среднем профессиональном образовании (на примере педагогического профиля) / : автореф. дис... канд.пед.наук / Абрамова Ирина Георгиевна. - М. : - 2008. - 24 с.

2. Акамова, Н. В. Методика организации и проведения лекционных занятий по математике с использованием новых информационных технологий / Н. В. Акамова // Среднее профессиональное образование: Ежемесячный теоретический и научно-методический журнал. 2010. - № 7. - С. 38-40.

3. Абумова, Г. А. Информационные технологии как основа развития современной общеобразовательной школы : дис. ... канд. пед. наук / Абумова Галина Азизовна. - М. : - 2001. - 143 с.

4. Башмаков, М. И. Математика для профессий начального профессионального образования и специальностей среднего профессионального образования : примерная программа / М. И. Башмаков, - М. : ФГУ «ФИРО», 2008.-17 с.

5. Бегенина, Л. Ю. Реализация прикладной направленности обучения математике в средних специальных учебных заведениях с использованием информационных технологий: дис. ... канд. пед. наук: / Бегенина Лариса Юрьевна - Арзамас, 2003. - 153 с.

6. Бродская, Т. А. Непрерывная математическая подготовка в системе "ССУЗ-ВУЗ" на основе фундаментализации содержания: дис. ... канд. пед. наук / Бродская Татьяна Анатольевна - Казань, - 2005. - 202 с.

7. Мачулис, В. В. Роль новых информационных технологий в обеспечении преемственности естественнонаучного образования в средней и высшей школе: дис. ... канд. пед. наук : / Мачулис Владислав Владимирович - Тюмень, - 2002. - 174 с.

8. Роберт, И. В. Теоретические основы создания и использования средств информатизации образования: дис. ... д-ра пед. наук : / Роберт Ирэна Веньяминовна. - М. : - 1994. - 339 с.

9. Саидзода, И. М. Методикаи ташкили дарсҳои технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои миёна / И. М. Саидзода, Қ. Э. Ҳайетов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – №3. – С. 293-300.

10. Трунин, В. Е. Использование мультимедийных средств в обучении / В. Е. Трунин // Среднее профессиональное образование. - 2007. - № 7. - С. 7-8.

11. Ульянов, В. Н. Информационные технологии в обучении математике в общеобразовательной школе / В. Н. Ульянов // Среднее профессиональное образование. - 2007. - № 7. - С. 38-39.

12. Утеева, Р. А. Теоретические основы организации учебной деятельности учащихся при дифференцированном обучении математике в средней школе: монография / Р. А. Утеева. - М.: Прометей. - 1997. - 230 с.

ОМУЗИШИ ФАНИИ МАТЕМАТИКАИ ОЛИҶ ДАР РАВАНДИ ИТТИЛООТӢ-ИРТИБОТӢ ДАР КОЛЛЕЧӢО

Мақола ба масъалаи истифодаи босамари технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ дар раванди таълим бахшида шудааст.

Технологияҳои иттилоотӣ як воситаи ёрирасони муосир дар раванди таълим буда, бо истифодаи босамари онҳо имконият фароҳам меояд, то раванди машғулиятҳои таълимиро ҷолиб ва малакаҳои эҷодии донишҷӯёнро зиёд намоем. Бояд қайд намуд, ки татбиқи технологияҳои муосир дар низоми таҳсилот боиси рушд намудани қобилияти эҷодии муҳассилин гашта, бо ин роҳ низоми таълимиро ба стандарт ва барномаҳои байналмилалӣ мувофиқ намудан мумкин аст.

Низоми маорифи чумхурӣ ба масъалаи татбики технологияҳои муосир дар раванди таълим тавачҷуҳи махсус зоҳир намуда истифодааст, ки ҳадафи асосии мақолаи мазкур ба он равона шудааст.

Ҳамин тавр, ба хулосае омадан мумкин аст, ки барои рушд додани савияи донишомӯзии донишҷӯён ва бедор намудани малакаҳои эҷодии онҳо роҳҳои дуруст истифода намудани технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълимро, бояд ҳар як омӯзгор донад. Инчунин, дар ҳамаи муассисаҳои таълимӣ аз зинаи синфҳои ибтидоӣ ба масъалаи мазкур диққати аввалиндараҷа дода шавад. Зеро технологияи иттилоотӣ воситаи пурарзиш ҷиҳати пешбурди фаъолияти таълимӣ буда, истифодаи он имкон медиҳад, то раванди таълим ҷолиб ва фаҳмо гардад.

Калидвожаҳо: технология, омӯзгор, малака, таҷриба, метод, иртиботӣ, компютер, математикаи оӣ, коллеч, раванди таълим, маориф, Стандарти давлатӣ.

ИЗУЧЕНИЕ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ В ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОМ НАПРАВЛЕНИИ В КОЛЛЕДЖАХ

Статья посвящена вопросу эффективного использования информационных и коммуникационных технологий в процессе обучения.

Информационные технологии-это современное вспомогательное средство в учебном процессе, эффективное использование которого позволяет сделать процесс учебной деятельности увлекательным и повысить творческие способности учащихся. Следует отметить, что внедрение современных технологий в систему образования ведет к развитию творческих способностей учащихся, что позволяет привести систему образования в соответствие с международными стандартами и программами.

Система образования республики уделяет особое внимание вопросу внедрения современных технологий в образовательный процесс, утверждая, что основная цель данной статьи направлена именно на это.

Таким образом, можно сделать вывод, что для развития уровня обучения учащихся и пробуждения их творческих навыков необходимо знать правильные способы использования информационных технологий в процессе обучения каждого педагога. Кроме того, во всех учебных заведениях, начиная с начальных классов, этому вопросу уделяется первостепенное внимание. Так как информационная технология является ценным инструментом для продвижения образовательной деятельности студентов, и их использование позволяет сделать процесс обучения интересным и понятным.

Ключевые слова: технология, учитель, навыки, опыт, метод, коммуникация, компьютер, высшая математика, колледж, учебный процесс, маориф, государственный стандарт.

THE STUDY OF HIGHER MATHEMATICS IN THE FIELD OF INFORMATION AND COMMUNICATION IN COLLEGES

The article is devoted to the effective use of information and communication technologies in the learning process.

Information technology is a modern auxiliary tool in the educational process, the effective use of which allows you to make the learning process exciting and increase the creative abilities of students. It should be noted that the introduction of modern technologies into the education system leads to the development of students' creative abilities, which makes it possible to bring the education system in line with international standards and programs.

The education system of the republic pays special attention to the issue of introducing modern technologies into the educational process, arguing that the main purpose of this article is aimed precisely at this.

Thus, it can be concluded that in order to develop the level of learning of students and awaken their creative skills, it is necessary to know the correct ways to use information technology in the learning process of each teacher. In addition, in all educational institutions, starting from the

elementary grades, this issue is given priority attention. Since information technologies are a valuable tool for promoting educational activities, their use makes the learning process interesting and understandable.

Keywords: technology, teacher, skills, experience, method, communication, computer, higher mathematics, college, educational process, morif, state standard.

Маълумот оид ба муаллиф: Зокиров Амонатулло Рамазонович – унвонҷӯи ДМТ. 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе, х. Рудакӣ, 17. Тел. (+992) 909-98-46-44, E-mail.ru: zokirov01121@mail.ru.

Сведения об авторе: Зокиров Амонатулло Рамазонович – соискатель ТНУ. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Тел. (+992) 909-98-46-44, E-mail.ru: zokirov01121@mail.ru.

Information about author: Zokirov Amonatullo Ramazonovich – applicant TNU. 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave. 17, TNU. Phone: (+992) 909-98-46-44, E-mail.ru: zokirov01121@mail.ru

ТДУ:502+574+591.5(075.8)

Н-20

АСОСҶОИ ТАШАККУЛИ МАЪРИФАТИ ЭКОЛОГИИ ДОНИШЌУЁН ДАР ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН

Назирматова Р.Г.

унвонҷӯи кафедраи биология ва методикаи таълими он
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ҷомеаи муосир бо як қатор мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ гардидааст, ки ҳал нашудани онҳо метавонад ба мавҷудияти устувори ҷомеа халал ворид созад. Яке аз ин мушкилот - ин мушкилоти экологӣ мебошад. Мушкилоти асосии экологиро суроҳ шудани қабати озон, гармшавии глобалӣ, ифлосшавии ҳаво ва таъсири гармхонаҳо, ифлосшавии уқёнусҳо ва коҳиши гуногунии намудҳои зиндагӣ дар рӯи замин ташкил мекунад. Ҷамаи ин мушкилот бо ҳам алоқаманд буда, онҳоро танҳо шартан ҷудо кардан мумкин аст. Қобили қайд аст, ки ҷамаи ин мушкилот ба ҷомеа ва маҳз ба инсон таъсири манфӣ мерасонанд. Инсон бояд пайваста ба табиат муносибати некбинона дошта бошад. Барои ин зарур аст, ба масъалаи тарбияи экологии ҷавонон тавачҷуҳ дода шавад.

Қобили қайд аст, ки дар замони ҳозира яке аз муаммоҳои мубраме, ки инсониятро ба ташвиш овардааст, ин сатҳи пасти нишондодҳои солимии муҳити атроф мебошад. Солҳои охир гарчанде аз ҷониби давлатҳои алоҳида оид ба беҳтар кардани вазъии экологии сайёра пешниҳоди зиёде карда мешаванд, бо сабаби надоштани механизми густурдаи татбиқи ин ҳадафҳо масъала дар сатҳи назариявӣ боқӣ мемонад. Барои ин масъалаи фарҳанги экологӣ ҳамчун як мушкилоти нисбатан навро, ки бинобар он инсоният ба бӯҳрони ҷаҳонии экологӣ наздик шудааст, мубрам ҳисобида мешавад. Фарҳанги экологӣ бояд ҳамчун усули таъмини ҳаёт баррасӣ карда шавад, ки дар он ҷомеа эҳтиётот ва механизмҳои татбиқи онҳоро, ки ба ҳаёти рӯи замин таҳдид намекунад, ҳуди системаи арзишҳои маънавӣ, принципҳои ахлоқӣ, механизмҳои иқтисодӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ ва институтҳои иҷтимоиро ба вучуд меорад. Ташаккули фарҳанги тиббию экологӣ ҳамчун раванди мураккаб, ҳамачониба, дарозмуддат дар тарзи фикрронӣ, эҳсосот ва рафтори одамони синну соли гуногун ташаккул додани муносибатҳои шахсӣ, ахлоқӣ ва сиёсӣ, арзишҳои иҷтимоию ахлоқӣ, меъёрҳо ва талабот, коидаҳо, одатҳои, ки татбиқи онҳо сифати устувори муҳити зист, беҳатарии экологӣ ва истифодаи оқилонаи захираҳои табииро таъмин менамояд.

Бешубҳа, шартҳои иловагии педагогӣ баланд бардоштани фарҳанги экологии донишҷӯён дар коллеҷҳои тиббӣ фароҳам овардани муҳити тарбиявии экологӣ мебошад.

Маҳз муҳити педагогӣ ба рафтори шахс таъсири калон мерасонад, яъне барои зухуроти на танҳо маданияти экологии дохилӣ, балки берунӣ низ талош дошта бошем. Масъалаи тарбияи шахсияти муташаккили дорои заковат ва сифатҳои муайяни ахлоқӣ мунтазам мубрам арзёбӣ мегардад. Тарбияи ахлоқӣ гуфта чараёни мақсадноки ташаккули шуури баланд, ҳисси ахлоқӣ ва рафтори насли наврас мувофиқи идеалу принципҳои ахлоқ фаҳмида мешавад.

Мавриди зикр аст, ки аксарияти ҳодисаҳои номатлуби дар табиат рухдода ба ҳолатҳои антропогенӣ – даҳолати инсон ба муҳити зист иртибот дорад. Бо назардошти ин, баланд бардоштани сатҳи огоҳӣ ва маърифатнокии экологӣ хеле муҳим аст. Дар даврони соҳибистиклолии Тоҷикистон як қатор қонунҳо, барномаҳо ва қарорҳои давлатӣ бо мақсади баланд бардоштани сатҳи огоҳӣ ва маърифати экологии аҳоли қабул карда шуданд, ки барои рушди бонизомии маърифат ва тарбияи экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат карда истодаанд. Соли 2011 дар мамлакат Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» қабул гардид. Дар асоси талаботи қонуни мазкур, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Барномаи давлатии комплекси рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2020» қабул ва амалӣ гардидааст. Дар солҳои соҳибистиклолӣ ба масъалаҳои тарбия ва баланд бардоштани маърифати экологии аҳоли тавачҷуҳи хоса зоҳир мегардад, ки он аз моддаи 44-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма гирифта, талаботи он «Ҳифзи муҳити зист, ёдгориҳои таърихӣ табиӣ вазифаи умумихалқист» мебошад. Бо мақсади боз ҳам баланд бардоштани сатҳи фарҳанги экологии аҳоли бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Барномаи давлатии маҷмуии рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» қабул шудааст, ки амалишавии он ба беҳтар гардидани вазъияти экологӣ ва маърифати экологии шаҳрвандон мусоидат хоҳад кард.

Қабул гардидани Стратегияи миллии мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлими Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва «Барномаи давлатии омӯзиш ва ҳифзи пирахҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2030» низ ба мушкilotи экологӣ дахл дорад. Стратегия дар таҳия ва амалӣ намудани сиёсати давлатӣ дар соҳаи тағйирёбии иқлим ва мутобиқшавӣ ба он мусоидат мекунад. Дар сатҳи байналмилалӣ, Стратегия барои Тоҷикистон ҳамчун воситаи асосӣ дар пешбарӣ ва таблиғи мавқеи худ дар гуфтушунидҳо дар доираи Конвенсияи Созмони Миллалӣ Муттаҳид оид ба тағйирёбии иқлим, иҷрои уҳдадорӣ дар чаҳорҷубаи Конвенсияи қабулшуда ва банақшагирии минбаъдаи иқтисодии миллии бо назардошти тағйирёбии иқлим гузориш медиҳад.

Мушкilot ва зиддиятҳои экологӣ дар солҳои охир яке аз сабабҳои баҳсҳои геополитикӣ дар чаҳони муосир гашта, масъалаҳои ҳифзи муҳити зист тамоми ҷанбаҳои ҳаёти инсонро фаро гирифтааст. Ҳаллу фасли ин мушкilot дар доираи андешаҳои олимону мутахассисон ва сатҳи роҳбарони мамлакатҳои дунё мавриди баррасӣ қарор дорад. Маълум мегардад, ки дар замони муосир масъалаҳои экологӣ ва ҳифзи табиат чунин ҷудонашавандаи ҷомеаи инсон маҳсуб меёбанд. Ҷомеаи башарино лозим аст, ки барои ҳалли ин масоил бетарафиро интихоб накунад.

Дар ҳоли ҳозир аз рӯи маълумоти Ташкilotи байналмиллалӣ муҳити зист аз 4 як ҳиссаи микроорганизмҳои ҳок нест шуда истодаанд. Дар сурати чунин идома ёфтани вазъият бо сипарӣ шудани 40-50 сол зиёда аз 50% микроорганизмҳои ҳок нест мешаванд. Ин мушкilot барои инсоният ҳодисаи мудҳиштарини рӯйдодӣ муҳити зист хоҳад буд. Ба андешаи мутахассисони соҳа мушкilotи экологӣ силсилаи занҷиреро мемонанд ва дар мавриди қанда шудани як занҷир зарари он ба ҳамаи ҳалқа метавонад расад. Олимон аз таҳлилҳои аксҳои аз қайҳон гирифташуда, маълум намудаанд, ки дар сатҳи замин аз таъсири омилҳои табиӣ-техногенӣ заифшавии низомҳои экологӣ ва дигаргуншавии босуръати муҳити зист дар сатҳе расидааст, ки устувории биосфера зери таҳдид қарор дорад. Мушкilotи заифшавии системаҳои экологӣ ба мунқаризшавии олами набототу ҳайвонот, баландшавии ҳарорати глобалии сайёра, биёбоншавӣ ва ғайра оварда мерасонад.

Асосгузори сулҳу ваҳдатӣ миллии-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон омилҳои мазкурро эҳсос карда, ташаббускори

бартарафсозӣ ва пешгирии оқибатҳои мушкилоти экологӣ дар сатҳи байналмилалӣ гардид. Бо ибтиқори Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон барномаҳои гуногун «Соли оби тоза», Даҳсолаи байналмилалии амалиёти «Об барои ҳаёт», Соли ҳамкориҳо дар масоили об ва Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018 – 2028» пай дар пай пешниҳод, қабул ва амалӣ гардида истодаанд.

«Зухуроти муаммоҳои умумичаҳонӣ водор менамоянд, ки густариши иқтисодиёт ва арзишҳои соҳибистиклолии кишварро аз дидгоҳҳои гуногуни илмӣ, аз ҷумла диди экологӣ на танҳо арзёбӣ, балки тарғибу ташвиқ намоем. Қазоват намоед: нахустин қонун оид ба муҳофизати табиат дар Тоҷикистон ҳанӯз соли 1959 қабул шуда, то давраи пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ягон маротиба такмил наёфта буд» [15].

Қобили қайд аст, ки дар мамлакати мо 25 қонуни соҳавӣ қабул гардида, бо мурури замон онҳо такмил дода шуданд. Дар мамлакати мо ҷиҳати амалигардонии ин қонунҳо бо қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 27 санади меъёрии ҳуқуқӣ ва меъёрии соҳавӣ таҳия гардида, бо шарофати қабули онҳо дар ҳалли масъалаҳои экологӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ қадамҳои устувор гузошта шуда истодааст. Нақши муҳимро дар бартарафсозии мушкилоти экологӣ сатҳи маърифати экологии аҳоли мебозад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин самт бори нахуст соли 1996 «Барномаи давлатии маърифат ва тарбияи экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2000 ва дар давраи то соли 2010» ҳамзамон, аз 2 апрели соли 2015 «Барномаи давлатии комплекси рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2020» - ро қабул намуд. Хусусияти хос ва афзалиятноки ин барномаҳо, дар он аст, ки ҳар як шарҳвандро барои ҳалли масъалаҳои глобалӣ, бахусус экологӣ, дар сатҳҳои маҳаллӣ, минтақавӣ ва ҷаҳонӣ омода месозанд.

Ҷиҳати баланд бардоштани маърифати аҳоли дар замони Истиклолияти давлатӣ дар баробари рӯзномаҳои даврӣ, инчунин, нашрияҳои соҳавӣ, назири «Наврӯзи Ватан», «Набзи табиат», «Табиат ва ҳаёт», «Ҳифзи табиат», «Табиат» таъсис дода шуданд, ки барои боло бурдани маърифати экологии шаҳрвандон нақши муассири худро гузоштанд. Дар баробари ин, дастоварди дигари муҳим дар сохтори Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфтани маркази ахбори экологӣ мебошад.

Қобили қайд аст, ки «Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 10 конвенсияи байналмилалии соҳаи муҳити зист– конвенсияҳои СММ «Дар бораи ҳифзи қабати озон» (1996), «Дар бораи гуногунии биологӣ» (1997), «Дар бораи мубориза алайҳи биёбоншавӣ» (1997), «Дар бораи тағйирёбии иқлим» (1998), «Дар бораи заминҳои обию ботлоқӣ» (2000), «Доир ба ниғадории намудҳои кӯчандаи ҳайвоноти ваҳшӣ» (2000), Конвенсияи Орхус «Дар бораи дастрасӣ ба маълумот, иштироки аҳли ҷомеа дар раванди қабули қарорҳо ва дастрасӣ ба адлия дар масъалаҳои муҳити зист» (2001), Конвенсияи Стокгоlm «Дар бораи ифлоскунандаҳои устувори органикӣ (2002)», Конвенсияи СИТЕСГ «Дар бораи харидуфурӯши намудҳои ёбони олами набототу ҳайвоноте, ки зери хатари нестшавӣ қарор доранд» (2017), Конвенсияи Базел «Оид ба назорати интиқоли байнисарҳадии партовҳои хатарнок ва нобудсозии онҳо» (2017) шомил шуд [15].

Амалишавии конвенсияҳои болозикр нақш ва мақоми ватани моро дар сатҳи байналмилалӣ боз ҳам боло хоҳад бурд. Айни замон, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси меъёрҳои сатҳи байналмилалию минтақавӣ оид ба ҳифзи муҳити зист барои иҷрои уҳдадорӣҳои хеш саъю кӯшиш карда истодааст. Дар мамлакати мо солҳои охир Институти илмӣ таҳқиқотии хочагии ҷангал, Институти масъалаҳои об, гидроэнергетика ва экология, Маркази яхшиносӣ, Институти энергетикӣ, Донишкадаи металлургӣ ва даҳҳо кафедраҳои таҳассусӣ ташкил карда шудаанд. Ҳамаи ин ниҳодҳо ба таҳқиқу арзёбии мушкилоти экологии кишварамон машғул мебошанд.

Масъалаи баланд бардоштани дониши экологии ҷавонон кори якрӯзу ду рӯз набуда, ба он ҳангоми таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии касбӣ зимни омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, география, биология, химия, физика, тиб, нучум ва мудофияи граждани ва ҳолатҳои фавқулода тавачҷуҳ додан лозим аст. Аз омӯзгорони фанҳои табиатшиносӣ талаб карда мешавад, ки ба хонандагон омӯзиши мавзӯҳои дарсиро

тавре ба роҳ монанд, ки ҳисси табиатдӯстии онҳо такмил ёфта, ҳар як хонанда дарк намояд, ки ҳалли масъалаҳои экологӣ бе муҳофизати табиат ва эҳтиёткорона истифода бурдани сарватҳои он ғайри имкон аст. Чунки масъалаҳои экологӣ на фақат дар ҷумҳурии мо, балки дар тамоми ҷаҳон мубрам арзёбӣ мегарданд. Тарбияи экологӣ гуфта тарбияи инсонӣ комилро фаҳмидан мумкин аст. Пеш аз ҳама шахсро бояд ҷунон тарбия намуд, ки вобастагии инсонӣ ҷамъият ва табиатро дарк намуда, нисбат ба ҳолату вазъи муҳити атрофаш масъулият ҳис карда тавонад. Тарбияи экологӣ ҳамон вақт ба мо даст медиҳад, ки бефосила бошад. Тарбияи экологиро аз синни томақтабӣ шуруъ карда, дар мактабу берун аз он ва хулоса дар тамоми умр идома додан лозим аст.

Шакл ва усулҳои маърифати экологӣ инҳоянд: «мактаби экологӣ, театри экологӣ, бозию ҷашнҳои экологӣ, лагери экологӣ, туризми экологӣ, коргоҳи эҷодӣ, ҷамъияти илмӣ муҳассилин, маҳфилҳои экологӣ, мубоҳисаҳо, истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ, осорхонаи экологӣ, иқдому намоишҳо ва ғайраҳо» [10].

Марҳилаи муҳимми ин раванди мақсадноки ташаккули шуури баланд, ҳисси ахлоқӣ ва рафтори насли наврас мувофиқи идеалу принципҳои ахлоқ давраи таҳсили донишҷӯён дар муассисаҳои таълимии миёнаи махсус, аз қабилӣ коллечи тиббӣ мебошад. Ин давраи инкишофи инсон ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, ин давраро бедорӣ худшиносӣ, дарки таҷрибаҳо ва тағйирёбии ангежаи бартаридошта дар муносибатҳо гуфтан мумкин аст.

Аз ин рӯ, зарур аст, ки «арзишҳои дониш, саломатӣ ва муҳити босифати зиндагӣ бояд дар тамоми давраи таҳсил ташаккул ва инкишоф дода шаванд» [4, с. 8].

Фарҳанги экологии шахсро ҳамчун ҷузъи табиат, ташаккули муносибатҳои мутақобилаи судманду шифобахш ва арзиши ботинии олами табиӣ тавсиф мекунанд. Дар муносибати субъективӣ ба табиат бартарият ва шиддат зоҳир мегарад,

Барои ташкили дурусти фаъолияти педагогӣ сатҳи ибтидоии инкишофи муносибатҳо ба табиат, хусусияти бартарияти онҳоро муайян кардан, «нуктаҳои асосӣ»-ро барои ба кор бурдани қувваҳо ҷиҳати тарбия ё ислоҳи талабот ва ангежаҳои муносибат дар савол ёфтан лозим аст.

Ҳамин тавр, таъя ба ҷиддияти ҷузъи мушаххаси муносибат ва шиддатнокии он, масалан, муносибати эстетикӣ проблемаҳои амалиро дар соҳаи нигоҳ доштани макони зист ҳал кардан мумкин аст.

«Ташкили тарбияи самараноки экологии шахрвандон имконият фароҳам меорад, ки инсон муҳити зистро ҳимоя кунад, тоза нигоҳ дорад, сарватҳои онро афзун гардонад. Худ дар он сихату саломат умр ба сар барад ва муҳити зисти аз ҷиҳати экологӣ тозаро ба наслҳои оянда боқӣ гузорад. Тарбияи экологӣ ва ҳифзи муҳити зист, пеш аз ҳама, ҳимояи насли ояндаи миллатро дар назар дорад» [10].

Вазифаҳои пешниҳодшуда ба тавсеаи донишҳои биологӣ мусоидат намуда, инкишофи шавқу рағбатро ба мавзуи омӯхташаванда ангежиш доданд ва дар натиҷа сатҳи ҷузъи маърифатии муносибатҳоро баланд бардоштанд.

Ҳамин тариқ, истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, истифодаи манбаҳои интернетӣ ва имкониятҳои технологияи компютерӣ имкон медиҳад, ки сатҳи ҷузъи маърифатии муносибати донишҷӯёни коллечи тиббӣ ба табиатро баланд бардошта, фарҳанги экологии онҳоро дар маҷмуъ инкишоф диҳем.

Яке аз педагогҳои шинохтаи рус А.В. Хуторской одамро чунин тасвир кардааст: «Одам-маҳлуқи бошуур аст, ки ақлу хирад дорад ва ҳанӯз дар замони қадим онро «Homo sapiens» яъне маҳлуқи боақл меномиданд. Дар одам шуур мавҷуд аст, ӯ ба дарк кардан, бунёди дониш қодир аст» [14, с. 25].

Сабабҳои ба вучуд омадани мушкилоти экологиро чунин мешуморанд: «Суръати баланди афзоиши саноат, афзоиши гази карбон, партовҳои химиявӣ, нақлиёт, эрозия ва ғайра буда, ҳолати Замиро дигаргун карда истодааст. Инсон бо даҳолату амалиёти худ, баъзан пайвастагҳои дар табиат вучуддоштаро вайрон намуда, муҳити зистро олудаи модаҳои

кимий карда, намудҳои нодирӣ табиат ва боигарӣҳои онро нобуд мекунад. Дар натиҷа мушкилоти ҳифзи табиат ва оқилона истифодабарии он ба миён омадааст» [12, с. 5].

Ҳамзамон, барои баланд бардоштани маърифати экологии шахвандон тавсия дода мешавад «Экологизатсияи маориф метавонад омилҳои бошад, ки амалигардонии масъалаҳои дувоҳидаро таъмин намояд, муассисаи таҳсилоти олиро бо ҳаёт пайваستا, дараҷаи савод ва маърифати экологии аҳолиро баланд бардорад ва дар ин заминаҳо зиддиятҳои мавҷудбудаи вазъиятҳои экологиро бартараф ва ҳал кунад» [5]. Яъне роҳҳои ҳалли маҷмуии мушкилоти экологӣ таҳия ва амалӣ карда шаванд.

Дар шароити муосир маърифати экологӣ ҳамчун маърифати инсонӣ дорои аҳаммияти муҳим буда, ҷиҳати рушди ташаккули шуури экологии ҷомеа кумак мерасонад. «Мақсад аз баланд бардоштани маърифат ва тарбияи экологӣ ин ташаккули ҷаҳонбинӣ, беҳтар намудани вазъии муҳити зист, истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои ҳаёти солими аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад» [2, с. 270].

Қоршиноси тоҷик Амирова Г.Г. қайд менамояд, ки «Маҳз омӯзгори бо донишҳои экологӣ саводнок, ки тасвири яқлукҳои ҷаҳони атрофро тасаввур карда метавонад, методологияи тадриси низомии дониш дар бораи қонуниятҳои мутобик будан, ҳамкориҳои ҷамъият ва табиат ҳамчун ба низомии яқлукҳои таҳаввул соҳиб мебошад, шахсияти тамоюли экологидоштаро тарбия карда метавонад. Таҷриба ва фикрҳои бисёр олимони дар бораи он, ки дараҷаи таҳсилоти экологӣ дар имрӯза муассисаҳои таълимии олӣ на он қадар баланд мебошад, тасдиқ мекунад» [2].

Стандарти давлатии таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2009, №206 тасдиқ шудааст дар хусуси тарбияи экологӣ чунин омадааст: «тарбияи шахсе, ки ба ҳаёт ва муҳити атроф, муносибати эҳтиёткорона дорад» [9, с. 37].

Дар Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2002, №200 дар бораи тасдиқ намудани Консепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин омадааст: «Асри XXI марҳалаи нави инкишофи тамаддун аст. Он асри ҷомеаи иттилоотӣ, коммуникатсия, техника ва технология, асри муносибати эҳтиёткорона ба муҳити зист ва саломатии инсон аст. Давраи нави инкишоф, пеш аз ҳама хусуси тафохумеро тақозо менамояд, ки навсозиҳои таҳсилот ба манфиати шахс, ҷамъият, табиат ва давлат бошанд» [6, с. 11].

Имрӯз омода кардани донишҷӯён - омӯзгорони ба тарбияи экологии хонандагон нигаронидашуда бештар эҳсос карда мешавад, ки яке аз муаммои муҳими назария ва амалияи муассисаҳои таълимии олӣ ба ҳисоб меравад. Т.А. Шукурзод оид ба омодагии омӯзгор қайд кардааст: «Асоси омодагии касбии омӯзгор ба амалӣ гардонидани тарбияи экологии хонандагон аз низомии донишҳои назариявии сатҳи баланди ҳуҷуматӣ иборат аст, ки илман асоснок мебошад ва истифодаи онҳо дар вазъиятҳои педагогии мувофиқ гузаронида мешавад» [17, с. 193].

Ҷи тавре мебинем, олимони тоҷик низ оид ба муаммои экологӣ, омода гардонидани омӯзгорони бомаърифат ва саводнокии экологидошта кӯшиш ба харҷ дода истодаанд. Чуноне, ки профессор С. Холназаров дар мақолаи худ пешниҳод кардааст: «Олимони ду роҳи муносибати касбиро дар ташкили таълими экологӣ дар мактабҳои пешниҳод мекунад. Модели яқум тайёр кардани мутахассисон-экологҳо, ки оид ба ҷабҳаҳои гуногуни экологияи ҳозира донишҳои васеъ доранд. Модели дуҷуми таълими экологӣ ташкил кардани ихтисоси экологияро дар ҳамаи соҳаҳои илм ва техника дар назар дорад, ки бевосита ва бавосита ба пайдо шудан ва ҳал кардани вазифаҳои экологӣ алоқаманд мебошанд» [13, с. 259].

Аз нуқтаи назари В.Н. Веденский, мувофиқи мақсад ҷорӣ кардани маҷмуии салоҳиятнокии касбӣ аз фароҳамии мазмуни он, ҳислатҳои ҳамгирӣ ва маҷмуумҳои васеъ истифодабаранда, ба монанди: «қордонӣ», «ихтисос», «қобилияти касбӣ» вобаста мебошад. Бо вучуди он ӯ қайд мекунад, ки баъзан маҷмуии муоинашавандаи мо бо маҷмуии

«салоҳият» шабоҳат дорад. Ба ақидаи ӯ, салоҳиятнокиӣ – ин тавсифи шахсият, аммо салоҳият – маҷмуи тавсифи мушаххаси касбӣ ё функционалӣ мебошад» [3, с. 9].

М.И. Лукянова қайд менамояд, ки «Зери салоҳиятнокии психологӣ-педагогии омӯзгор маҷмуи сифатҳои муайяни шахсият бо дараҷаи баланди омодагии касбӣ ба фаъолияти педагогӣ ва ҳамкориҳои самаранок бо хонандагон дар раванди таълиму тарбия фаҳмида мешавад» [8, с.147].

Раҳмонова Ф.З. чунин ақида дорад: «Ташаккули салоҳиятнокии касбӣ раванди силсилавӣ буда, дар раванди фаъолияти педагогӣ барои доимо баланд бардоштани кордонӣ зарур мебошад ва ҳар дафъа марҳалаҳои номбаршуда, дар сифати нав такрор мешаванд. Раванди ташаккули салоҳиятнокии касбӣ, инчунин аз муҳит саҳт вобаста аст, аз ин лиҳоз, муҳит бояд худинкишофкунии касбиро ҳавасманд гардонад» [11, с. 236-237].

Азизов А.А. қайд менамояд: «Салоҳиятнокии касбӣ ҳамчун тавсифоти сифатҳои дараҷаи азхудкунии фаъолияти касбии омӯзгор муайян карда мешавад ва он чунин арзёбӣ мешавад: баҳодихӣ ба сифатҳои шахсӣ ҳамчун мутахассиси оянда, дониш, маҳорат ва малакаҳои касбӣ, сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳим, мувофиқат кардани натиҷаҳои арзёбӣ бо талаботи объективӣ барои касби муайян, танзим дар заминаи такмили ихтисос ва худомӯзӣ» [1, с. 141].

Такмили тарбияи экологии донишҷӯён дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи муҳиммест, ки муносибати маҷмуӣ ва иштироки сохторҳои давлатӣ аз ҷумла, маориф, ташкилоти ҷамъиятӣ ва ҳуди ҷомеаро тақозо мекунад. Ҷиҳати бартарафсозии мушкилоти мавҷуда мулоҳизаҳои зерин метавонанд мусоидат намоянд:

1. Ворид намудани таълими экологӣ ба барномаҳои таълимӣ: Ҳамгироии дарсҳо ва курсҳои экологӣ ба фанҳои гуногун, аз мактаби ибтидоӣ то муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ муҳим аст. Ин ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки дар бораи аҳаммияти ҳифзи муҳити зист дониши мунтазам ва мукамал гиранд;

2. Омӯзиши амалӣ: Экскурсияҳо, корҳои саҳроӣ ва машғулиятҳои амалӣ ба донишҷӯён кумак мекунад, ки масъалаҳои муҳити зистро хубтар дарк кунанд, инчунин малака ва таҷрибаи худро дар соҳаи ҳифзи муҳити зист пайдо карда, рушд диҳанд;

3. Иштирок дар лоиҳаҳои экологӣ: Донишҷӯён метавонанд дар лоиҳаҳои гуногуни экологӣ, аз қабилҳои шинонидани дарахтон, тоза кардани майдонҳо, ташкили чорабиниҳои экологӣ ва ғайра иштирок карда, барои ободии Ватан саҳм гирифта, дар раванди беҳсозии вазъи экологӣ саҳм гузоранд;

4. Маъракаи оғай: Гузаронидани маъракаҳои оғай оид ба аҳаммияти ҳифзи муҳити зист, масъалаҳои ифлосшавӣ, сарфаи энергия ва манбаъҳои барқароршавандаи энергия мусоидат мекунад, ки дониши хонандагонро баланд бардоранд ва онҳоро барои гирифтани ташаббусҳои экологӣ ҳавасманд гардонанд;

5. Ҷорӣ намудани навовариҳои экологӣ: Дастгирӣ ва рушди таҳқиқоти илмӣ дар соҳаи экология, инчунин ҷорӣ намудани навовариҳои экологӣ дар раванди таълим метавонад як маҳаки тавоноии тағйирот дар соҳа гардад.

6. Муносибати байнифанӣ: Таълими экологӣ бояд байнисоҳавӣ бошад, ки донишҷӯро аз соҳаҳои гуногун, аз қабилҳои биология, химия, ҷуғрофия, иқтисод ва ҷомеашиносӣ дар бар гирад. Амалисозии ин амал аз омӯзгорон донишу маҳорати васеъ талаб менамояд;

7. Дастгирии ҳаракатҳои фаъол ва ҷамъиятӣ: Дастгирии ташаббусҳои экологӣ ва ҳаракатҳои ҷамъиятии донишҷӯён ба фароҳам овардани фазаи иштироки фаъолонии донишҷӯён дар ҳалли мушкилоти экологӣ яке аз корҳои ояндадор ба ҳисоб меравад. Дастгириҳо метавонанд маънавӣ ва моддӣ бошанд.

Дар ҳулосаи мақолаи мазкур қайд кардан лозим аст, ки барои баландбардории маърифати экологии донишҷӯён дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шароит муҳайё буда, дар қатори муассисаҳои расмӣ, ташкилоти муассисаҳои ҷамъиятӣ, хусусӣ ва шаҳрвандон низ рӯз аз рӯз мушкилоти экологиро дарк карда, ҷиҳати бартарафсозии мушкилоти мавҷуда ва рушди

шуури экологии байни донишчӯён корҳои муайян анҷом дода шуда истодааст, ки ин ба эҷоди ҷомеаи устувор дар оянда мусоидат хоҳад кард.

Адабиёт:

1. Азизов, А.А. Самовоспитание профессиональной компетентности будущего учителя//Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарно-общественные науки/А.А. Азизов,Т.А. Ашурова.– 2016.-№ 3 (48). С. 221-225.
2. Амирова, Г.Г. Тарбияи маърифати экологии хонандагон ва роҳҳои ҳалли он/Г.Г. Амирова, Ҳ. Абдуллозода//Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. №3/6. Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума.- 2017. – 324 с.
3. Введенский, В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога / В.Н. Введенский // Педагогика.-№10.-2003.-С.9.
4. Жамолов нравственных качеств в профессиональной подготовке учеников медицинского колледжа // Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития, 2015. – №13. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/razvitiie-privstvennyh-kachestv-v-professionalnoy-podgotovke-uchenikov-meditsinskogo-kolledzha> (дата обращения: 15.03.2017).
5. Исмадинов А.М. Муаммоҳои асосии экологӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбӣ
6. Концепсияи миллии таҳсилот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2002.- №200 ш.Душанбе. – 26 с.
7. Коснитутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе: Шарқи озод, 2007. -62с.
8. Лукянова, М.И. Личностно-ориентированный урок. Конструирование и диагностика / М.И. Лукянова.–М.: Педагогический поиск, 2006. – 147 с.
9. Маҷмӯи стандарти давлатии таҳсилот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 242 с.
10. Миралиев М. Тарбия ва маърифати экологии ҷавонон (маводи электронӣ) <http://javonon.tj/news/youth/tarbiya-va-marifati-ekologii-avonon/> (12.04.2024).
11. Рахмонова, Ф.З. Теоретические основы профессиональной компетентности учителя начальных классов//Ф.З. Рахмонова, Г.Ё. Собирова//Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарно-общественные науки.- 2016. № 4 (49). С. 235-238.
12. Форб, П. Экологияи оммафаҳм. Китоби дарсӣ. Аз рӯи тарҷумаи М.Исмоилов. Зери таҳрир ва пешгуфтори проф. Х. Муҳаббатов/ П. Форб.–Душанбе: Эр-граф, 2010.– 260 с. №3(72)-2022.
13. Холназаров, С. Тарбияи экологии донишчӯён-муаллимони оянда/ С. Холназаров, Т. Назаров//Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон .-2016.- №3/4 (205)- 311 с.13.
14. Хуторской, А.В. Педагогика: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – СПб.: Питер, 2019.- 608с.
15. Ҳасан А., Ғулмонсинова Ф. Рушди арзишҳои экологӣ дар даврони Истиклолияти давлатӣ (маводи электронӣ) <https://mts.tj/rushdi-arzish%D2%B3oi-ekolog%D3%A3-dar-davroni-isti%D2%9Bloliyati-davlat%D3%A3/> (12.04.2024).
16. Ҳусайнов М. Пешвои миллат. Нақши роҳбар дар ташаккули сиёсати экологӣ. 18 июл 2023, Сешанбе <https://jumhuriyat.tj/bahsho/1208-peshvoi-millat-nashi-robar-dar-tashakkulisiesati-jekolog.html> (12.04.2024).
17. Шукурзод, Т.А. Классификация эколого-педагогических умений и его педагогические задачи/Т.А. Шукурзод, А.Н. Мирзоев //Вестник Таджикского национального университета.- 2012. - № 3-5.- С.193-197.

АСОСҶОИ ТАШАККУЛИ МАЪРИФАТИ ЭКОЛОГИИ ДОНИШЧӮЁН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур қайд мегардад, ки ҷомеаи муосир бо як қатор мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ гардидааст, ки ҳал нашудани онҳо метавонад ба мавҷудияти устувори ҷомеа халал ворид созад. Яке аз ин мушкилот - ин мушкилоти экологӣ мебошад. Мушкилоти мазкур ба ҷомеа ва маҳз ба инсон таъсири манфӣ мерасонад.

Масъалаи ташаккули маърифати экологии донишчӯён дар коллечҳои тиббӣ ба фароҳам овардани муҳити тарбиявии экологӣ вобастагӣ амиқ дорад. Маҳз муҳити педагогӣ ба рафтори шахс таъсири калон мерасонад.

Асосгузори сулҳу ваҳдатӣ миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мушкилоти мазкурро эҳсос карда, ташаббускори бартарафсозӣ ва пешгирии оқибатҳои мушкилоти экологӣ дар сатҳи байналмилалӣ гардида, бо пешниҳоди ӯ Соли байналмилалӣ оби тоза, Даҳсолаи байналмилалӣ амалиёти «Об барои ҳаёт», Соли ҳамкориҳо дар масоили об ва Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018 – 2028» пай дар пай қабул ва амалӣ гардида истодаанд.

Ҳамзамон, дар мақолаи мазкур қайд гардидааст, ки барои баландбардории маърифати экологии донишчӯён дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шароит муҳайё буда, 25 қонуни соҳавӣ ва 27 санади меъёрии ҳуқуқӣ ва меъёрии соҳавӣ қабул гардида, дар қатори муассисаҳои расмӣ, ташкилоту муассисаҳои ҷамъиятӣ, хусусӣ ва шахрвандон низ рӯз аз рӯз мушкилоти экологиро дарк карда, ҷиҳати бартарафсозии мушкилоти мавҷуда ва рушди шуури экологии байни донишчӯён қорҳои муайян анҷом дода шуда истодааст, ки ин ба эҷоди ҷомеаи устувор дар оянда мусоидат хоҳад кард.

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье отмечается, что современное общество сталкивается с рядом серьезных проблем, нерешенность которых может помешать стабильному существованию общества. Одной из таких проблем является экологическая проблема. Данная проблема оказывает негативное влияние на общество и особенно на человека.

Вопрос формирования экологического познания студентов медицинских колледжей тесно связан с созданием экологической образовательной среды. Именно педагогическая среда оказывает большое влияние на поведение человека.

Основоположник национального мира и единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон, почувствовал эту проблему, стал инициатором по ликвидации и предотвращению последствий экологических проблем на международном уровне, по его предложению принимаются и последовательно реализуются «Международный год чистой воды, 2003», Международное десятилетие действий «Вода для жизни, 2005-2015», «Международный год сотрудничества в области воды, 2013» Международное десятилетие действий «Вода для устойчивого развития, 2018-2028».

В том числе, в данной статье отмечается, что в Республике Таджикистан созданы условия для повышения экологической грамотности студентов, приняты 25 отраслевых законов и 27 отраслевых нормативно-правовых актов, а среди государственных учреждений общественные и частные организации и граждане все больше чувствуют экологические проблемы, проводятся определенные работы для решения существующих проблем и развития экологического сознания среди студентов, что будет способствовать созданию устойчивого общества в будущем.

FORMATION BASES OF STUDENTS' ECOLOGICAL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article is noted that the modern society faces a number of serious problems that have to be solved. Other way they can hinder the stable existence of society. One of these problems is the environmental problem. This problem has a negative impact on society and especially on humans.

The issue of developing the ecological education of the students in medical college is closely related to the creation of an ecological educational environment. It is the pedagogical environment that has a great influence on human behavior.

The Founder of National Peace and Unity, the Leader of the Nation, the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon, felt this problem and became the initiator of the elimination and prevention of the consequences of environmental problems at the international level. Around his proposals the "International Year of Clean Water, 2003", the International Decade for Action "Water for Life, 2005-2015", "International Year of Water Cooperation, 2013" and the International Decade for Action "Water for Sustainable Development, 2018-2028" are adopted and consistently implemented.

In particular, this article notes that in the Republic of Tajikistan have been created conditions for increasing the environmental literacy of students. 25 Sphere laws and 27 Sphere regulations have been adopted, and among government agencies, public and private organizations and citizens are increasingly feeling environmental problems. The various acts is being carried out to solve existing problems and develop environmental awareness among students, and it will contribute to the creation of a sustainable society in the future.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назирматова Рисолат Гадоевна, унвонҷӯи кафедраи биология ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, муаллими калони кафедраи химия ва биологияи Муассисаи давлатии таълимии «Коллеҷи тиббии шаҳри Кӯлоб ба номи Раҳмонзода Раҳматулло Азиз» **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи А. Абдурахмонов – 7, тел.: 918500476. **E-mail:** rnazirmatova@mail.ru

Сведения об авторе: Назирматова Рисолат Гадоевна, соискатель кафедры биологии и методики ее преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки, старший преподаватель кафедры химии и биологии Государственного образовательного учреждения «Медицинский колледж города Куляба имени Рахмонзода Рахматулло Азиза» **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица А. Абдурахмонова - 7, телефон: 918500476. E-mail: rnazirmatova@mail.ru

Information about the author: Nazirmatova Risolat Gadoevna, researcher of the Department of Biology and Methods of its Teaching of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki, senior lecturer of the Department of Chemistry and Biology of the State Educational Institution «Medical College named after Rahmonzoda Rahmatullo Aziz in Kulob city». **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, A. Abdurakhmonov street - 7, phone: 918500476. E-mail: rnazirmatova@mail.ru

ФИЛОЛОГИЯ

УДК:82-3 (2-тадж)

ББК:82.2 (2-тадж)

А-91

РАБОТА НАД АНТОНИМАМИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Асоева К.А., к.ф.н., доцент

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Русский язык – это путь к познанию, мышлению, развитию. Он несет в себе возможности творческого обогащения. На уроках русского языка дети познают новое, учатся развивать мышление и воображение. Лексическая работа на уроках дает широкие возможности для творчества учеников, развивает интеллект, повышает интерес к знаниям.

Каждое новое русское слово, которое предусмотрено программой для активного усвоения, должно быть тысячами нитей связано с другими словами и должно рассматриваться как элемент лексической системы.

Одним из проявлений системности лексики служат антонимы, которые позволяют «уточнять, оценивать, противопоставлять обозначаемые предметы, понятия, признаки качества, действия, отношения и т. д.». [5, с. 9]

Поэтому методически целесообразно формировать понятие об антонимии уже в начальных классах, ведь усвоение антонимов происходит в результате сравнения, сопоставления, противопоставления, что помогает лучше понять их значение.

Вводя антонимы, учитывается, что в конкретном речевом звене они являются организующим центром. Большое внимание уделяется при этом текстовому материалу, форме упражнений.

Приходится писать об общих принципах введения антонимов в активную речевую практику в начальных классах. [3, с. 7]

Во 2 классе лексическая тема - «Игрушки». Новые слова - большой, маленький. Грамматическая тема - согласование прилагательных с существительными мужского и женского рода в именительном падеже. [7, с. 5]

Представление об антонимах формируется путем сравнения предметов на основе их сходства и различия в ходе обработки умения строить типовое предложение по схеме «существительное +прилагательное» (*большой мяч - маленький мяч, большая машина - маленькая машина*) и отвечать на вопрос: *Какой это (мяч)? Какая это (машина)?* При этом вырабатывается умение различать указательные местоимение этот - тот при сравнении предметов (*Этот кубик большой, а тот кубик маленький. Эта кукла большая, а та кукла маленькая*) и навыки произношения слов с ь в середине (*большой - маленький*).

Сначала ведется работа по картинкам учебника, где изображены большой и маленький дом, большая и маленькая машина. Затем организуется беседа:

-Что лежит у меня на столе?

-Кукла, мяч, машина, кубик, шар.

- Как можно назвать все эти предметы, одним словом?

-Игрушки.

-Посмотрите, эти игрушки большие и маленькие. Это что?

-Это мяч.

-Это какой мяч?

-Это большой мяч.

- А это какой мяч?

-Это маленький мяч.

-Попробуйте соединить эти 2 предложения в одно.

-Это большой мяч, а это маленький мяч. И т. д. [7, с. 23]

Такие вопросы помогают ученикам по форме вопросительного слова найти нужную форму прилагательного.

Следующее задание - назвать игрушки и сгруппировать их по признаки «большой - маленький».

Произношение и употребление в речи слов с разным количеством слогов отрабатывается в ходе игры «Купи игрушки». На столе расположены игрушки: мяч, кукла, машина, кубик, мишка, Буратино, шар. Условия игры купить игрушку, в названии которой два или три слога, делить его на слоги, произнести ее название, разделить его на слоги произнести отдельно каждый слог, почему никто не стал покупать мяч, Буратино, шар. Ученики отвечают, что в словах мяч, шар -1 слог, кукла, кубик, мишка -2 слог, а в слове Буратино - 4слога.

При составлении предложений по схемам дети работают в парах: один ученик задает вопрос с использованием вопросительных слов какой? или какая?, а другой отвечает, употребляя слова большой или маленький.

Во время физкультминутки дети заучивают строки с антонимами:

Маленькие ножки

Шли по дорожке.

Топ -топ -топ !

Большие ноги

Шли по дороге.

Топ - топ -топ !

Маленькие ножки

Бежали по дорожке

Туп -туп - туп!

Большие ноги

Бежали по дороге.

Туп - туп - туп!

Закрепляется употребление антонимов большой - маленький в процессе игр. В игре «Скажи наоборот» учитель передавая игрушку, произносит словосочетание со словом большой или маленький, а ученик, возвращая ее, употребляет прилагательное с противоположным значением. В игре «Кто поднимается выше?», чтобы подняться на ступеньку выше, нужно, посмотрев внимательно по сторонам, назвать большой или маленький предмет. [9, с. 141]

В 3 классе идет работа над лексической темой «Дом». Новые слова - войти - выйти, открыть - закрыть.

Грамматический материал - предложения, состоящие из подлежащего, глагола - сказуемого и дополнения.

На уроке формируется умение строить предложения со сказуемыми, глаголами - антонимами в изъявительном и повелительном наклонении (при этом особое внимание обращается на лексическую сочетаемость этих глаголов), навыки произношения слов со стечением согласных (открыть, закрыть). Отрабатывается также умение выражать просьбу.

После чтения отрывка из сказки «Красная Шапочка» (эпизод «Волк и бабушка», где есть словосочетания дверь открылась и дверь закрылась) можно предложить детям отгадать загадку о двери: «Кто приходит, кто уходит - все ее за ручку водят». Записывается слово дверь и учитель, показав наглядно действия (открыть - закрыть), предлагает повторить исходному - двум ученикам, сопровождая эти действия словами.

-Когда мы приходим в класс, в дом, то что делаем?

-Открываем дверь

-А когда уходим, что делаем?

- Закрываем дверь.

Ученики вслед за учителем проговаривают новые слова, потом записывают: открыть

дверь.

Затем проводится упражнение, позволяющее показать ученикам круг сочетаемости антонимов открыть - закрыть. [9, с. 140] Учитель спрашивает, что можно открыть, а потом закрыть, сопровождая вопрос показом действий. С его помощью дети называют слова дверь, окно, форточка, шкаф, холодильник, портфель и др. Составляются словосочетания и 2-3 предложения.

Употребление в речи словосочетаний с глаголами - антонимами закрепляется в ходе коммуникативных упражнений: ученикам предлагается по образцу выразить просьбу.

- Кто -то звонит. Открой, пожалуйста, дверь.
- Закрой, пожалуйста, дверь, а то дует.
- Не забудь закрыть дверь. Ты остаешься один.
- Мама идет! Надо открыть дверь.
- Открой, пожалуйста, окно, Здесь жарко.
- Закрой, пожалуйста, окно. Мне холодно.
- Можно закрыть форточку? Мне холодно.
- Можно открыть форточку? Здесь жарко.

После чтения по ролям диалога в учебнике ученики записывают в тетради предложения со словами открыл - закрыл, вошел- вышел.

Материалом для завершения урока «Антонимы» служат загадки, пословицы, поговорки:

Я антоним к слову «зной»,
Я в реке, в тени густой,
И в бутылках лимонада,
А зовут меня ...? (прохлада)
Я антоним к слову «лето»,
В шубку снежную одета,
Хоть люблю мороз сама,
Потому что я ...? (зима.)
Я антоним к слову «смех».
Не от радости, утех,
Я бываю поневоле
И от счастья, и от боли,
От обиды, неудач.
Догадались? – Это ... (плач).
Я антоним шума, стука.
Без меня вам ночью мука.
Я для отдыха,
Для сна
Да и в школе я нужна,
Называюсь ... (тишина).
Ученье свет, а не ученье – ... (тьма)
Знай больше, а говори – ... (меньше)
Не бойся врага умного, а бойся друга ... (глупого).

На ночь два о конца
Сами закрываются
А с восходом солнца
Сами открываются. (Глаза)
Ворота запири - стужа внутри
Ворота открой - зной с жарой. (Холодильник) [1, с 174]

В 3 классе, заключительном по теме. «Времена года», можно закрепить понятие о том, что такое время (время суток, время года), используя антонимы. Многие из них ученики

усвоили еще во 2 классе: день - ночь, весна (весной) - осень (осенью), теплый - холодный, длинный - короткий и др. [7, с. 29]

Теперь следует расширить круг словосочетаний с этими словами и активизировать их употребление в речи.

На доске записано четверостишие «День и ночь»:

Когда просыпаются дети,

День наступает.

Ночь наступает,

Когда засыпают дети.

Ученики отвечают на вопрос учителя, что такое день и ночь, строчками стихотворения и выписывают пары слов противоположного значения: день - ночь, просыпаются - засыпают.

Затем составляются словосочетания и предложения со словами день и ночь. Они могут быть помещены на схеме, оформленной как цветок: в центре - слово день или ночь и вопрос (какой или какая ?), а вокруг, как лепестки, сочетающиеся с ними прилагательные (теплый - холодный, длинный - короткий, весенний - осенний и др.). Образец записан на доске:

Летом день длинный, а зимой короткий.

Зимой ночь длинная, а летом короткая. и. т. п.

Полезно и задание вставить в такие предложения подходящие по смыслу слова - антонимы:

....ночи длинные, а ... короткие.

Можно провести и беседу по стихотворению И. Мазнина «День и ночь».

Ездят в небе

Круг за кругом

Брат с сестрою

Друг за другом:

Он-она солнышке коняшке,

У нее – луна в упряжке.

Он - весь день

Она всю ночь,

Как поедут - сутки прочь!

Дети отвечают на вопрос о том, кто же эти брат и сестра, рисуют день и ночь, как они их себе представляют.

Можно еще использовать такое задание, как один и тот же человек в разное время может оказаться то веселым, то грустным, то аккуратным, то небрежным. Вот, например, как об этом сказано в одном стихотворении.

Жила плохая девочка.

Она была хорошая,

Она была хорошая,

Хотя была плохая.

Ну да!

Вот это выдумки!

Ха-ха!

Вот это выдумки!

Не может быть хорошая,

Когда она плохая!

И ничего не выдумки!

Она была плохая.

Она была хорошая,

Когда была послушная,

Когда она не слушалась,

Она была плохой.

В начальных классах большие возможности для работы над антонимами дает сказка Т. Александровой «Светик – трех-цветик». Как писал Д. Родари, сказка нужна ребенку для того, чтобы «Устанавливать разное города связи: «я и другие», «я и вещи», «вещи подлинные и выдуманные»,... создать себе представление о пространстве («далеко - близко») и о времени («давно-сейчас», « сначала -пото», «вчера - сегодня - завтра»)). [6, с. 101-102]

На материале сказки «Светик -трехцветик» вырабатывается умение находить в тексте слова с противоположным значением, формируются ассоциативные связи с усвоением лексической темы «Правила дорожного движения».

После чтения сказки ученики отвечают на вопросы, которые формулируются так, чтобы в ответах использовались антонимы из текста. Например:

Что делает маленький светофор?

Почему одним людям хорошо, а другим плохо?

Могли Светик смотреть зелеными глазами одновременно направо и налево? И др.

После беседы ученики перечитывают сказку про себя и вместе с учителем выделяют в ней антонимы: налево- направо, туда -сюда, день - ночь, хорошо- плохо.

От обсуждения сказки учитель незаметно переходит к разговору о том, где живут дети и как они добираются до школы. В своих рассказах, разгадывания загадок по теме «Улица» отрабатываются правила уличного движения, а затем выполняются задания в парах. На доске показан круг сочетаемости слов можно - нельзя (играть, выбегать, идти, переходить,), направо - налево (пойти, повернуть, посмотреть, поехать). Эти словосочетания ученики используют в учебно - речевых ситуациях:

1.Ты увидел на углу маленького пешехода. Объясни ему, как правильно перейти улицу.

2.Поговори с товарищем о том, почему нельзя переходить улицу на красный цвет.

3.Объясни братишке или сестренке, что нельзя выбегать на дорогу, играть на ней.

4.Какой разговор мог состояться у вас с другом по дороге домой?

5.Какой разговор может произойти на остановке автобуса (троллейбуса)?

6.К тебе обратился незнакомый человек. Он не знает, как пройти к книжному магазину. Потом объясни ему!

Завершают работу задания занимательного характера. Одно из них - игра «Скажи наоборот»: учитель или один из играющих, бросая мяч другому, произносит словосочетания (посмотри направо, пойду налево, живу далеко, иду быстро, внимательный пешеход и др.), а тот, возвращая мяч, заменяет зависимое слово антонимом. Другое задание - соединить стрелками пары антонимов (отдельные слова записаны вразбивку в контуре, как лепестки) и составить предложения с ними.

В заключение дети заучивают наизусть стихотворение:

«Надо», «можно» и «нельзя»-

Всем знакомые слова.

Надо маме помогать,

Можно с папой погулять,

Но нельзя без разрешения

На дорогу Выбегать

Потом поют песню «Если с другом вышел в путь» В. Шаинского на стихи М. Танича

Если с другом вышел путь,

Если с другом вышел путь,

Веселей дорога.

Без друзей меня чуть-чуть,

Без друзей меня чуть-чуть,

А с друзьями много...

Можно предложить детям дома сочинить сказку или рассказ о двух пешеходах, разных по характеру, внимательном и рассеянном.

Мы выяснили, что в лексической системе современного русского языка многие слова связаны между собой не только синонимическими отношениями, но и антонимическими. В этом случае слова объединяются друг с другом по противоположным значениям, которые для них характерны, в замкнутые пары (хороший – плохой, правда – ложь). Именно этим объясним тот факт, что кроме омонимов и синонимов в русском языке существуют и антонимы. Антонимы признаются словами разного звучания, которые выражают противоположные, но соотносительные друг с другом понятия. Разработаны фрагменты уроков русского языка, с помощью которых дети учатся противопоставлять добро и зло, хитрость и глупость и т.д.

Особое место занимает различные работы, с помощью которой нам удалось выявить, насколько правильно младшие школьники используют в речи слова с противоположным значением. Несмотря на то, что у детей не возникает затруднений с подбором слова с противоположным значением к данному, изучению слов, противоположных по значению, или антонимов, способствует более глубокому и эффективному усвоению учащимися начальных классов речевых богатств русского языка.

Таким образом, антонимы, в лице противоположностей и противопоставлений, тесно связаны с жизнью. Во всем можно увидеть обратную сторону. А закладывать умение видеть эту противоположность, находить обратное значение необходимо уже в младшем школьном возрасте.

Литература:

1. Голуб, И.Б. Дидактические материалы по русскому языку: для 1-4 классов: Путешествие в страну слов / И.Б. Голуб. – М.: Гуманит. изд. центр «Владос», 2015. – 400 с.
2. Изволенская, Л.Н. Словари антонимов русского языка как средство развития речи младших школьников // Начальная школа. – 2012. – №1 – с. 22.
3. Касимова Р. Усвоение антонимов начальных классах. – Русский язык в национальной школе. 1998, №11.
4. Львов, М.Р. Методика развития речи младших школьников: Пособие для учителя / М.Р. Львов. – М.: «Просвещение», 2015. – 176 с.
5. Новиков Л.А. Антонимия и ее соотношение с другими категориями лексики. – Русский язык в национальной школе 1973, № 4. С.9
6. Родари Д. Грамматика фантазии. Сказки по телефону. Москва, 1982, с.101-102.
7. Речевое развитие младших школьников: методические рекомендации к работе по программе «Речь» 1 класс / Сост. Мали Л.Д., Арямова О.С., Климова С.А., Пескова Н.С. – Пенза, 2013. С.29
8. Родари Д. Грамматика фантазии. Сказки по телефону. Москва, 1982, с.101-102.
9. Собирова, Б.Б. Антонимия как языковое явление // Молодой ученый. – 2014. – №4. – С. 140-143.

РАБОТА НАД АНТОНИМАМИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Статья посвящена одному из аспектов лингвистической науки, антонимам и их методическому изучению в начальных классах. Следует отметить, что формирование понятия об антонимах в начальных классах методически целесообразно, поскольку усвоение антонимов происходит в результате сравнения, сопоставления и противопоставления, что помогает лучше понять их значение.

Автор отмечает в статье, что антонимы учитываются как организующий центр при их включении в определенную единицу речи. В лексической системе современного русского языка многие слова связаны друг с другом не только синонимией, но и антонимией. В этом случае слова собираются в закрытые пары (хорошо-плохо, правда-ложь) в силу своего уникального значения.

Ключевые слова: языкознание, антоним, синоним, исследование, аспект, цель,

сравнение, результат, действие, значение, слово, контраст, методический, восприятие, первичное.

КОР БО КАЛИМАҲОИ АНТОНИМӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОИИ МАКТАБИ МИЛӢ

Мақола ба яке аз паҳлуҳои илми забоншиносӣ, антоним ва аз ҷиҳати методӣ омӯзиши он дар синфҳои ибтидоӣ бахшида шудааст. Бояд қайд кард, ки дар синфҳои ибтидоӣ ташаккул додани мафҳуми антонимӣ аз ҷиҳати методӣ ба мақсад мувофиқ аст, зеро азхудкунии антонимҳо дар натиҷаи муқоиса, ба ҳам наздик кардан ва муқоиса кардан ба амал меояд, ки ин барои хубтар дарк намудани маънои онҳо ёрӣ мерасонад.

Муаллиф дар мақола қайд менамояд, ки ҳангоми ворид кардан дар воҳиди муайяни нутқ антонимҳо ба ҳайси маркази ташкилкунанда ба назар гирифта мешаванд. Дар системаи лексикӣ забони ҳозираи рус бисёр калимаҳо на танҳо аз рӯи муносибатҳои синонимӣ, балки ба воситаи муносибатҳои антонимӣ ҳам бо ҳам алоқаманданд. Дар ин маврид вожаҳо аз рӯи маъноҳои ба ҳам зид, ки хоси онҳост, ба ҷуфтҳои пӯшида (хуб - бад, ҳақиқат - дурӯғ) ба ҳам меоянд.

Калидвожаҳо: забоншиносӣ, антоним, синоним, омӯзиш, паҳлу, мақсад, муқоиса, натиҷа, амал, маъно, калима, зид, методӣ, дарк, ибтидоӣ.

WORKING ON ANTONYMS IN PRIMARY GRADES OF THE NATIONAL SCHOOL

The article is devoted to one of the aspects of linguistic science, antonyms and their methodical study in elementary grades. It should be noted that the formation of the concept of antonyms in elementary grades is methodologically appropriate, since the assimilation of antonyms occurs as a result of comparison, juxtaposition and opposition, which helps to better understand their meaning.

The author notes in the article that antonyms are taken into account as an organizing center when they are included in a certain unit of speech. In the lexical system of the modern Russian language, many words are connected to each other not only by synonymy, but also by antonymy. In this case, words are collected in closed pairs (good-bad, true-false) due to their unique meaning.

Key words: linguistics, antonym, synonym, research, aspect, goal, comparison, result, action, meaning, word, contrast, methodical, perception, primary.

Сведения об авторе: Асоева Комила – кандидат филологических наук, доцент кафедры современного русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, ул. С. Сафарова 16. Тел: (992) 988 80 88 40

Маълумот дар бораи муаллиф: Асоева Комила – номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони муосири руси Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҶТ, ш. Кӯлоб, кӯч. С.Сафаров 16. Тел: (992) 988 80 88 40

Information about the author: Asoeva Komila - candidate of philology, associate professor of the department of modern russian language, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, RT, Kulob, st. S. Safarov 16. Tel: (992) 988 80 88 40

**ТАҲЛИЛИ ЗАБОНШИНОСИИ АНТРОПОНИМҲОИ АРАБӢ БО
АРТИКЛИ –АЛ ДАР «ТАЪРИХИ ТАБАРӢ»**

Давлатова Ф.Т., н.и.ф., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

Таҳқиқ ва омӯзиши маводи ономастикии асарҳои адабӣ ва насрии ривоятӣ аз ҷониби муҳаққиқони хориҷию ватанӣ тайи даҳсолаи охир ривоч ёфта, мавриди амал ва қорбурд қарор дода шуда истодаанд.

Хотирнишон бояд сохт, ки бобати омӯзиши масоили забонии номвожаҳо, аз ҷумла, антропонимҳо таҳқиқотҳо нисбатан камтар анҷом ёфтаанд, ки он то андозае омӯзиши масъалаи мазкурро душвор месозад. Номшиносони тоҷик аз ҷумла, Ғафуров О., Ғафуров А., Шоев Р., Ҳайдарӣ Ш. ва дигарон оид ба таҳқиқи антропонимҳо таҳқиқоти густурда анҷом додаанд, ки ин то андозае ҳатогии ин соҳаи илми ономастикаро пурра сохтааст [2, 3, 4, 5, 16, 10].

Зимни ин таҳқиқот мо кӯшиш ба ҳарч додем, ки дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ ва маъхазу далоили бурҳони илмӣ ба таҳқиқи баъзе антропонимҳои «Таърихи Табарӣ» даст бизанем.

Ономастика яке аз шохаҳои илми забоншиносӣ маҳсуб мешавад, ки мавзуи баҳси он таҳқиқи исмҳои хос ба шумор меравад ва дар ҳар даври замон омӯзиш ва баррасии номвожаҳо диққати забоншиносон ва муҳаққиқонро ба худ ҷалб менамояд. Ин соҳаи илми забоншиносӣ рӯз то рӯз рӯ ба такомул дорад ва забоншиносону муҳаққиқони ҷавон рӯчӯ ба ин соҳаи илми забоншиносӣ оварда истодаанд.

«Алҳол як қисмати илми забоншиносии ҷаҳонӣ, ки исмҳои хосро меомӯзад, ба истилоҳи юнонии «ономастика» (санъати додани ном) маълуму машҳур аст. Бо ин истилоҳ айни замон, маҷмуан илм дар бораи исмҳои хос ифода карда мешавад. Исмҳои ашхос, давлатҳо, таҳаллусу лақаби одамон, лақаби ҳайвонот, номҳои шаҳру деҳот, баҳру дарёҳо, ҷирмҳои осмонӣ, офатҳои табиӣ ва ғайра шомили муҳтавои ономастикаанд». [10, с. 8]

Рушду такомули ономастика на танҳо ба илми забоншиносӣ муфид аст, балки чун риштаи ёрирасон дар илмҳои чун: адабиёт, таърих, ҷуғрофия, иҷтимоиёт ва ғайра шинохта шудааст. Инчунин, метавонад фонди луғавии забонро бой гардонад.

«Мусаллам аст, ки бо масъалаҳои ном ва номгузорӣ, хосиятҳои калимаҳои ифодакунандаи номҳо, қонуниятҳои мавҷудият ва инкишофи номҳо, таърихи тавлид ва маънидодии илмии онҳо илми маҳсуси филологӣ – ономастика (юн. *onom* – ном) машғул аст. Ономастика дар навбати худ ба қисмҳои таркибии антропонимия (юн. *antropos* – одам, *onom* – ном), этнонимия (юн. *ethnos* – халқ, *onom* – ном), топонимия (юн. *topos* – маҳал, *onom* – ном), гидронимия (юн. *hidro* – об, *onom* – ном) ва амсоли инҳо ҷудо мешавад». [1, с. 6]

Мо хостем дар ин раванд таҳқиқи забоншиносии антропонимҳои арабии «Таърихи Табарӣ» -ро мавриди баррасӣ қарор диҳем. Антропонимҳои асар мавриди таҳқиқ гирифтаанд басо зарурист, зеро то ҳол мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд.

Аз ин хотир, омӯзишу мавриди таҳқиқ қарор гирифтани номвожаҳои асарҳои ривоятии адабиёти классикии форсу тоҷик метавонад ба ташҳиси дурусти меъёрҳои забони адабии муосир кумак расонида, барои муайян кардани инкишофу тағйироти таърихи таркиби забони адабӣ ва грамматика имконияти мусоидро фароҳам оварад.

Асару мақолаҳои илмӣ – таҳқиқотии олимони ва муҳаққиқон В.В Бартолд, И.И. Зарубин, А.Н. Кандауров, М.Н. Боголюбов, А.А. Фрейман, В.А. Лившиц, С.И. Климчитский, Н.Г. Маллитский, Р.Л. Неменова, Э.М. Мурзаев, А.И. Попов, О.И. Смирнова, В.С. Соколова, М.С. Андреев, Е.М. Пешерева, И.М. Оранский, В.С. Расторгуева, А.З. Розенфелд, Л.В. Успенская, В.А. Капранов, А.Л. Хромов, И.М. Стеблин-Каменский ва дигарон арзиши

баланди илмиро соҳиб буда, ҳамчун адабиёти муътамад барои муҳаққикони номшинос ёрии калон мерасонанд.

Асару монография ва мақолаҳои олимони Осиёи Миёна Р.Х. Ҳалимов, Ж.А. Ҳалимов, Т. Нафасов, Умурзоков С.У., Э.М. Мурзаев, Б.О. Орзубоева, О.Ғ. Ғафуров, Л.И. Ройзензон ва А.И. Исоева, О.Л. Султаньяев, Г.К. Комкашпаев, С.К.Караев, У. Бекбаулов ва дигарон ин манзурро ба пуррагӣ собит месозанд [10, с. 12].

Адабиёте, ки дар боло қайд кардем, маъҳази бузурги ономастика ба шумор мераванд ва онҳо метавонанд ба муҳаққикони чавон дар чараёни пешбурди корҳои илмӣ – таҳқиқотӣ кумаки зиёд расонида тавонад.

Мавзуи мо, ки таҳқиқи забоншиносии ономастикаи «Таърихи Табарӣ» мебошад, месазад, ки вобаста ба мавзуи антропонимҳои арабӣ, ки дар асар истифода шудаанд, чанд ҳарфе бигӯем. Омӯзиши антропонимҳо (номи ашхос), ки яке аз қисматҳои ономастика ба шумор меравад ва аз ҷиҳати забонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пурра таҳқиқ нашудаанд, махсусан оид ба антропонимҳои асарҳои бадеӣ-таърихии адабиёти ниёгонамон. Дар ин хусус мақола ва асарҳои О. Ғафуров вучуд доранд [2, 1969, 3, 1978].

«Ном калима аст ва амсоли ҳамагуна калимаҳо ба қонунҳои забон тобеъ аст, яъне мансуби забоншиносист... Вале номҳои шахсӣ дар забон хусусияти услубии хосеро ба вучуд меоваранд, ки дар он қонунҳои умумии забонӣ низ ба таври махсус дарҳам шикаста, асосҳои қонунмандии худро созмон медиҳанд, ки онҳо на дар забон мавҷуданд ва на берун аз он» [9, 6].

Баъзе аз антропонимҳои асари «Таърихи Табарӣ» бо калимаи «абд»-и (عبد) забони арабӣ, ки маънояш банда, ғулом мебошад, омадаанд, ки бештарашон ба шахсони диндор ё ин ки руҳонӣ тааллуқ доранд. Имом Табарӣ яке аз донишмандони бузург мегӯяд: «Ба тамоми номҳои Худованд калимаи «абд» изофа мешавад, мисли Абдурахим, Абдусамад, Абдумалик ва ғайра. Аз ин ҷиҳат, дӯстдошта шудаанд, ки дар ин номҳо васфи худовандӣ вочибу-л-вучуд ва васфи он коре, ки ба инсоният вочиб аст, ки иборат аз бандагист ҷойгир шудааст.

Калимаи «абд» аз «ъабада яъбуду ъибодатан» гирифта шуда, ба маънои худоро ба ягонагӣ сугудан ва парастидан аст ё ин ки ба маънои ғулом, банда мебошад. Калимаи «абд»-ро агар дар ибтидои ҳар номе аз номҳои Худованд гузорем, маънояш парастандаи Худо ё бандаи Худо мешавад.

Ҳар номе, ки ба ӯбудиат (бандагии) ғайри Худованд нисбат дода мешавад, нодуруст ва нописанд аст. Монанди, Абдурасул (бандаи паёмбар), Абдумуҳаммад (бандаи Муҳаммад), Абдунабӣ (бандаи паёмбар), Абдулҳусайн (бандаи Ҳусайн) ва ғайра ки ҷои нестанд.

Соҳтори антропонимҳо (номи одамон) асосан аз се қисмат иборатанд:

1. Лақаб;
2. Куният;
3. Ном.

Агар номи шахс ифодаи таъриф ё таҳқир кунад, онро лақаб гӯянд, мисли калимаи Расулulloҳ (фиристодаи Худо). Агар аз ин ифодаҳо ҳолӣ бошад, аммо дар аввалаш яке аз калимаҳои «аб» (падари) ё «ум» (модари) ё «ибн» (писари) зам шавад, ўро куния мегӯянд, мисли калимаи Абулқосим (падари Қосим), Умми Аммор (модари Аммор), Ибни Ҳалдун (писари Ҳалдун). Агар аз таърифу таҳқир ва аз калимаҳои зикршуда орей бошад, онро ном мегӯянд, мисли Муҳаммад.

Мувофиқи ҳадиси Муҳаммад (с) ҳар номе аз номҳои Худованд, ки ба калимаи «абд» изофа карда мешавад, аз бехтарини номҳо ба ҳисоб меравад. Яъне, мувофиқи ривояти ҳазрати Абуҳурайра (р) Муҳаммад (с) дорои 99 ном (сифат) будани Худовандро зикр кардааст, ки ҳамаашон ба калимаи «абд» васл шудаанд.

Дар сураи «Ал аъороф» ояти 180 омадааст: يُحْدُونَ الَّذِينَ وَدَرُوا ۖ بِهَا فَادْعُوهُ الْحُسْنَىٰ ۖ وَالْأَسْمَاءَ ۗ وَ لِلَّهِ - Ва номҳои нек аз они Худо аст. Пас ўро ба он номҳо бихонед; ва қасонеро бигузored, ки дар номҳои Худо қачравӣ мекунанд; (Яъне: «Абдулмасеҳ» ва «Абдулмалоика» мегуфтанд) ба онҳо ҷазои он чи, ки мекарданд, дода хоҳад шуд». Аз ин

нуктаи назар, ҳангоми таҳқиқ дар асар мо 11 адад антропонимҳоро дарёфт кардем, ки калимаи «абд» ба ном ва сифатҳои Худо васл шудаанд:

1. **Абдулло (х)** - الله Аллоҳ – Аллоҳ, маъбуд;
2. **Абдулвадуд** - الودود Вадууд - хостдори неки барои ҳамаи бандагонаш дар ҳама аҳвол;
3. **Абдулқодир** - ال قادر Қодир - тавоно, тавонобахш;
4. **Абдуссамад** - ال صمد Самад - бениёз аз ҳар чиз;
5. **Абдуссалом** - ال سلام Салом - пок ва саломатбахши олам;
6. **Абдурахмон** - ال رحمن Раҳмон - бахшоянда (ҳастибахш), бахшандаи неъмат бидуни чашмдошти ҳамаи мавҷудот;
7. **Абдурахим** - ال رحيم Раҳим – меҳрубон, подошу неъматдиҳанда дар муқобили аъмоли неқӯи бандагон;
8. Ҳишом ибни **Абдулмалик** (антропоним-ибора) - ال ملك Малик - соҳиб ва молики мутлақ ва вобаста ба худ (ҳама чиз ва ҳамаи мавҷудот дар ихтиёру тасарруфи ӯ ва ба ӯ вобастаанд);
9. Умар ибни **Абдулазиз** (антропоним-ибора) - ال عزيز Азиз - соҳиби иззату бузургворӣ;
10. **Абдуссамад** бинни **Абдулқуддус** (антропоним-ибора) - ال قدوس Қуддус - аз ҳар айбу нуқс (камбудӣ) пок;
11. **Абдулаҳад** - ال احد Аҳад – воҳид, якто, фард, нафар, якум, яке аз номҳои Худо. Ғайр аз ин, антропонимҳое низ ёфт шуданд, ки калимаи «абд» на ба ном ва сифатҳои Худо, балки бо дигар номҳо ҳамроҳ шуда омаданд, ки шуморашон ба 6 адад мерасад:
  1. **Абдулмасеҳ** - Масеҳ المسيح/مسيحا лақаби Исо (а), ки паёмбари дини насронист, яъне бандаи Масеҳ;
  2. **Абдулҳамалот** - ال حمل Ҳамал - барра, бачаи гӯсфанд; моҳи аввали солшумории шамсӣ (22 март- 22 апрел). Инчунин, ҷузъи охири калима, ки «лот» аст, аз он шаҳодат медиҳад, ки соҳибном бутпараст аст, зеро бутпарастон худоҳо бо номҳои «Лот» ва «Узот» доштанд, яъне бандаи Ҳамал ё Лот;
  3. **Абдулфазл** - ال فضل Фазл - бартарӣ, афзунӣ; дониш, илм, маърифат, камол, яъне бандаи Фазл;
  4. **Абдулаф** - ال لف Лаф (ф) - печониш дар шакли лӯла, лӯлакорӣ;
  5. **Абду(л)фатҳ** бинни Файдом (антропоним-ибора) - ال فتح Фатҳ - кушодан, боз кардан, кушоиш; тасхир кардан, зафар ёфтан; зафар, ғалаба; фирӯзӣ, яъне бандаи Лаф;
  6. **Абду(л)аббоси** Хизр (антропоним-ибора) - ال عباس Аббос - бисёр туршрӯй; шери дарранда, яъне бандаи Аббос.

Дар «Таърихи Табарӣ» номҳои арабӣ мавҷуд ҳаст, ки аз ҳикояву ривоятҳо ва ҳодисаҳои мардуми араб оварда шудаанд. Бештари номҳои арабӣ аз ибораҳои изофие, ки дар забони арабӣ ба калимаҳои мураккаб мубаддал шудаанд, ташкил ёфтаанд. Ба ин гурӯҳи номҳо бештар қунияву лақабҳои мустақиман аз арабӣ иқтибосшуда ва аз рӯи қолабҳои қунияву лақабсоз ташкилёфта, ки дар антропонимияи тоҷик тадриҷан мақоми номи шахси ро гирифтаанд, дохил мешаванд.

Номҳои арабии мураккаб аз рӯи қолабҳои зерин сохта шудаанд:

1. Абд + ال (ал // ул) + ном;
2. Ном + ال (уд // ид) + дин;
3. Ном + ال (ул // ил) + оллоҳ;
4. Ном + ال (ал) + ном;
5. Аб + ال (ул) + ном.

Артикли (ал) дар байни ду компонент ҳамон вазифаи бандаки изофии тоҷикиро дорад, яъне таъйин намудани алоқаи байни муайяншаванда ва муайянкунанда. Талаффузи артикл вобаста ба ҳарфҳои шамсиву қамарӣ тағйир меёбад. Вале дар антропонимияи тоҷикӣ нисбати номҳои аз рӯи қолаби Абд + ال + ном сохташуда на ҳамеша ин қоида риоя мешавад:

1. **Абд + ул + номе**, ки бо ҳарфи қамарӣ сар мешавад, дар «Таърихи Табарӣ» 7-то мебошанд.

1. Абду(л)масех;	5. Абду(л)қодир;
2. Абду(л)аҳад;	6. Абу(л)фазл;
3. Абду(л)вадуд;	7. Абду(л)аф.
4. Абу(л)ҳамалот;	

Ғайр аз ин дар антропоним-ибораҳо низ чунин номҳо мавҷуд ҳастанд, ки шумораи онҳо ба 10 адад мерасад.

1. Ҳишом ибни **Абду(л)малик**;
2. Умар ибни **Абду(л)азиз**;
3. Валад бинни **Абду(л)малик**;
4. **Абду(л)фатҳ** бинни Файдом;
5. **Абду(л)аббоси** Хизр;
6. Абдуссамад бинни **Абду(л)қуддус**;
7. **Абду(л)азиз** бинни Марвон;
8. **Абду(л)малик** бинни Марвон;
9. Аббос бинни **Абду(л)муталиб**;
10. Сулаймон бинни **Абду(л)малик**.

а) Абд + у + номе, ки бо ҳарфи шамсӣ оғоз меёбанд, дар «Таърихи Табарӣ» 4 ададро ташкил мекунад.

1. Абд + у + самад;	3. Абд + у + раҳмон;
2. Абд + у + салом;	4. Абд + у + раҳим.

б) Ном + у + ном: Дар ин қолаби номсозӣ артикли - ал (- ул) ба қоҳишҳои овозҳо - а (- у) мубаддал гардида, ҳамсадои тарафи ростии номро ба ташдид рӯ ба рӯ мекунад. Ин гурӯҳи номҳо 6-то мебошанд:

1. Шамс + у + ддавла;	4. Умм + у + ссууд;
2. Шаҷар + а + ддур;	5. Нузҳат + у + ззамон;
3. Шамс + у + ннаҳор;	6. Қамар + у + ззамон.

2. **Ном + Ў (уд // ид) + дин:** Дар ин қолаб низ бештари номҳо дар китоб омадаанд ва имрӯз ҳам метавон ин гуна номҳоро дар қомае пайдо кард. Ғайр аз ин, номҳое, ки ба ин қолаб сохта шудааст, дар номгузори мо бештар гузошта мешаванд. Номҳое, ки дар ин қолаб сохта шудаанд, дар «Таърихи Табарӣ» 13 адад мерасад:

1. Шаҳоби(д)дин;	8. Мачи(д)дин;
2. Шарифу(д)дин;	9. Камоли(д)дин;
3. Шамси(д)дин;	10. Иззу(д)дин;
4. Ҳисоми(д)дин;	11. Бадри(д)дин;
5. Тоҷи(д)дин;	12. Алоу(д)дин;
6. Раши(д)дин;	13. Муини(д)дин;
7. Нури(д)дин;	

Инчунин, дар антопоним-ибораҳо низ бо чунин қолаб номҳо сохта шудаанд, ба 9 адад мерасад:

1. Алӣ Нури(д)дин;
2. Алои(д)дин Абулшомот;
3. Алоиддин бинни Шамси(д)дин;
4. Алӣ бинни Мачи(д)дин;
5. Зайнуллоби(д)дин ибни Ҳусайн;
6. Ҳасани Бадри(д)дин;
7. Ҳосиб Карими(д)дин;
8. Шуҷои(д)дин Муҳаммад Мутавалии Қоҳира;
9. Алии Нури(д)дин;

3. **Ном + Ў (ул) + оллоҳ:** Дар ин қолаб назар ба дигар қолабҳо номҳо бештар мавҷунд ва ин номҳои арабие мебошанд, ки қиссаву ривоят ва ҳодисаҳо дар сарзамини араб рӯй додаанд. Онҳо ба 4 адад мерасанд:

1. Саъдуллоҳ;
2. Сайидатулмалоҳ;
3. Муътазидбиллоҳ;
4. Абдулло (х).

Бо чунин қолаб дар антропоним-ибораҳо низ номҳо мавҷуданд, ки ба 14 адад мерасанд:

1. Холид бинни Абдуллои Кашмирӣ;
2. Муҳаммад бинни Абдуллоҳ;
3. Ғавс ибни Абдулло;
4. Абдуллоҳ бинни Фозил;
5. Абдулло бинни Маъмари Қайсӣ;
6. Абдулло бинни Ҷонон бинни Манзар;
7. Абдулло бинни Муҳаммад;
8. Муҳаммад бинни Абдулло бинни Тоҳир;
9. Алӣ бинни Абдуллоҳ бинни Муаммир;
10. Абдулло бинни Молики хазой;
11. Абдулло бинни Абеқалоба;
12. Абдулло ибни Муъад;
13. Абдуллоҳи Шаддод;
14. Абдулло ибни Ҷубайр.

4. **Ном + Ў (ал // ул) + ном:** Бо қолаби зерини дар асар номҳои зерин дарёфт карда шуд, ки

1. Хусн(ал)вучуд;	14. Қувват(ул)қулуб;
2. Унс(ал)вучуд;	15. Киҳин(ул)батн;
3. Умм(ул)хайр;	16. Каъб(ул)ахбор;
4. Тоҷ(ул)мулук;	17. Ибн(ул)ғорбӣ;
5. Сайид(ал)мурсагин;	18. Зайн(ул)мавосиф;
6. Сайф(ул)мулук;	19. З(ул)автод;
7. Саводулайн;	20. З(ул)чаноҳин;
8. Саҳим(ул)лайл;	21. З(ул)кироъ;
9. Ситт(ул)хусн;	22. Заб(ал)кон;
10. Оли(ул)мулук;	23. Зӯъ(ул)макон;
11. Нур(ул)худо;	24. Вард(ул)икмом;
12. Мут(ал)мис;	25. Амир(ал)муъминин;
13. Қурлат(ул)айн;	26. Анис(ул)чалис.

Мувофиқи қолабҳои дар боло зикршуда дар номгузории тоҷикони навоҳӣ номҳои ғайримустақимӣ аз рӯи қолабҳои мазкур сохташуда хеле бисёранд, ки инҳоро метавон маҳсули эҷодии халқ донист: Абдувакил, Абдукамол, Абдухайит, Абдулҳоҳӣ, Абдухон // Абдулхон, Абдуризо, Абдуқобил; Аҳроми(д)дин, Лутфи(д)дин, Мирзому(д)дин, Рамзи(д)дин, Раҳми(д)дин, Рукни(д)дин, Завқи(д)дин, Зиёвуддин, Изҳори(д)дин, Суроби(д)дин, Илми(д)дин, Ихлоси(д)дин, Исоми(д)дин, Саломи(д)дин, Заҳириддин, Асому(д)дин, Нукри(д)дин, Сайнуриддин, Умриддин, Хавлиддин; Ёфтилло, Лутфулло, Муйбулло, Маҳмадулло, Матулло, Зиёдулло, Муродулло, Рухулло, Сайдулло, Сихоатулло, Фаридулло, Шафҳатулло, Ҷайбулло, Меҳрулло, Аббосулло, Зиёвулҳақ.

Дар антропонимҳои «Таърихи Табарӣ» аз ҳиссаҳои куниясоз танҳо аб (падар) ба қайд гирифта шуд, ки дар таркиби қолаби **Аб + Ў (ул//ел) + ном** омада, номи мураккаб месозанд. Қисми зиёди ин номҳо ба шахсони руҳонӣ ва мусулмонони давлатҳои исломӣ тааллуқ доранд. Шумораи ин гуна номҳо ба 23 адад мерасад.

1. Аб + кӯр + ул + асвон + й;	13. Аб + ӯ + лайно;
2. Аб + ӯ + бакр;	14. Аб + ул + башар;
3. Аб + ӯ + ҳанифа;	15. Аб + ӯ + қир;
4. Аб + ул + музаффар;	16. Аб + ӯ + сир;
5. Аб + ӯ + нувос;	17. Аб + ул + ҳасан;
6. Аб + ӯ + саид;	18. Аб + у + ссаодот;
7. Аб + ӯ + юсуф;	19. Аб + ӯ + лайс;
8. Аб + ӯ + мусаъиб;	20. Аб + ул + аббос;
9. Аб + ул + асвад;	21. Аб + у + сирҳон;
10. Аб + ӯ + зар;	22. Аб + ӯ + исҳоқ;
11. Аб + ӯ + алй;	23. Аб + ӯ + ҳозим.
12. Аб + ӯ + сувайд;	

Ин гурӯҳи номҳо бо қолаби дар боло қайдшуда дар антропоним-ибораҳо низ ба мушоҳида мерасад, ки миқдорашон 18 адад ҳаст.

1. Аб + ул + ҳасани Алй бинни Аҳмади Хуросонӣ;
2. Аб + ул + қосими Сандалонӣ;
3. Аб + у + ррувиш бинни Балқис;
4. Абӯ + омир бинни Марвон;
5. Аб + ӯ + исҳоқ Иброҳими мавсилӣ;
6. Аб + ӯ + исо бинни Рашид;
7. Аб + у + бакр бинни Муҳаммади анворӣ;
8. Аб + е + байди хазой;
9. Аб + ӯ + омири Басрӣ;
10. Аб + ӯ + яъқуби надим;
11. Аб + ӯ + ҳасони Зиёдӣ;
12. Аб + ӯ + муҳаммади Танбал;
13. Аб + ӯ + навос бинни Ҳасани ҳонӣ;
14. Аб + ӯл + ҳасан Алй бинни Тоҳир;
15. Аб + ӯ + мӯсо Ашъарӣ;
16. Аб + ӯл + аббоси Тусӣ;
17. Аб + ул + баракати Нақиб;
18. Ибни Аб + ӯ + авф + й;

Ҳоло чанд антропоними арабӣ, ки дар асар омадаанд, мавриди таҳлили забоншиносӣ қарор медиҳем.

Абдулло - вожаи мардона буда, дар асар мардест обид ва зоҳид ва ӯ диндортарин мардум ва соҳиби қаромат муаррифӣ шудааст. Ин номвожа аз назари сохт мураккаб буда, аз калимаҳои «абд» ва «Оллоҳ» ё «Аллоҳ» (*ا. الله*) – Худо, Парвардгор, Офаридгор, Худованд таркиб ёфтааст. Дар ин ном калимаи «улло» шакли кутӯҳшудаи калимаи «Оллоҳ» ҳаст, ки гоҳе Абдулло ва гоҳе Абдуллоҳ мавриди истифода қарор мегирад. Абдуллоҳ номи падари пағамбари Ислому Муҳаммад (дуруд бар ӯ) мебошад, ки пеш аз зуҳури Ислому шакли Абдулотро дошт, ки маънояш бандаи Лот (номи бутҳое, ки мепарастиданд - Лоту Узот) мебошад. Мувофиқи сарчашмаҳои динӣ баъди барқарор шудани дини Ислому ин номҳо тағйир хӯрда шакли дигарро гирифтанд. Имом Муслим аз Ибни Умар ривоят мекунад ки Муҳаммад (с) гуфтанд: «Албатта дӯстдоштарин номҳо назди худованд номи Абдуллоҳ ва Абдурахмон аст». Аллоҳ номи зотест, ки ӯ маъбудӣ барҳақ аст. Аллоҳ исмест, ки ба ҳама сифатҳои илоҳӣ далолат мекунад. Пас, вақте ки Аллоҳ гуфта мешавад, мухтасаран дигар асморо низ дар бар мегирад. Бинобар ин, исми Аллохро исми аъзам (бузург) мегӯянд. Инчунин, лафзи чалола Аллоҳ аз «илоҳ» гирифта шуда, ба маънои маъбуд ва парастешкардашуда аст.

Бояд зикр намуд, ки номи «Аллоҳ» аввалин номи Худо мебошад. Ғайр аз ин, калимаи «аллоҳ» яке аз серистеъмолтарин калимот дар байни мусалмонон аст ва бар хилофи

дигар вожаҳо аз вижагиҳои хос бархӯрдор аст. Калимаест, ки ҳатто ғайримусалмонҳо онро дар шакли бетағйири «аллоҳ» мешиносанд ва тавассути он ба миллати Ислому тааллуқ доштани одамонро фарқ мекузоранд. Калимаи «аллоҳ» дар асл «ал-илоҳ» будааст ва ҳамза ба хоители касрати (зиёд) аз истемол ҳазф (бартараф) гардидааст. Дар бораи луғати «аллоҳ» чанд назар вуҷуд дорад, аммо мо ин ҷо ба овардани як назар иктифо мекунам, то боиси сардаргумии муҳаққиқон нагардад. Ин калима аз «илоҳ» муштакк, яъне гирифта шудааст, аз вазни фийол ба маънои мафбул аст, монанди китоб, ки ба маънои мактуб аст.

Пас «аллоҳ», агарчи гирифта аз «илоҳ» аст, чун дар шакли «илоҳ» истифода шавад, мавҷуде, ки ҳудаш махлуқи дигаре аст ва ё дорои нуқс аст, шоистаи парастии нахоҳад буд, пас ҳамин, ки гуфта мешавад «ал-илоҳ», яъне он зоте, ки ба гунае аст, ки ўро бояд парастии кард ва зоте аст, ки ҷамеи сифоти камолия ва мубарро (покшуда) аз ҳар гуна салбу нуқз.

Артикли «ал» қабл аз ҳуруфи шамсӣ навишта мешавад, аммо хонда намешавад, вале қабл аз ҳуруфи қамарӣ пурра хонда мешавад. Дар калимаи (ал-илоҳ) «аллоҳ», артикли «ал» қабл аз ҳуруфи қамарӣ, яъне ҳарфи «алиф» омадааст, бинобар ин дар шакли пурраи «ал» хонда мешавад, на «ол» [9, 1, 2, 30 – 58; 14, 2; 15, 4].

Абдуқуддус - вожаи мардона буда, дар асар ҳамчун шайх шинос шудааст. Аз назари сохт ин калима мураккаб буда, аз ду ҷузъи асосӣ: «абд» ва «қуддус» (*ا. قُدُوس*) - пок аз гуноҳон, бениҳоят пок ташкил шудааст. Инчунин, калимаи «қуддус» сифат ва яке аз номҳои Худованд буда, ба қатори 5-умин номи Худо дохил мешавад.

Дар китоби Мирна Александр «Наздиқ ба Худо» оид ба калимаи «қуддус» ва қудсияти Худо чунин маълумот оварда шудааст: «Кист, ки аз Ту, эй Худованд, натарсад ва исми Туро ҷалол надихад? Зеро ки танҳо Ту қуддус ҳастӣ» (Ваҳй 15:4). «Қуддус аст, қуддус аст, қуддус аст Худои лашкарҳо» (Иш. 6:3).

Тасвири назарнамоёни қудсияти Худо ба хизмати пайғамбарони аз ҷониби Ё таъйиншударо ҳамроҳӣ мекард. Фарзияи қудсияти Худо, ки дар дилҳояшон ҷорӣ шуда, қуввати эшон дар лаҳзаҳои ноумедӣ шуда буд. Сарфи назар аз фишоре ки дучораш мешуданд, ин мардон устувор мемонданд, зеро ки Худои худро мешинохтанд, инҳо медонистанд, ки Ё қуддус (пок) аст. Ҳақиқати асосие, ки аз покӣ ва шарафи тамоми хислатҳои Худо мебарояд, ин аст ки Худо «азимулқадр дар қуддусият» аст (Ҳур. 15:11).

Ҳамзамон, қуддус як калимаест, дар ҳоле ки мо тасвири он ё фарзияе барои онро маъно додан надорем. Маънои аввали калимаи «қуддус» (дар забони асли Навиштаҳо) «буридан» ё «ҷудо кардан» аст. Вақте ки калимаи «қуддус» барои Худо истифода бурда мешавад, он ба ҷудоии умумӣ аз бадӣ алоқа дорад. Ҳатто сояи хато дар Худои мо ёфт намешавад, Ё қамилан пок аст. «Худо нур аст ва дар Ё ҳеч зулмоте нест» (Юҳ. 1:5). (Мас. 9:10). (9, 1, 2, 30 - 687; 7, 101; 14, 2; 15, 4).

Хулоса, антропонимҳои арабии китоби «Таърихи Табарӣ» хеле зиёд буда, 134-тои он бо артикли – ал сохта шудаанд. Номҳои одамон, ки дар асар фаровон истифода шудааст, барои муҳаққиқон ва омӯзиши таърихи халқҳои гуногун маълумоти сахт ва ҳаматарафа метавонад пешниҳод кунад. Инчунин, тавассути тадқиқи антропонимҳои асар мо паҳлуҳои гуногуни ошкорнашудаи забонамонро бармало месозем.

Адабиёт:

1. Алимӣ Ҷ. «Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб», - Душанбе, 1995. -196 с.
2. Гафуров О.А. Расказы об именах. – Душанбе, 1969.
3. Гафуров О.А. О сложносоставных антропонимах в таджикском языке// Ономастика Средней Азии. – М., 1978.
4. Гафуров О.А. Имя и история (Обименах арабов. Персов. Таджиков тюрков). Словарь. – М., Наука, 1978.
5. Гафуров Алим, Имя и история, Москва, 1987.
6. Гафуров А. Расказы об имена, Душаебе, Ирфон 1968
7. Қуръони карим (асл ва матни тарҷумаи тоҷикӣ), Душанбе, ЭР-граф, 2011, 640 с.

8. Мирна Александр «Наздик ба Худо» (омӯзиш барои занони масехӣ), 128 сах.
9. Ноконов В.А. Среднеазиатские материалы для словаря личных имён// Ономастика Средней Азии, -М., 1978, с. 153-161.
10. Таджики Каратегина и Дарваза. Подрел Н. А. Кислякова и А. К. Писарчик. Вып. 1. – Душанбе, 1966.
11. Фарханги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораат аз 2 ҷилд), ҷилди 1, Душанбе, 2008, сах. 30;
12. Шоев Р. «Ономастикаи «Самаки айёр» (тадқиқоти забоншиносӣ), - Душанбе, «Ирфон», 2013. – 175 с.
13. Ш. Ҳайдарӣ, «Номвожаҳо», Перм, Форвард, 2001
14. www.nomnomaiporsi.wordpress.com;
15. www.farhang.tj;

ТАҲЛИЛИ ЗАБОНШИНОСИИ АНТРОПОНИМҲОИ АРАБӢ БО АРТИКЛИ –АЛ ДАР «ТАЪРИХИ ТАБАРӢ»

Мақолаи мазкур ба таҳлил ва баррасии баъзе антропонимҳои сарчашмаи пураарзиши таърихӣ ва ҷуғрофӣ - китоби "Таърихи Табарӣ" аз ҷиҳати лексикӣ ва семантикӣ бахшида шудааст. Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикии антропонимҳои дар ин асар овардашуда барои муҳокимаи пешниҳод карда мешаванд. Антропонимҳо маълумоти таърихи аз қарри асрҳо то замони мо дар бар мегиранд, ки на танҳо барои забоншиносӣ, балки барои ҷуғрофия, таърих, этнография ва ғайра аҳамият доранд. Ба гуфтаи муаллиф, антропонимҳо дар ин асар ба миқдори зиёд истифода мешаванд ва омӯзиши онҳо инчунин метавонад дар бисёр соҳаҳои дигари илм маълумоти арзанда дошта бошад.

Калидвожаҳо: калима, антропоним, забон, муқоиса, таърих, маъно.

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АРАБСКИЙ АНТРОПОНИМОВ С АРТИКЛ – АЛ В «ТАЪРИХИ ТАБАРИ»

Настоящая статья посвящена анализу и рассмотрению некоторых антропонимов ценного историко-географического источника – книги «Таърихи Табарӣ» в лексико-семантическом аспекте. На обсуждение выносятся лексико-семантические особенности антропонимов, содержащихся в данном произведении. Антропонимы содержат в себя исторические сведения с глубины веков по настоящее время, что представляет ценность не только лингвистике, но также географии, истории, этнографии и т.д. По мнению автора, антропонимы в данном произведении использованы в большом количестве и при их исследовании также можно получить ценные сведения по многим другим направлениям наук.

Ключевые слова: слово, антропоним, язык, сравнение, история, значение.

LINGUISTIC RESEARCH ARABIC ANTHROPONYMS WITH ARTICLE - AL IN «TARIHI TABARI»

This article is devoted to the analysis and consideration of some anthroponomy valuable historical and geographical source - the book "TARIHI TABARI" in the lexical-semantic aspect. The issues of discussion lexical-semantic features anthroponomy contained in this work. Anthroponomy contain a historical data from time immemorial to the present, that is of value not only linguistic, but also geography, history, ethnography, etc. According to the author, anthroponomy in this work are used in large numbers and to study them as you can get valuable information in many other areas of science.

Keywords: word anthroponomy, language, comparison, history, significance.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатова Фароғат Тулқуновна – номзоди илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии

Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон. 735360, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16.Тел.: (992)918-81-05-66.

Сведения об авторе: Давлатова Фарогат Тулкуновна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан. 735360, г. Куляб, ул. Сафарова 16. Тел.: (992)918-81-05-66.

Information about the author: Davlatova Farogat Tulkunovna – Candidate of Philological Sciences, senior lecturer at the department of linguistics and history of language at Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan. 735360, Kulob, st. Safarova 16. Tel.: (992)918-81-05-66.

ТДУ: 82 372 (2-тоҷ)

ТКТ: 82-2 (2-тоҷ)

Р-71

ТАҲҚИҚИ ТАЪРИХӢ-ЗАБОНШИНОСИИ ЧАНД ТОПОНИМ ВА АНТРОПОНИМИ «ХАМСАТ-УЛ-МУТАҲАЙИРИН»-И АЛИШЕРИ НАВОӢ

Шаҳбози Рустамшо, доктори фалсафа (PhD), докторанти ҳабилитат
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

«Хамсат-ул-мутаҳайирин» асари хотиротӣ буда, муҳимтарин лаҳзаҳои ҳаёт ва фаъолияти адабию илмӣ Ҷомиро дар бар мегирад. Ҳамчунин, аз ин асар роҷеъ ба ҳаёт ва эҷодиёти ҳуди муаллиф низ маълумоти пурбаҳо ба даст овардан мумкин аст».

Абдуқодир Маниёзов

Мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор додани осори адибони давраҳои гуногуни таърихӣ барои рушд ва ташаккули илми забоншиносӣ, инчунин, ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусоидат мекунад. Забони ин асарҳо сода ва оммафаҳм буда, воҳидҳои забонӣ бо маҳорати баланди касбӣ истифода шудааст, ки барои омӯзиш ва маъниқушоии масъалаҳои нурушани таърихӣ, забоншиносӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ кумак карда метавонад.

Дар мақолаи мазкур таҳқиқ ва корбасти чанд топоним ва антропоними «Хамсат-ул-мутаҳайирин»-и Алишери Навоӣ мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор дода шудааст. Муҳаққиқ дар асари мазкур бо истифода аз маҳорати баланди нависандагӣ онимҳои зиёд, аз ҷумла топонимҳо ва антропонимҳоро ба маврид корбаст намулдааст.

Сарчашмаи таҳқиқро «Хамсат-ул-мутаҳайирин»-и Алишери Навоӣ, ки бо кӯшиши донишмани маъруфи тоҷик Абдуқодир Маниёзов тарҷума шудааст ва дар нашриёти «Адиб» соли 1989 бо шумораи 96 саҳифа чоп гардидааст, ташкил медиҳад.

Ҷойи зикр аст, ки асари мавриди таҳқиқ, ба қатори асарҳои таърихӣ, фарҳангӣ, илмӣ, забоншиносӣ ва бадеӣ дохил шуда, дар бораи рӯзгору осор, корномаи суҳанвар ва мутафаккири бузурги форсу тоҷик Абдурахмони Ҷомӣ ва рӯзгоре аз ҳаёти сардафтари адабиёти классикии ўзбек, Алишери Навоӣ маълумоти пурқимати таърихӣ оварда шудааст. Хонанда аз мутолиаи асари мазкур дарси қаҳрамонию далерӣ, дӯстию рафоқат, эҳтирому мақому манзалати устод дар назди шогирдон ва фаъолияти эҷодии ду нобиғаи пурҷилои асри XV-XVI маълумоти кофӣ мегирад.

Зимни таҳқиқ маълум шуд, ки дар «Хамсат-ул-мутаҳайирин»-и Алишери Навоӣ мавқеъ ва истифодаи онимҳо, аз ҷумла топонимҳо ва антропонимҳо хеле зиёд буда, маҳорати баланди номгузории ду халқи бо ҳам дӯст, ки аз ҷиҳати вижагиҳои номгузорӣ хеле бо ҳамдигар наздиканд, бо услуби махсуси замони таълифи асар оварда шудааст. Шаҳодати ин гуфтаҳои истифодаи васеи калимаҳои забони тоҷикӣ дар нутқи гуфтугӯӣ, асари таҳқиқшаванда ва номгузории одамону мавзӯҳои ҷуғрофӣ ду кишвари ҳамсоя мебошад.

Таҳқиқи мазкур дар асоси методи омӯрӣ сураат гирифта, муайян намудани чандомад ва истифодаи онимҳо, аз ҷумла истифодаи топонимҳо ва антропонимҳо ба чунин хулоса омадан

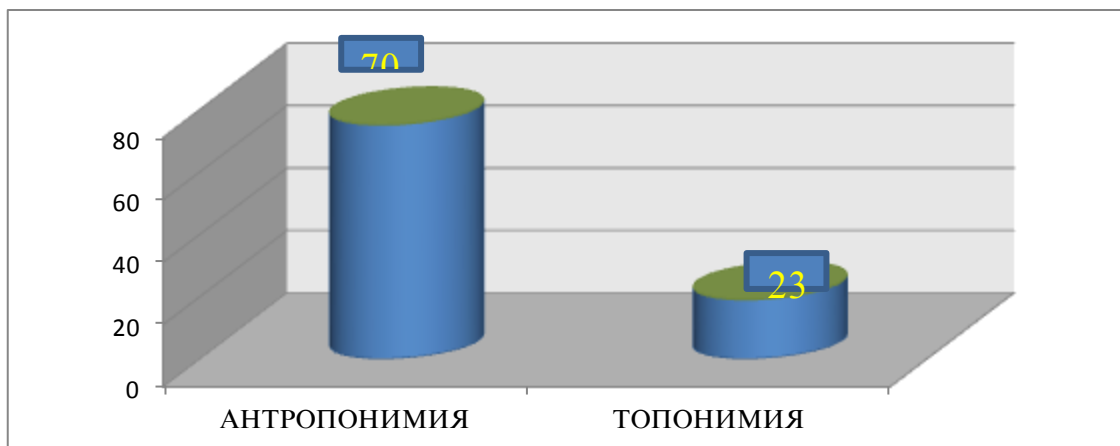

мумкин аст, ки дар асари мавриди таҳқиқ 93 онимҳо истифода шудааст (шудаанд), ки 70 антропоним ва 23 топонимро ташкил медиҳанд (ниг.ба диаграммаи №1).

Дар асоси таҳқиқ маълум шуд, ки таърихи баромади топонимҳо (номҳои мавзёҳои ҷуғрофӣ) ва антропонимҳо (номҳои одамон) гуногун буда, мансуби забонҳои арабӣ, тоҷикӣ-эронӣ ва туркӣ-ӯзбекӣ мебошанд. Яке аз сабабҳои зиёд истифода шудани номҳои тоҷикӣ-эронӣ ва туркӣ-ӯзбекӣ дар асари таҳқиқшаванда ин ҳамкориҳои пайвастаи ду чехраи муваффақи таърихӣ, осори илмӣ-бадеие, ки бо забонҳои арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ, форсӣ-тоҷикӣ ва намунаи беҳтарини муносибатҳои бародаронаи ду халқи сарзамини Мовароунаҳр – тоҷикон ва ӯзбекон махсуб меёбад. Хидмати бузурге, ки онҳо, махсусан, дар рушди фарҳанг ва забони адабии асри XV- XVI анҷом додаанд, қиёснашаванда аст.

Дар диаграммаи №1 миқдори номҳои истифодашудаи асар нишон дода шудааст:

Диаграммаи №1

Таҳқиқи антропонимҳо дар «Ҳамсаг-ул-мутаҳайирин»-и Алишери Навоӣ нисбат ба дигар гурӯҳи вожаҳои мавқеи асосиро касб намуда, истифодаи васеи онҳо барои рушан намудани вижаҳои луғавӣ-маъноии онимҳо, сохтори калимасозӣ, таркиби оғоз ва таърихи баромади онҳо дар ин давраи таърихӣ ва муқоисаи он ба замони имрӯза яке аз масъалаҳои муҳимми таҳқиқ қарор дода шудааст.

Дар асари мавриди омӯзиш номҳои зерин истифода шудааст, ки вобаста ба хусусиятҳои сохторӣ-калимасозӣ онҳоро ба чор гурӯҳ ҷудо намудем:

Антропонимҳои сода: *Алӣ с.13, Мавлоно с.13, Умар с.12, 13...*

Антропонимҳои сохта: *Анварӣ с. 32, Соғарӣ с. 25, 26...*

Антропонимҳои мураккаб: *Абдулвосеъ с.78, Абдусамад с.27, Абдугозӣ с. 78, Уммонсумот с.37...*

Ибора-антропонимҳо: *Абдулазизи Ҷомӣ с.79, Абдуллоҳи Ансорӣ с. 75, Абусаид-Мирзо с. 16, 77, Абдурахмони Ҷомӣ с. 6, 7, 8, 10, 58, Али Шохбука с. 71, Алишер Навоӣ с. 6, 7, 8, 10, Амир Низомиддин Алишер с. 53, 70, Амир Хусравӣ Деҳлавӣ с. 14, 26, 41, 57, Аҳмад Пири Шамс с. 78, Аҳмад Ҳисайн Мирзо с. 24, 80, Бадеуззамон-мирзо с. 81, Боязиди Пуронӣ с. 15, Дарвеш Ҳоҷӣ с. 20, 21, Зайниддин Абубакри Тойбодӣ с. 14, Имом Алӣ Мусо ар-Ризо с. 69, Кичик-Мирзо с. 43, 44, Мавлоно Биноӣ с. 71, Мавлоно Зиёуддин Юсуф с. 79, 80, Мавлоно Соней с. 31, Маҳмуд Ҳабиб с. 23, 76, Маҷдаддин Муҳаммад с. 76, Мир Муртоз с. 71, Мир Хисрав с. 28, 29, 64, 69, 72, Мир Шайхам с. 20, 21, Мири Сарбараҳна с. 44, Музаффар Ҳусейн-Мирзо с. 24, 80, Муҳаммад Асад с. 15, Носиридини Начмиддин с. 44, Олябика-бегим с.81, Риёсиддин Муҳаммади Деҳдор с. 79, Саид Ғиёс с. 22, Саидам Ироқӣ с. 76, Сафиуддин Муҳаммад с.31, Саъдуддини Қошигарӣ с.15, 81, Саъдуддини Тафтозонӣ с.14, Саъдулмиллат ваддин ал-Қошигарӣ с.16, Султон Яқуб с.28, Устод Қулмуҳаммад с.71, Фахриддини Луристонӣ с.13, Фахрулмиллат ваддин Ироқӣ с.75, Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ с.18, 52, Хоҷа Азизулло с. 80, Хоҷа Баҳоуддини Нақшбанд с.75, Хоҷа Деҳдор с.29, 30, 77, 78, Хоҷа Убайдулло с. 75, Хоҷа Шаҳобиддин Абдуллоҳи Марворид с.71, Хоҷамуҳаммади Порсо с. 75, Ҳасан бинни Абдулло бинни Тобус бинни Ҳурмузи Шайбонӣ с.12, Ҳасани Деҳлавӣ с. 21, 36, Ҳисайн Баҳодурхон с. 78, Ҳисайн Воиз с. 81, Шайх Абдуллоҳ с. 18, 19,*

Шайх Абу-Абдурахмони Саламӣ с. 52, Шайх Баҳроуддини Умар с.15, Шайх Низомӣ с.26, 57, 64, Шайх Фаридаддини Аттор с.52, Шайх Фахриддини Ироқӣ с.60, Шайхам Сухайлӣ с. 31, Шохрух-султон с.16.

Аз рӯи омор антропонимхоро ба ду гурӯҳ чудо намудем-антропонимҳои занона ва мардона. Дар асари мазкур 1 антропоними занона Олиябика-бегим (с.81) ва 69 номи мардона корбаст гардидааст. Номҳои мазкур дар асоси анъанаҳои номгузории кӯҳани халқи тоҷик ва ўзбек гузашта шуда, антропоними занона бо анҷомаи маъмули **“-бегим”** сохта шудааст.

Олиябика-бегим [Āliybika-begim]. Олиябика-бегим ба ҳайси қаҳрамони асосии «Хамсат-ул-мутаҳайрин» буда, бо хислатҳои ҳамидаи инсонӣ дар асар васф ёфтааст: “*Аз гаврои мардум тобутро бо душворӣ мебурданд, подшоҳзодаҳо ясавулӣ карда, аз байни издиҳом роҳ мекушоданд ва наъи ба мадфан расид ва дар паҳлуи ҳазрати мавлоно Саъдуддини Қошигарӣ, ки зоҳиран дар адои тариқат пири он кас буданд, дафн карданд... ва маҳдиулэ Олиябика-бегим, ки бо фазлу камолоти ҳамидашон аз дигар ҳамҷинсонии худ мумтоз буда, ба он кас иродат ва ихлоси бениҳоят доштанд, дар сурати сугворӣ ва мотам задагӣ омада, қоидаи азочӯиро бачо оварданд ва ба фақир навозишҳо карда, тамоми асҳоб ва маҳдумзодаро бо илтифотҳо мушарраф намуданд*” [с.81].

Дар истифодаи номи занонаи асар чинсияти граматикии забон бо роҳи анҷомаҳои антропонимсозифода ёфтааст. Бо истифода аз сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ маълум мегардад, ки дар забонҳои форсии бостон ва авастӣ асосҳои сохташавии номҳои занона ба воситаи анҷомаи «-ā», ки ба чинсияти занона мутааллиқ аст, васеъ истифода шудааст. Сохташавии номҳо ба анҷомаи «-а», «-ак», ки номҳои занона месозанд ва дар китоби Авасто ва «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ба назар мерасад ва дар ҳамин шакл сохтани номҳо низ дар асари мазкур дида нашуд.

Ҳамин тарик, номҳое, ки бо ҳамчояшавии решаҳо (воҳидҳои луғавӣ) ташаккул ёфтаанд, «номҳои мураккаб» ё «антропоним-комполит» номида мешаванд. Дар забоншиносии тоҷик пасвандҳои номсозии занона хеле зиёд буда, қисме аз онҳо ба асоси ном ҳамроҳ шуда, номҳои зебою дилнишинро месозанд, ба монандӣ: **-моҳ [māh], -гул [gul], -бика [bika], -намо [namā], -ноз [nāz], -бону [bāni], -ҷаҳон [jahān], -пар ӯ [paqī], -ваши [vaš], -бахт [baxt], -мехр [mehr]** ва ғайра. Дар асари мазкур танҳо як ном Олиябика-бегим бо анҷомаи «-бегим» сохта шудааст, ки он идомаи ҳамон фарҳанги номгузории гузаштагонамон ба шумор меравад ва дар забони тоҷикӣ маънояш «бону, зани олинасаб» мебошад.

Ин роҳи сохташавии антропоними занонаи асар ба воситаи пасвандҳои номсозии ғайримиллӣ сурат гирифта, бо пасвандҳои номсозии занонаи **-бегим [begim], -хотун [xātun], -хоним [xānim]** ва ғайра номҳои занона сохта мешаванд, ки ин қолаби номсозӣ тули ҳазорсолаҳо дар забону фарҳанги мо истифода мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо танҳо пасвандҳои мазкур ном месозанд, ба монандӣ: Бика [Bika], Бегим [Begim], Хоним [Xānim], Хотун [Xātun] ва ғайра.

Антропоними Олиябика-бегим аз решаҳои маъмули Олия+бика+бегим. сохта шудааст, ки дар алоҳидагӣ се номро ифода мекунад. Ҷузъи «Бика» дар «Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ» ба маънои бону, хоним, хотун, бегим шарҳ дода шудааст, ки маънои хонуми «зебо»-ро ифода менамояд [16, с. 33]. Қисми аввали ном - «Олия» аз калимаи арабӣ гирифта шуда, ба ду маъно 1. муаннаси оӣ; 2. чизи баланд, оӣ; хислати «оӣ» шарҳ ёфтааст [14, с. 913].

Бояд махсус зикр намуд, ки истифодаи анҷомаҳои антропонимсозии тоҷикон ва ўзбекон, ки бо истифодаи унсурҳои луғавии туркӣ-ўзбекӣ **-қиз, -хон, -бек, -тӯра, -бой, -эш, -эл, -эр, -ой, -бегим, -қул** ва унсурҳои луғавии тоҷикӣ **-шоҳ, -пошо, -чорӣ, -бибӣ (бӣ), -гул, -хол, -худо (ӯ), -хон, -бобо, -панҷӣ** дар номҳои одамони истифода шуда, дар номгузории аксарияти давлатҳои Осиёи Миёна истифода мешавад. Гоҳе онҳо бо ҳам ҳамроҳ шуда, номҳои гуногунро месозанд ва маъмул низ ҳастанд: Қиз+бегим, Тӯра+бой, Тӯра+хон, Ой+бегим, Бобо+хон, Бобо+шоҳ, Бибӣ+хол, Бибӣ+гул, Гул+бибӣ, Панҷӣ+шоҳ ва ғайра истифода шудаанд. Яке аз хусусиятҳои ҷолиби вожаҳои алоҳидаи луғавии номҳои занонаи туркӣ-ўзбекӣ унсури «Бегим» ва «Хоним» мебошад, ки ба ҳайси унвон, лақаб, мансабу машғулияти номҳои ўзбекиро ифода менамоянд, ба монанди Гулбегим, Саидбегим, Ойбегим, Асалбегим, Холбегим, Лаълбегим, Бибихоним, Ойимхоним...

Дар асар номи мадрасае зикр шудааст, ки бо номи “Гавҳаршиод-бегим” машҳур буд: *“Рӯзе толибилмони мадрасаи Гавҳаршиод-бегим дар як боғ суҳбат ораста, бағро менӯхтаанд. Баъзеаш дар таърифи он кас муболиғаомез суҳанҳо гуфтаанд”* (с.77).

Чунин шакли номгузорӣ бо унсурҳои зикршуда дар номгузориҳои халқи тоҷик низ истифода шуда, вижагиҳои ономастикаи асари мазкур яке аз ҷолибияти хоси лексикаи он маҳсуб меёбад.

Омӯзиши топонимҳо ба тарафҳои норавшани пайдоиши онҳо, инчунин, ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодӣ, иқтисодиву фарҳангии ҳар як сарзамин дар давраҳои мухталифи таърихӣ равшанӣ меандозад.

Тавре ки забоншиносии рус В.А. Никонов оид ба аҳамияти омӯзиши топонимия қайд кардааст: «Топонимҳо унсурҳои давраҳои гуногуни забонро вобаста ба ҳаёти ворисонаш дар худ таҷассум мекунад ва бинобар он таҳқиқи онҳо, пеш аз ҳама, барои ҳалли як қатор мушкилиҳои баҳсталабу ҳанӯз ҳалнашудаи илми забоншиносии муфид арзёбӣ мешавад» [9, с. 5-22].

Зикр бояд кард, ки номҳои мавзӯҳои ҷуғрофӣ дар омӯхтани таърихи инсоният аҳамияти ниҳоят калонро доро буда, дар он воқеаҳои ҳодисаҳои забонӣ, таърихӣ, диниву мазҳабӣ ва равонӣ таҷассум гардидааст. Аз рӯи гурӯҳбандӣ маълум гардид, ки дар асар номи шаҳрҳо нисбат ба дигар қабатҳои топонимӣ мавқеи калонро касб намудааст, ба монанди **Балх, Марв, Шом, Ҳирот, Ҳичоз, Самарқанд, Қундуз** ва ғайра.

Таҳлил ва баррасии номҳои мавзӯҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо) дар «Ҳамсат-ул-мутаҳайирин»-и Алишери Навоӣ нисбат ба антропонимҳо камтар истифода шуда, аз шумораи умумӣ 24,7%-ро ташкил медиҳад. Топонимҳои асари мавриди таҳқиқро аз рӯи хусусиятҳои сохторӣ-калимасозӣ ба гурӯҳҳои топонимҳои **сода, сохта ва ибора-топонимҳо** ҷудо намудан мумкин аст.

Топонимҳои сода: *Балх с. 24, 43, Андҳу с. 49, Шом с.57, Ҷом с. 12,13, Ироқ с 14, 36, Марв с. 20, 34, 35, 36, 38, 39, 72, Ҳирот с.8, 13, Ҳичоз с. 57, Ясриб (с.13)... Машиҳад (с. 50)...*

Топонимҳои сохта: *Астаробод с. 45, 78, Бағдод с. 12, 42, Қундуз с. 47, Мозандарон с. 81, Мурғоб с. 24, 42, 50, 76, Самарқанд с. 44, Хуросон с.22, 81, 84, Ҳиндустон с 29, Шабиргон с.48, Шохруҳия с. 77...*

Ибора-топонимҳо: *Тахти Сулаймон с. 45 (номи қалъа), Тахти Хотун с. 47 (номи қалъа) ва Гавҳаршиод-бегим с.77 (номи мадраса)* истифода шудааст.

Бинобар сабаби зиёд нагардидани ҳаҷми мақола бо таҳлили ду топоним иктифо намуда, таърихи баромад ва шарҳи луғавӣ-маъноии онҳоро аз рӯи сарчашмаҳои таърихӣ ва забоншиносии ҷустуҷӯ намудем.

Астаробод [Astarābād]. Ин ном дар асар 2 маротиба зикр шудааст: *«Фақир аз даромадгоҳи Тахти Сулаймон дар роҳи Астаробод ба хизмати он кас ин рубоиро навишта будам»* (с. 45, 78). Дар китоб низ чунин шарҳ ёфтааст: *«Астаробод - шаҳрест дар шимоли шарқии Эрон, дар музофоти Мозандарон воқеъ гардида, ҳоло номи Гургонро дорад»* (с. 92).

Мозандарон - Мозандарон низ чун номи шаҳр дар «Шоҳнома» хеле зиёд дучор мешавад. Бояд гуфт, ки дар Эрон Мозандарон ҳам шаҳр ва ҳам як водию кӯҳ арзи вучуд дорад. Шояд номи шаҳри Мозандарон аз номи водӣ, дара ё шояд дар он макон дарёе бо ин ном вучуд доштааст, гирифта шудааст:

**Чунон гуфт, ки аз шаҳри Мозандарон,
Яке хушнавозам зи ромишгарон** [1, с. 30].

Муаллифи «Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ» О.Ғафуров Мозандаронро чунин шарҳ додаст: *«...Сарзамине дар Эрон, маъҳаз ва маъноӣ ном маълум нест. Шоирони қадими форсу тоҷик барои ташбеҳ онро мураккаб аз калимаҳои «моз», «андар», «он», ба маъноӣ «азоб дар он» ифода мекарданд* [4, с. 19].

Дар асари таҳқиқшаванда дар шарҳи зерин нишон дода шудааст: ***“Мозандарон-вилояти таърихӣ дар Эрон, ки дар байни Гелон ва Хуросон воқеъ гардидааст”*** [с. 96].

Чизи аз ҳама ҷолиб дар он аст, ки аксарияти топонимҳои асари мазкур фарогирандаи номҳои Афғонистон ва Осиёи Миёна мебошанд.

Топонимҳоро аз рӯи вижагиҳои сохторӣ-калимасозӣ таҳқиқ намудан, басо ҷолиб аст. Ба ин роҳ хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ ва таърихи баромади топонимҳо муайян шуда, барои шарҳи минбаъдаи он кумак карда метавонад.

Дар забоншиносӣ аз рӯи адабиёти илмӣ роҷеъ ба топонимика чанд роҳу усули таҳлили сохторӣ-калимасозӣ маъмул аст. Дар асоси назарияҳои муҳаққиқон ва осори илмӣ онҳо, аз ҷумла А.Л. Хромов [15], Р.Х. Додихудоев [6], Ҷ. Алимӣ [2], Н. Офаридоев [11], Д. Ҳомидов [10], Р. Шоев [19], М. Шодиев [19] ва дигарон номҳои ҷуғрофиро зимни қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар заминаи таҳлили сохторию калимасозӣ асоснок кардаанд ва эшон маводи топонимии ин ё он минтақаро дар асоси ҳамин усул таҳлил намудаанд.

Топонимшиноси шинохта А.Л. Хромов дар таҳқиқи топонимҳои яғнобӣ ва тоҷикии водии Яғноб (Зарафшон ё Фондарё) чунин навъҳои таҳлили топонимиро ҷудо кардааст: 1.асос - илм, бе ягон унсури иловагӣ; 2.топонимҳои таркибӣ; 3. топоним - ибораҳо [15, с. 64].

Забоншиноси маъруф Р.Х. Додихудоев ҳангоми таҳлили маводи топонимии Помири Ғарбӣ чунин формантҳоро ҷудо кардааст: 1.формантҳое, ки морфема ё пасвандҳои қадима доранд; 2.формантҳое, ки маънии луғавиашон тавассути таҳлили семантикии мавод маълум карда мешавад; 3.формантҳое, ки маънии луғавиашонро аз даст надодаанд ва ба сифати калимаҳои маъмулӣ ва ё истилоҳоти топонимӣ истифода карда мешаванд [6, с. 55].

Ба андешаи муҳаққиқони соҳаи забоншиносӣ (ономатологҳо) дар зери мафҳуми анҷома, ё истилоҳи илмӣ он формант пасвандҳоеро дар назар доранд, ки хусусиятҳои калимасозиву шаклсозиро дар ташаккули топонимҳо ифода менамоянд. Дар баробари анҷомаҳои калимаҳои мустақилмаъно низ истифода мешаванд, ки дар таркиби топонимҳо ба қор бурда мешаванд, ҳамчунин, анҷомаҳо, дар натиҷаи сохтани шумораи зиёди топонимҳо метавонанд вазифаҳои формантро иҷро намоянд. Дар ин бобат топонимшиноси дигари тоҷик Ҷумъахон Алимӣ дар таҳқиқи топонимҳои минтақаи Кӯлоб чунин гуфтааст: «Ба андешаи мо, топоформант гуфта, суффикс ва калимаҳои алоҳидаеро номбар кардан мумкин аст, ки аввалан, тавассути онҳо дар як ҳудуд ва ё минтақа ё замони алоҳидаи гурӯҳе аз топонимҳо ташаккул ёфтаанд ва сониян, бе истифода аз онҳо топоним - калима ҳамчун номи мавзеи ҷуғрофӣ вучуд дошта наметавонад» [2, с. 58].

Анҷомаҳои топонимсозро метавон вобаста ба хусусиятҳои луғавию дастуриашон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд:

- а. Анҷомаҳои топонимсозии дорои маъноӣ луғавӣ;
- б. Анҷомаҳои топонимсозии аз маъноӣ луғавӣ орь.

Дар сохтани топонимҳои «Ҳамсат-ул-мутаҳайрин»-и Алишери Навоӣ анҷомаҳои зиёди топонимсоз мавриди истифода қарор дода шудааст, ки нисбат ба дигар гурӯҳи онҳо «-обод» ва «-он» хеле серистеъмол аст.

Анҷомаи «обод» дар забони форсии миёна дар шаклҳои гуногуни *apat*, дар забони авастой дар шакли *awad* омада, дар тарҷумаи паҳлавӣ маъмултарин анҷомаи топонимсоз маҳсуб меёбад. Манбаи пайдоиши он дар шакли эронии бостон вожаи *āpāta* (ҳифзқунанда ва ҳифзшаванда) мебошад. Вожаи мазкур аз решаи *-pa* дар забони авастой *-pa(y)* маъноӣ *ҳифз кардан, муҳофизат карданро* дошта, ба калимаи *-обод* таносуби бевоситаи грамматикӣ дорад.

Дар асари мавриди таҳқиқ як топоним бо анҷомаи «-обод» сохта шудааст: «*Ҷақир аз даромадгоҳи Тахти Сулаймон дар роҳи Астаробод ба хизмати он кас ин рубоиро навишта будам:*

***Эй бод, дилам бишуд дигар ҷониби ёр,
Ҷон ҳам бибару ба пой ӯ соз нисор!
В-он гаҳ қадаре зи хоки пояш бардор,
Баҳри ивази ҷони мани дилишуда ор!*** [3, с. 45, 78].

Дар дигар сарчашмаҳои илмӣ ба ҷойи анҷомаи топонимсозии «-обод» муодили он, ки дар гузашта дар шакли «-гирд» хеле серистеъмол буд, дар номгӯи топонимҳои *Сиёвахиғирд*, *Висағирд*, *Доробғирд* ва монанди инҳо истифода мешуд. Чунин шакли истифодаи анҷомаи мазкур дар асар ба чашм нарасид.

Ҳамин тарик, “Ҳамсат-ул-мутаҳайрин” аз беназиртарин шоҳкориҳои адабиёти классикии форсу тоҷик ба ҳисоб рафта, қиммати илмӣ, адабӣ, фарҳангӣ ва таърихии худро то ба имрӯз гум накардааст. Забони асар хеле бой ва пуробуранг буда, омӯзиши бонизомии номшиносии он саривақӣ мебошад. Асари мазкур фарогирандаи луғати зиёди ономастикӣ буда, омӯзиши ҳамаҷонибаи он барои равшанӣ андохтан ба масоили печидаи ономастикаи таърихи форсу тоҷик аҳаммияти назариявӣ амалӣ дорад. Топонимика ва антропонимикаи асар бо мазмуну мундариҷаи он алоқаи зич дошта, ба масъалаҳои дӯстию рафоқат ва муносибатҳои дӯстонаи ду халқи ба ҳам дӯст-тоҷикон ва ўзбекон, ки таърихи бағоят қадима дорад равшанӣ меандозад.

Адабиёт:

1. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома, ҷ.4. –Душанбе: «Адиб», 1988. – 412 с
2. Алимӣ, Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб. -Душанбе: 1995, - 196 с.
3. Алишер, Н. ”Ҳамсат-ул-мутаҳайрин”. -Душанбе: “Адиб”, 1989. - 96 с.
4. Гафуров, О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. –Душанбе: Маориф, 1983. -144 с.
5. Девонакулов, А. Асрори номҳои кишвар. –Душанбе: 1989. –115 с.
6. Додихудоев, Р.Х. Памирская этимология//Иранское языкознание.– М., 1976. –С.14-20.
7. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. –Душанбе: 2011. -566 с.
8. Кузьмина, А.Н. Современная персидская антропонимия. Личные имена// ДК. –М., 1985, 61:86 -10/88 -4.
9. Никонов, В.А. Научное значение микропонимии//Микропонимия. - М., 1967. - С.5-22.
10. Ҳомидов, Д.Р. Топонимияи водии Кешрӯд. –Душанбе: 2002. –147 с.
11. Офаридаев, Н. Истилоҳоти ҷуғрофӣ дар топонимияи Кӯҳистони Бадахшон//Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, №4, –Душанбе: 2004. –С. 111–116.
12. Самарқандӣ, Я.Ш. Фарҳанги номвожаҳои форсии тоҷикӣ//. –Душанбе: «ЭР-граф», 2010. -392 с.
13. Фарзонаи, С. Фарҳанги ном. -Душанбе: «Адиб», 2014. -336 с.
14. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд [Матн] /Дар зери таҳрири М.М.Шукуров, В.А.Капранов, Р.Ҳошим, Н.А.Маъсумӣ.–М.:Советская энциклопедия,1969. Ҷ.1.-951с.; Ҷ.2. -952 с.
15. Хромов, А. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. Вып.1. – Душанбе: «Ирфон», 1975.
16. Шаҳбози, Р. Мавзъномаи «Таърихи Систон».-Душанбе: «Матбаа», 2018. -120 с.
17. Шарофзода, Г., Матробиён, С. Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: «Истеъдод». 2017, -184 с.
18. Шодиев, М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни. Автореф. дис. канд. филол.наук. –Душанбе: 1994. –21 с.
19. Шоев, Р. Ономастика «Самак Айёр». Автореф. дис. канд. филол.наук. – Душанбе: 1997. –18 с.

ТАҲҚИҚИ ТАЪРИХӢ-ЗАБОНШИНОСИИ ЧАНД ТОПОНИМ ВА АНТРОПОНИМИ «ҲАМСАТ-УЛ-МУТАҲАЙРИН»-И АЛИШЕРИ НАВОӢ

Дар мақола муҳаққиқ кӯшиш намудааст, ки истифодаи топонимия ва антропонимия, хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ, вижагиҳои сохторӣ-калимасозии «Ҳамсат-ул-мутаҳайрин»-и Алишер Навоиро аз мавқеи таърихӣ-забоншиносӣ мавриди баррасӣ ва омӯзиш қарор додааст. Ба андешаи муаллиф, таҳқиқ ва омӯзиши номшиносии асари мазкур барои рушд ва ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусоидат менамояд. Муҳаққиқ кӯшиш намудааст, ки топонимия ва антропонимияи асари таҳқиқшавандаро ба гурӯҳҳои алоҳидаи ономастикӣ ҷудо намуда, вижагиҳои сохторӣ-калимасозӣ ва луғавӣ-маъноии номҳоро бо истифода аз сарчашмаҳои илмӣ-

таърихӣ таҳқиқ намояд. Ў дар асоси гурӯҳбандӣ ва чандомаду истифодаи онимҳоро ба қабатҳои алоҳида тақсим намуда, маълумоти пурқиматеро пешниҳод намудааст.

Чуноне ки муаллифи мақола қайд менамояд, дар «Хамсат-ул-мутаҳайрин»-и Алишер Навоӣ, ки онро ба хотири устои азизаш-Абдурахмони Ҷомӣ таҳия намудааст, сарчашмаи бузурги ном буда, истифодаи 93 оним қорбасти шудааст. Аксарияти топонимия ва антропонимияи асар то имрӯз мавриди истифода буда, қисми дигар номи худро тағйир додаанд. Барои муҳаққиқон таҳқиқи минбаъдаи онҳо арзишу аҳаммияти муайяне барои муаррихон, адабиётшиносон, шарқшиносон ва забоншиносон дошта метавонад.

Муаллиф дар мақола сохтори калимасозии топонимия ва антропонимияи асари таҳқиқшавандаро бо шарҳу тавзеҳи баланди илмӣ нишон дода, инчунин, бо истифода аз сарчашмаҳои таърихӣ ва луғату фарҳангомаҳо шарҳу маъноӣ луғавии онҳоро овардааст. Яке аз вижаҳои хоси антропонимҳои занонаи асар ба воситаи анҷомаҳои махсуси антропонимсозии «-бегим» сурат гирифтааст, ки дар номшиносии халқи тоҷик ва ўзбек хеле маъмул ва машҳур аст. Ба ақидаи муаллиф таҳқиқ ва истифодаи минбаъдаи топонимҳо ва антропонимҳои асар дар тартиб додани фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ ва ўзбекӣ кумак карда метавонад.

Калидвожа: «Хамсат-ул-мутаҳайрин», Алишер Навоӣ, топонимия, антропонимия, забоншиносии тоҷик, таҳқиқи таҳлил, омӯзиш ва арзёбӣ, луғавӣ-маъноӣ, сохторӣ-калимасозӣ, анҷомаҳои антропонимсоз, анҷомаҳои топонимсоз, мавзӯҳои ҷуғрофӣ, тоҷикон, ўзбекон, сарчашмаи таърихӣ, таркиби луғавии забони тоҷикӣ, антропонимҳои занона ва мардона ва ғайра.

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМИЙ И АНТРОПОНИМИЙ «ХАМСАТ-УЛ-МУТАХАЙРИН»-А АЛИШЕРА НАВОИ

В статье исследователь попытался рассмотреть и изучить использование топонимии и антропонимии, лексико-семантические особенности, структурно-словарные особенности произведения Алишера Навоӣ «Хамсат-ул-мутаҳайрин» с историко-лингвистической точки зрения. По мнению автора, исследование и изучение номенклатуры данной работы способствует развитию и формированию словарного запаса таджикского языка. Исследователь попытался разделить топонимику и антропонимию исследуемого произведения на отдельные ономастические группы, а также на основе научно-исторических источников изучил структурно-словообразовательные и лексико-значительные особенности названий. Он разделил анимацию на отдельные слои в зависимости от их группировки, частоты и использования, а также представил ценную информацию.

Как отмечает автор статьи, «Хамсат-уль-мутаҳайрин» Алишера Навоӣ, которую он подготовил для своего любимого учителя Абдуррахмана Джами, является прекрасным источником имени и использует 93 имени. Большая часть топонимии и антропонимии произведения используется до сих пор, а другая часть сменила название. Для исследователей их дальнейшее изучение может иметь определенную ценность и значение для историков, литературоведов, востоковедов и лингвистов.

В статье автор показывает словесный состав топонимии и антропонимии исследуемого произведения с высоким уровнем научного объяснения, а также, используя исторические источники, словари и культурологические словари, поясняет их лексическое значение. Одна из особенностей женских антропонимов произведения заключается в особых окончаниях антропонимизации «-бегим», весьма распространенной и известной в номенклатуре таджикского и узбекского народов.

По мнению автора, дальнейшее исследование и использование топонимов и антропонимов в произведении могут помочь систематизировать культуру таджикских и узбекских национальных имен.

Ключевые слова: «Хамсат-уль-мутаҳайрин», Алишер Навоӣ, топонимия, антропонимия, таджикское языкознание, исследование и анализ, изучение и оценка, лексико-семантическое, структурно-словообразование, антропонимические окончания, топонимические

окончания, географические места, таджики, узбеки, исторический источник, лексика таджикского языка, женские и мужские антропонимы и т.д.

HISTORICAL AND LINGUISTIC STUDY OF SOME TOPONYMS AND ANTHROPONIMIES OF «HAMSAT-UL-MUTAHAYIRIN»-I ALISHER NAVOI

In the article, the researcher tried to consider and study the use of toponymy and anthroponymy, lexico-semantic features, structural and vocabulary features of Alisher Navoi's work "Khamsat-ul-mutahayirin" from a historical and linguistic point of view. According to the author, the research and study of the nomenclature of this work contributes to the development and formation of the vocabulary of the Tajik language. The researcher tried to divide the toponymy and anthroponymy of the work under study into separate onomastic groups, and also, based on scientific and historical sources, studied the structural, word-formative and lexical-meaningful features of the names. He divided the animation into separate layers based on their grouping, frequency and usage and provided valuable information.

As the author of the article notes, "Khamsat-ul-mutahayirin" by Alisher Navoi, which he prepared for his favorite teacher Abdurrahman Jami, is an excellent source of names and uses 93 names. Most of the toponymy and anthroponymy of the work are still used today, but another part has changed its name. For researchers, their further study may have some value and significance for historians, literary scholars, orientalists and linguists.

In the article, the author shows the verbal composition of toponymy and anthroponymy of the work under study with a high level of scientific explanation, and also, using historical sources and dictionaries and cultural dictionaries, explains their lexical meaning. One of the features of the female anthroponyms of the work lies in the special endings of the anthroponymization "-begim", which is very common and well-known in the nomenclature of the Tajik and Uzbek peoples. According to the author, further research and use of toponyms and anthroponyms in the work can help systematize the culture of Tajik and Uzbek national names.

Key words: "Khamsat-ul-mutahayirin", Alisher Navoi, toponymy, anthroponymy, Tajik linguistics, research and analysis, study and evaluation, lexical-semantic, structural word formation, anthroponymic endings, toponymic endings, geographical places, Tajiks, Uzbeks, historical source, vocabulary of the Tajik language, female and male anthroponyms, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шахбози Рустамшо – доктори фалсафа (PhD), докторанти ҳабилитати Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҶТ, ш.Кӯлоб, к. С.Сафаров-16. Тел.: 988491010.

Сведения об авторе: Шахбози Рустамшо - доктор философии (PhD), докторант ҳабилитата Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г.Куляб, ул.С.Сафарова-16. Тел.: 988491010

Information about the author: Shahbozi Rustamsho - Doctor of philosophy (PhD), doctoral student of habilitation of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, RT, Kulob, S.Safarova st.-16. Tel.: 988491010.

ТАЪРИХ, ПАЙДОИШ ВА ИСТИФОДАИ ЧОНИШИНҲОИ НОМУАЙЯНИ ДАР ЗАБОНИ ОЛМОНИ

Зулфиқори Р., ассистент

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

Дар лингвистика мафҳумҳои зиёде вучуд доранд, ки метавонанд дар алоҳидагӣ як мавзӯи калони лингвистиро дар бар гиранд. Чун илми забоншиносӣ фарроҳ ва хеле васеъ мебошад, ҳама гуна ифодаҳо, ибораҳо, калимаҳо ва ҳатто фонемаву морфемаҳо метавонанд ба як мавзӯи бузург мубаддал гарданд. Чонишинҳо низ аз ҷумлаи ҳамин гуна мавзӯҳо ба шумор мераванд, ки омӯзиш ва таҳқиқоти онҳо солҳои тулонист идома дорад. Дар энциклопедияи забоншиносӣ вожаи чонишин ба шакли зайл таъриф шудааст: (он аз калимаи юнонии *metonymia* – яъне, тағйирёбии ном гирифта шудааст) «Чонишин–навъи калимаҳои лексикӣ семантикиест, ки ҳангоми истифодабарии онҳо мурочиат ба амали нутқ ва ё ишора ба намудҳои ифодаҳои нутқи муносибатдошта бо воқеияти ғайризабонӣ дохил мешаванд» [14, с. 215].

Масъалаи омӯзиш ва таҳқиқи чонишинҳо дар забоншиносии муосир яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб рафта, дар омӯзиши онҳо паҳлуҳои мухталиф ва шаклҳои гуногуни онҳо паи таҳқиқ қарор мегиранд. Чонишинҳо бархе аз масъалаҳои лингвистиро фаро мегиранд, ки бе шарҳу эзоҳ, таркиб ва хусусиятҳои онҳоро муайян кардан ғайриимкон аст.

Таҳқиқи чонишинҳо на фақат дар доираи забонҳои алоҳида, балки ба таври умумӣ дар забоншиносии умумӣ низ мубрам мебошад.

Вожаҳое, ки маъмулан чонишин номида мешаванд, то имрӯз вобаста ба вазифаҳое, ки дар назди муаллифони асарҳои вобаста ба илми забоншиносӣ воғузур шудаанд, дар ҷанбаҳои гуногун мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Мо дар ин мақола на фақат таъриҳ ба характери умумии чонишинҳо мекунем, балки омӯзиши «Чонишинҳои номуайяни»-ро ба таври фишурда хостем паи омӯзиш қарор диҳем. Албатта дар ин мақола аз таъриҳи пайдоиши чонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ, роҳ, усул ва шаклҳои истифодабарии онҳо дар забони қадима ва муосири олмонӣ маълумот хоҳем дод.

Яке аз воситаҳои луғавии ифодаи категорияи номуайяни пеш аз ҳама чонишинҳои номуайяниро дар бар мегиранд. Баъзе забоншиносон чонишинро яке аз категорияҳои абстракт ва қадимтарини грамматикӣ медонанд. Чонишин аз ҷиҳати маъноӣ худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекунад. Чонишин предмет, сифат ва миқдорро ифода намекунад, балки ҳамчун нишондиҳандаи умумии онҳо хизмат мекунад.

Дар таъриҳи инкишофи ҳиссаҳои нутқ нақши чонишинҳо ҳамчун формант (акустикаи овоз) хеле калон аст. «Аллақай дар забони олмонии қадима чонишинҳо ба шаклҳои гуногун мушоҳида мешуданд. Ба монанди чонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, рефлексивӣ, саволӣ, нисбӣ, номуайяни, инкорӣ ва ғайра». [9, с. 171]

Гуруҳи қадимтарини чонишинҳо, «чонишинҳои шахсӣ» ба ҳисоб мераванд, вале метавон қайд кард, ки дигар намуди чонишинҳо низ аз ҷумлаи он чонишинҳое шуморида мешаванд, ки хусусиятҳои таъриҳии хеле зиёд доранд.

Чонишинҳои номуайяни қисмати ҷудонашавандаи грамматика ва лексикаи забони олмонӣ мебошанд. Истифодаи онҳо дар ҷумла ва гуфтор хеле зиёд ба ҷашм мерасанд. Чонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ вобаста ба падежҳои ин забон тасниф гардида, шаклҳои истифода ва формати онҳо тағйирёбанда мебошад. Омӯзиши онҳо дар забонҳои гуногун зиёд ба ҷашм расида, самтҳои гуногуни он ба монанди семантика, лексика, таъриҳ ва хусусиятҳои фонетикӣ чонишинҳои номуайяни паи омӯзиш то ба ҳол қарор доранд.

Агар пайдоиши ҷонишинҳои номуайяниро дар якҷанд забонҳои алоҳидаи дунё нишон диҳем, пас метавон гуфт, ки ҷонишинҳои номуайяншахс дар забонҳои олмонӣ аз исмҳои ифодакунандаи «*der Mann*» ва «*der Mensch*» сарчашма мегиранд. Ҷонишини номуайянии олмонӣ «*man*» дар забони ҳолландӣ «*men*», дар забонҳои шведӣ, норвегӣ, даниягӣ «*man*», дар забони исландӣ «*masur*» ифода мегарданд. Сабаби ба ҳамдигар монанд будани онҳо, маҳз дар он аст, ки ин забонҳо аз оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ба шумор мераванд ва ҳамчунин онҳо аз забони лотинӣ низ сарчашма мегиранд. Чи тавре ки қайд карда шуд, дар забони исландӣ «*masur*» ҳамчун ҷонишини номуайяни шинохта шудааст, ки ин мазмун ҳам дар забони исландӣ монанди забони олмонӣ аз исми «*одам*» пайдо гардидааст. Ҷонишини номуайяншахси фаронсагии «*он*» аз исми **homme** «*одам*» пайдо шуда, дар забони англисӣ ҷонишинҳои номуайяни ба монанди «*nobody*» (ҳеҷ кас), *nothing* (ҳеҷ чиз) ва ғайра аз ҷузъҳои баданӣ, ба монанди *body* «*ҷеҳра*», «*одам*» ва *thing* «*чиз*» пайдо гардидаанд. Дар забони русӣ бошад, пайдоиши ҷонишини номуайяни «**любой**» ба феъли русии «**любить**» алоқамандии зич дорад. Ҳамчунин пайдоиш ва истифодабарии ҷонишини номуайяни «**другой**», ба исми «**друг**»-и забони русӣ (рафиқ) ҳамбастагӣ дорад. [10, с. 41]

Қайд намудан бамаврид аст, ки мувофиқи андешаҳои баъзе аз олимони ҷонишинҳо таърихан аз калимаҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд. Агар сари ин масъала диққат кунем, албатта ба ин ақида розӣ шудан мумкин аст. Масалан, А.А. Потемня ва Г. Штейнтал қайд намудаанд, ки замоне калимаҳо ба ду гурӯҳи луғавию маъноӣ ҷудо мешудаанд. [11, с. 56]

1. Калимаҳои сифатӣ. Ифодакунандаи предметҳое ба шумор мераванд, ки онҳо ба шакли шайъии хеш ифода мешуданд;

2. Калимаҳои ишоратӣ. Онҳо ишоракунандаи предмет ва шахс ба ҳисоб мерафтанд. Ба қавли забоншиносон, калимаҳои ишоратӣ ҳамчун шакли махсус ва алоҳидаи калимаҳо, гурӯҳи калони ҷонишинҳоро ташкил дода буданд. Вале бо гузашти замон баробари ба миён омадани таҳаввулоти гуногун, махсусан таҳаввули сохти грамматикӣ дар забон, ҷонишин ҳамчун ҳиссаи нутқ бо исм, сифат, феъл ва зарф омехта гардида, ба онҳо алоқаманд шуданд.

Хусусиятҳои таърихии ҷонишинҳо хеле гуногунанд. Қадимтарин ҷонишинҳои номуайяни ҷонишинҳои «*sum*» (*ein gewisser*), «*irgend ein*», «*ander*» (*ein anderer*) (ин ҷонишинҳо ба монанди сифатҳои саҳт тасриф мешаванд), «*ein gewisser*», «*einer*» (ба монанди ҷонишинҳои соҳибӣ тасриф мешаванд).

Ҷонишини номуайяни «*фалон*», ки дар забони тоҷикӣ хеле зиёд истифода мешавад, аслан ифодагари шахс ва замон мебошад. Ин ҷонишин яке аз серистеъмолтарин ҷонишин ба ҳисоб меравад. Ҷонишини мазкур дар забони асри даҳ зиёд истеъмол шуда, дорои хусусиятҳои зерин мебошад. [13, с. 196].

Дар забони олмонӣ вожаи «*фалон*» ба мафҳуми «*ein gewisser*» (*der und der*) ифода мегардад. Ин мафҳум дар тарҷумаи забони тоҷикӣ, маъноҳои «*ягон*», «*ким-чӣ*», «*ким-кӣ*», «*касе*», «*як кас*» ва ё «*шахсе*»-ро маънидод мекунад.

Мисол: *Um nun mein Studium nicht zu gefährden, war mir als mittellosem Studenten daran gelegen, möglichst schnell wieder eine mietfreie Wohnzelle ausfindig zu machen. Einer meiner Freunde erbot sich, mir behilflich zu sein. „In Buchara lebt ein gewisser Kori Ischkamba“, sagte er* [4, с. 3].

Дар намунаи ба забони тоҷикӣ нишон додашуда вожаи «*ein gewisser*», ба маънои «**як кас**» оварда шудааст, ки он ба намунаи забони олмонӣ алоқамандӣ дорад, вале мафҳуми «*фалон*» дар ин ҷумла дида намешавад.

Дар ҳамаи рӯзҳое, ки ман дар ҷустуҷӯи хуҷра будам, яке аз дӯстонам бо роҳи маслиҳат ба ман гуфт: – «Қоришикамба» ном як кас ҳаст.

Эзоҳ: Дар мисолҳои овардашуда, ки дар ду забон нишон дода шудааст, шакли тарҷумаи мисол каме обу ранг дода шудааст. Дар рафти тарҷума шакли трансформатсионии тарҷума ба кор бурда шуда, мисолҳо аз ҳамдигар аз ҷиҳати ҳаҷм каму зиёд нишон дода шудаанд.

Ҳамчунин мафҳуми «*ein gewisser*» дар дигар ҳолат вазифаи сифатро дар забони олмонӣ иҷро мекунад ва ба маънои «**як навъ**» ва ё «**як хел**» ба кор бурда мешавад.

Дар забони қадимаи олмонӣ ҷонишинҳои номуайяни хеле зиёд истифода мешуданд. Шумораи онҳо дар забони куҳнашудаи олмонӣ бинобар сабабҳои омехташавии қавму қабилаҳои олмонӣ, зиёд гашта буданд ва хусусиятҳои забони қавмӣ, гуфтугӯӣ ва давлатиро то имрӯз касб карданд.

Баъзе аз ҷонишинҳои номуайяни, бо пайдо шудани баъзе аз ҷамъиятҳои олмонӣ ва пешрафту инкишофи забон, аз исмҳо пайдо шуданд. Чи тавре ки О.И. Москальская қайд мекунад: «Аз исмҳо ҷонишинҳо пайдо мешаванд». [1, s. 98]. Ҳамчунин ҷонишини номуайяни «*etwas*» (чизе) аз зарфҳои қадимаи *ewiht, iowiht (etwas)* пайдо шудааст. [2, s. 98]

Дар баробари исмҳо, зарфҳо низ барои ташкил кардан ва пайдо гардидани ҷонишин, хусусан ҷонишинҳои номуайяни таъсиргузор ҳастанд. Бояд қайд намуд, ки ҳам дар забони олмонӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ зарфҷонишинҳои мавҷуданд, ки лексика ва семантикаи умумии ҷонишинҳоро мукамал мегардонад.

Ҷонишини номуайяни *man* дар забони олмонӣ гарчанде аз калимаи маънодор пайдо шуда бошад, вале ҳангоми функсияи номуайяниро иҷро кардан, маънои калима аз байн рафта, танҳо ишорақунандаи номуайяни шуда метавонад. Ҷонишини номуайяншаҳси «*man*» мафҳуми асосӣ надорад. Он танҳо дар ҳолати номинативӣ ҳамчун предмет дар он ҷумлаҳои истифода мешавад, ки дар онҳо аломат номгузори нашудааст. Чунин ҷумлаҳо, ҷумлаҳои номуайяншаҳс номида мешаванд. Феъли бо ҷонишини «*man*» алоқамандшуда ҳамеша дар шаҳси 3-юми шумораи танҳо меояд.

Man sagt – мегӯянд

Man sagte – мегуфтанд

Агар феъл дар шакли мураккаб истифода шавад, пас ҷонишини номуайяншаҳси «*man*» бо феъли ёридоханда (ҳамчун субъект) ба кор бурда мешавад.

Man hat sehr viel darüber gesprochen.

Дар бораи ин хеле зиёд гуфтанд.

Дар ҷумлаи нишондодашуда ҷонишини номуайяни бо феъли ёридоханда алоқаманд шудааст. Ҷумлаи мазкур дар замони гузаштаи перфекти забони олмонӣ истифода гардида, ҷонишини номуайяни бо феъл якҷоя шуда, мазмуни феъли тоҷикии «*гуфтанд*»-ро ифода менамояд.

Man kann sagen-Метавон гуфт

Man muss etwas lernen-Мебояд чизе омӯхт

Дар ҷумлаи мазкур ду ҷонишини номуайяни «*etwas*», «*man*» истифода гардиданд. Ҷумлаи навбатӣ тавассути феъли модалии «*können*» ифода гардидааст. Ҳангоми чунин ҷумлаҳо феъли модалӣ дар шаҳси 3-юми танҳо омада, тасриф мешавад. Маънои «тавонистан» ба шакли «метавон» тағйир меёбад. Дар ин ҳолат пешванди феълсози «*me-*» бо решаи калима (феъл) пайваست шуда, феълро дар шакли номуайяни тасриф менамояд. Мисол:

Man kann-метавон

Man muss-мебоист

Феъли «*man darf*» (ичозат пурсидан), дар ҳолати бо ҷонишини номуайяншаҳс алоқаманд гардидан, маънои «мумкин»-ро ифода менамояд.

«Префикси «*me-*» бо асоси замони ҳозираи феъли омада, дар замони ҳозира-ояндаи феъл месозад» [8, с. 117].

«Шакли қадимии префикси «*me-*», ҳиссаҳои «*ҳаме*» мебошад, ки дар аввал зарфи мустақил буд» [9, с. 117].

Ҷонишини номуайяншаҳси «*man*» барои як ва ё якчанд шаҳси номуайян истифода шавад. Шакли асосии ин ҷонишин танҳо дар падежи номинатив омада, ҳамчунин дар шаҳси сеюми шакли танҳои падежи аккузатив ва датив иваз мешавад.

~ *Darf man hier rauchen?*

~ *Als Fußballspieler muss man täglich trainieren.*

~ *Können Sie mir vielleicht sagen, wo man hier Briefmarken kaufen kann?*

Таърихи инкишофи ҷонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ вобаста ба пайдо гардидани дигар воҳидҳои грамматикӣ мебошад. Чи гунае ки дар боло қайд карда шуд, ҷонишинҳои номуайяни дар асоси дигар воҳидҳои грамматикӣ пайдо шудаанд.

Чун ҷонишинҳои номуайяни як гурӯҳи калонро дар бар мегиранд, мо дар ин мақола ба таври фишурда доир ба ҳама намудҳои онҳо маълумот додан наметавонем. Аслан ҷонишинҳои номуайяни, ки бо хусусиятҳои таърихӣ шаклҳои худро иваз намуданд ва ё ба шаклҳои гуногун ифода шуданд, метавонанд ба дигар ҳиссаҳои нутқ ва ё ҳиссачаҳо алоқаманд гардида, функцияи номуайяниро ифода кунанд.

Чи тавре ки О.И. Москальская дар китоби худ «Deutsche Sprachgeschichte» қайд менамояд: «Ба воситаи зарфҳои қадимаи *eo, oi* ва ҳамчунин ҷонишинҳои номуайяни забони қадимаи олмони (**ahd.**)-и *eowelih, eogewelih, io (gi)welih*, ҷонишинҳои «*jeder*» ва «*ein beliebiger*» сохта шудаанд [1, с. 98].

Пайдоиш ва хусусиятҳои таърихӣ доштани ҷонишинҳои номуайяни ва роҳҳои истифодабарии онҳо дар осори илмии олимони ва забоншиносони ватанию хориҷӣ ба таври васеъ таҳқиқ гардидааст. Агар ба таври умумӣ ҳарф занем, омӯзиши ҷонишинҳо дар соҳаи забоншиносӣ хеле ривож ёфтааст ва донишмандон омӯзиши ҷонишинро ба риштаи баҳс кашидаанд. Қисмате аз забоншиносон ба он назаранд, ки ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ ба шумор мераванд ва қисмати дигаре аз забоншиносон, ҷонишинҳоро ҳиссаи мустақил нашуморида, онҳоро аз ҷумлаи калимаҳои ёридиҳанда ва ҳиссача номидаанд ва ҳамчунин вазифаи ҷонишинҳоро ба шаклҳои гуногун муайян намудаанд. Барои мукамал гардидани фикри худ метавонем якчанд ақидаҳои забоншиносонро дар ин ҷо нишон диҳем.

Аз нигоҳи донишманди рус Ф.И. Буслаев: «Ҷонишинҳо ба гурӯҳи калимаҳои ёридиҳанда дохил мешаванд» [5, с. 211].

В.В. Виноградов ҷонишинҳоро ба сифати калимаҳои ишоратӣ муайян намудааст [6, с. 311].

Сиёев Б., олими шинохтаи тоҷик дар китоби худ қайд мекунад, ки «Масъалаи муайян кардани ҷонишинҳо чун ҳиссаи нутқ аз нуқтаи назари илмӣ яке аз масъалаҳои мураккаб ва баҳсноки морфологии забонҳои ҷудогона, аз он ҷумла забони тоҷикӣ ба шумор меравад» [12, с. 7].

Ҷонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ дар шаклҳои гуногун падид омада, дар ҷумла васеъ истифода мегарданд. Онҳо характери қабул намудани артиклҳоро низ дар худ доранд. Ин яке аз хусусиятҳои муҳими ҷонишинҳои мазкур дар сохтори грамматикӣ забони олмонӣ ба шумор меравад. Вазифаи онҳо ифода намудани сифат ва ҳолати номуайяни предмет мебошад. Ҷонишинҳои мазкур дар се шакл ифода мешаванд:

1. Ҷонишинҳои номуайяни вобаста ба шахс (Indefinitpronomen nur für Personen);
2. Ҷонишинҳои номуайяни вобаста ба ашё (Indefinitpronomen nur für Sachen);
3. Ҷонишинҳои номуайяни вобаста ба шахс ва ашё (Indefinitpronomen für Personen und Sachen);

1. **Ҷонишинҳои номуайяни вобаста ба шахс (Indefinitpronomen nur für Personen);**

Ҷонишинҳои номуайяни *man, jemand* ва *niemand* танҳо вобастаи шахс мебошанд. Ин ҷонишинҳо танҳо дар шакли танҳо истифода мешаванд. Шакли ҷамъи ҷонишинҳои мазкур вучуд надорад. Ин ҷонишинҳо ба шакли зайл тасриф мегарданд:

Kasus	man	jemand	niemand
Nominativ	man	jemand	niemand
Akkusativ	einen	(irgend)jemand(en)	niemand(en)
Dativ	einem	(irgend)jemand(em)	niemand(em)

Ҷонишинҳои *jemand* ва *niemand* танҳо дар шакли танҳо истифода мешаванд. Ин ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ ба шакли ҳар кас ва ҳеч кас ифода мешаванд. Истифодаи онҳо дар ҷумлаҳо васеъ буда, яке аз ҷузъи асосии мавзуи мазкур дар грамматика ба шумор

меравад. Чуноне ки дар чадвали боло нишон додем, шакли истифодашавии онҳо дар падежҳо тағйирёбанда мебошад. Ҷонишинҳои мазкурро дар мисолҳо ба чунин зайл вохӯрдан мумкин аст:

- ~ "Ist hier jemand?", fragte er vorsichtig. "Niemand", war die Antwort, die er hörte.
- ~ Irgendjemand muss diese Arbeit tun, aber niemand findet sich dazu bereit.
- ~ Wenn man Geld hat, ist man jemand. Wenn man kein Geld hat, ist man niemand.
- ~ Wenn man jemanden braucht, ist niemand da.

2. Ҷонишинҳои номуайянии вобаста ба ашё (Indefinitpronomen nur für Sachen)

Ҷонишинҳои номуайянии вобаста ба ашё etwas, nichts, alles und welch-werden ба ҳисоб мераванд, ки танҳо ифодагари ашё мебошанд.

Ҷонишинҳои номуайянии «etwas» дар ҷумла вазифаи артикли исро низ мебошад.

Ин шакли ҷонишин тағйирнаёбанда буда, дар чор падеж омада метавонад.

Ҷонишинҳои номуайянии «Irgendetwas» ифодагари номуайяни мебошанд. Дар имлои пешинаи забони олмонӣ ҷонишин мазкур ба шакли «*etwas*» ва ё «*was*» ифода мегардид, вале бо сабаби инкишофи воҳидҳои забонӣ, тағйирот ба амал омада, ба ҷонишини мазкур низ таъсир расонидааст.

- ~ Psst, sei ruhig. Da ist irgendetwas- Ором бошед, он ҷо чизе аст.
- ~ Wenn jemand etwas sehr gut kann, sagt man oft: «Der kann das aus dem Effeff».
- ~ Der Professor hat wohlin seiner Aufgabenstellung was durch einander gebracht.
- ~ «Etwas» hat auch eine zweite Bedeutung im Sinne von «ein wenig», «ein bisschen»:
- ~ Hast du noch etwas/ ein bisschen / ein wenig Zeit für mich?

Ҳиссаҳои инкории «nichts» дар қатори ҷонишинҳои номуайянии забони олмонӣ серистифода ва маъмул аст ва ҳамчунин барои ҷавоб додани ҷонишини номуайянии «etwas» кор бурда мешавад. Ин ҳиссаҳо низ монанди «etwas» тағйирнаёбанда мебошад. Дар дигар ҳолат калимаи «nichts» ҳамчун ҷонишин истифода мешавад:

- ~ Hörst du etwas? - Nein, ich höre nichts.
- ~ Möchten Sie noch etwas essen? - Nein, danke. Ich möchte nichts mehr.
- ~ Er kam rein, hat nichts gesagt und ging wieder hinaus. «alles» – аз гурӯҳи дигари калимаҳо мебошад, ки барои ифодаи ҷонишинҳои номуайяни истифода мешавад:
- ~ Manche Leute wollen alles oder nichts.
- ~ Ich soll immer alles alleine machen.
- ~ Alles hat ein Ende, nur die Wurst hat zwei Enden.
- ✓ alle

Ҷонишини номуайянии мазкур ҳам дар шахс ва ҳам дар ашё истифода мешавад. Ба ин гурӯҳи ҷонишин, ҷонишини «*all*» шомил мебошад. Ин ҷонишин метавонад ҳамчун артикл шинохта шавад, ки асосан ҳангоми ифода микдору дараҷаи ашё истифода мешавад. Ин ҷонишин ба чунин шакл тасриф мешавад:

Kasus	Maskulinum	Femininum	Neutrum	Plural
Nominativ	aller	alle	alles	alle
Akkusativ	allen	alle	alles	alle
Dativ	allem	aller	allem	allen
Genitiv	allen	aller	allen	aller

- ~ Alle wollen den neuen Film von Harald Plotter sehen.
- ~ Unser Vorgesetzter ist mit allem unzufrieden.
- ~ Unsere Gäste haben alles aufgegessen.
- ~ Es liegt im Interesse aller, das Problem schnellstens zu lösen.
- ✓ *einige*

Ҷонишини номуайянии «*einige*» ҳамчун як артикли исмҳо дар забони олмонӣ истифода мешавад, вале он на ҳамчун артикл шинохта шудааст, вале чинсиятро ифода карда метавонад. Албатта ифода намудани чинсият дар вақти тасрифи онҳо дар падежҳо ва ё

истифодаи онҳо дар ҷумла мушоҳида карда мешаванд. Метавон тасрифи онҳоро дар падежҳо ба чунин шакл нишон дод:

Kasus	Maskulinum	Femininum	Neutrum	Plural
Nominativ	einiger	einige	einiges	einige
Akkusativ	einigen	einige	einiges	einige
Dativ	einigem	einiger	einigem	einigen
Genitiv	einigen	einiger	einigen	einiger

- ~ Von den Geschäftspraktiken dieser Firma hat man schon so einiges gehört.
- ~ Schein bar haben einige von euch den Ernst der Lage noch nicht verstanden.
- ~ Bis morgen muss ich noch mit einigen ein ernstes Wörtchen reden.

Дар забони олмонии муосир ҷиҳатҳои мухталиф ва гуногунрангии ҷонишинҳои номуайяни вҷуд дорад. Онҳо вобаста ба падежҳо тағйирёбанда мебошанд. Чи гунае ки дар ҷадвалҳо мушоҳида кардем, аксарияти ҷонишинҳои номуайянии забони олмонӣ, ки аз ҳиссаҷаҳо ва ё артиклҳои номуайяни сарҷашма гирифтаанд, дар падежҳо намуди худро иваз менамоянд. Албатта, ин тағйирёбӣ ба ивазшавии ҷинсияти калима вобастагии зич дорад.

Дар забони олмонӣ ҷинсиат яке аз категорияҳои муҳими грамматикӣ ба шумор меравад. Исм ва ҷонишин, ки ҳоси ҷинсиат дар забони олмонӣ ба ҳисоб мераванд, таъсиргузор ба ивазшавии ҷинсиат дар падежҳо мебошанд.

Омӯзиши ҷонишинҳои номуайяни ҷиҳати пайдо шудани дигар баҳсҳои грамматикӣ таъсиргузор буда метавонад, зеро алоқаи ҷонишинҳои номуайяни бо категорияи номуайянии исм ва артиклҳои номуайяни хеле зич мебошанд. Албатта, баҳсҳои грамматикӣ барои беҳтар гардидани донишҳои иловагӣ ва пайдо шудани қоидаҳои нави грамматикӣ мусоидат менамояд.

Хулоса намудан мумкин аст, ки ҷонишинҳои номуайяни дар инкишофи нутқ ва лексика саҳми хеле калон дошта, таҳқиқ ва омӯзиши онҳо дар илми забоншиносии муосир айни муддаост.

Адабиёт:

1. Moskalskaja O.I. „Deutsche Sprachgeschichte“ М.1985, s.98
2. Moskalskaja O.I. „Deutsche Sprachgeschichte“ М.1985, s.98
3. Moskalskaja O.I. „Deutsche Sprachgeschichte“, М.1985, s.98
4. Sadridin Ayni. “Der Tod des Wucherers”. Verlag Kultur und Fortschritt Berlin 1966, s.3
5. Буслаев Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка. Ч. 2. –М, 1958. – с.211
6. Виноградов В.В. Русский язык., Москва, 1986,– с.311
7. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Ниёзмӯхаммадов Б. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1956. — с.118
8. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Ниёзмӯхаммадов Б. ва диг. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1956. — с.117
9. Колотилова Н.С. “История немецкого языка”, Рязань 2012, с.171
10. Майтинская К.Е. Местоимение в языках разных систем, Москва, Наука, 1969, с. 41
11. Потенбня А.А. Из записки по русской грамматике. Москва. 1958., с.56
12. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, “Дониш”.- 1972, с.7
13. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, “Дониш”, 1972, с.196
14. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд /Ҷилди 2. /дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – Москва: «Советская энциклопедия», 1969. – с.215

ТАЪРИХ, ПАЙДОИШ ВА ИСТИФОДАИ ЧОНИШИНҲОИ НОМУАЙЯНИ ДАР ЗАБОНИ ОЛМОНӢ

Дар ин мақола хусусиятҳои таърихӣ ва тарзи истифодашавии чонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ баррасӣ шуааст. Муаллиф дар мақолаи мазкур чихатҳои гуногуни ифодашавӣ, роҳҳои истифодаи чонишинҳои номуайяниро таҳқиқ намудааст. Мақолаи мазкур дар илми забоншиносӣ актуалӣ ба ҳисоб рафта, самтҳои гуногуни лексикӣ ва грамматикиро дар бар мегирад. Омӯзиш ва таҳқиқи чонишинҳои номуайяни дар забони муосири олмонӣ яке аз проблемаҳои асосӣ дар лингвистикаи Олмон ба ҳисоб меравад. Дар ин мақола масъалаҳои муҳими чонишинҳои номуайяни қайд гардидааст, ки омӯзиши онҳо то ҳол дар байни забоншиносон идома доранд.

Калидвожаҳо: чонишинҳои номуайяни, хусусиятҳои таърихӣ, истифодабарӣ, намудҳои чонишинҳои номуайяни, падеж, таҳқиқ, маънои луғавӣ, категорияи номуайяни, ҳиссаҳои мустақили нутқ, артикл.

ИСТОРИЯ, ПРОИСХОЖДЕНИЕ И УПОТРЕБЛЕНИЕ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматриваются исторические особенности и способ употребления неопределенных местоимений в немецком языке. Автор исследовал разные аспекты выражения, способы употребления неопределённых местоимений.

Данная статья считается актуальной в лингвистической науке и включает в себя различные лексико-грамматические направления. Изучение и исследование неопределенных местоимений в современном немецком языке является одной из основных проблем немецкого языкознания. В данной статье освещены важные вопросы неопределённых местоимений, которые до сих пор изучаются среди лингвистов.

Ключевые слова: неопределенные местоимения, исторические особенности, употребление, виды неопределенных местоимений, падеж, исследование, лексическое значение, неопределенная категория, самостоятельные части речи, артикл.

HISTORY, ORIGIN AND USE OF INDEFINITE PRONOUNS IN GERMAN

This article examines the historical features and method of using indefinite pronouns in the German language. In this article, the author explored different aspects of expression, ways of using indefinite pronouns. This article is considered relevant in linguistic science and includes various lexical and grammatical areas. The study and research of indefinite pronouns in modern German is one of the main problems of German linguistics. This article highlights important issues regarding indefinite pronouns, which are still being studied among linguists.

Key words: indefinite pronouns, historical features, use, types of indefinite pronouns, case, research, lexical meaning, indefinite category, independent parts of speech, article.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зулфикори Рачабалӣ - ассистенти кафедраи забони олмонӣ, факултети забонҳои романӣ-германӣ, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, Телефон: +992 902 11 24 32. E-Mail: zulfikori.raJabali@bk.ru

Сведения об авторе: Зулфикори Раджабали ассистент кафедры немецкого языка факультета романо-германских языков Таджикского государственного педагогического университета имени С. Аини. Телефон: +992 902 11 24 32, E-Mail: zulfikori.raJabali@bk.ru

Information about the author: Zulfikori Rajabali, Assistant Professor, Department of German Language, Faculty of Romance and Germanic Languages, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Phone: +992 902 11 24 32, E-Mail: zulfikori.raJabali@bk.ru

**МАЗМУН ВА СЮЖЕТИ ДОСТОНИ «БЕЖАН ВА МАНИЖА»
АЗ «ШОҲНОМА»-И АБУЛҶОСИМ ФИРДАВСӢ**

Зубайдова М.Н., унвонӯ

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Достони «Бежан ва Манижа»- и Ҳаким Фирдавсӣ яке аз дostonҳои зебои «Шоҳнома» - и безавол мебошад. Гумон меравад шоири бузург дар ин дoston ба исбот расонидааст, ки наметавон мобайни дostonҳои хислати ҳамосидошта, вобаста ба ҷангу кушторҳо, як саргузашти ошиқонаи инсониро ҷой надод. Дарвоқеъ, Ҳакими фарзона ба хангоми тасвири қаҳрамоноҳои намоди ҳамосавидошта, муносибати онҳоро, эҳсосоти ботинии хоксорона бо зан, яке аз хислатҳои ҷавонмардӣ донистааст. Бад-ин тартиб, Фирдавсии бузургвор дар байни ҳамоса ва ошиқонасароиҳо «Садди исқандарӣ» нагузоштааст. Вижагиҳои дигари ин дoston дар он аст, ки ошиқ ва маъшуқа намояндагони ду кишвари бо ҳам душмани дар ҳолати ҷанг қарордошта мебошанд. Ҳамон гуна ки бузургон гуфтаанд «ишқ марзҳоро намепазирад» ва ин ошиқиҳову ҷуфтҷӯиҳо дар «Шоҳнома» фаровон ба ҷашм меҳӯранд. Ба монанди ишқварзиҳои Зол бо Рудоба, Рустам бо Таҳмина, Гуштосп бо Катоян, Сиёвуш бо Фарангис ва дигарон. Мебояд ба ин нуқта тавачҷуҳ дошт, дар ҳалли муаммоҳои зиндагии паҳлавонон, ки дар ҷараёни ишқварзиҳо ба миён меоянд, ҷеҳраи марказии «Шоҳнома» Рустами Дoston нақши асосӣ мебозад. Дар дostonи «Бежан ва Манижа» низ Манижа бо кумаки Рустами Дoston Бежанро аз ҷоҳ озод карда ба мақсад мерасад. Бад - ин тартиб метавон натиҷагирӣ кард, ки занон дар «Шоҳнома» на танҳо дар ишқу муҳаббат содиқ ва ҷоннисоранд, балки ишқу ошиқиро бо ҷасорату мардонагӣ ба ҳам пайваستاанд. [5, с. 43]

Бежан дар тавоноӣ нуру пас аз падараш Гев, ки ҳампояи Рустам буд, қарор дошт. Дар замони Кайхусрав дар набардҳо бо душманони Эрон қаҳрамоноиҳо мекард. Яке аз қорномаҳои ӯ барои нест кардани гурозон ба Ирмон (мавзее дар марзи Эрону Турон) рафтаниш мебошад. Гурозонро маҳв кард, вале худ ба банди Манижа — духтари Афросиёб афтод. Қиссаи меҳрварзии Бежан ва Манижа мавзӯи дostonи ишқӣ-романтикии «Бежану Манижа» мебошад. Дар рафтори Бежан хислати худхоҳӣ ба назар мерасад. Ӯ меҳост, ки шуҳратманд, аз ҳама паҳлавонони эронӣ болотар бошад. Бежан ба набарди Фаруд — писари дигари Сиёвуш рафта ӯро захмӣ кард ва ба ақибнишинӣ маҷбур намуд. Бежан аз паҳлавонони бемарг, ҷовидонии эронӣ аст. Вай ҳамроҳи шоҳ Кайхусрав ва ҷанде дигар аз паҳлавонони эронӣ дар ғоре рафта, нопадид шуд. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ боз аз ду Бежан сухан меравад. Якешон танҳо номбар шудааст. Дигараш ҳокими Самарқанд аст, ки Моҳуи Сурӣ — ҳукмрони Марв барои нест кардани охири шоҳи сулолаи Сосониён Яздигурди 3 (бар асари ҳуҷуми арабҳо аз пойтахт фирор карда, ба Марв расида буд) аз вай мадад хост. Бежан — ҳукмрони Самарқанд ба ҷанг ба ёрии Моҳуи Сурӣ лашқар фиристод, вале худааш нарафт. [10, с. 87]

Агар ангушт рӯи китоби таърих бигзорем, саҳафоте боз хоҳад шуд, ки муаррихон ва офарандагони сухан пиромони далериву шуҷоат, покиву растагорӣ ва паҳлавониву садоқати бонувони тоҷик дostonҳо нигоштаанд. Ин дostonҳо бозгӯи онанд, ки зиндагӣ дар ҳама давраи замон ҳамвор ва ором ҷараён надоштааст. Аммо гурддухтарон тавонистаанд дар баробари ҳама мушкилот истодагӣ намуда, барои дарёфти бахту саодат ва рифоҳи пайвандон мубориза кунанд. Муҳаббат ва садоқату самимиятро хатти маш интиҳоб сохта, барои он ҷонбозиҳо намудаанд.

Нахустмужда аз Манижа духти Афросиёб аст, ки Фирдавсии бузург дар васфаш фармуда:

**Манижа кучо духти Афросиёб,
Дурахшон кунад боғ чун офтоб.
Хама рух пур аз гул, ҳама чашим хоб,
Ҳама лаб пур аз май ба бӯи гулоб.** [11, с. 45]

Достони Бежан ва Манижа хеле ҷаззоб, пурмуҳтаво, рангин ва дилкаш аст. Ирмониён, мардуми минтақаи марзи Эрон ва Турон ба назди шоҳ Хусрав омада, имдод меомаданд, то онҳоро аз ҷабру бедоди гурозон раҳо кунад. Шоир ин лаҳзаро чунин тасвир мекунад:

**Чу бишинид гуфтори фарёдхоҳ,
Ба дарди дил андарун бупечид шоҳ.** [11, с. 46]

Хусрав –шоҳи додхоҳи Эрон паҳлавонони кишварро чамъ оварда, аз онҳо даъват ба амал меорад, ки дар куштани гурозон ва раҳои мардуми марз ва кишоварзон саҳм гиранд:

**К- «Аз ин номдорону гурдони ман,
Кӣ чӯяд ҳама ном дар анҷуман?».** [11, с. 76]

Муддате ҳама хомӯширо ихтиёр менамоянд аз байн пури Гев, Бежани паҳлавону далер даъвати шоҳро мепазирад:

**Ман оям ба фармон бар ин кор пеш,
Зи баҳри ту дорам тану ҷони хеш.
Сари хуқро бугилонам зи тан,
Манам Бежани Гевӣ лашикаршикан.** [11, с. 6].

Хусрав ба ҷасорати Бежан офарин хонда, ба хоҳири ҷавон буданаш Гургини Милод-шаҳси ҷангдида ва ботачрибаро ба ӯ ҳамроҳ мекунад.

Вақти набард бо гуроз Гургин аз бими ҷон Бежанро танҳо мегузорад, вале диловариву ҷасорат боло мегирад ва Бежан гурозро нобуд карда, сарафроз аз беша ба назди ӯ бармегардад. Гургин аз тарси он ки Хусрав ӯро барои хиёнат муҷозот хоҳад кард, Бежанро фиреб дода, ба сӯйи шикоргоҳи шоҳи Турон- Афросиёб раҳнамоӣ менамояд:

**Паричеҳра бинӣ ҳама дашту кӯҳ,
Ба ҳар сӯ ба шодӣ нишаста гурӯҳ.** [11, с. 232]

Билохира, найранги Гургон ва гардиши сарнавишт дар якҷоягӣ кор медиҳанд ва Бежан бо нахустин дидор ба доми зулфи духти Афросиёб – Манижаи моҳрӯ гирифта мешавад. Муддати се шабонарӯз онҳо аз суҳбати ҳам манфиат мегиранд ва чун вақти баргаштан наздик меояд, Манижа дастур медиҳад, то ба ҷоми Бежан доруи хоб андозанд:

**Бифармуд то доруи хушбар,
Парастанда омехт бо нӯш бар.** [11, с. 45]

Бежанро Манижа ба дарбори шоҳ, ба кохи худ мебарад ва муддате онҳо аз дидори ҳам шодӣ меҷӯянд, то хабар ба Афросиёб мерасад. Ӯ бародари худ Гарсевазро дастур медиҳад, ки Бежанро даступо баста ба наздаш биоварад. Бежан дар танҳои бидуни доштани зиреҳ ва аслиҳа бо як корд алайҳи Гарсеваз ва сарбозони ӯ қиём мекунад. [4, с. 56]

Гарсеваз бо фиребу найранг Бежанро даступо баста, ба назди шоҳ мебарад. Афросиёб амр медиҳад, то ӯро ба дор овозанд. Пирон, шаҳси ботадиру хирад ба Афросиёб панд дода, хоҳиш мекунад Бежанро қатл накунад. Афросиёб, шоҳи Турон, ки хеле марди худхоҳ ва золим буд, дастур медиҳад, то Бежанро занҷирпеч намуда, ба қарри чоҳ партоянд.

Аз ин ҷо достони ҳазин ва пурдарди Манижа, духти паричеҳраи Афросиёб оғоз меёбад. Ӯ ба хоҳири Бежан ва ҳифзи муҳаббат аз зиндагии пур аз рифоҳи дарбори падар даст мекашад ва бо пирахани дарида ва мӯйи жулида, рӯзи худро шаб ва шаби хешро дар назди чоҳ рӯз мекунад. Дигар зиндагии ӯ ба як хотир аст: раҳо кардани маҳбуб аз чоҳ. Сахтиҳои зиёде ӯро думбола мегиранд, вале оё оташи муҳаббатро метавон бо бод аз мушкилиҳову гирифториҳо ва гуруснагиҳо хомӯш намуд? Муддате вақт аз ин тариқ убур мекунад, то рӯзе Манижа хабар меёбад, ки корвоне аз Эрон омада:

**Манижа хабар ёфт аз корвон,
Яко-як ба шаҳр андаромад давон.** [11, с. 776]

Ва корвон ҳам маъмулӣ набуд, зеро Рустами Дастон бо иттилоъ ёфта аз хаводиси ахир зиреҳи чангӣ ба пираҳан табдид мекунад ва ба унвони як бозаргон ба Турон меояд. Манижа ба наздаш омада, аз Геву Хусрав ва Рустаму дигар гурдони Эрон суроғ мегирад. Рустам дар посух мегӯяд: «Занеро жулидамӯ ва дастнигар бо паҳлавонон ва бузургони Эрон чӣ кор?»

Манижа чунин посух медиҳад:

**Манижа манам духти Афросиёб,
Бараҳна надида танам офтоб.
Қунун дида пурхуну дил пур зи дард,
Аз ин дар бад-он дарду рухсор зард.
Аз ин зортар чун бувад рӯзгор,
Сар орад магар бар ман ин кирдгор?
Ки бечора Бежан дар он жарфчоҳ-
Набинад шабу рӯз, хуршеду моҳ.** [11, с. 45]

Рустам, ки дар дostonҳои паҳлавӣ на танҳо бо мардонагӣ ва часурӣ ном баровардааст, балки ҳамчун гурди зирак ва боҳуш низ шинохта шуда, дар даруни мурғи пухта ангуштаринашро пинҳон карда, барои Бежан ғизо мефиристад. Бежан аз он мужда мегирад ва Рустам аз Манижа хоҳиш менамояд, ки бо фаро расидани шаб гулхане биафрӯзад, то ӯ маҳалли чоҳро муайян созад. [2, с. 23]

**Манижа бишуд, оташе барфурӯхт,
Ки чашти шаби қиргунро бисӯхт.** [11, с. 25]

Бо мадади Манижа гави Систон Бежанро аз чоҳ берун оварда, ба коҳи Афросиёб шабохун мезанад. Ин шабохун чанги азимеро дар пай дошт, ки лашкари Турон шикаст хӯрд ва ишқи ду чавон пирӯз шуд.

Баъд аз баргаштан ба Эрон Хусрав Бежанро инъоми зиёде бахшида чунин панд медиҳад:

**Ба Бежан бифармуд, к- «Ин хоста
Бубар сӯи духти равонкоста.
Ба ранҷиш мафарсою сардаш мағӯй,
Нигар, то чӣ овардӣ ўро ба рӯй.
Ту бо ӯ чаҳонро ба шодӣ гузор,
Нигаҳ кун бар ин гардиши рӯзгор.** [11, с. 55]

Достони Бежан ва Манижа мисли дигар дostonҳои «Шоҳнома» аз ҷумлаи осорест, ки аз рӯи сохтор ва мазмуни рамзӣ тавоноии интиқод ва таҳлилро бо як равиши архетипалӣ дорад. Аз рӯи ин муносибат ин дostonро метавон тавсифи шахсияти қаҳрамони Бежан, ки бо гирифтани даъват ихтиёран ба роҳи фардият ва камолоти равонӣ кадам мегузорад, донист. Дар гардиши камолоти ӯ, ки бо Эрон оғоз ва анҷом меёбад, пас аз рӯ ба рӯ шудан, бо нерухи шайтонии соя (хукҳои ваҳшӣ), бо макри достони девонаи ҳакими куҳансол (гург) бо анимаи руҳи беҳушии худ, ки дар поинтарин аст. Сатҳи биологӣ ва инстинктивӣ ӯ чойгир аст, дучор меояд ва ба вазъияти душвор ворид мешавад. Бежан, ки аз сарзамини некӣ омадааст, дар сарзамини бадӣ асири чоҳ мешавад, ки шиками модарро ифода мекунад. Ва билохира, бо кумаки Рустам аз ин тангдастӣ раҳой меёбад ва бо бозгашт ба Эрон нуктаи ниҳонии ҳалқаи камолро ба оғози он мепайвандад. Қисса бо издивоҷи рамзии Бежан ва Манижа анҷом меёбад, ки ҳоло аз ҷанбаҳои биологӣ ва инстинктивӣ фаротар рафта, ҷеҳраи мусбати худро ошкор кардааст. Ин достони рамзӣ, аз як тараф, тавсифи шахсияти Бежан аст; Аммо аз сӯи дигар, азбаски тибқи бархӯрди таҳлили Чунг, ҳама унсурҳо ва персонажҳои як ривояти рамзӣ ҷузъҳои равонӣ ва ҷузъҳои як персонажанд, Бежан бояд як ҷузъи нерухи худшиноси Кайхусрав дониста шавад, ки дар болои пирамидаи таҳлили зикршуда ва намояндаи ҷанбаи воқеии архетипи худ аст, ки бо худшиносии ман (эронӣ) ба ваҳдат расида ва дар болои ин майдони равони ривояти қарор гирифтааст. Бо ин тафсир метавон гуфт, ки фардият дар достони Бежан ва Манижа воқеан бо Кайхусрав рӯй медиҳад; Чунки Бежан бахше аз руҳияи Кайхусрав аст ва фардияти ӯ шахсияти Кайхусрав маҳсуб мешавад. [4, с. 32]

Достони Бежан ва Манижа дар ҳамин чо поён меёбад ва Фирдавсӣ зиндагии хушу мадидеро ба ин чуфт нисбат медиҳад. Ин достони пур аз паҳлавониву часорат ва саропо муҳаббат собит мекунад, ки дар зиндагӣ покиву муҳаббат ва аз худ гузаштанҳо аз ҷониби Яздони пок ҳатман қадр мешавад.

Мифулужӣ як истилоҳи юнонист ва «асотир» ҳам, ки мо дар форсӣ мегӯем, ҷамъи арабии «устура» ва устура муарраби вожаи юнонии «historia» аст. Дар юнонӣ mythos ба маънии афсонаҳои нахустини ҳар миллатест дар бораи офариниши ҷаҳон ва бархурдҳои нахустини инсон бо табиат ва нерӯҳои неку бад, ки дар гирогии ин бархурд худоёну шаҳриёрон ва паҳлавонони ҳар миллат зӯхур мекунанд. Мифулужӣ дар як ҷумла «таърихи фарҳанги моддӣ ва маънавии аввалияи ҳар миллат» аст.

Ва ончи ҷолибтар аст, ин ки ин вазъият ба номи як машийяти илоҳӣ, ки бояд пазируфт ва бо он сохт, таблиғ намегардад. Балки мардуме, ки худ мӯҷиби ин вазъ буданд, худ низ бояд акнун барои рафъи он домани ҳиммат бибанданд. Ва ин ҳамон андешаи муборизаи миёни неку бад дар ҷаҳонбинии эронист, ки аз ҳамон бахши мифулужии «Шоҳнома» оғоз мегардад ва аз он пас дар саросари китоб намоён аст:

**Биё, то ҷаҳонро ба бад наспарем,
Ба кӯшиш ҳама дасти некӣ барем.
Набошад ҳаме неку бад пойдор,
Ҳамон беҳ, ки некӣ бувад ёдгор.** [11, с. 36].

Он чи мифологияи эрониро ба ин сурат, ки дар «Шоҳнома» аст, аз мифулужии милали дигар ҷудо мекунад, ин аст, ки он шарҳи сода ва гоҳ аз диди имрӯзии мо хурофии афсонаҳои офариниш ва мочароҳои худоёну шоҳон ва паҳлавонон, ки мавзуи мифулужист, дар «Шоҳнома» шадидан бо масоили ахлоқӣ тавҷам аст ва шеваи баён низ ба нақли маҳз, балки бисёр ҷоҳо ба сурати идеяҳои диалектик, гуфтушунудҳои истидлолӣ, даромадаст, далели он ин аст, ки асаре, ки Фирдавсӣ дар он зиндагӣ мекард, дигар замони Ҳумер набуд. Фалсафа ва улум аз як сӯй ва дини ҷадид аз сӯи дигар бинои бисёре аз эътиқодоти кӯҳанро дарҳам рехта буданд ва аз ин рӯ шоири донишманде чун Фирдавсӣ дигар наметавонист ба шеваи гусонҳо ё шоирони даврагарди бостон сози худро бардорад ва аз ин кӯча ба он кӯча роҳ биафтад ва сурудҳои кунанд. Балки агар мехост дигарон сухани ўро ҷиддӣ талаққӣ кунанд ва дар шумори аботил ва ёвасароӣ нагиранд, ночор буд, ки афсонаҳои худро дар як бофти фалсафӣ-ахлоқӣ арза кунанд, ки ҳатто файласуфи пурмуддаои замонаи худӣ ў низ мутаваҷҷеҳ гардад, ки дар инҷо масоили амиқтаре аз ончи дар бораи ҷавҳару араз ва ҳиюлову сурат мегӯяд, матраҳ аст. Вале ҳамаи ин кӯшиши шоир ба ҷое намерасид, агар худӣ ў ба ончи мегуфт эътиқоди комил надошт ва монанди ҳамосасароёни пас аз худ ба матолиби маъҳази худ танҳо ба унвони мавзуи шеър менигарист:

**Ту инро дурӯғу фасона мадон,
Ба яксон равиш дар замона мадон.
Аз ў ҳар чи андар хӯрад бо хирад,
Дигар бар раҳи рамз маънӣ барад.**

Ва ё дар оғози «Достони Аквондев» мегӯяд:

**Ҷаҳон пуршигифт аст чун бингарӣ,
Надорад касе олати доварӣ...** [11, с. 45]

Яъне ин рӯзгори пур аз шигифтӣ, дар пӯиши дарози худ корҳо ва ҳақоикро аз доираи фаҳму дониши мо берун мебарад ва лизо мо ҳақ надорем, ки ин афсонаҳое, ки падарони мо сина ба сина нақл кардаанд ва то ба мо расида, саропо афсона ва дурӯғ бидонем. Фирдавсӣ дар саросари «Шоҳнома» ба он чи мегӯяд эътиқод дорад ва онро айнан ба хонанда илқо мекунад.

Бо тавачҷуҳ ба муҳтавои ғании «Шоҳнома» аз як сӯй ва аҳаммияти он барои забони форсӣ аз сӯи дигар ва бо дар назар гирифтани ин ки «Шоҳнома» кӯҳантарин асари шеъри форсист, ки ба таври комил ба дасти мо расидааст, метавон таъсири бузурги ин китобро бар саросари адаби форсӣ ҳаде зад. На танҳо муаррихону фарҳангнависон ва ҳамосасароёну муаллифони кутуби ахлоқ, балки аксари мутафаккирон ва шуарои бузурги забони форсӣ, аз

он миён Шайх Фаридуддини Аттор, Умари Хайём, Шайхи Ишроқ Сухравардӣ, Мавлоно, Саъдӣ ва Ҳофиз ҳар як ба наҳве аз «Шоҳнома» таъсир пазируфтаанд, вале «Шоҳнома» ба унвони бузургтарин манбаи таъриху афсонаву луғату ҳикмат ва ахлоки эронӣ танҳо бар табақаи шоирон ва мутафаккирони пас аз худ таъсир накардааст, балки ба ҳамон нисбат бар адабиёти тӯда.

Аз миёни осори адабии мо ҳеҷ асаре ба андозаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва Девони Ҳофиз натавонистаанд он девори захиме, ки табақаи босаводро ихота мекунад, бишқофанд ва ба миёни тӯдаи мардум нуфуз кунанд ва аз миёни ин ду асар боз «Шоҳнома» ба иллати шухрати афсонаҳои он маъруфи тӯдаҳои васеътаре аз мардуми Эрон аст. Ҳатто эронӣёне, ки забони модарии онҳо форсӣ нест ва низ милали ҳамсои Эрон чун туркҳо, русҳо ва арабҳо. Ҳамчунин, бахши бузурге аз адабиёти тӯда аз таъсири «Шоҳнома» барканор намондааст. Чи онҳое, ки тавин гаштаанд, монанди «Доробнома» ва «Самаки айёр» то бирасад ба «Хусайни Курд» ва «Амир Арсалони Румӣ» ва ҳамосаи «Гӯруғлӣ» ва чи онҳое, ки ба сурати ривоёти шифоҳӣ дар бораи мочароҳои паҳлавонони «Шоҳнома» дар миёни тӯдаи мардум ҷорист ва бахши муҳимме аз онҳоро низ чанд сол пеш оқои Абулқосим Инҷӯи Шерозӣ гирдоварӣ кард ва дар се ҷилд бо унвони «Мардум ва «Шоҳнома»» интишор дод.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ./С. Айнӣ/ Куллийет, ҷ. 2, китоби аввал. -Душанбе: 1963.
2. Зарринкуб А. Аз гузаштаи адабии Эрон/ А. Зарринкуб/. –Техрон: 1375.
3. Массэ Ҳ. Фирдавсӣ ва ҳамосаи миллий/Ҳ. Массэ/. Табрез, 1350-1971.
4. Мустафавӣ Р. Чаро ба Фирдавсӣ лақаби «ҳаким» додаанд? Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам// Р.Зарринкуб/ Маҷмӯаи мақолоти Кунгураи ҷаҳонии бузургдошти Фирдавсӣ. –Техрон: 1374.
5. Нёлдеке Т. Ҳамосаи миллии Эрон/ Т. Нёлдеке. Техрон, 1327-1948.
6. Орифӣ М. Аз таърихи афкори педагогии халқи тоҷик/ М. Орифӣ/. –Душанбе: 1962.
7. Османов М. Н. Фирдоуси. Жизнь и творчество/ Н.М. Осимӣ/. – Москва: 1959.
8. Риёҳӣ М. Фирдавсӣ (зиндагӣ, андеша ва шеърӣ ӯ) бо алифбои кирилии тоҷикӣ баргардони Дорой Дӯст/М.Риёҳӣ/. –Душанбе: «Шуҷоӣён», 2010. -338 с.
9. Сафо З. Ҳамосасароӣ дар Эрон/З. Сафо/. Техрон, 1333-1954.
10. Сомароӣ А.С. Аш-Шуубияту ҳаракатун музодатун лил-исломӣ ва-л-уммат-ул-арабия/ С.А. Сомароӣ, Дор-ул-хуррия. Бағдод, 1981 (ба забони арабӣ).
11. Фирдавсӣ А. «Шоҳнома» А.Фирдавсӣ/. Бар асоси нусхаи нухҷилдаи ҷопи Москва. Ҷилди 1 ва 2 зери назари Е.Э. Бертельс. Ҷилди 3, 4, 5, 6, 7 ва 9 зери назари А. Нушин. Ҷилди 8 зери назари А. Озар.- Техрон: Интишороти Қақнус, 1380. -2176 с.

МАЗМУН ВА СЮЖЕТИ ДОСТОНИ «БЕЖАН ВА МАНИЖА» АЗ «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

Дар мақолаи мазкур оид ба моҳият, мазмун ва ташаккули қиссаи «Манижа ва Бежан» дар манобеи даврони исломӣ, ки як бахши адабиётшиносӣ ба ҳисоб меравад, мулоҳиза ронда шудааст.

Муаллиф дар мақола таҳлилу баррасии қиссаи «Манижа ва Бежан» дар манобеи даврони исломиро мавриди баррасӣ қарор дода, густариши ин бахши адабиётшиносиро аз ибтидои омӯзиш то шароити кунунӣ шарҳ дода, онро дар давраҳои гуногуни рушди адабиётшиносӣ қиёс намуда, бобати таърихи тавлид, сохт ва маънои онҳо дар асоси сарчашмаҳои муътамади илмӣ сухан рондааст.

Ба андешаи муаллиф қиссаи Манижа ва Бежан чун дигар воқеаву ҳаводис дар адабиёт дар тасвири воқеаҳо ва ҳаводиси он нақши намоён доранд. «Бежан дар тавоноӣю неру пас аз падараш Гев, ки дӯсти Рустам буд, қарор дошт. Дар замони Кайхусрав дар набардҳо бо душманони Эрон қаҳрамониҳо мекард. Яке аз корномаҳои ӯ барои нест кардани гурозон ба Ирмон (мавзее дар марзи Эрону Турон) рафтаниш мебошад. Гурозонро маҳв кард, вале худ ба

банди Манижа - духтари Афросиёб афтод. Қиссаи меҳрварзии Бежан ва Манижа мавзуи достони ишқӣ-романтикии «Бежану Манижа» мебошад».

Муаллиф зимни таълифи мақола кӯшиш ба харч додааст, ки қиссаи «Манижа ва Бежан» дар манобеи даврони исломиро дар асоси сарчашмаҳои бурҳони илмӣ ва манбаъҳои муътамад таҳлил ва маънидод намояд. Инчунин, муаллиф ба ҳар иқтибоси овардааш дар асоси ахбори сарчашмаҳои солим ва арқоми саҳеҳи таърихӣ маълумоти алоҳидаи комил додааст.

Калидвожаҳо: гурозон, чоҳ, зиндон, паҳлавон, шоҳ, чоми ҷаҳоннамо, достон, муҳаббат, садоқат, таҳлилу баррасӣ, Бежан ва Манижа, адабиётшиносӣ, даврони исломӣ, Шохнома, Эрон, неру ва тавонмандӣ

СОДЕРЖАНИЕ И СЮЖЕТ ПОЭМЫ «БЕЖАН И МАНИЖА» ИЗ «ШАХНАМЕ» АБУЛКОСИМА ФИРДОУСИ

В данной статье рассматривает сущность, содержание и формирование поэмы «Бежан и Манижа» в источниках исламской эпохи, которая считается одной из отраслей литературоведения.

В статье автор анализирует и исследует легенду «Бежан и Манижа» в источниках исламской эпохи, объясняет развитие этой отрасли литературоведения от начала изучения до современных условий, на основе достоверных научных источников, сравнивает ее в разных периодах развития литературоведения, историю ее создания, структуру и значение.

По мнению автора, история Бежана и Манижи, как и другие события и происшествия в литературе, играет заметную роль в описании событий и происшествий. Бежан был вторым по силе и власти после своего отца Гева, который был другом Рустама. Во времена Кайхусрава он героически сражался против врагов Ирана. Одно из его достижений – поездка в Ирман (место на границе Ирана и Турана) истреблять диких кабанов. Он уничтожил их, но попал в ловушку Манижи – дочери Афросиаба. История любви Бежана и Манижи – тема романтической повести «Бежан и Манижа».

В ходе написания статьи автор предпринял попытку проанализировать и интерпретировать легенду «Бежан и Манижа» в источниках исламской эпохи на основе научных и достоверных источников. Также к каждой цитате автором дана полная отдельная информация, основанная на достоверных источниках и точных исторических данных.

Ключевые слова: дикие кабаны, колодец, зиндан, богатырь, царь, чаща вселенная, дастан, любовь, верность, анализ и рассмотрение, исследование, «Бежан и Манижа», литературоведение, исламская эпоха, Шахнаме, Иран, сила и мощь

CONTENT AND PLOT OF THE POEM «BEJAN AND MANIZHA» FROM «SHAKHNAME» BY ABULCOSIM FIRDOUSI

This article examines the essence, content and formation of the poem «Bezhan and Manizha» in the sources of the Islamic era, which is considered one of the branches of literary criticism.

In the article, the author analyzes and explores the legend «Bezhan and Manizha» in the sources of the Islamic era, explains the development of this branch of literary criticism from the beginning of study to modern conditions, based on reliable scientific sources, compares it in different periods of the development of literary criticism, the history of its creation, structure and meaning.

According to the author, the story of Bezhan and Manizha, like other events and incidents in literature, plays a significant role in the description of events and incidents. Bezhan was second in strength and power after his father Geva, who was a friend of Rustam. During the time of Kaykhusraw, he fought heroically against the enemies of Iran. One of his achievements was a trip to Irman (a place on the border of Iran and Turan) to exterminate wild boars. He destroyed them, but fell into the trap of Manizha, the daughter of Afrosiab. The love story of Bezhan and Manizha is the theme of the romantic story «Bezhan and Manizha».

In the process of writing an article, the author attempted to analyze and interpret the legend «Bezhan and Manizha» in the sources of the Islamic era on the basis of scientific and reliable sources.

Also, for each quote, the author provides complete separate information based on reliable sources and accurate historical data.

Keywords: wild boars, well, prison, hero, king, thicket of the universe, dastan, love, fidelity, analysis and consideration, research, «Bezhan and Manizha», literary criticism, Islamic era, Shahnameh, Iran, strength and power

Маълумот дар бораи муаллиф. Зубайдова М.Н. унвонҷӯи кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҚТ, ш.Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров 16. тел: (+992) 918198234.

Сведения об авторе. Зубайдова М.Н., соискатель кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, ул. С. Сафарова 16. Тел: (+992) 918198234.

Information about the author. Zubaidova M.N., assistant of the Department of Tajik Literature at Kulob State University named after Abuabdullahi Rudaki. Address: 735360, RT. Kulob, st. S. Safarov 16. Tel: (+992) 918198234.

ТДУ:81+82.23 (2-точ)

ТКТ:82-2 (2-точ)

М-53

СОХТ ВА ХЕЛҲОИ ҚУМЛАИ ПАЙРАВ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мирзоева З.Ф., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Омӯзиши забонҳои хориҷӣ ва тамаддуни пешқадами онҳо ҳамчун воситаи муҳим барои вусъати ҳамкориҳои маданияти байни халқу миллатҳо ба шумор рафта, барои беҳтар шинос шудан ба тамаддуни кишварҳои тарафайн ва мустаҳкам намудани муносибатҳои байналхалқӣ, ташвику тарғиб карда шаванд. Аз ин ҷост, солҳои охир сатҳи омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар ҷаҳон, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба дараҷаи баланд бардошта шудааст.

Барои иҷрои ҳар як вазифаи муҳим, пеш аз ҳама заминаи мустаҳками грамматикаи назариявиро гузоштан зарур аст. Таҳти мафҳуми заминаи грамматикаи назариявӣ онро дар назар дорем, ки забонҳои хориҷӣ (англисӣ, фаронсавӣ, олмонӣ ва ғайра ба забони тоҷикӣ ба таври муқоиса ва ҳаматарафа (аз ҷиҳати овозӣ, луғавӣ ва грамматикӣ) омӯхта шаванд.

Пӯшида нест, ки ҳама чиз дар муқоиса фаҳмида мешавад. Воқеан ҳам нақши муқоиса дар андӯштани дониш, дар фаҳмиши моҳият ва хусусиятҳои объектҳои таҳқиқшаванда, ниҳоят бузург аст. Ва ҳар қадар объект мураккабтар бошад, ҳамон қадар нақши муқоиса чун методи таҳқиқотӣ меафзояд. Забон дар байни дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ мавқеи махсусро ишғол карда ба гурӯҳи ҳодисаҳои мураккабтарин ва сераспортарини ҷамъиятӣ дохил мешавад. Ҳанӯз дар давраи ташаккулёбии забоншиносӣ методи муқоисавии омӯзиши забонҳо ҳамчун яке аз методҳои асосҳои таҳлили илмӣ пайдо шуда буд, инкишоф ёфт ва ҳоло ба қомебиҳои бузурги илмӣ ноил гардидааст. Воқеан ҳам, маҳз методи таҳлили муқоисавии забонҳо ба мо имкон медиҳад, ки на танҳо барҷастатарин хусусиятҳои забонҳо балки баъзан хусусиятҳои назарногири онҳо низ пурратар ва амиқтар муайян гарданд. Барои омӯштани забонҳои хориҷӣ ва забонҳои модарӣ аҳамияти махсус пайдо менамояд, ки ба сикли фанҳои забоншиносӣ курсҳои грамматикаҳои муқоисавӣ ва мутаносибии забонҳои гуногун аз тарафи муаллимони факултетҳои филологияи мактабҳои олии мо бо хушнудӣ қабул карда шудааст.

Дар забони русӣ грамматикаҳое, ки дар асоси далелҳои ду ва ё зиёда забонҳо навишта мешаванд, бо истилоҳоти аз ҳам фарқкунанда - «сравнительная» ва «сопоставительная» ном бурда мешаванд, ки ба ин муносибат мавҷуд будани ду намуди грамматика – «сравнительная» ва «сопоставительная» равшан мегардад.

Бо усули муқоисавӣ ва мутаносиб омӯхтани забонҳо натанҳо барои азхуд кардани ҳодисаҳои грамматикӣ забонҳои хоричӣ, балки барои боз ҳам беҳтар ва чуқуртар аз худ намудани забони модари кумак хоҳад расонид. [12, с. 26]

Дар забоншиносии тоҷик, мутаассифона, барои ҳардуи ин намудҳои грамматика танҳо термини «муқоиса» - грамматикаи муқоисавӣ истифода бурда мешавад. Маълум аст, ки ин истилоҳи грамматикӣ моҳиятан аз ҳам фарқ мекунад. Бинобар ин мо барои мафҳуми «сравнительная» калимаи «мутаносибӣ» - грамматикаи мутаносибиро пешниҳод мекунем.

Қонунҳои грамматика ва категорияҳои он танҳо ба шарте аҳаммияти бузург пайдо мекунанд, ки вай методи муқоисавии забонҳоро истифода бурда, абстраксияи грамматикиро дуруст таҳлил ва маънидод карда тавонад. Чунин ҳикмати халқии русӣ маъмул аст, ки ҳама чиз дар муқоиса фаҳмида мешавад. Бесабаб нест, ки ин тарзи таҳқиқи ҳодисаҳо дар забоншиносӣ низ истифода бурда мешавад. Вале дар забоншиносӣ муқоисакунӣ забонҳо ва ҳодисаҳои забонӣ аз нуқтаи назари объект ва мақсаду характери таҳқиқот фарқ карда меистад. Ба ин муносибат методҳои муқоисавӣ – таърихӣ, мутаносибӣ – типологӣ, муқоисавӣ – мутаносибӣ ва забоншиносии ареали лингвистикаи географӣ ба вучуд омадаанд.

Пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки вазифаи грамматикаи муқоисавӣ «сравнительная грамматика» таҳқиқ намудани фарқият ва монандии тағйироту дигаргуниҳои забонҳои хеш, як оила мебошад. Тағйир ва муқаррар намудани таносуби ҳамдигарии забонҳои хеш ва ҳатто забонҳои гуногуноила ба ҳамдигар мутобикат кардан ва ё мутобикат накардани онҳо вазифаи грамматикаи мутаносибӣ «сопоставительная грамматика» мебошад. [10, с. 96]

Дар мақолаи мазкур тасмим гирифтём, ки хелҳои ҷумлаҳои пайравро аз рӯи вазифаашон дар забонҳои муқоисашаванда мавриди пажӯҳиш қарор диҳем.

Ҷумлаҳои пайрав аз рӯи саҳму вазифаҳои нахвӣ, муносибати маъноии сарҷумлаю ҷумлаи пайрав ва саволгузорӣ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

Ҷумлаи пайрави мубтадо, ҷумлаи пайрави хабар, ҷумлаи пайрави пурқунанда, ҷумлаи пайрави муайянқунанда ва ҷумлаи пайрави ҳол.

Ҷумлаи пайрав дар забони англисӣ дар ҷумлаи мураккаб вазифаи яке аз аъзоҳои ҷумларо иҷро мекунад: яъне мубтадо, қисми номии хабари таркибии номӣ, пурқунанда, муайянқунанда ва ҳол. Ҷумлаҳои пайрав одатан ба ҳамон саволе ҷавоб мешаванд, ки аъзои ҷумлаи содда ба вай ҷавоб мешавад. [8, с. 66]

Масалан: What is interesting?

Чӣ шавқовар аст?

This book is interesting. What you say is interesting.

Ин китоб шавқовар аст. Он чизе, ки шумо мегӯед, шавқовар аст. (қисми номии хабари мураккаби номӣ)

What is the difficulty?

Душворӣ дар чист?

The difficulty is how to get the documents in time.

Душворӣ дар он аст, ки чи хел дар вақташ ҳуҷҷатҳоро гирем.

The difficulty is whether we shall be able to get the in time documents.

Душворӣ дар он аст, ки оё мо қудрати дар вақташ гирифтани ҳуҷҷатҳоро дорем.

What did he tell them? [13, с. 22]

Ӯ ба онҳо чӣ нақл кард?

He told them a story. He told them what he had seen.

Ӯ ба онҳо ҳикоя нақл кард Ӯ ба онҳо, он чизеро, ки он ҷо дид, нақл кард.

Ҷумлаи пайрави мубтадо

Дар забони англисӣ ҷумлаи пайрави мубтадо вазифаи мубтадои таркибиро ифода мекунад ва ба саволҳои *who? kӣ? what? чӣ?* ҷавоб мешавад; онҳо бо сарҷумла бо пайвандакҳои *that kӣ, whether, if магар, оё* ва калимаҳои пайвандаки *who (whom) kӣ, ба kӣ, киро, whose аз kӣ, what чӣ, кадом, чист, which кадом, when кай, where кучо, ба кучо, аз кучо, how чӣ хел, why чаро, барои чӣ:* [8, с. 8]

That he has made a mistake Аҷоиб, ки вай ҳато кардааст is strange.

Whether they will come Ҳоло маълум нест, ки онҳо today is not known yet. имрӯз меоянд.

Муқоиса нишон дод, ки дар забони англисӣ мубтадо дар аввали ҷумла омадааст, дар забони тоҷикӣ бошад, дар охири ҷумла, вале агар дар ҷумлаҳои забони тоҷикӣ мо ба мубтадо савол диҳем, он гоҳ ҷойи вай маълум мегардад ва аз он ба хулоса меоем, ки вай мубтадо таркибӣ мебошад, вазифаи ҷумлаи пайрави мубтадо ро иҷро карда истодааст.

Дар забони англисӣ низ аксар ҷумлаи пайрави мубтадо баъди хабар истода метавонад; дар ин ҳолат пеш аз хабар ҷонишини *it* меистад.

It is strange that he has made a mistake.

It is not known yet whether they will come to-day. [6, с. 93]

Бинед, ки ҷонишини *it*, ки нисфи ҷумлаи пайрави мубтадо аст, дар аввали ҷумла ва нисфи дигараш баъди хабар омадааст, яъне хабари таркибии ҷумлаи мураккаби тобеъ дар байни ҷумлаи пайрави мубтадо омадааст. Дар забони англисӣ ҷумлаи пайрави мубтадо, ки сарҷумларо дар ихотаи худ гирифтааст, бо вергул чудо карда намешавад. Дар забони тоҷикӣ дар ин ҳолат ҷумлаи пайрави мубтадо дар ҳар ду ҷой бо вергул чудо карда мешавад. (ин фарқияти ҷумлаи пайрави мубтадо дар забони англисӣ ва забони тоҷикӣ мебошад.)

It was difficult to find a suitable Пароходи мувофиқ ёфтани steamer. душвор буд

It's no use telling him about it. Инро ба ӯ гуфтан бефоида аст.

It was clear that he would not come. Маълум буд, ки ӯ намеояд.

Ҷумлаи пайраве, ки ҷонишини ба вазифаи мубтадои сарҷумла омадаро шарҳу эзоҳ медиҳад, ҷумлаи пайрави мубтадо номида мешавад.

Ҷумлаи пайрави мубтадо ба саволҳои кӯҷавоб мешавад. Ҷумлаи пайрави мубтадо ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки ки алоқаманд мешавад.

Ҷумлаи пайрави мубтадо пеш аз сарҷумла ва пас аз онҳо меояд.

What he learned of farming in that week might have been balanced on the point of pen- knife and puffed off.

What she said was very interesting.

Он чизе, ки у гуфт, шавқовар буд.

Ҷумлаи пайрави мубтадо баъзан бо сарҷумла метавонад бо интонатсия, яъне бе пайвандак низ тобеъ шавад.

There was not suitable seat for me, I had to stay. [6, с. 52]

Ҷумлаи пайрави хабар

Ҷумлаи пайрави хабар хабари сарҷумларо, ки бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифода шудааст, эзоҳ медиҳад ва ба саволҳои *чист, чӣ хел аст*, ҷавоб мешавад. [9, с. 49]

Ҷумлаи пайрави хабар ҳамеша пас аз сарҷумла ҷой мегирад ва аз сарҷумла бо вергул чудо карда мешавад.

My opinion is, she would come to me.

Ruth's point of view was that, he was doing no more than was right.

Ҷумлаи пайрави хабарро баъзан ба иборати масдарӣ табдил додан мумкин аст. Дар ин сурат иборати масдарӣ ба ҷойи ҷонишини ишоратӣ ба вазифаи хабар меояд.

To buy the pretty scarf, is my dream.

Ҷумлаи пайрави хабар дар забони англисӣ дар ҷумлаи мураккаб вазифаи қисми номии хабари мураккаби номиро иҷро карда ба саволҳои *what is the subject? What is the subject like?* ҷавоб мешавад. [6, с. 44]

Онҳо ба сарҷумла бо ҳамон пайвандаку калимаҳои пайвандакие, ки ҷумлаи пайрави мубтадо дорад, пайваст мешаванд.

Ҷумлаи пайрави пурқунанда

Ҷумлаи пайрави пурқунанда хабари сарҷумларо пурра мекунад.

Дар забони англисӣ аз ҳама роҳи васеи сохтани ҷумлаи пайрави пурқунанда бо пайвандаки *кӣ that*, бе калимаҳои мутаносиби мебошад.

Асосан дар забони англисӣ феълҳои зерин (гузаранда) –Transitive Verbs: (to say) гуфтан, (to see) дидан, (to think) фикр кардан, (to feel) ҳис кардан, (to understand) фаҳмидан ва ғайраҳо баъди худ пуркунанда қабул мекунанд, ки агар бо шаклҳои тасрифнашавандаи феъл (Infinitive, gerund, Participle) биёянд, пуркунандаи мураккаб, яъне ҷумлаи пайрави пуркунанда месозанд. Бо ёрии ин феълҳо ҷумлаи пайрав предмети нутқ, фикр, ҳиссиётро ифода мекунанд. [3, с. 24]

Дар ҳарду забонҳои муқоисашаванда умумияти ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар он аст, ки ҷумлаи пайрав тобеи феъле, ки метавонад ба худ пуркунандаи бевосита қабул намояд, мебошад.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда бо пайвандаки *кӣ that* одатан пурра мешаванд, онҳо дар таркиби худ мубтадо, хабар ва аъзоҳои пайрав доранд, аммо ин ҷумлаҳои пайрав мустақилона амал карда наметавонанд.

Дар забони тоҷикӣ хабари сарҷумла одатан дар охири ҷумла гузошта мешавад, пеш аз пайвандак ва метавонад ҳам шаклҳои феълро дар ҳам замонҳо ифода кунад:

Вай гуфт, *ки хоҳараи меояд*. He said that his sister is coming.

Аз мисолҳо маълум мешавад, ки дар ҷумлаи мураккаб бо ҷумлаи пайрави пуркунанда, сарҷумла бо ҷумлаи пайрав алоқаи зич дорад ва сарҷумла бе ҷумлаи пайрав ва ҷумлаи пайрав фикри томо ифода намекунад.

Дар ҳарду забон пайвандакҳои *ки that* дар ҷумлаи пайрави пуркунанда аксар вақт партофта мешаванд:

Ман дар дили худ гуфтам: ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст. (С.Айнӣ. Ёддоштҳо).

I said to myself this matter should be altered; He said there was nothing much the matter with me. (Marxwell)

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забони тоҷикӣ ба сарҷумла бо ёрии пайвандакҳои тобеъкунандаи *ки, кадоме ки* пайваст мешавад:

Котибе, *ки* дар идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард, як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза пурсид. (С.Айнӣ, Ғуломон)

Дар забони англисӣ бошад, ҷумлаҳои муайянкунанда бо ёрии пайвандаки *that* ва калимаҳои нисбии (who, whose, which, as): пайваст мешавад. Mr. Prusty, *who* kept no assistant, slowly got off his stool. (Cronin)

In this room *which* was never used, a light was burning.

Дар ҳар ду забон, ҳам дар забони англисӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ аз ҳам калимаҳои пайвасткунандаи маъмули истифодашаванда – ин who, which: кадоме кӣ мебошанд. Онҳо ба ҷумлаи пайрав маънои муайянкунандагӣ медиҳанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба тоҷикӣ метавонад чун ҷумлаи соддаи сартаркиба барин тарҷума шавад:

Духтаре, ки дар назди дар истодааст, хоҳари Алист.

The girl standing near the door is Ali's sister.

Ҷумлаи пайрави ҳол

Дар ҳарду забонҳои муқоисашаванда ҷумлаи пайрави ҳол аз рӯи маъно ба ҷумлаи пайрави ҳоли макон, замон, тарзи амал, муқоиса, сабаб, мақсад, шарт, натиҷа ва ҳилофи ҷудо мешаванд.

Дар ҳарду забон ҷумлаи пайрави ҳол ба феъл, сифат ва зарфе, ки ба сарҷумла дохил мешавад, тааллуқ дорад ва бо сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда ва ё калимаҳои пайвандакӣ пайваст мешавад. Аз ҳам маъмул дар забонҳои муқоисашаванда ҷумлаҳои пайрави ҳоли макон ва замон мебошанд.

Бар ҳилофи забони тоҷикӣ, дар забони англисӣ ҷумлаи пайрави ҳоли замон метавонад ба ҷои вай ва инчунин баъди вай биёяд:

As dark night drew on, the sea roughened. (Ch. Bronte).

Your room will be ready *when you come back*. (Galsworthy).

Дар забони тоҷикӣ ҷумлаи пайрави ҳоли ҳамон асосан дар аввал меояд: Вакте ки кораш барор гирад, ба касе нигоҳ намекунад, мо ин характери ӯро аз аввал медонистем. (П. Толис)

Чун назди дар расидем, чанде аз мардони калонсол бо назари андуҳгинонаи тараҳҳумомез ба ман нигоҳ карданд. (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Аз бозе ки худро медонам, ман худро озод нигоҳ доштам. (С.Айнӣ, Ёддоштҳо)

Бархилофи забони тоҷикӣ дар муқоиса бо забони англисӣ ба таври васеъ таркибҳои сифати феълии мустақил, герундия ва масдари ба ҷойи ҷумлаи пайрав истифода бурда мешаванд. Қайд кардан муҳим аст, ки баъзеи ин таркибҳо дар забони тоҷикӣ мувофиқат ва ё радифи худро надоранд ва онҳоро танҳо бо роҳи мувофиқаткунонии ҷумлаҳои пайрав, ки маънои пурраи онҳоро медиҳанд, ифода кардан зарур аст. Масалан, ҷумлаи содаи бо таркиби сифати феъли (Objective Construction) дар забони англисӣ: My mistress being dead..., I had to look out for a new place. (Ch. Bronte).

Азбаски соҳибхоназан вафот кард, ман маҷбур будам, ки (барои худ) манзили дигаре ҷустуҷӯ намоям (пайдо кунам).

Таркиби герундияи забони англисӣ ба ҷумлаи пайрави пурқунандаи тоҷикӣ эквивалент мебошад:

I don't like you going off without any money. (Maltz).

Ба ман маъқул нест, ки шумо бе пул баромада меравед.

He did not remember having been in that room. (Galsworthy).

Дар ёдаш нест, ки ӯ ягон вақт дар ин хона будааст.

Муқоисаҳои ин ҷумлаҳо нишон медиҳанд, ки ҷойи аъзоҳои ҷумла дар ин ҷумлаҳо, яъне дар забони англисӣ ва тоҷикӣ фарқият доранд. Дар забони англисӣ дар аввал мубтадо (Subject) баъди хабар (Predicate) ва дигар аъзоҳои пайрав меоянд ё ин ки аввал харду сараъзоҳо (Principal members) ва сонӣ аъзоҳои пайрав (Secondary members) меоянд. Дар ҷумлаи ҳикоягӣ дар забони тоҷикӣ бошад, аввал яке аз сараъзоҳо яъне мубтадо меояд ва сараъзои дигар хабар бошад дар охири ҷумла меояд ва дигар аъзоҳои пайрав дар байн меоянд.

Дар забони англисӣ саволҳои умумӣ сохти фарқунандаи худро аз ҷумлаи ҳикоягӣ доранд, яъне феъли ёридиҳанда (модалӣ), ки ба вазифаи хабар меояд, пеш аз мубтадо гузошта мешавад; аъзоҳои хабар ҷудо мегарданд, қисме пеш аз мубтадо ва қисме баъди мубтадо гузошта мешаванд ва мубтадо дар байни онҳо меистад. [2, с. 22-31]

Бар хилофи забони тоҷикӣ, дар забони англисӣ дар саволи махсус баъди калимаи саволӣ гузоштани феъли ёридиҳанда ва ё модалӣ, ки ба таркиби хабар дохил мешавад, зарур аст.

Вакте ки дар таркиби хабар феъли ёридиҳанда ва ё модалӣ нест, он гоҳ пеш аз мубтадо феъли ёридиҳандаи do (does) ва ё did вобаста ба замон ва шахсҳо гузошта шуда, феъли асосӣ дар шакли масдар (бе ҳиссаҷаи to) баъди мубтадо меояд.

Дар грамматикаи забони тоҷикӣ дар ҷумлаҳои амрӣ феълҳои рав, равед, раветон, нигоҳ кун, нигоҳ кунед дар шахсҳои танҳову чамъ метавонанд гуногун биёяд.

Масалан, дар шахси танҳо рав, нигоҳ кун мегӯем, боз метавонем равед, раветон ё ин ки нигоҳ кунед истифода барем. Ин аз суҳанронии ҳамон гӯянда вобастагӣ дорад, аммо дар шахси чамъ мо ҳеҷ вақт наметавонем «рав» ё ин ки «нигоҳ кун» истифода барем, яъне шакли чамъи ин феълҳоро бояд истифода барем.

Фарқияти сохти ҷумлаи амрӣ аз ҷумлаи забони тоҷикӣ дар он аст, ки дар ҷумлаи забони англисӣ аввал хабар ва баъд дигар аъзоҳои ҷумла меояд, дар забони тоҷикӣ бошад, хабар дар охири ҷумла аст.

Фарқияти дигар ин аст, ки дар забони англисӣ калимаи «you» барои шумораи чамъ ва танҳо истифода бурда мешавад, ки дар забони тоҷикӣ барои шахси дуҷумлаи шумораи танҳо дигар сохтор ҳаст ва барои шахси дуҷумлаи шумораи чамъ дигар.

Адабиёт:

1. Абдуразаков, М. А. Грамматическая структура простого предложения/ М. А. Абдуразаков. - Автореф. док. дисс., - М.: 1979 – 8-9 с.
2. Барабаш Т. А. Грамматика английского языка. - М., 1983. -С. 357.
3. Бархударов Л. С. и Д. А. Штелинг, Грамматика английского языка/ Л. С. Бархударов. – М., Русский язык, 1973. – 325 с.
4. Бархударов, Л. С. Структура простого предложения современного английского языка/ Л. С. Бархударов. – М.: Высш. школа,– 1966.
5. Блох, М. Я. Теоретическая грамматика английского языка: Учебник. Для студентов филол. фак. ун- тов и фак. англ. яз. Педвузов/ М. Я Блох. – М.: Высш. школа, 1983. – 383 с.
6. Каушанская В. Л., Ковнер Р. Л., Грамматика английского языка. В 2-х ч. 185 – 203 с.
7. Кобрина, Н.А. Корнеева, Е.А. Оссовская, М.И. Гузеева, К.А. Грамматика английского языка: Морфология. Синтаксис. Учебное пособие для студентов педагогических институтов и университетов по специальности №2103 Иностранные языки.- СПб., СОЮЗ, 1999. – 496 с.
8. Қосимова М.Н. Чумлаҳои пайрави шарт дар забони адабии тоҷик. Муҳарир Д.Т. Тоҷиев, Сталинобод, 1961. - С. 87 - 90.
9. Қулиева, З.Х. Грамматикаи забони англисӣ (бо забони тоҷикӣ, англисӣ ва русӣ)/ З. Х.Қулиева. – Душанбе: Ирфон, 2007, – 272 с.
10. Норматов, М. Усули таҳлили синтаксисӣ (Дастур барои донишҷӯёни факултетҳои филологияи мактабҳои олии)/ М. Норматов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 160 с.
11. Усмонов, К. Грамматикаи назарии забони англисӣ (Раҳнамои таълим)/ К. Усмонов. – Хучанд: Нашриёти Нури маърифат, 2006. – 131 с.
12. Шаҳобова Б.М. Забони англисӣ барои мактабҳои олии – Душанбе, 1958.– 167 с.
13. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar.-М., 2000.
14. Curme G.O. A Grammar of the English language, v.3. Syntax, N. Y. 1931.

СОХТОР ВА НАМУДҲОИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур сухан дар мавриди мавзӯи таҳлили сохторӣ ва намудҳои асосии чумлаҳои пайрав дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Дар мақолаи мазкур дарч гардидааст, ки аслан ҳамаи чиз дар муқоиса фаҳмида мешавад.

Воқеан ҳам нақши муқоиса дар андӯхтани дониш, дар фаҳмидани моҳият ва хусусиятҳои объектҳои таҳқиқшаванда агар беҳамто набошад ҳам, ниҳоят бузург аст. Ва ҳар қадар объект мураккабтар бошад, ҳамон қадар нақши муқоиса чун методи таҳқиқотӣ меафзояд. Забон дар байни дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ мавқеи махсусро ишғол карда, ба гурӯҳи ҳодисаҳои мураккабтарин ва серасрортарини ҷамъиятӣ дохил мешавад.

Дар мақолаи мазкур тасмим гирифтём, намудҳои чумлаҳои пайравро аз рӯи вазифаашон дар забонҳои муқоисашаванда мавриди пажӯхиш қарор диҳем.

Дар мақола қайд шудааст, ки чумлаҳои пайрав аз рӯи саҳму вазифаҳои синтаксисӣ, муносибати маъноии сарҷумлаю чумлаи пайрав ва саволгузорӣ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

Чумлаи пайрави мубтадо, чумлаи пайрави хабар, чумлаи пайраи пурқунанда, чумлаи пайрави муайянқунанда ва чумлаи пайрави ҳол.

Чумлаи пайрав дар забони англисӣ дар чумлаи мураккаб вазифаи яке аз аъзои чумларо иҷро мекунад: яъне мубтадо, қисми номии хабари таркибии номӣ, пурқунанда, муайянқунанда ва ҳол. Чумлаҳои пайрав одатан ба ҳамон саволе ҷавоб мешаванд, ки аъзои чумлаи содда низ ба он ҷавоб мешавад.

Дар рафти пажӯхиш муайян карда шуд, ки дар сохтори чумлаҳои пайрави ҳарду забонҳои муқоисашаванда низ ба намудҳои чумлаи пайрав яъне, чумлаи пайрави мубтадо, чумлаи пайрави хабар, чумлаи пайрави пурқунанда, чумлаи пайрави муайянқунанда ва

чумлаи пайрави ҳол дохил шуда метавонад. Хулоса, дар мақола доир ба ҳар як аъзои чумла дар забонҳои муқоисашаванда, мисолҳои мавриди таҳлил ва баррасӣ таҳқиқ гардидаанд.

Калидвожа: таҳқиқот, пажӯҳиш, вазифаҳои синтаксисӣ, заминаи мустаҳкам, объектҳои таҳқиқшаванда, ҳодисаҳои ҷамъиятӣ, муваффақият, ҳодисаҳои грамматикӣ, забоншиносӣ, муқоисашаванда.

СТРУКТУРА И ВИДЫ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматривается тема структурного анализа и основные виды придаточных предложений в таджикском и английском языках. В статье сказано, что в принципе все понимается в сравнении.

Действительно, роль сравнения в получении знаний, в понимании природы и особенностей изучаемых объектов если и не уникальна, то чрезвычайно велика. И чем сложнее объект, тем выше роль сравнения как метода исследования. Язык занимает особое положение среди других явлений общества и входит в группу наиболее сложных и загадочных явлений общества.

В этой статье мы решили изучить виды придаточных предложений и их функции в сопоставимых языках.

В статье отмечается, что придаточные предложения делятся по синтаксическим функциям, смысловым отношениям между подлежащим и придаточным, а также вопросительным как в таджикском языке, так и в английском языке следующим образом:

Сказуемые придаточные предложения, дополнительные придаточные предложения, предикатные придаточные предложения, атрибутивные придаточные предложения и адвербиальные придаточные предложения.

В английском языке придаточное предложение в сложном предложении выполняет функцию одного из членов предложения: то есть начала, именной части сложного существительного, наполнителя, определителя и настоящего времени. Подчинительные предложения обычно отвечают на тот же вопрос, что и член простого предложения.

В ходе исследования установлено, что в структуру придаточных предложений обоих сравниваемых языков могут быть включены такие типы придаточных предложений, как начальное придаточное, новостное придаточное, заполняющее придаточное, определительное придаточное и настоящее придаточное. пункт. В заключение в статье анализируется и обсуждается каждый член предложения в сравниваемых языках, приводятся примеры.

Ключевые слова: исследование, синтаксические задачи, сильный фон, исследуемые объекты, социальные явления, успех, грамматические, лингвистические, сравнительные явления.

STRUCTURE AND TYPES OF SUBORDINATE CLAUSES IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

In this article, the topic of structural analysis and the main types of subordinate clauses in Tajik and English languages are discussed. It is stated in the article that basically everything is understood in comparison.

Indeed, the role of comparison in gaining knowledge, in understanding the nature and characteristics of the objects under study, if not unique, is extremely great. And the more complex the object, the greater the role of comparison as a research method. Language occupies a special position among other phenomena of society and is included in the group of the most complex and mysterious phenomena of society.

In this article, we decided to study the types of subordinate clauses according to their function in comparable languages.

It is noted in the article that subordinate clauses are divided according to their syntactic functions, the semantic relationship between the subject and the subordinate clause, and the interrogative both in the Tajik language and in the English language in the following ways:

Subject subordinative clauses; object subordinative clauses, predicate subordinative clauses, attribute subordinative clauses and adverbial subordinative clauses.

In English, the subordinate clause in a complex sentence performs the function of one of the members of the sentence: that is, the beginning, the nominal part of the compound noun, the filler, the determiner, and the present. Subordinate sentences usually answer the same question as the member of a simple sentence.

In the course of research, it was determined that in the structure of subordinate clauses of both compared languages, the types of subordinate clauses can be included, i.e., initial subordinate clause, news subordinate clause, filler subordinate clause, determinative subordinate clause and present subordinate clause. In conclusion, in the article, each member of the sentence in the compared languages, examples are analyzed and discussed.

Keywords: research, research, syntactic tasks, strong background, researched objects, social phenomena, success, grammatical, linguistic, comparative phenomena.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоева Зулфия Гоибовна – муаллими калони кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. **Тел:** (992) 981-02-88-20

Сведения об авторе: Мирзоева Зулфия Гоибовна – старший преподаватель кафедры языкознания и сравнительной типологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова 16. **Тел:** (992) 981-02-88-20

Information about the author: Mirzoeva Zulfiya Goibovna – Senior Lecturer, department of linguistics and comparative typology, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street 16. Tel: (992) 981-02-88-20

ТДУ: 621.397 (575.3)

ТАШАККУЛИ БАРНОМАҶОИ МУСТАҚИМ ДАР ТЕЛЕВИЗИОНИ СОҶАВИИ «ВАРЗИШ»

Муъминҷонов Ф.З., доктори фалсафа (PhD)
Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати
Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода

1 март соли 2016 зимни ифтитоҳи муассисаҳои давлатии телевизиони «Варзиш», «Синамо» ва Академияи воситаҳои ахбори омма дар суҳанронии хеш Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин қайд намуданд: «Намоишҳои телевизион бояд тамошобини худро ба иҷрои корҳои неку созанда роҳнамоӣ кунанд, дар ниҳоди онҳо эҳсоси ватандӯстиву муҳаббатро ба сарзамини биҳиштосоямон ҷой дода, ахлоқу одоби ҳамида ва сифатҳои неки инсониро тарғиб карда тавонанд» [19]. Ин таъкиди Пешвои муаззами миллат журналистони телевизионро ба касбият водор намуда, мувофиқ ба талаботи замон ҷаҳонӣ намудани онҳоро тақозо менамояд.

9 сентябри соли 1991 Тоҷикистон истиқлоли давлатӣ ба даст овард, ки дар натиҷа, дар тамоми соҳаҳо дигаргуниҳои ҷиддӣ ба амал омаданд. Аз ҷумла, дар соҳаи воситаҳои ахбори омма, ҳосатан соҳаи телевизион, ки барои аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон воситаи асосии иттилоърасонӣ ба ҳисоб меравад. То соҳибистиклолӣ дар ҷумҳурӣ як телевизиони

давлатӣ – «Тоҷикистон» амал мекарду халос. Бо шарофати Истиқлолияти давлатӣ «Сафи шабакаҳои телевизионии ҷумҳуриявӣ маҳаллӣ дар шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд шуда, имрӯз ба 50 адад расидааст. Аз ин шумора 15 телевизионҳои давлатӣ ва 35 телевизионҳои ғайридавлатӣ амал мекунанд. Инчунин, дахҳо телевизионҳои ноқилӣ ва IP-телевизионҳои фаъол гаштаанд. Тариқи мохвора ва шабакаи Интернет барномаҳои шабакаҳои телевизионии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар тамоми ҷаҳон тамошо кардан имконпазир гаштааст» [10, с. 6].

Дар даҳсолаи охир дар шаҳри Душанбе 8 шабакаи телевизиони соҳавӣ таъсис ёфт. Яъне вобаста ба талаботи замони муосир дар соҳаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоӣ таъсиси шабакаҳои телевизиони соҳавӣ муҳим ва саривақтист. Ба андешаи муҳаққиқ И. Ҳамидиён: «Дар пеши назари мо таҳаввулоти қаблан шинос ва то андозае гумшуда дар назари бисёр одамоне, ки дар истехсоли он иштирок намекунанд, намуди матбуот - ВАО-и корпоративӣ мушоҳида мешавад. ВАО-и корпоративӣ имрӯз вазн ва вазифаҳоеро ба даст оварда истодаанд, ки сазовори диққати ҷиддӣ мебошанд» [16, с. 29].

Вобаста ба ин, дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ талабот ба барномаҳои соҳавии телевизионӣ ва махсусан шакли пешниҳоди он бояд ба завқи бинанда мувофиқ гардонида шаванд. Рушди бесобиқаи технологияҳои иттилоотӣ имкониятҳои зиёдеро ба миён овардааст, ки рӯйдодҳои муҳим дар ҷараёни ба вуқӯъ омадан ба бинандагон ба тарзи мустақим пешниҳод карда шаванд.

Муҳаққиқи соҳа З. Муъминҷонов бар ин назар аст, ки «...дар телевизион ду тарзи пешниҳоди маводи телевизионӣ истифода мегардад. Якум намоиши пурра сабт карда шуда, дуум намоиши мустақим пешниҳодшаванда. Дар байни воситаҳои ахбори омма шакли пешниҳоди мустақими барнома бештар ба телевизион хос мебошад» [10, с. 128]. Маҳз тавассути телевизион бинандагон имкон доранд, ки чорабинаҳои муҳимми ватанӣ хориҷро мустақиман тамошо кунанд. Ин имкониятро танҳо телевизион ба тамошобин дода метавонад.

Муассисаи давлатии телевизиони «Варзиш» мутобиқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 сентябри соли 2015, №586 таъсис ёфтааст. Ифтихои телевизиони «Варзиш» аз он ҷиҳат муҳим буд, ки аудитория ба тарғиби тарзи ҳаёти солим, ташвиқи чорабиниҳои варзишӣ ва ба ин васила, барои оммавӣ намудани намудҳои гуногуни варзишӣ мароқи беандоза дошт. Бо дарк ва амалисозии ин мақсад 1-уми март соли 2016 бори аввал Муассисаи давлатии телевизиони «Варзиш» ба формати пурраи дақиқияташ баланди HD (FULL HD) корро оғоз намуд. Ба андешаи муҳаққиқ С. Хочазод, «...акнун муҳлисон ва ҳаводорони варзиш имкон пайдо намуданд, ки мусобиқаҳои сатҳи ҷаҳонӣ, амсоли Бозиҳои олимпӣ, чемпионатҳои ҷаҳону Осиё ва Аврупо, мусобиқаҳои ҷудо, баскетболу хоккей ва амсоли инҳоро бо забони тоҷикӣ тамошо кунанд. Барномаҳо ба таври шабонарӯзӣ бо ду забон - тоҷикӣ ва русӣ паҳш гардида, дастрасӣ ба онҳо тариқи интернет ва телевизионҳои ноқилӣ имконпазир аст». [23, с. 39-40]

Ин шабакаи телевизионӣ аз оғози фаъолияти хеш бо технологияҳои навтарини муосир мучаҳҳаз шуда, ба таври пурра ба инъикоси соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш машғул гардид. Дар муддати муайян муштариёни худро аз байни бинандагон пайдо намуда, имрӯз ба яке аз сербинандатарин шабакаҳои телевизионии Тоҷикистон мубаддал гардидааст.

Барои мисол, рафти бозии тими миллии Тоҷикистон бо тими Аморати Муттаҳидаи Арабро дар даври ҳаштякнаҳии мусобиқоти «Ҷоми Осиё – 2023» дар варзишгоҳи Аҳмад ибни Алии шаҳри Доҳа ба вақти Душанбе соати 21.00-и 28 январи соли 2024, ки телевизиони «Варзиш» мустақиман пешниҳоди бинандагони тоҷикистонӣ намуд, баррасӣ мекунем. Бо боварии том гуфтан мумкин аст, ки ин бозиро аксарият тоҷикистониён ва тоҷикони дунё бо шавқу завқ тамошо карданд. Ду шорех, журналистони шабакаи телевизиони «Варзиш» Алӣ Шариф ва Иномиддин Аҳмадзода онро бо забони тоҷикӣ шорехӣ намуданд, ки ин барои бинандагон фаҳмо, хеле хуш ва таъби дил буд.

Ин бозии хотирмон мустақиман пешниҳоди бинандагон гардонида шуд, ки дар он тими миллии Тоҷикистон қаҳрамонӣ нишон дода, бо ҳисоби 6 бар 4 тими Аморати

Муттаҳидаи Арабро мағлуб намуда, ба ғалабаи таърихӣ соҳиб гашт. Пешниҳоди мустақим боис шуд, ки аксарият аҳолии Тоҷикистон аз хурд то калон ҳама мухлиси бозии футбол гарданд.

Ба ин монанд, дар таърихи 2 феввали соли 2024 телевизиони соҳавии «Варзиш» мустақиман бозии футболбозони тими миллии Тоҷикистонро бо футболбозони тими миллии Урдун дар даври чорякниҳии мусобикоти «Ҷоми Осиё – 2023» манзури бинандагон гардонид, ки онро бинандагон бо шавқу ҳаваси зиёд тамошо намуданд. Чун анъана, то оғози бозии футбол барномаи «Пеш аз бозӣ» [13] мустақиман бо иштироки шореҳон ва мутахассисони футболи тоҷик пешниҳоди бинандагон гардонида шуд, ки тавассути он бинандагон ба тамошои ин бозӣ бо фаҳмидани пешомадҳои тими миллии Тоҷикистон аз тарафи мутахассисони соҳаи футбол омода гаштанд. Сипас, бевосита чараёни бозии тими миллии Тоҷикистон бо тими миллии Урдун бо шореҳии ду нафар шореҳони шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» Алӣ Шариф ва Сухробшоҳи Фаррухшоҳ дар барномаи «Гузориши мустақим» [4] мустақиман манзури бинандагон гардонида шуд. Аз оғози бозӣ эҳсос мешуд, ки шореҳон низ дар баробари мухлисон дар ҳаяҷон ҳастанд, ҳама интизори ғалабаи тими миллии Тоҷикистон буданд. Вале ҳарчанд ғалаба насиби тими миллии Тоҷикистон нашуд, аммо шореҳон бозиро хуб шореҳӣ мекарданд. Футболбозони тоҷик чандин лаҳзаҳои голзаниро доштанд, аммо бахт ба рӯяшон нахандид. Бо вучуди ин бозӣ хотирмон буд.

Чун анъана, баъди ба анҷом расидани ин бозӣ низ барномаи «Баъд аз бозӣ» [2] мустақиман манзури бинандагон гардонида шуд, ки хеле ҷолиб ва нишонрас буд. Шореҳон Алӣ Шариф ва Сухробшоҳи Фаррухшоҳ бо коршиносони футболи тоҷик бобати бозии тими миллии Тоҷикистон бо тими миллии Урдун андешаҳоишонро мегуфтанд. Дар ҳамин лаҳзаҳо журналист – шореҳи футбол Аловиддин Бӯриев мустақиман аз майдони футболи Аҳмад бин Али давлати Қатар бо сарвари тими миллии Тоҷикистон Атҳам Назаров, дарвозабони тими миллии Тоҷикистон Рустам Ятимов ва тренери тими миллии Тоҷикистон Пётр Сегрт мусоҳиб гардид, ки ин барои мухлисон ва тамоми бинандагони шабакаи телевизиони «Варзиш» навгонии хотирмон буд. Чунки баъди анҷоми бозӣ дар гармогармӣ андешаи футболбозон ва тренерро саривақт дар ҷойи рӯйдод гирифтанд на ба ҳар журналист муяссар мегардад. Вале Аловиддин Бӯриев, ки таҷрибаи бойи журналистӣ дорад, аз уҳдаи ин кор бо хубӣ баромад. Ин мусоҳибаҳои ихтисосии мустақим дар дохили барномаи мустақими «Баъд аз бозӣ» [2] барномаи мазкурро хеле ҷолиб, рангорангу нишонрас ва хотирмон гардонид. Инчунин режиссёр, муҳаррир, танзимгар ва дигар кормандони техникаи шабакаи телевизионии «Варзиш» бо маҳорати хос тавонистанд, ки рафти бозӣ, мусоҳибаҳои ихтисосӣ ва лаҳзаҳои асосии бозиро бо тезӣ ҷудо намуда, дар ҷойи лозимӣ ҳангоми таҳлили шореҳону коршиносон дар барномаи «Баъд аз бозӣ» [2] пешниҳод гардонанд, ки ин аз маҳорати касбии онҳо дарак меод. Шореҳон ва коршиносони футболи тоҷик баъди тамошои ин мусоҳибаҳо, ки шарҳи бозиро пурра мекард, бо андешаҳои ҷолиб барномаи «Баъд аз бозӣ» [2]-ро ҷамъбаст намуданд. Ҳарчанд дар рафти ин се барнома баъзе норасоӣҳои эҷодиву техникаӣ ба монанди шитобкорӣ, баёни нодурусти андеша ва паузаву истҳои зиёдатӣ ба мушоҳида мерасиданд, аммо ин норасоӣҳо ба ҳеҷ ваҷҳ арзиши ин барномаҳои мустақимро коста накарданд. Зеро дар таҳияи барномаи мустақим ҷой доштан ва ё содир шудани ин гуна норасоӣҳо табиист ва аз мустақим будани барнома дарак медиҳад. Дигар ин ки дар талаботи барномаи мустақим ин ҷузъиёт пешбинишаванда ва камбудӣ ҳисобида намешаванд.

Ҳарчанд тими миллии Тоҷикистон дар ин бозӣ мағлуб шуда бошад ҳам, вале роҳбарияту кормандони эҷодиву техникаи шабакаи телевизиони «Варзиш» бо тайёрии пухта ва масъулияти баланди ватандӯстона тавонистанд пешниҳоди пайдарпайи се барномаи мустақим: «Пеш аз бозӣ», «Гузориши мустақим» ва «Баъд аз бозӣ»-ро ба роҳ монанд. Ин амал дар телевизион кори осон нест. Вале онҳо касбияти ихтисосии хешро нишон дода, муҳиммияту зарурати саривақтии таъсиси шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш»-ро исбот намуданд. Вазифаи ихтисосии хешро бо сарбаландӣ ба иҷро расониданд, ки он барои бинандагон ва мухлисон соҳаи варзиши тоҷик ҷолибу хотирмон буд.

Шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» вазифаи хешро дар ин марҳила хуб ба иҷро расонида тавонист, ки таваччуҳи аксариятро ба бозии футбол гардонад. «Табиати телевизион, ки навори табииро меписандад, диққати бинандаро намоиши мустақим дарҳол ба худ ҷалб мекунад. Хусусиятҳои хоси барномаи мустақими телевизионӣ аз ҷӣ иборат аст? Пеш аз ҳама дар барномаи мустақим масъулияти баланди баранда ва иштирокчиён эҳсос мегардад. Бинанда дарк мекунад, ки барнома худи ҳамин замон ба эфир рафта истодааст. Чунки ҳар як калима аз даҳони баранда ва иштирокчиёни барнома бо масъулият, бо андеша, табиӣ баён мегарданд. Дар ҳолати ба ҳаяҷон омадан ва ғалат кардан ҳам, қимати барнома кам нагашта баръакс боварии бинандаро боло мебардорад. Чунки ин ҳолат дар пеши назари бинанда руҳ медиҳад ва он таваччуҳи бинандаро ба барнома зиёдтар мекунад» [9, с. 245-246].

Бояд дар ҳамин ҷо қайд намоем, ки яке аз муваффақиятҳои кормандони телевизиони «Варзиш» дар он аст, ки дар ин шабака бештар ба тарзи пешниҳоди мустақим таваччуҳ карда мешавад ва ин амал талаботи замон ва бинандаи муосир аст. Ба исботи ин гуфтаҳо бозмегардем ба барномаҳои шомии 28-уми январи соли 2024-и телевизиони «Варзиш». Пеш аз оғози бозии тими миллии Тоҷикистон бо тими Аморати Муттаҳидаи Араб дар даври ҳаштҷакиҳои мусобиқоти «Ҷоми Осӣ – 2023» барномаи «Пеш аз бозӣ» [12] бо иштироки мутахассисони футболи тоҷик ва шореҳони футболи ин шабака Алӣ Шариф ва Иномиддин Аҳмадзода пешниҳоди бинандагон гардонида шуд. Ин барнома мустақиман паҳш мешуд ва бинандаро ба тамошои бозии футбол омода мекард. Эҳсосоти ҳам шореҳон ва ҳам мутахассисони футболи тоҷик дар бораи ин бозӣ пешгӯии хешро баён мекарданд, хеле муҳим ва саривақтӣ буд. Бинанда эҳсос мекард, ки суҳбат айни замон зинда, мустақиман ҷараён дорад. Ё ки барномаи дигари ин шабака зери унвони «Баъд аз бозӣ» [1], ки бо ба анҷом расидани бозии футбол дарҳол пешниҳоди бинанда гардонида мешавад. Дар ин барномаи мустақим низ шореҳону мутахассисони футбол ин бозиро шарҳу эзоҳ ва таҳлили касбӣ мекарданд, ба бинада мақбул мегардид.

Муҳаққиқ З. Муъминҷонов менигорад: «Дар фаҳмиши барномаи мустақими телевизионӣ ғалатфаҳмӣ ба назар мерасад. Бе асос барномаи мустақимро жанри алоҳидаи телевизионӣ маънидод намудан мушоҳида мегардад. Ҳол он ки дар телевизион барномаи мустақим шакл, тарз ва ё намуди пешниҳоди мавод мебошад. Шакли мустақими пешниҳоди маводи телевизионӣ дар ҳар сеи гурӯҳи жанрҳо: иттилоотӣ, таҳлилий ва публитсистикаи бадеӣ истифода мегардад» [8, с. 166]. Мо бо ин андеша розӣ ҳастем.

Дар ҳамин маврид саволе ба миён меояд, ки пешниҳоди мустақими бозии футбол дар кадом жанр бояд манзури бинандагон гардонида шавад. Шояд аксарият гӯянд, ки ҳатман дар жанри репортаж. Дар назари аввал ин андеша дуруст метобад. Вале мо медонем, ки тариқи жанри репортаж аз ҷойи рӯйдодӣ муҳим лаҳзаҳои муҳимтарин интиҳоб кардашуда, журналист ба тарзи стендап иттилоъ медиҳад. Вале ин рӯйдодӣ муҳим дар жанри репортаж ҳеч гоҳ аз оғоз то анҷом пурра нишон дода намешавад ва пешниҳоди ҷараёни бозии футбол бо пуррагири ба жанри репортаж мансуб доништан ғалат мебошад.

Дар журналистикаи телевизион жанре, ки рӯйдодӣ муҳимро аз аввал то анҷом ба пуррагӣ мустақиман манзури бинандагон мегардонад ин жанри ҳисобот мебошад. «Ҳисобот байни жанрҳои хабарӣ бо он хусусияти хоси худ фарқ мекунад, ки дар он ҷараёни рӯйдод, воқеа, ҳодиса ва навигарӣ ба таври пурра ва ё ба шакли мухтасар ба хонанда, шунаванда ва бинанда пешниҳод карда мешавад. Аз ҳамин сабаб ҳам, баъзе олимони соҳаи журналистикаи тоҷик онро ҷараёнот низ меноманд» [9, с. 26]. Мебояд таъкид намуд, ки пешниҳоди бозии футбол ба рӯйдодӣ муҳимми соҳаи варзиш мансуб буда, пешакӣ касе гуфта наметавонад, ки бозӣ чи хел ва бо ҷӣ натиҷа ба анҷом мерасад. Яъне иттилоӣ муҳиммест, ки мебояд тариқи жанрҳои хабарӣ ба иттилоӣ ҳамагон расонида шавад. Барои боҳабар гаштан аз ин рӯйдодӣ муҳим дар ҳолати руҳдиҳӣ лозим меояд, ки ҳатман рафти ҷараёни ин рӯйдод ба пуррагӣ мустақиман манзури бинандагон гардонида шавад. Инро метавон тариқи танҳо намуди ҳисоботи васеи мустақим ба иҷро расонд.

«Ҳисобот аз рӯйи шакл ду намуд мешавад. Шакли аввал ҳисоботи кӯтоҳ дар ҳаҷми 0,5 - 1,5 дақиқа дар телевизионҳои ҷумҳуриявӣ, 1 - 3 дақиқа дар телевизионҳои шахриву

ноҳиявӣ. Дар ҳисоботи кӯтоҳ аз рӯйдоди нав мувофиқ ба рафти чараёни рӯйдод мухтасар хабар дода мешавад. Шарти муҳимми ин жанр ва ё фарқи асосии он аз дигар жанрҳои хабарӣ дар он аст, ки тартиби чараёни рӯйдод чи хеле, ки ба вуқӯ омадааст бояд бо навор пешниҳод гардад. Матни паси кадрии журналист танҳо ифодакунандаи лаҳзаҳои навор нишон дода нашаванда ва ё гуфтори ихтисор кардашудаи иштирокчиёни ин рӯйдод бояд бошад» [10, с. 70].

Қайд кардан зарур аст, ки пешниҳоди бозии футбол дар намуди жанри ҳисоботи васеи мустақим мувофиқ омада, талаботи бинандагонро ҳаматарафа қонеъ гардонида метавонад. «Дар шакли ҳисоботи васеъ чараёни рӯйдод аз оғоз то анҷом ба пуррагӣ тариқи навор аксаран мустақиман пешниҳоди бинандагон гардонида мешавад, ки дар ин ҳолат ҳатто матни пасикадрии журналист нолозим мегардад. Дар ҳолати истифодаи матни пасикадрӣ ба бинанда ҳалал расонида мешавад. Чунки тавассути телевизион мустақиман пешниҳод намудани рафти чараёни рӯйдоди нав ба вуқӯ омада истода барои бинанда аз маводи бехтарини хабарӣ ба ҳисоб меравад. Он танҳо тавассути телевизион бе матни пасикадрии журналист имконпазир аст. Бинандаи телевизион имкони ин рӯйдодро дида, бе даҳлати касе аз хабари нав бохабар шудан ва ба андеша рафтани пайдо мекунад. Ин ҳолат имкониятест, ки дар байни воситаҳои ахбори омма танҳо тавассути телевизион имконпазир асту ҳалос. Дар матбуот ва радио бе матни журналист инъикоси лаҳзаҳои муҳимми рафти чараёни рӯйдод ғайри имкон аст. Чунки хонандаи матбуот ва шунавандаи радио имкони бевосита бе кумаки журналист чун дар телевизион дидани рафти чараёни рӯйдоди навро надорад. Аз ҳамин лиҳоз, имрӯз шахси пешқадами чомеа мехоҳад, ки ҳар як рӯйдоди муҳимми рӯзро ҳудаш дида, бе матни пасикадрии журналист ба ҳулосаи шахсӣ ояд. Дар ин қор жанри ҳисоботи васеи мустақими телевизионӣ бартарии зиёдеро молик аст. Бинобарон тавачҷуҳи бинандаи закии имрӯза бештар ба чунин барномаҳои телевизионист» [9, с. 26-27].

Вале дар пешниҳоди мустақими бозии футбол дар жанри ҳисоботи васеъ ба ҷойи журналист барномаро шорехи футбол бояд барад, ки ин боиси омехташавии жанрҳои ҳисобот ва тафсир (шаҳрия) намегардад. Зеро шорех дар рафти бозии футбол бояд бештар на таҳлил, балки чараёни рафти бозиро ба бинандагон шарҳ диҳад.

«Ҳисобот жанри ахборӣ аст, ки вазифааш ба хонандагон пешниҳод кардани тасаввуроти пурра дар бораи воқеаи мушаххас, чараёну инқишофи он мебошад» [11, с. 47]. Албатта, ин ҷо таърифи ҳисоботи матбуотӣ дар назар аст. Муаллифони китоби «Телевизионная журналистика» [21, с. 179] дар бораи жанри ҳисоботи телевизионӣ хеле мухтасар маълумот дода, ин жанрро инъикоскунандаи рӯйдодҳои расмӣ аҳамияти иҷтимоӣ ва давлатидошта меҳисобанд. Инро бо он асоснок карданӣ мешаванд, ки ин гуна ҷорабиниҳо пурра бо тамоми ҷузиёт ва вақти тулониаш пешқаши бинанда мегардад.

Баръакс, муаллифони китоби «Асосҳои журналистикаи телевизион» дар бораи жанри ҳисоботи телевизионӣ маълумот дода, хусусияти ҳоси ин жанрро то андозае кушодаанд: «Яке аз жанрҳои хабарие, ки аз унсурҳои ҳамаи гунаҳои иттилоот истифода бурда, ба саволҳои чӣ?, дар кучо? ва кай? ҷавоб меҷӯяд, ҳисобот аст. Вай аз ҳар гуна рӯйдод ҳаддиимкон маълумоти пурра ва аниқ медиҳад» [18, с. 20]. Яъне пайдарпаии чараёни рӯйдод ба пуррагӣ тариқи ин жанр имконпазир аст. Инъикоси бозии варзишӣ дар намуди ҳисоботи васеъ қулай ва мувофиқ мебошад. «Жанри ҳисоботи телевизионӣ инъикосгари пурра ва аниқӣ рӯйдоди аҳамияти ҷамъиятидошта мебошад. Хусусияти ҳос ва фарқкунандааш аз дигар жанрҳо, махсусан хабари васеъ ва репортаж, дар он аст, ки чараёни баргузори рӯйдод ба бинанда ба тавре, ки руҳ медиҳад, пешниҳод карда мешавад» [10, с. 72-73]. Вобаста ба ин истифодаи шакли ҳисоботи васеи мустақим дар пешниҳоди бозии футбол дар шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» хеле мувофиқ ва мақбули бинандагон гардидааст.

Интиқоли мустақими рӯйдодҳои муҳимро муаллифони китоби «Телевизионная журналистика» репортажи бешарҳ мешуморанд [21, с. 193]. Ба андешаи мо, ин фикр то ҷое баҳснок аст. Вақте ки интиқоли мустақими ягон рӯйдод аз аввал то охир бо тамоми ҷузъиёташ нишон дода мешавад, дар ин ҳолат бо ва ё бе матни пасикадрии журналист мавод

пешниҳоди бинанда мегардад. Журналист, ғайр аз хондани матни пасикадри рӯйдоди пахшшуда, дигар коре карда наметавонад. Дар ин бобат муаллифони китоби «Асосҳои журналистикаи телевизион» дуруст қайд кардаанд: «Интиқоли мустақими воқеа ҳаргиз репортаж нест. Дар ин ҷо хабарнигор сохибихтиёр нест. Вай аз чизҳое нақл мекунад, ки шояд (ва аксари маврид) нишон дода намешаванд» [18, с. 21].

Аз таҳлили мазкур ба хулосае омадан мумкин аст, ки жанри ҳисобот дар телевизион дорои махсусиятҳои хос буда, ин ҳолат дар матбуот ва радио дида намешавад. Дар ҳисоботи васеи мустақими телевизионӣ аксаран матни пасикадри кӯтоҳ ва бо мавриди журналист (шорех) зарур аст. Дар рафти чараёни рӯйдод аз матни пасикадри журналист (шорех) дида, наворе ки ин рӯйдодро нишон медиҳад, ба бинанда таассуроти бештаре мегузорад. Бинобарон ҳадди лозимияти матни пасикадри журналист (шорех) дар ҳар як ҳолат дар алоҳидагӣ дида баромада, бояд қарори дуруст қабул карда тавонад. Телевизион ҳамчун аз воситаҳои электронии муҳимми ахбори омма матн - сухани зиёдро наменвисандад.

Аз таҳлилҳо натиҷагирӣ намуда, гуфтан мумкин аст, ки рафти чараёни бозии футболро дар қолаби жанри ҳисоботи васеи мустақими телевизионӣ манзури бинандагон гардонидан мувофиқ ба талаботи жанрӣ ва касбияти журналистӣ аст. Дар ҳамин ҷо қайд мекунем, ки барномаҳои мустақими «Пеш аз бозӣ» ва «Баъд аз бозӣ» дар жанри тафсири мустақими телевизионӣ таҳия ва манзури бинандагон гардонида шудааст. Зеро дар ин барномаҳо шорехон ва ҳам мутахассисони бозии футболи дар пеш истода ва ба анҷом расидаро шарҳу эзоҳ додаанд. Яъне журналистон, шорехон ва дигар кормандони эҷодиву техникаи шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» бо истифода аз жанрҳои гуногуни журналистикаи телевизион дар шакли мустақим ба ташаккули барномаҳои мустақим ноил гардида, таваҷҷуҳи бинандагони зиёдеро ба барномаҳои хеш ҷалб намудаанд.

Бояд зикр намуд, ки вақте дар Тоҷикистон нахустин шабакаи телевизионӣ бо номи «Тоҷикистон» аз 3 октябри соли 1959 ба пахши барномаҳо сар кард, имкони сабти барномаҳо мавҷуд набуд ва ба ғайр аз кинофилмҳо, дигар ҳама барномаҳо ба тариқи мустақим пешкаши бинандагон гардонида мешуданд. Имрӯз имкони сабти барномаҳо мавҷуд аст, аз он фақат барои мавзӯҳои, ки мустақиман пахши онҳо ғайриимкон мебошад, бояд истифода бурд. Вале талаботи замони муосир ва табиати телевизион тақозо мекунад, ки рӯйдодҳои муҳимми ватанӣ ва хориҷӣ беҳтар аст, ки аз рӯйи имкон ба бинандагон мустақиман пешниҳод карда шаванд. То бинандагони шабакаҳои телевизионии Тоҷикистон тавонанд чараёни рӯйдодро ҳангоми рухдиҳӣ пурра тамошо кунанд хулосаҳои муҳимми хешро бароранд. Яъне мустақиман пешниҳод намудани чараёни рӯйдоди ҳамагуна шабакаи телевизиониро барои бинанда мақбул ва дӯстдоштани мегардонад. Дар шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» роҳбарият ва журналистону кормандони техникӣ хуб дарк намудаанд, ки пахши мустақими рӯйдодҳои варзишии дохиливу хориҷӣ барои бинандагони тоҷик тухфаи арзишмандест.

Агар дар дигар шабакаҳои телевизионии Ҷумҳурии Тоҷикистон то андозае аз истифодаи барномаи мустақим ҳарос дошта бошанд, дар шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» бочӯрӯтатона барои ҳарчи зиёдтар истифода намудани шакли пешниҳоди мустақим кӯшиш мекунанд. Месазад, ки шабакаҳои дигари телевизионии ватанӣ низ аз таҷрибаи пешқадами кормандони телевизиони «Варзиш» ибрат гиранд.

Ҷойи тазаккур аст, бигӯем, ки дар шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» бо саъю кӯшишҳои роҳбарият ва журналистону кормандони техникӣ ташаккули барномаҳои мустақим ба даст омадааст ва ин шабака ҳамчун шабакаи телевизионии соҳавӣ бо фаъолияти хуби хеш исбот намудааст, ки таъсиси телевизиони соҳавии «Варзиш» саривақтӣ ва ҷавобгӯӣ талаботи замони муосир мебошад.

Ҳамин тариқ, телевизиони варзишӣ пеш аз он ки дар ҳаёти ҷамъият нақши бузурги ғоявӣ ва маданӣ пайдо кунад, роҳи душворро тай намудааст. Варзиш ҳамеша як ҷузъи таркибии сиёсати давлатӣ буд. Ин аст, ки пас аз коҳиши ҳаҷми барномаҳои варзишӣ дар охири солҳои 2000-ум роҳбарияти кишвар тасмим гирифт, ки дар Тоҷикистон як шабакаи махсуси варзишӣ таъсис диҳад.

Телевизион намоиши чорабиниҳои бузурги варзиширо ба воситаи муассири тарбияи ватандӯстӣ табдил додааст. Ҳама шабакаҳо кӯшиш мекунанд, ки паҳши рейтингиро мустақиман нишон диҳанд. Сеткаи паҳши барномаҳо вобаста ба чорабиниҳои варзишӣ тағйир меёбад. Ҳамин тариқ, шабакаи телевизионии «Варзиш» бозиҳои қаҳрамони чохон оид ба футбол ва дигар намудҳои варзиширо мустақиман намоиш дода, ток-шоуҳои маъруфро ба соати дигар «мекӯҷонад». Суханронии шорехони телевизиони «Варзиш» дар шафати суханронии оммавии шифоҳӣ қарор дорад, ки татбиқи стратегияи суханронии мантиқӣ, возеҳ ва синтаксисиро аз ҷониби шорех муайян менамояд.

Адабиёт:

1. Барномаи «Баъд аз бозӣ». ТВ «Варзиш». 28.01.2024 с.
2. Барномаи «Баъд аз бозӣ». ТВ «Варзиш». 2.02.2024 с.
3. Гузориши мустақим. ТВ «Варзиш» 28.01.2024 с.
4. Гузориши мустақим. ТВ «Варзиш» 2.02.2024 с.
5. Давронов Д. Ҷаҳони муосир: мавқеи симо ва садо/ Д.Давронов, Ҷ. Раҳмонова. – Душанбе, 2012. – 210 с.
6. Джураев А. Телевидение/ А. Джураев. – Душанбе, 1979. – 88 с.
7. Муродӣ М. Асосҳои эҷоди рӯзноманигорӣ/ М. Муродӣ, О. Салимзода. – Душанбе, 2022. – 360 с.
8. Муъминҷонов З. Жанрҳои журналистикаи телевизион/ З. Муъминҷонов. – Душанбе, 2017. – 144 с.
9. Муминҷонов З. Эволюция Таджикского телевидения в годы независимости/ З. Муминҷонов. – Душанбе, 2021. – 336 с.
10. Муъминҷонов З. Телевизион муъҷизаи аср/ З. Муъминҷонов. – Душанбе, 2023. – 223 с.
11. Нуралиев А. Жанрҳои ахбории матбуот/ А. Нуралиев. – Душанбе, 2004. – 146 с.
12. Пеш аз бозӣ. ТВ «Варзиш». 28.01.2024с.
13. Пеш аз бозӣ. ТВ «Варзиш». 2.03.2024с.
14. Роҳҳои тарбияи кадрҳои баландхаттисоси соҳавии журналистикаи телевизион. – Душанбе, 2023, - 239 с.
15. Универсальная журналистика. – М.: Аспект – пресс, 2016. – 408 с.
16. Хамидиён И.И. Теоретическое осмысление и реализация маркетинговых целей корпоративных СМИ Таджикистана/ И.И. Хамидиён. – Душанбе, 2022. – 208 с.
17. Хамидиён И. Журналистикаи интернетӣ дар Тоҷикистон: ташаккул, мушкилот ва дурнамо/ И. Хамидиён, Ф. Низом. – Душанбе, 2022. – 268 с.
18. Саъдуллоев А. Асосҳои журналистикаи телевизион/ А. Саъдуллоев, М. Шоев. – Душанбе, 2007. – 96 с.
19. Суханронии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи муассисаҳои давлатии телевизионҳои «Варзиш», «Синамо» ва Академияи воситаҳои ахбори омма [манбаи электронӣ]. mfa.tj/tg/mfin/pajomhova-sukhanronihoi-prezident (санаи мурочиат 23.05.2024.)
20. Усмонов И. Жанрҳои публицистика / И. Усмонов. – Душанбе, 2009. – 139 с.
21. Телевизионная журналистика. – М. 2008. – 304 с.
22. Хочазод С. Таърихи телевизиони Тоҷикистон/ С. Хочазод. – Душанбе, 2007. – 288 с.
23. Хочазод С. Ташаккули низомии нави шабакаҳои телевизионӣ дар Тоҷикистон/ С. Хочазод. – Душанбе, 2024. – 123 с.

ТАШАККУЛИ БАРНОМАҲОИ МУСТАҚИМ ДАР ТЕЛЕВИЗИОНИ СОҶАВИИ «ВАРЗИШ»

Дар мақола оид ба ташаккули барномаҳои мустақим дар шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» суҳан меравад. Бо соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаи

телевизион рушд намуда, телевизионҳои соҳавӣ таъсис ёфта, ба ҷаҳолият шуруъ карданд. Шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» дар соҳаи варзиш барномаҳо таҳия намуда, пешниҳоди бинандагон мегардонад. Баробари пешниҳоди барномаҳои гуногун дар ин телевизион барномаҳои мустақим зиёд манзури бинандагон гардонидани мешавад. Инро бештар дар тамошои бозии футбол дидан мумкин аст. Бозии футбол тариқи ин шабакаи телевизионӣ ҳамеша мустақиман пешниҳоди бинандагон гардонидани мешавад, ки ин амал сафи муҳлисони футболро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд намудааст.

Журналистони ин шабакаи телевизионӣ бочуръатона пеш аз оғози бозии футбол ва ҳуди чараёни рафти бозии футбол ва баъди анҷоми бозии футбол бо мутахассисони соҳаи футбол барномаҳои иттилоотӣ ва таҳлиро дар жанрҳои ҳисобот, мусоҳиба, репортаж, суҳбат, тафсир ва муҳоҷиса мустақиман ташкил намуда, манзури бинандагон мегардонанд, ки ин мақбули муҳлисони футболро тоҷик гардидааст.

Муаллиф дар мақолаи мазкур бо таҳлили барномаҳои мустақими шабакаи телевизиони соҳавии «Варзиш» вижаҳои барномаи мустақим ва ташаккули мустақиман пешниҳод намудани барномаҳои варзиширо таҳлил намуда, бобати боз ҳам рушд додани тарзи мустақиман пешниҳоди маводи телевизионӣ дар тақя ба асарҳои олимони соҳа баён намудааст.

Калидвожаҳо: ташаккул, барнома, мустақим, шабака, телевизион, соҳавӣ, журналист, касбият, варзиш, жанр, бинанда, нишонрас.

РАЗВИТИЕ ТЕЛЕПРОГРАММ В ПРЯМОМ ЭФИРЕ НА ОТРАСЛЕВОМ ТЕЛЕВИДЕНИИ «ВАРЗИШ»

В статье говорится о формировании прямых эфиров на телеканале «Варзиш». С обретением независимости в Республике Таджикистан получило развитие сфера телеиндустрии, были созданы и начали действовать отраслевые телеканалы. Телеканал «Варзиш» разрабатывает программы в сфере спорта, физической культуры и представляет их телезрителям. Наряду с показом различных программ на этом телеканале зрителям предлагается множество передач в прямом эфире. Чаще всего их можно увидеть при просмотре футбольных матчей. Футбольный матч всегда транслируется непосредственно телезрителям через этот телеканал, что увеличило любителей футбола в стране.

Журналисты данного телеканала организуют информационные и аналитические программы в жанрах отчёта, интервью, репортажа, дискуссии, комментария и дебатов непосредственно перед началом футбольного матча, во время футбольного матча и после окончания футбольного матча, которые стали популярными среди таджикских футбольных болельщиков.

В данной статье автор проанализировал передачи телеканала «Варзиш» в прямом эфире, особенности формирования телепередач в прямом эфире, а также высказался о дальнейшем развитии подачи телевизионного материала в прямом эфире на основе работы ученых в этой области.

Ключевые слова: образование, программа, прямой, сеть, телевидение, отраслевой, журналист, профессионализм, спорт, жанр, зритель, показатель.

FORMATION OF LIVE PROGRAMS ON INDUSTRY TELEVISION "VARZISH"

The article talks about the formation of live programs on the «Varzish» TV channel. With the independence of the Republic of Tajikistan, the television industry developed, and industry-specific television channels were created and began to operate. The «Varzish» TV channel develops programs in the field of sports and presents them to television viewers. Along with showing various programs on this television, viewers are offered many live programs. This is most often seen when watching a football match. The football match is always broadcast directly to television viewers through this channel, which has increased the number of football fans in the Republic of Tajikistan.

Journalists of this TV channel organize information and analytical programs in the genres of report, interview, reporting, discussion, commentary and debate immediately before the start of a

football match, during a football match and after the end of a football match, which has become popular among Tajik football fans.

In this article, the author analyzed the live broadcast of the «Varzish» TV channel, the features of live television broadcasts and the formation of live programs, and also spoke about the further development of the direct presentation of television material based on the work of scientists in this field.

Key words: education, program, direct, network, television, industry, journalist, professionalism, sports, genre, viewer, indicator.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муъминҷонов Фаромуз Зулфиддинович – Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода, доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯи ихтисос, кафедраи журналистикаи телевизион ва радиошунавонии факултети журналистикаи телевизион ва радио. Суроға: 734032, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад, 73 а. E-mail: faromuz_m@mail.ru. Тел.: (+992) 93 503 33 36.

Сведения об авторе: Муъминджонов Фаромуз Зулфиддинович- Таджикский государственный институт культуры и искусства имени Мирзо Турсунзаде, доктор философии (PhD) – доктор по специальности, кафедры журналистики телевидения и радиовещания факультета журналистики телевидения и радио. Адрес: 734032, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Борбад, 73 а. E-mail: faromuz_m@mail.ru. Тел.: (+992) 93 503 33 36.

Information about the author: Muminjonov Faromuz Zulfiddinovich - Tajik State Institute of Culture and Arts named after Mirzo Tursunzade, Doctor of Philosophy (PhD) – doctor of specialty, Department of Television and Radio Broadcasting Journalism, Faculty of Television and Radio Journalism. Address: 734032, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Ave., 73a. E-mail: faromuz_m@mail.ru. Tel.: (+992) 93 503 33 36.

ТДУ: 072 (2-точ)

ТКТ: 74 (2-точ)

Н-68

МАТБУОТИ СОҲАВӢ – ДИРӢЗ ВА ИМРӢЗИ ОН

Наврӯзова Ш.М., докторанти PhD-и
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Пайдоиш ва ташаккули матбуот дар Шарқу Ғарб таърихи андаке беш аз 200-сола дошта, ҳиссаи муҳимми он матбуоти соҳавӣ ба ҳисоб меравад. Матбуоти соҳавӣ аз қадамҳои нахустинаш ба гуруҳи алоҳидаи одамон, соҳибони касбу кори муайян нигаронида шуда буд. Аз ҷумла, дар матбуотшиносии рус омадааст, ки маҷаллаи аввалини соҳавӣ – «Иншои ҳафтаина ба ғоидаи шавқмандсозии хизматчиён», ки соли 1755 ба нашр расид, махсус барои хизматчиёни давлатӣ дар назар дошта шуда, матолиби хонданию вақтузарониро барои онҳо пешниҳод мекардааст. [2, с. 16] Таърихи матбуоти тоҷик бошад, андаке дигаргуна аст: матбуот ва матбуоти соҳавӣ андаке пешу қафо ба вучуд омадаанд. Рӯзномаи аввалини тоҷикӣ «Бухорои шариф» 11 март соли 1912 ба нашр расида, маърифатию сиёсӣ, адабию оммавӣ ва рекламавӣ буд, матбуоти аввалини соҳавӣ – «Дониш ва омӯзгор» 15 март соли 1924 ба нашр расида, ба соҳаи маориф тааллуқ дошт.

Дар бораи *матбуоти соҳавӣ*, ки яке аз намудҳои асосии воситаҳои ахбор ба ҳисоб меравад, дар илми адабиётшиносии тоҷик ва рус таҳқиқоти комил анҷом дода нашудааст. Дар илми тоҷик ҳатто шарҳи истилоҳи мазкур мавҷуд нест. Муҳаққиқи донишманди назария ва амалияи журналистика Қироншоҳ Шарифзода, зимни баррасии «хусусиятҳои навбандии матбуоти даврӣ» танҳо зикр кардааст: «Системаи ахбори оммавии Тоҷикистонро аз нигоҳи

тааллуқоти молӣ ва сиёсӣ ба намудҳои зерин чудо кардан мумкин аст: расмӣ, ҷамъиятӣ, ҳизбӣ, шахсӣ. [12, с. 234]

Тавре ки мушоҳида шуд, ин ҷо матбуоти соҳавӣ ёдовар нашуда, намудҳои дигар – расмӣ, ҷамъиятӣ, ҳизбӣ ва шахсӣ шарҳу тавзеҳ ёфтаанд. Шояд сабаби ин ҳолат дар он бошад, ки истилоҳи матбуоти соҳавӣ бе шарҳи зиёдатӣ ҳам ба кӣ тааллуқ доштани маълум аст. Аммо ба фикри мо, матбуоти соҳавиро низ шарҳу баён ва муайян кардани вазифаю хусусияташ лозим меояд. Зеро доираи фарогирии он равшан муайян карда нашудааст, баъзан матбуоти соҳавӣ гуфта, матбуоти корпоративӣ, шахсӣ, бисёртиража ва ғайраро низ мефаҳманд. Дар матбуотшиносии рус низ ҳангоми таснифи воситаҳои ахбор нашрияҳоро аз ҷиҳати мазмун ва тобеият ба оммавӣ, илмӣ, илмию бадеӣ, фароғатӣ ва ғайра чудо кардаанд [13, с. 3], вале матбуоти соҳавӣ ҳамчун намуди алоҳида ёдовар нашудааст.

Аслан чунин тақсимбандиҳо шартӣ мебошанд, зеро баъзан матбуоти шахсӣ ва корпоративиро метавон ба соҳавӣ дохил намуд, ё ин ки намуди матбуоти фарҳангию бадеиро дар як вақт метавон соҳавӣ номид. Дар умум, ҳамаи намудҳои воситаи ахбор як вазифа доранд: таъсиррасонӣ ба афкори ҷомеа. Чӣ тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар чашни 100-солагии матбуоти тоҷик гуфтанд: «Дар ҳақиқат, матбуот ва воситаҳои ахбори омма ба ташаккули афкори ҷомеа таъсири муқтадир ва муассир мерасонанд». [15, с. 3] Хусусияти мазкури таъсиррасонӣ дар назария ва таомули журналистика, ки дар адабиёти соҳавии рус ва тоҷик зиёд мавриди муҳокима қарор гирифтааст, низ таъкид гардидааст.

Дар бораи матбуот, вазифаҳои он, гузаштаву ояндаи матбуоти рус ва тоҷик дар адабиёти соҳавӣ асару дастурҳои илмиву таълимии зиёд ба таъб расидаанд; онҳо асосан ба донишҷӯёни ихтисоси журналистӣ маълумоти комил медиҳанд. Мутахассисон бар онанд, ки солҳои охир бисёр вақт ба ҷойи матбуот истилоҳи воситаҳои ахбори омма ба кор рафтааст, ки он қадар қобили қабул нест. Баъзан бо тақлид ба адабиёти соҳавии Ғарб «mass media» ҳам мегӯянд, агар дар маҷмуъ нашрияҳои ҷопӣ, радиою телевизионро дар назар дошта бошанд. Дар умум, истилоҳи «воситаи ахбори омма» шакли кӯҳнашудаи замони шуравист, ки бо мурури замон аз байн хоҳад рафт. Аммо истифодаи ин мафҳум дар таҳқиқоти ҷомеашиносон ва равшаншиносон қобили қабул аст. [13, с. 3] Матбуот ва журналистика бо ҳам алоқамандии қавӣ доранд, матбуот ашё (предмет) аст, журналистика намуди касбу ихтисосро мефаҳмонад. Калимаи «журналистика» аз фаронсавии «journal» ба вучуд омадааст, ки маъниаш «рӯзнома» мебошад. Маълум аст, ки дар оғози пайдоиш журналистикаи форсу тоҷик дар охири асри 18 ва аввали 19 маводи ҷопиро «рӯзнома», «ҷарида», «қоғаз», «барга» меномиданд, ки шояд баргардондашуда аз ҳамон калимаи фаронсавӣ бошад. Ҳамин тавр, «журналистика фаъолияти ҷамъиятиест дар мавриди ҷамъоварӣ, коркард, арзёбӣ ва паҳннамоеи иттилооти оммавӣ». [2, с. 3]

Аксар муҳаққиқон журналистикаро аз рӯи се аломат: тобеияти худудӣ, мавзӯӣ ва истифодабарандагон чудо кардаанд. Дар асарҳои илмӣ матбуоти соҳавӣ ҳамчун аломати алоҳида нишон дода нашудааст, аз ин рӯ, метавонем, матбуоти соҳавиро ба гурӯҳи чорум, аз рӯи самти тобеият ва истифодабарандагони он ворид намоем.

Яке аз масъалаҳои муҳимтарин дар матбуот вобаста ба вазъи иҷтимоӣ дигар шудани самти фаъолият ва мавзӯю мундариҷаи он мебошад. Ба қавли ҷомеашиносон, тағйироти мазкур асосан дар замони дигаргуниҳои кулӣ ба амал меоянд; дар ин маврид таъкиди зерини Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон саривақтист: воситаҳои ахбор, «маҳсусан, дар замони таҳаввулот ва тағйирёбии самтҳои рушди ҷомеа, бадалшавии идеологияҳо ва ташаккули диди нави иҷтимоӣ аҳаммияти хоса пайдо мекунанд». [15, с. 6]

Дар ҳақиқат, маҳз дар даврони инқилобҳои даҳаи дувуми асри бистум, охири солҳои ҳаштодум ва аввали навадуми асри гузашта, ки бо сабабҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ «самтҳои рушди ҷомеа», «идеологияҳо» ва «диди иҷтимоӣ» дигар шуданд, матбуоти тоҷик хусусиятҳои нав пайдо кард. Маҳз дар ин давраҳо матбуоти соҳавӣ ба вучуд омад ва шакл дигар кард.

Ҳамин тавр, воқеаҳои инқилобӣ дар аввали асри бистум ва ҳодисаҳои аввали солҳои навадуми асри гузашта аз ҷумлаи ҳодисоте мебошанд, ки хусусиятҳои воситаҳои ахборро аз беҳу бун дигар карданд. Аз ин рӯ, хулосаи Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи таъсири Истиқлолияти давлатӣ ба матбуоти кишвар дуруст мебошад: «Давраи комилан нав ва аз лиҳози сохтор ва услуби кор ба таври ҷиддӣ фарқкунандаи фаъолияти воситаҳои ахбори оммаи мо маҳз дар замони истиқлолияти давлатии Тоҷикистон оғоз гардид». [15, с. 6]

Баробари ин, ба қавли мутахассисон, аз баҳри ҳамаи хусусиятҳои низоми матбуоти пешин набояд баромад. Имрӯз ҳам бисёр журналистон, хусусан, насли калонсол аз арзёбӣ ва қоидаву қавонини гузашта даст кашида наметавонанд. Масалан, агар дар замони шуравӣ талабот аз журналист дарёфти факт ва арзёбии он бошад, имрӯз дар назди онҳо вазифа гузошта шудааст, ки танҳо фактро пешниҳод кунанд, аммо баҳодихӣ кори онҳо нест. Дар чунин арзёбиҳо талаботи пешина ба назар ҷолиб менамояд, зеро боиси пешрафти ҷомеа мебошад. Бо вучуди ин, ба қавли муҳаққиқон «танҳо журналистикаи хуб ва бад мавҷуд буда метавонад» [2, с. 5], яъне, ин ҷо баҳои хонандагон – истеъмолкунандагони воситаи ахбор муҳим аст. Зеро «аудиторияи воқеӣ ашхоси истеъмолкунандаи органи муайяни воситаи ахбор мебошанд». [2, с. 39] Масалан, омӯзгорон, мураббӣён, кормандони соҳаҳои маориф истеъмолкунандагони воситаҳои ахбори соҳаи маориф ба ҳисоб мераванд.

Бояд гуфт, ки матбуоти соҳавӣ фаъолиятҳои як соҳаҳои муайяно дар ҷанбаҳои мухталиф инъикос мекунад. Бо вучуди он ки матбуоти соҳавӣ бахшҳои бузургро аз бозори иттилоотӣ дар даст дорад ва аз матбуоти сиёсӣ, иттилоотию фароғатӣ ва тичоратӣ, ҳатто баъзан аз матбуоти давлатӣ ҳам пешдастӣ дорад, ҷанбаҳои назариявӣ ва масъалаҳои ташкилии он ҳаллу фасл карда нашудааст. Он чиз ҷолиб аст, ки нашрияҳои соҳавӣ, пеш аз ҳама, дар соҳаи маориф аз рӯзи пайдоиш то имрӯз эътибору теъдоди дарқорӣ хонандашонро аз даст надодаанд. Дар фасли алоҳидаи таҳқиқот далелҳои оварда мешаванд, ки нахустин нашрияҳои соҳавӣ ҳам дар Россия, ҳам дар Тоҷикистон, умуман, дар Осиёи Миёна ба маориф ва масъалаҳои педагогика тааллуқ доштанд, яъне, муассисашон идораю вазоратҳои маориф буданд. Новобаста ба он ки соҳаи маориф дар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна аз аввал ҳолати бад дошт, маҷаллаҳои хоси он серхаридор буданд. Имрӯз ҳам, ҳатто дар шароити бӯҳрони сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии солҳои навадуми асри гузашта нашри онҳо аз байн нарафт, шумораашон зиёд шуд.

Тавре ки зикр шуд, оғози нашрияҳои соҳавии Россия ба охири асри 18 ва аввали асри 19 рост меояд. Онҳоро метавон ба театрӣ, вақтузаронӣ, машғулиятҳо, адабию танқидӣ, нақдию библиографӣ, таърихӣ, тиббӣ, кӯдакона ва бонувон ҷудо намуд. «Умуман, ба нашрияҳои соҳавӣ дар Россия хонандагон аз оғози асри 19 ба таври ҷиддӣ тавачҷуҳ намуданд». [3, с. 26] Дар ин давра алманахҳо (дар он солҳо маҷаллаҳои соҳавиро чунин меномиданд) шуҳрати зиёд пайдо карданд; онҳоро ҳам метавон намунаи нашрияи матбуоти соҳавӣ номид. Аз ҷумла алманахҳои декабристон дар нимаи аввали асри 19 хусусияти сиёсӣ ва инқилобӣ, ҳадафи «баланд бардоштани руҳияи шаҳрвандии хонанда»-ро доштанд. Махсусан, дар як давра – давоми қарни 19-ум, алманахҳои соҳавии адабию нақди адабӣ хеле машҳур шуданд. Муассисон ва муҳаррирон ин маҷаллаҳо зиёиёни машҳури давр, адибону донишмандоне чун Некрасов, Достоевский, Салтиков-Шедрин ва дигарон буданд. Барои таъсиси маҷаллаҳои аввалини ҳуқуқӣ, ҳарбӣ, экологӣ, таърихӣ, мардумшиносӣ низ кӯшишҳо карда шуданд. Маълум мешавад, дар миёни аҳоли хонандагонашон зиёд буданд. Муддати зиёд, то даврони инқилобҳои соли 1917 нашр шудани аксари ин нашрияҳо далел аст, ки «онҳо талабгори худро доштанд». [3, с. 12] Муассисони маҷаллаҳои адабию адабиётшиносӣ ба муаллифони беҳтаринашон ҳатто, пешакӣ ҳаққи қалам дода, рейтингӣ баланди маҷаллашонро нигоҳ медоштанд. Аввалин матбуоти идоравии соҳаи маориф дар Россия «Периодическом сочинении об успехах народного просвещения» ном дошта, муассисаш маорифи халқ буда, солҳои 1803-1819 нашр гардид.

Мутахассиси соҳаи матбуот А. Грабелников дар дастури таълимиаш барои донишҷӯёни факултети журналистика ба махсусиятҳои матбуоти соҳавӣ тавачҷуҳ намуда,

аз чумла, дар фарҳангнома овардааст: «Матбуоти соҳавӣ фаъолияти ин ё он соҳаро аз паҳлуҳои гуногун инъикос менамояд. Онро вазорату идораҳо, кумитаҳои давлатӣ бо мақсади тарғиби фаъолият, роҳбарӣ ва назорат аз болои зерсохторҳои худ ташкил менамоянд». [2, с. 210] Матбуоти соҳавӣ имрӯз барои тарғиби моли худ дар бозор аз тарафи институти пажуҳишгоҳҳои илмию таҳқиқотӣ, корхонаҳои калони саноатӣ ва хизматрасонӣ, ширкату корпоратсияҳо истифода мешаванд. Дар ҳақиқат, матбуоти соҳавӣ доираи васеи хонандагонро дар бар мегирад, дар ин бобат аз матбуоти сиёсӣ, корӣ ва иттилоотию тичоратӣ ва шахсӣ пешдаст аст. Дар ҳолатҳои алоҳида теъдоди хонандагонаш аз матбуоти давлатӣ ҳам зиёд буда метавонад. Азбаски вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ корманди зиёд доранд, шумораи зиёди хонандагонро ҷалб карда, вазъияти молии нашрияшонро беҳтар менамоянд.

Таърих нишон медиҳад, ки дар солҳои аввали истиқлолияти давлатӣ дар кишвари мо вобаста ба вазъи нобасомон дар мавриди муносибат ба матбуоти давлатӣ ва соҳавӣ нофаҳмиҳо ба вуҷуд омаданд. Баробари аз васоияти ҳизбу давлат раҳо шудан дар матбуоти давлатӣ ва ҳизбӣ, ҳатто соҳавӣ як навъ руҳияи ҷудоиталабӣ ба вуҷуд омад. Ин масъаларо журналисти варзида ва собиқадор Қ. Шарифзода чунин хотиррасон кардааст: «Ҳамин гуна руҳия нашрияҳои марказии соҳавиро низ фаро гирифта буд. «Газетаи муаллимон»-и Вазорати маориф, «Адабиёт ва санъат»-и Вазорати фарҳанг ва Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон, «Варзиш»-и Кумитаи давлатии варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ, «Меҳнат»-и Кумитаи марказии иттифоқҳои касаба бо истифода аз озодии эълоншудаи матбуот ва насими гӯшнавози субҳи истиқлол, мансубият ба ниҳодҳои марказии давлатиро танҳо дар маблағгузорӣ эҳсос менамуданд». [12, с. 233] Дар ин давра бисёр рӯзномаҳои давлатӣ ва ҳизбии шахру ноҳияҳо, аз ҷумла, коллективи эҷодии нашрияи шаҳрии «Зарафшон»-и шаҳри Панҷакент аз рӯзҳои аввали эълони истиқлолият дар бораи баромадан аз васоияти ҳизб ва муассис эълон кардани ҳаёти эҷодии рӯзнома қарор бароварда, ба муассис фиристоданд. Вазъи молиявии чунин нашрияҳо, албатта, дар рӯзу моҳҳои аввал бо сабаби обунаи анъанавиашон бад набуд, аммо баъди як-ду сол ба бухрон гирифтोर шуда, боз ба муассисони пешинашон мурочиат карданд. Ин аз саросемагии аҳли матбуоти мазкур дар бобати кори ташкилӣ дарак дод. Яке аз намунаҳои барқарор намудани муносибатҳои пешинаи муассисӣ ва воситаи ахбори соҳавӣ «таъсис додани маҷаллаи президентии «Бонувони Тоҷикистон» буд, ки як навъ кӯшиши барқарор сохтани нашрияҳои марказиро менамояд». [12, с. 235]

Дар ҳақиқат, чунин нашрияҳои соҳавӣ таҳти васоият ва то андозае назорати муассисони пурқувват фаъолияти худро бо муваффақият идома бахшида метавонанд. Махсусияти матбуоти соҳавӣ дар кишвари мо аз он иборат аст, ки баъди ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ мустақилияти молиявии худро аз даст надод, баръакс, бо ғамхорӣи Ҳукумати Тоҷикистон ва муассисон барояш майдони фарох ва беҳтари фаъолият фароҳам омад. Матбуоти соҳавии соҳаи маориф ва тандурустии кишвар аз ҷумлаи онҳо мебошад. Ҳамин тавр, «агар матбуот дар замони шуравӣ хусусияти давлатӣ дошта бошад, ҳоло хусусияти идоравӣ, шахсӣ, тичоратӣ дорад». [2, с. 39] Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан вазоратҳои доираи фаъолиятшон васеъ, муассисаю идораҳои тичоратӣ, таҳсилоти олии касбӣ, пажуҳишгоҳҳои илмию таҳқиқотӣ соҳиби минбари хеш мебошанд.

Бояд гуфт, ки илова ба идораю вазоратҳо ширкатҳои калон низ имкони таъсиси минбари худро доранд. Ширкатҳои ҳавонавардӣ, роҳи оҳан ва ғайра чун дар давлатҳои хориҷа метавонанд, рӯзномаи алоҳида ва ягонаи худро дошта бошанд. Яке аз намунаҳои чунин нашрияи соҳавӣ рӯзномаи Кумитаи иттифоқи касабаи кормандони соҳаи маориф «Ҳомии омӯзгор» мебошад. Ба ин монанд корхонаҳои саноати хӯрокворӣ (шир, гӯшт, нон ва маҳсулоти нонӣ, макарон, равғани хӯрокворӣ) низ метавонанд рӯзнома ё маҷаллаи худро дошта бошанд, ки барои тарғиби маҳсулоташон дар бозорҳои ватанӣ ва хориҷӣ кор мекунанд. Фарқияти асосии матбуоти соҳавии имрӯза аз он иборат аст, ки агар дар даврони шуравӣ он давлатӣ ё ҳизбӣ бошад, ҳоло хусусияти шахсӣ ва тичоратӣ низ пайдо кардааст.

Матбуоти соҳавӣ аз шахсӣ ва ҳизбӣ бо доираи маҳдуди инъикос фарқ мекунад. Масалан, агар матбуоти ҳизбӣ тамоми шаҳрвандони ҷумҳуриро вобаста ба тааллуқоти

хизбиашон дар бар гирад ва ба тамоми шахрвандон мақсади таъсиррасонӣ дошта бошад, матбуоти соҳавии Вазорати нақлиёт танҳо дар бораи мушкилоти роҳҳои автомобилгард менависад, Вазорати маориф ва илм масъалаҳои таълиму тарбия, Вазорати тандурустӣ танҳо мушкилоти соҳаи худро инъикос мекунад. Бо вучуди ин, роҳбарӣ ва назорати умумӣ аз болои матбуоти гуногун, аз ҷумла, соҳавӣ дар асоси қонунҳои ҷорӣ ва шӯъбаҳои идеологии давлатӣ амалӣ кунонида мешавад. Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳадафи ҳама гуна матбуот, аз ҷумла давлатию соҳавиро аз як чиз иборат донистаанд: «Ҳадафи асосии матбуоти ҳукумати ва мустақил ҳамчун ду соҳаи ба ҳам пайвастаи матбуоти Тоҷикистон иҷрои рисолати касбӣ, яъне, хизмати содиқона ва софдилона ба манфиати халқу Ватан мебошад». [15, с. 6] Ин аст, ки дар кишвари мо фаъолияти воситаҳои ахбори умум аз мустаҳкам намудани пояи Истиқлолияти давлатӣ, рушди иқтисод, илму фарҳанг, саноат ва солимии шахрвандон иборат аст. Барои ин тамоми қувваҳои неруи зехнӣ, аз ҷумла, журналистон равона карда шудааст.

Бо вучуди ин, дар солҳои истиқлолият бо сабаби бӯхрони иқтисодӣ ва азнавсозии соҳаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ бисёр идораҳо имкони баровардани рӯзнома аз даст доданд, зеро бо сабаби кам шудани кормандонашон обуна ба роҳ монда нашуд. Аммо матбуоти маориф барин соҳаҳо рушд ёфт, ҳатто шӯъбаҳои маорифи аксар шахру ноҳияҳо, зерсохторҳо, пажӯҳишгоҳҳо рӯзномаю маҷаллаҳои худро нашр карданд. Ин, пеш аз ҳама, аз афзоиши теъдоди хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, миёна, ибтидоӣ ва олии касбӣ ва ташкили обуна вобаста аст. Дар натиҷа матбуоти соҳаи мазкур бе кумаки молиявии муассисонашон фаъолиятшонро идома бахшиданд. Ин аз он дарак медихад, ки дар қори пешрафти матбуоти соҳавӣ обуна ва ба фуруш гузоштани он аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Дар чунин ҳолат онҳо ҳатто, бе муассис фаъолиятшонро идома дода метавонанд. Масалан, то солҳои 2000-ум Вазорати маориф ва илми кишвар барои нигоҳдории ҳафтавори «Омӯзгор» ва маҷаллаҳои соҳавӣ кумаки молӣ мекард. Ҳоло ин нашрияҳо харочоти худро пурра мепӯшонанд. Мисоли дигар, вақте ки соли 2006 маҷаллаи «Адаб» ба «Маорифи Тоҷикистон» табдил дода шуд, мутасаддиёни маҷалла аз ҳисоби обуна наشري маҷалларо бо номи ҳамон «Адаб» идома бахшиданд ва ҳоло ҳам он бо ташаббуси фидоии касб, номзади илми филология Шодӣ Шокирзода нашр мешавад.

Ба қавли муҳаққиқони рус низ дар даврони пасошуравӣ «рушди рӯзномаву маҷаллаҳои соҳаи маориф ва педагогика назаррас буд. Рӯзномаю маҷаллаҳои соҳавӣ чун «Педагогический калейдоскоп», «Современное образование», «Вузовские вести», «Первое сентября» харочоти худро пӯшонид метавонанд». [2, с. 41] Ҳамчунин, нашрияи соҳавии «За рулем», ки дар даврони шуравӣ ба миқдори зиёд нашр мешуд, хонандагонашро аз даст надода, шумораи обуначиёнашро, ба ғайр аз фуруш ба 450 ҳазор нафар, ҳаҷмашро ба 100 саҳифа расонда, дар хориҷа ҳам талабгор пайдо кард. Дар ҷумҳурии мо низ баробари рушди матбуоти соҳаи маориф нашрияҳои соҳаҳои дигар чун «Варзиш», «Нақлиёт», «Тандурустӣ», «Шифо» ва ғайра хонандагони сершумор доранд. Хуб мебуд, ки чун солҳои пеш ба хориҷа, аз ҷумла, ба Ўзбекистон, Эрон ва Афғонистон баровардани нашрияҳои соҳаи маорифи кишвар ба роҳ монда шавад.

Агар дар замони шуравӣ қорхона ва хоҷагиҳои қалон, муассисаҳои қалони таҳсилоти олии касбӣ нашрияҳои худро дошта бошанд, ҳоло аксари онҳо вобаста ба қоҳиши истеҳсол ва иқтисод барҳам хӯрда, танҳо дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ боқӣ мондаанд. Теъдоди наشري онҳо, масалан, «Ба қуллаҳои дониш»-и ДМТ, «Омӯзгори ҷавон»-и ДДОТ ба номи С.Айнӣ ва «Анвори дониш»-и ДДК ба номи А. Рӯдакӣ аз 1-1,5 ҳазори солҳои аввал то ба 5-6 ҳазор адад расид. Муҳаққиқ Қ.Шарифзода фаъолияти нисбатан озодонаи чунин рӯзномаҳои донишгоҳиро «аз қолаби маъмули «газетаи бисёртиража» берун рафтани донистааст. [12, с. 238]

Яке аз роҳҳои барқарор кардани муносибатҳои қорӣ бо ташкилоту муассисаҳои давлатӣ ташкили нишастҳои матбуотӣ мебошад. Он бо ташаббуси Сарвари давлат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба роҳ монда шуд. «Ҳадафи асли аз ташкили нишастҳои матбуотие, ки тибқи амри Президент дар вазорату идораҳо, ташкилоту муассисаҳо ва мақомоти иҷроияи

маҳаллии ҳокимияти давлатӣ соле ду маротиба ва дар сурати ба миён омадани масъалаҳои қобили баррасии Ҷаврӣ ба таври пайваста баргузор мегарданд, таъмини дастрасии бештари воситаҳои ахбори омма ва шаҳрвандони кишвар ба иттилооти расмӣ мебошад». [15, с. 11] Дар натиҷа дастрасии қормандони матбуоти соҳавӣ бо ташкилоту муассисаҳои соҳа, муассисони худ наздик гардида, инъикоси мушкilotи соҳа ва сатҳу сифати воситаҳои ахбор бештар хоҳад гардид. Дар ин маврид воситаҳои нави иттилоърасонӣ дар шакли интернет низ сахм мегузоранд.

Хусусиятҳои асосии дигари маҷалла сода ва раван будани он буда, ҳатто баъди ҳар мақола ё асари бадеӣ луғат пешниҳод мегардид. Ҳамин тавр, дар солҳои сиёми асри гузашта «рӯзнома ва маҷаллаҳои махсус ва соҳавӣ, ки барои қишри гуногуни ҷомеа муайян шуда буданд, воситаи таъсирбахши барҳамзании бесаводӣ ва қоҳиши қамсабудӣ гардиданд». [1, с. 159]

Аз баррасии таърихи пайдоиш ва ташаккули рушди матбуоти соҳавӣ ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

1. Матбуоти соҳавӣ паҳлуҳои гуногуни Ҷаволияти ин ё он соҳаро инъикос менамояд. Ин матбуот аз тарафи вазорату идораҳо, қумитаҳои давлатӣ бо мақсади тарғиби Ҷаволият, роҳбарӣ ва назорат аз болои зерсохторҳо таъсис дода мешаванд.

2. Сарчашмаи пайдоиши матбуоти соҳавиро ҳамчун намуди серистеъмоли воситаи ахбор дар матбуоти форсизабонон охири асри 20 доништан мумкин аст; намунаи қомили матбуоти соҳавӣ маҷаллаи «Дониш ва омӯзгор» аст, ки 15 марти соли 1926 ҷоп шуд.

3. Вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии ҷомеа ба мазмун ва мундариҷаи матбуоти соҳавӣ таъсир расонда метавонад.

4. Вазифаи асосии матбуоти соҳавӣ, дар умум, васоити ахбор таъсиррасонӣ ба афкори умум мебошад; ин қорро матбуоти соҳавӣ дар доираи ашхоси қасбу қори муайян анҷом медиҳад.

5. Матбуоти аввалини соҳавӣ ва имрӯз ҳам аз ҳама тавсеаёфта матбуоти соҳаи маориф ва педагогика мебошад.

6. Дар байни матбуоти соҳавӣ аз ҳама серистифода, серқонанда ва пешрафта матбуоти соҳаи маориф мебошад.

7. Мушкили асосӣ дар пешрафти матбуоти соҳавӣ афзоиши шакли интернетии Ҷаволият мебошад. Аммо ақсари мутахассисон ва ҳуди қормандони матбуот бар онанд, ки таъсирбахшии шакли маҷаллавию рӯзномавии истехсол бештар аст ва аз он даст нақоҳанд қашид.

Адабиёт:

1. Азимов А. Таджикская журналистика в период культурной революции (1929-1940 гг) / А.Азимов.- Душанбе: Шарқи озод.-2014, 313 стр.

2. Грабельников А. Работа журналиста в газете / А.А. Грабельников.- Москва.- МГУ.- 222 стр.

3. Календарова В. Возникновение ведомственной периодики в России в начале XIX века / В.В. Календарова // Первые министерские журналы: автореф. дис. ... канд. ист. наук. СПб.: [б. и.], 2000. 26 с., стр.12.

4. Корконосенко С. Основы журналистики: Учебник для студентов вузов. 2-е изд., перераб. и доп. / С.Г. Корконосенко.-Москва: Аспект Пресс.-2009.-с.107-108.

5. Набавӣ А. «Бухорои шариф» – сароғози матбуоти миллӣ / А.Набавӣ.- Душанбе: Бухоро.- 2012.-182 сах.

6. Октябрь. Маҷалла.-1934-1937.-с.16.

7. Отраслевая пресса: <https://cyberleninka.ru/article/n/vedomstvennaya-i-otraslevaya-periodika-v-obschestvennoy-zhizni-nachala-xix-veka>. Манбаъ: SPbSJ.ru

8. Раҳнамои муқбирон. Маҷалла. - 1928.

9. Рустамзода М. Ниқоли тоза дар бақори матбуоти тоҷик / М.Рустамзода.- Душанбе: Адиб.-2014.-280 сах.

10. Рустамзода М. Нахустматбуоти соҳаи маориф / М.Рустамзода.- Душанбе: Ирфон.-2016.- 174 сах.- сах. 118.
11. Усмонов И., Давронов Д. Таърихи журналистикаи тоҷик / И.Усмонов, Д.Давронов.- Душанбе.- 2008.-280 сах.
12. Шарифзода Қ. Усул ва хусусиятҳои навбандии матбуоти даврӣ / Қ.Шарифзода // Ҷашни фархундаи матбуоти тоҷик. Маҷмуи мақолаҳо.-Душанбе: Ирфон.-2012, сах.228-250.- 280 сах.
13. Шишкин Н. Введение в теорию журналистики / Н.Э.Шишкин.- Москва. С.3.
14. Ҷашни фархундаи матбуоти тоҷик. Маҷмуаи мақолаҳо / Душанбе: Ирфон.-2012.-280 сах.
15. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар маҷлиси тантанавӣ бахшида ба 100-солагии матбуоти тоҷик / Эмомалӣ Раҳмон // Ҷашни фархундаи матбуоти тоҷик.-Душанбе: Ирфон.-2012.- 280 сах.
16. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор / Эмомалӣ Раҳмон.- Душанбе: Эр-граф, 2015, 336 сах.

МАТБУОТИ СОҲАВӢ – ДИРӢЗ ВА ИМРӢЗИ ОН

Мақолаи мазкур ба яке аз масъалаҳои муҳимми дар илми матбуотшиносии тоҷик то имрӯз ба таври амиқ омӯхтанашуда бахшида шудааст. Пайдоиш ва ташаккули матбуот дар Шарқу Ғарб таърихи андаке беш аз 200-сола дошта, матбуоти соҳавӣ ҳамсинни он мебошад. Таърихи рӯзнамаю маҷаллаҳои соҳавӣ зиёд омӯхта шуда бошанд ҳам, махсусият, назария ва вазифаю ҳадафҳои чунин матбуот коркард нашудааст. Мақолаи мазкур кӯшишест барои омӯзиши таърихи пайдоиш, сабаб ва ҳадафҳои чунин навъи воситаи ахбор дар матбуоти Шарқ ва Ғарб, пеш аз ҳама рус ва тоҷик.

Матбуоти соҳавӣ аз қадамҳои нахустин ба гурӯҳи алоҳидаи одамони касбу кори муайян нигаронида шуда буд. Онҳо байни хонандагон маъруфият пайдо карда, нисбат ба намудҳои дигари воситаҳои ахбор фаъолияти тӯлонитар доштанд. Нахустин намунаҳои матбуоти соҳавӣ ба соҳаи маориф тааллуқ доштанд. Минбаъд намунаҳои он дар соҳаҳои дигар – кишоварзӣ, адабиёт, санъат, илм ва мактабҳои олии ба вучуд омаданд. Доираи матбуоти соҳавӣ дар мамлакатҳои тавсеаёфта, аз ҷумла, Россия васеъ аст. Дар бораи сабабҳои пайдоиш ва вазифаҳои онҳо дар мақолаи мазкур маълумоти ҷолиб пешниҳод гаштааст, ки барои рушди нумуи чунин навъи матбуот дар кишвари мо мусоидат хоҳад кард. Хулосаю пешниҳодҳои дар таҳқиқот мавҷуда барои пешрафт ва дурнамои матбуоти соҳавӣ кумак хоҳанд расонд.

Калимаҳои калидӣ: матбуот, матбуотшиносӣ, воситаҳои ахбори умум, матбуоти соҳавӣ, муассис, аудитория (хонанда, истеъмолкунандаи воситаи ахбор), матбуоти корпоративӣ, воситаи таъсиррасонӣ, маориф ва масъалаҳои педагогика, матбуоти соҳаи компютерӣ.

ОТРАСЛЕВАЯ ПРЕССА – ВЧЕРА И СЕГОДНЯ

Данная статья посвящена одному из важнейших вопросов таджикской журналистской науки, который до сих пор до конца не изучен. Зарождение и становление прессы на Востоке и Западе имеет историю немногим более 200 лет, ровесницей является отраслевая пресса. Хотя история отраслевых газет и журналов изучена достаточно, специализация, теория, задачи и цели таких СМИ не изучены. Данная статья представляет собой попытку изучить историю возникновения, причины и цели данного типа средств массовой информации в восточных и западных СМИ, прежде всего российских и таджикских.

Отраслевая пресса с первых шагов была ориентирована на определенную группу людей определенной профессии. Они завоевали популярность среди читателей и имели более длительную активность, чем другие виды средств массовой информации. Первые образцы отраслевой прессы относились к сфере образования. Позже ее примеры появились и

в других областях – сельском хозяйстве, литературе, искусстве, науке и высшей школе. Спектр отраслевой прессы в развитых странах, в том числе и в России, широк. В данной статье представлена интересная информация о причинах их появления и функциях, которые будут способствовать развитию этого вида прессы в нашей стране. Выводы и предложения настоящего исследования помогут развитию и перспективам пресс-индустрии.

Ключевые слова: пресса, журналистика, общие средства массовой информации, отраслевая пресса, учредитель, аудитория (читатель, потребитель средств массовой информации), корпоративная пресса, средства влияния, образовательно-педагогические вопросы, пресса компьютерной индустрии.

INDUSTRY PRESS – YESTERDAY AND TODAY

This article is devoted to one of the most important issues of Tajik journalism science, which has not yet been fully studied. The origin and development of the press in the East and West has a history of a little more than 200 years, the same age as the industry press. Although the history of industry newspapers and magazines has been studied sufficiently, the specialization, theory, tasks and goals of such media have not been studied. This article is an attempt to study the history of the origin, reasons and goals of this type of media in the Eastern and Western media, primarily Russian and Tajik.

From the very beginning, the trade press was focused on a certain group of people of a certain profession. They gained popularity among readers and had a longer activity than other types of mass media. The first examples of the trade press were related to the field of education. Later, its examples appeared in other areas - agriculture, literature, art, science and higher education. The spectrum of the trade press in developed countries, including Russia, is wide. This article presents interesting information about the reasons for their appearance and functions that will contribute to the development of this type of press in our country. The conclusions and proposals of this study will help the development and prospects of the press industry.

Key words: press, journalism, general media, industry press, founder, audience (reader, consumer of mass media), corporate press, means of influence, educational and pedagogical issues, computer industry press.

Маълумот дар бораи муаллиф: Наврӯзова Шамсия Муродалиевна, докторанти PhD-и курси сеюми ихтисоси рӯзноманигории Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров – 16. Телефон: 985-95-81-17. Почтаи электронӣ: **shamsiya.navruzova.97@inbox.ru**

Сведения об авторе: Наврузова Шамсия Муродалиевна, докторант PhD-и третьего курса специальности журналистики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова – 16. Телефон: 985-95-81-17. Электронная почта: **shamsiya.navruzova.97@inbox.ru**

Information about the author: Navruzova Shamsia Murodalievna, third-year PhD student in journalism at Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street – 16. Phone: 985-95-81-17. E-mail: **shamsiya.navruzova.97@inbox.ru**

**МАҶАЛЛАИ «ТАНДУРУСТӢ» НАХУСТБАРНОМАИ
ТЕЛЕВИЗИОНИ ТОЧИК ДАР СОҶАИ ТИБ**

Наврӯзшоҳи Х.Р., унвонҷӯ
Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати
Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода

Таъсиси аввалин телевизион дар Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон бо паҳши нахустин барномаҳо бо забонҳои тоҷикиву русӣ 3 октябри соли 1959 ба вуқӯ омадааст. Нахустин саррежиссёри Телевизиони тоҷик, нафаре ки паҳши аввалин барномаи Студияи телевизиони Сталинобод насибаш гаштааст, Акбар Ҷӯраев дар китоби худ «Телевидение» чунин ба хотир меорад: «3 октябри соли 1959 соати 18 бо вақти маҳаллӣ гӯянда Рафоат Абдусаломова нахустин маротиба дар оинаи нилгуни сталинободиҳо пайдо гардида, ба бинандаҳои аввалин чунин мурочиат намуд: «Ассалому алейкум, тамошобинони азиз! Студияи телевизиони Сталинобод намоиши аввалини худро оғоз мекунад» [3, с. 24].

Гӯяндаи нахустини Телевизиони тоҷик Рафоат Абдусаломова ҳамин лаҳзаи фаромӯшнашавандаро дар китоби ёддоштиаш «Телевизион ойнаи зиндагист» чунин тасвир намудааст: «Бо ҳамин мазмун Валентина Исаева, ки аз театри давлатии драмавии шаҳри Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург) омада буд, бо забони русӣ эълон намуд. Он бегоҳ ба мардуми Тоҷикистон филми ҳунарии «Чароғ дар кӯҳсор»-и «Тоҷикфилм» ва аҳбори 3 дақиқагӣ (ҳарду бо забони тоҷикӣ) намоиш дода шуданд. Пас аз он саррежиссёр Акбар Ҷӯраев, тасвирбардор Наримон Бақоев, директори студияи телевизион Обид Ҳомидов, наattoқ Валентина Исаева якҷоя аз студия баромадем ва бо қаноатмандӣ бо ҳам хайрухуш кардем» [1, с. 8-9]. Бояд қайд кард, ки «Мутобиқи қарори Совети Вазирони РСФСР Тоҷикистон аз 19 июни соли 1957 рақами 171 Кумита оид ба радиошунавонӣ ва телевизиони назди Совети Вазирони РСФСР Тоҷикистон таъсис ёфт. То ин замон идора марбути фақат радио буд. Пайдо шудани номи нав аз он дарак меод, ки акнун баробари радио дар сохтори кумитаи телевизион низ арзи вучуд хоҳад кард. Ҳамзамон, бо супориши ҳукумати ҷумҳурӣ комичроияи шаҳри Сталинобод барои бунёди бинои Студияи телевизионӣ китбаи замин ҷудо кард. Аз моҳи июли соли 1957 сохтмони бино оғоз ёфт, ҳукумати ҷумҳурӣ ба ин мақсад 25 миллион сум ҷудо намуд. Лоихаи биноро ходимони Пажӯҳишгоҳи давлатии лоихакашии Вазорати алоқаи СССР омода ва бинокорони Вазорати алоқаи ҷумҳурӣ бунёд карданд. Майдони умумии студияи телевизион 315 метри мураббаъро ташкил меод, бари бино 10 метр ва баландиаш 4,5 метр муқаррар гардид. Сохтмони бино қариб дуояним сол давом кард ва охири соли 1959 мавриди истифода қарор гирифт. Антенна ё фиристандаи телевизионӣ дар манораи фулузӣ ҷойгир шуд, ки 197 метр баландӣ дошт. Таҷҳизоти лозимиро барои ин кор корхонаҳои Ленинград фириастода, мутахассисони Маскаву Ленинград насб намуданд» [15, с. 10]. Дар моҳи апрели соли 1959 бюрои КМ ПК Тоҷикистон дар бораи таъсиси дирексияи Студияи телевизиони Сталинобод қарор қабул кард. Обид Ҳомидов, ки ба ҳайси инструктори КМ ПК Тоҷикистон кор мекард, ба вазифаи директори телевизион ва журналисти варзида Иброҳим Раҳматов ба вазифаи сармуҳаррири студия таъйин карда мешаванд. Ин ду нафар барои таъсиси нахустин телевизион дар Тоҷикистон шуруъ мекунанд. Ҳамин тариқ нахустин барномаи санҷишии ҳешро телевизиони тоҷик оғоз намуд. «Соли 1959 Студияи телевизиони Сталинобод ҳафтае ду маротиба барномаҳои худро паҳш мекард. Аз 1 январи соли 1960 барномаҳо аз соати 20.00 то 21.30 давом мекарданд. Аз ин 10-20 дақиқааш барномаҳои худӣ ва боқимондааш иборат аз киножурнал ва филмҳои ҳунарий буданд. Аз 26 январи соли 1960 хабарҳои охири дар ҳаҷми панҷ дақиқагӣ бо забони тоҷикӣ дар оғози барномаҳо ба эфир дода мешуданд» [6, с. 22]. Зина ба зина дар баробари барномаҳои хабарӣ боз барномаҳои таҳлилий низ таҳия ва пешкаши тамошобинон гардонида мешуданд.

«Аз моҳи августи соли 1960 эълони барномаҳои телевизиони тоҷик дар рӯзномаҳои ҷумҳуриявӣ чоп мешуданд. Аз ҳамин давра сар карда, рафти бозии футбол ва дигар воқеаҳои муҳим бо телевизион ба тарзи репортаж намоиш (транслятсия) дода мешуданд. Аз 1 июли соли 1960 барномаҳои телевизиони тоҷик ҳамарӯза, хабарҳои охири дар ҳаҷми то 10 дақиқа ва ҳаҷми барномаҳо ба 3 соату 30 дақиқа расонда шуданд» [3, с. 25].

Таваҷҷуҳи бинандагон ба барномаҳои телевизионӣ хеле зиёд буд. Онҳо ба хонаҳои шахсони телевизордошта чамъ шуда, онро якҷоя бо завқ тамошо мекарданд. Охири соли 1959 дар пойтахт ҳамагӣ 300 адад телевизор мавҷуд бошад, адади он дар муддати як сол яъне охири соли 1960 ба 2500 мерасад.

Дар солҳои аввали таъсисёбии телевизиони тоҷик барномаҳо асосан ба тариқи мустақим бе сабти пешакӣ пешниҳоди тамошобинон гардонида мешуданд. Бо ин сабаб аз барномаҳои дар марҳилаи аввал таҳия шуда қариб, ки бойгонии видеоӣ боқӣ намондааст.

«Ҷомеаи имрӯза барои огоҳӣ аз навигарии рӯз, баланд бардоштани дониши хеш нисбати олами ҳастӣ ба воситаҳои ахбори омма ниёзи калон дорад. Дар байни воситаҳои ахбори омма аз ҷиҳати дастрас будан ва таъсирбахшӣ телевизион мавқеи муҳимро дорост» [5, с. 3]. Бо ин асос таваҷҷуҳи аҳоли аз оғози таъсиси телевизион дар Тоҷикистон ба барномаҳои телевизион зиёд буд. Бо гузашти айём вобаста ба зарурат дар соҳаҳои гуногуни муҳимми ҳаёт барномаҳои телевизионии алоҳида таҳия ва пешниҳоди бинандагон гардонида мешуданд. Солҳои аввал асосан барномаҳои иттилоотӣ, концертҳо, спектаклҳо ва кинофилмҳо бо забонҳои тоҷикиву русӣ намоиш дода мешуданд. Минбаъд вобаста ба соҳаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоии кишвар барномаҳои соҳавӣ низ таҳия ба пешниҳоди бинандагон мегардид. Яке аз нахустин барномаҳои соҳавии телевизиони «Тоҷикистон», ки ба соҳаи тиб бахшида шуда буд, маҷаллаи телевизионии «Тандурустӣ» ба ҳисоб меравад, ки 16 ноябри соли 1964 манзури бинандагон гардонида шудааст. «Аз 16-уми ноябр маҷаллаи телевизионии «Тандурустӣ» бо забонҳои тоҷикию русӣ ба намоиш гузошта шуд, он бо ҳамкориҳои олимони Абдумачид Пӯлодов, Зикриё Абдуллоҳоҷаев, Фозил Абдурахмонов ва дигарон рӯз ба рӯз ҷолиб мегардид ва қариб се даҳсола ба мардум дар боло бурдани дониши тиббӣ мадад расонд» [15, с. 44]. Ин маҷаллаи телевизионӣ дар ҳаҷми 40 дақиқа таҳия гардида, аз якҷанд саҳифа, ки ба мавзӯи тиббӣ бахшида шуда, рӯйдодҳои муҳимтарини соҳа, роҳҳои пешгирии бемориҳо, профилактикаи он ва тарзи дурусти расонидани ёриҳои аввалини тиббиро дарбар мегирифт. Дар саҳифаи аввал одатан бобати бемориҳои мавсимӣ ва роҳҳои пешгирии он бо иштироки мутахассиси соҳаи беморӣ маълумот дода мешуд. Дар саҳифаи дуюм дар бораи фаъолияти ягон беморхонаи намунавӣ сюжет намоиш дода мешуд. Дар саҳифаи сеюм бошад роҳҳои дурусти расонидани ёриҳои аввалини тиббӣ нишон дода мешуданд. Саҳифаи чаҳоруми маҷаллаи телевизионии «Тандурустӣ» одатан ба навигарии соҳаи тиб бобати технологияҳои муосири тиббӣ, кашфиёти тиббии олимони хориҷиву ватанӣ ва ҷопи адабиёти нави соҳаи тиб бахшида мешуданд. Инчунин, дар саҳифаи панҷуми маҷаллаи «Тандурустӣ», ки «Консултатсияи мо» ном дошт ба саволҳои бинандагон бобати табобату пешгирии бемориҳои гуногун, ки тавассути мактуб ба телевизион меомад, маслиҳатҳои муфид дода мешуданд.

Хулоса, маҷаллаи телевизионии «Тандурустӣ» дар телевизиони «Тоҷикистон» мавзӯҳои муҳимми соҳаи тиббиро фаро гирифта, ба бинандагон маълумоти заруриро тавассути ҷалби мутахассисони соҳа пешниҳод мекард. Тарзи кӯтоҳ ва соддабаёнӣ мавод барои бинанда дилгиркунанда нагашта, баръакс ҷолибу хотирмон буд, ки боиси солҳои зиёд манзури бинандагон гардидани маҷаллаи телевизионии «Тандурустӣ» гардидааст.

Дар солҳои аввали таъсиси телевизион дар Тоҷикистон барои таҳияи барномаҳои соҳавӣ асосан мутахассисони соҳае, ки дар бораи он барномаи телевизионӣ ташкил карда мешуд, даъват карда мешуданд. Ҳатман барандаи он шахсе интихоб карда мешуд, ки суҳандон, донишманд ва мутахассиси варзидаи соҳа ва ҷеҳраи телевизионӣ дошта бошад. Яке аз ҷунин мутахассисон, ки солҳои зиёд ҳамчун барандаи маҷаллаи телевизионии «Тандурустӣ» дар телевизиони тоҷик дар байни бинандагон маҳбубияти зиёд дошт, мутахассиси варзидаи соҳаи тиб, доктори илмҳои тиб Умринисо Сирочиддинова буд. Ин

бонуи хушсухан ва зебочехра ва донишманди соҳаи тиб ба барномаи «Тандурустӣ» аз соҳаҳои мухталифи тиб мутахассисони варзидаро даъват намуда, дар бораи роҳҳои пешгирӣ ва табобати бемориҳои гуногун маслиҳатҳои муфид меод, ки он ба бинандагон хуш меомад. Ин буд, ки мардум шумораҳои навбатии маҷаллаи телевизионии «Тандурустӣ»-ро бесаброна интизор мешуданд. Тамошобинон ба телевизион мактуб навишта хоҳиш мекарданд, ки барномаи ба эфир рафтаи «Тандурустӣ»-ро такроран нишон диҳанд, ё ки дар бораи ягон беморӣ барнома тайёр намуда, пешкаши бинандаҳо гардонанд. Яъне мухлисони ин барнома хеле зиёд буда, аксарият бинандаҳо ин барномаро тамошо мекарданд ва дар атрофи он бахсу муҳокимаҳои муфид ба амал меомад.

Солҳои 80-уми асри ХХ телевизион дар байни воситаҳои ахбори оммаи Тоҷикистон мавқеи устувор пайдо намуда, барномаҳои ҷолиб ва диққатҷалбкунанда гардида, бинандагон онро хуш қабул мекарданд. Барои исботи фикр, вобаста ба соҳаи баррасишаванда аз хотироти муҳаррири сарредаксияи пропагандаи Телевизиони «Тоҷикистон», журналисти варзидаи телевизиони тоҷик, ҳоло доктори илмҳои филология, профессори кафедраи журналистикаи телевизион ва радиошунавонии факултети журналистикаи телевизион ва радиои Муассисаи давлатии таълимии «Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода» Муъминҷонов Зулфиддин, барномаи муаллифии ўро зери рубрикаи «Гипноз ва тиб» дида мебароем. Барномаи мазкур бо ПТС – Студияи сайёри телевизионӣ бо иштироки мардум дар бинои клуби собиқ колхозии «Россия» алҳол дар ин бинои Ташкилоти фарҳангии «Боргоҳи сухан» ҷой гирифта, дар маҳаллаи имрӯзаи «Зарафшон» ҷойгир шудааст, бо яке аз шифокорони варзида, он замон номзади илмҳои тиб, ҳоло доктори илмҳои тиб, профессор, психотерапевти варзида Анвар Исомиддинов сабт карда шуда буд. Бояд таъкид намоем, ки дар он вақт сензураи давлатӣ аз болои воситаҳои ахбори омма амал мекард ва ҳаргуна мавзӯҳои навро бе иҷозат ба эфир додан мумкин набуд. Мавзуи гипноз дар тиб чизи баҳснок буд ва ҳатто баъзеҳо онро фиребгарӣ ҳам меҳисобиданд. Ин мавзӯ ҳатто дар Телевизиони марказии СССР - ЦТВ ба эфир набаромада буд. Дар ҳамин ҷо мебояд қайд кард, ки баъди 4 соли ба эфир баромадани барномаи «Гипноз ва тиб» (1984) соли 1988 дар ТВ «Украина» ва аз 9 октябри соли 1989 сар карда, силсилаи барномаҳо дар мавзуи гипноз бо иштироки доктори илмҳои психологӣ Анатолий Михайлович Кашпировский дар Телевизиони марказии СССР –ЦТВ бо номи «Сеансы здоровья врача-психотерапевта Анатолия Кашпировского» ба эфир баромаданд. Яъне дар ин ҷо ҷуръати муаллифи барнома ва дастгирии бевоситаи директори ҳамонвақтаи телевизиони «Тоҷикистон» журналист, нависанда ва собиқадори телевизион Искандар Мирзоев буд, ки ин барнома манзури бинандаҳо гардонидани шуданд. Вақте ки баъди ба эфир рафтани ин барнома рӯзи дигар намояндагони Вазорати тандурустӣ бо супориши вазирӣ тандурустии Тоҷикистон иборат аз чанд мутахассис ба телевизион омада даъво карданд, ки «Гипнози аз тарафи духтур А. Исомиддинов нишондода ин фиребгарӣ ва онро дар телевизион бе иҷозати мо набояд нишон медед, акнун ҷавобашро медиҳед. ...», директори телевизиони «Тоҷикистон» Искандар Мирзоев қотёна ба онҳо ҷавоби мувофиқ дода, ба эфир додани ин барномаро, ки дар байни бинандагони ҷумҳурӣ баҳои баланд гирифт, дуруст ҳисобида, онро дастгирӣ намуд. Мебояд гуфт, ки дар ин барнома духтур Анвар Исомиддинов аз байни иштирокчиёни барнома чанд хоҳишмандро ба сахна бароварда дар пеши назари ҳама онҳоро бо роҳи гипноз аз бемориҳои гуногун табобат намуд, ки ин барои ҳамагон ҳам иштирокчиён ва ҳам бинандагон аҷиб ва ҷун муъҷизакорӣ ба назар мерасид. Ин нағоние буд дар соҳаи тиб, ки бори нахуст аз тариқи телевизиони «Тоҷикистон» ба бинандагон пешниҳод карда шуд ва аз тарафи бинандагон ҳамовозии гарму ҷӯшон ёфт.

Баъди соҳибистиқлолиро ба даст овардани Ҷумҳурии Тоҷикистон дар кишвар телевизионҳои зиёди давлативу хусусӣ таъсис ва ба фаъолият шурӯъ намуданд, ки дар аксарияти онҳо дар мавзуи тиббӣ барномаҳои соҳавӣ таҳия ва пешниҳоди бинандагон гардонидани мешаванд. Зеро барои бинандагон мавзуи тиббӣ яке аз мавзӯҳои муҳим ба шумор меравад, ки ҳар як шахс мехоҳад дар ин мавзӯ дониши хешро зиёд намояд, баҳри пешгирӣ аз бемориҳои гуногун ва саломатии худро нигоҳ доштан аз маслиҳатҳои

шифокорон, ки таъриқи барномаҳои дар мавзуи тиббӣ таҳиягашта дода мешаванд, истифода барад.

Барои намуна метавон барномаҳои дар мавзуи тиббӣ таҳия ва ба бинандагон пешниҳод намудаи журналистони Ширкати телевизиони ҷамъиятии «Пойтахт» (аз 6 сентябри соли 2006 ҳамчун Муассисаи давлатии телевизиони «Пойтахт» ва аз соли 2017 то ба ҳоло ҳамчун Муассисаи давлатии телевизиони «Душанбе»), ки аз 8 сентябри соли 1996 ҳамчун аввалин телевизиони ҷамъиятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шаҳри Душанбе ба фаъолият шуруъ намуд, мисол овард. Дар ин телевизион дар қатори аввалин барномаҳои соҳавии иттилоотии «Паём», таҳлилии дар соҳаи ҳуқуқ «Инсон ва қонун», дар соҳаи тиб «Дармон», дар соҳаи шаҳрдорӣ «Шаҳр, шаҳриён, шаҳриёрон», «Шаҳри ман-хонаи ман», дар соҳаи нақлиёт «Нақлиёт ва мусофир» ва ғайраҳо таҳия ва пешниҳоди бинандагон гардонидани мешуданд.

Барномаи таҳлилие, ки дар ин телевизион ба инъикоси мавзуҳои тиббӣ бахшида шуда буданд, ин барнома «Дармон» ном дошта, моҳе як маротиба дар ҳаҷми 30 дақиқа ба бинандагон пешниҳод карда мешуд. Дар он асосан дар жанрҳои гуногун аз репортаж сар карда, то мусоҳиба, суҳбат, тафсир ва намоиши телевизионӣ (мухбирнома) барномаҳои телевизионӣ омода карда шуда, манзури бинандагон гардонидани мешуданд.

Инчунин, дар ин мавзӯ барномаи дигаре, ки бо номи «Тиб, табобат, Тоҳирӣ» таҳия мегашт, дар он номзади илмҳои тиб, гиёҳшинос ва раиси Ассоциатсияи табибони мардумии Ҷумҳурии Тоҷикистон Муллозухур Тоҳирӣ иштирок намуда, бобати навигарии соҳаи гиёҳшиносӣ, усулҳои табобатии тибби халқӣ ба бинандагон маслиҳатҳои тиббӣ меод. Яъне дар баробари тибби замонавӣ, донистану дуруст истифода бурдани тибби халқӣ, гиёҳшиносӣ ва ғайраҳо бо ин барнома аз тарафи бинандагон хуш қабул мегардид.

Имрӯзҳо дар байни воситаҳои ахбори омма телевизион барои аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дастрастарин воситаи ахбор ба ҳисоб меравад. «Ҳаёти имрӯзаро бе телевизион тасаввур кардан ғайриимкон аст. Доираи фарогирии шабакаҳои телевизиони давлатӣ то ба 99,7 фоизи ҷумҳурӣ расиданд. Тавассути моҳвора ва Интернет дар давлатҳои хориҷӣ барномаҳои онро тамошо карда метавонанд. Шабакаҳои маҳаллии ғайридавлатиро дар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ аҳолии ин мавзӯҳо бемалол тамошо мекунанд» [7, с. 21]. Яъне бо шарофати соҳибистиклолии кишвар ва дастгириҳои бевоситаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соҳаи телевизион дар ҷумҳурӣ рушд карда, як қатор шабакаҳои телевизионии соҳавӣ таъсис ва фаъолият карда истодаанд, ки он ба пешрафти соҳаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоии мамлакат мусоидат хоҳанд кард.

Хулоса, инъикоси мавзуҳои тиббӣ дар барномаҳои соҳавии телевизион дар замони имрӯза яке аз масъалаҳои муҳимми рӯз ба ҳисоб меравад. Зеро ҳифзи саломатии шаҳрвандон, бо роҳҳои пешгирӣ аз бемориҳои гузаранда, мавсимӣ ва хатарнок яке аз вазифаҳои стратегии давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Вақти он расидааст, ки имрӯз вобаста ба соҳаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоии кишвар дар шӯъбаҳои факултетҳои журналистикаи донишгоҳҳои донишкадаҳои ҷумҳурӣ журналистони соҳавӣ тарбия карда шаванд. Аз ҷумла дар соҳаи тиб тарбияи журналистони ин соҳа ба роҳ монда шавад, то ки онҳо дар инъикоси мавзуҳои тиббӣ, дар суҳбат бо мутахассисони соҳаи тиб тайёр бошанд, ин соҳаро, терминология ва дигар хусусиятҳои хоси онро донанд ва дар инъикос ва суҳбатҳои ихтисосӣ бо мутахассисони соҳаи тиб баробар бошанд, то ки барномаашон ба бинандагон фаҳмо ва таъсиргузор гардад.

Адабиёт:

1. Абдусалом Р. Телевизион оинаи зиндагист/ Р. Абдусалом. – Душанбе, 2009. – 143 с.
2. Давронов Д. Ҷаҳони муосир: мавқеи симо ва садо/ Д. Давронов, Ҷ. Раҳмонова. – Душанбе, 2012. – 210 с.
3. Джураев А. Телевидение/ А. Джураев. – Душанбе, 1979. – 88 с.
4. Мирзоев И. Рукни чорум/ И. Мирзоев. – Душанбе, 2006. – 226 с.

5. Муъминчонов З. Жанрҳои журналистикаи телевизион/ З. Муъминчонов. – Душанбе, 2017. – 144 с.
6. Муминджонов З. Эволюция Таджикского телевидения в годы независимости/ З. Муминджонов. – Душанбе, 2021. – 336 с.
7. Муъминчонов З. Телевизион муъҷизаи асп/ З. Муъминчонов. – Душанбе, 2023. – 223 с.
8. Муродӣ М. Асосҳои эҷоди рӯзноманигорӣ/ М. Муродӣ, О. Салимзода. – Душанбе, 2022. – 360 с.
9. Роҳҳои тарбияи кадрҳои баландиҳтисоси соҳавии журналистикаи телевизион. – Душанбе, 2023. – 239 с.
10. Хамидиён И.И. Теоретическое осмысление и реализация маркетинговых целей корпоративных СМИ Таджикистана/ И.И. Хамидиён. – Душанбе, 2022. – 208 с.
11. Суханрони Президентии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи муассисаҳои давлатии телевизионҳои «Варзиш», «Синамо» ва Академияи воситаҳои ахбори омма [манбаи электронӣ]. mfa.tj/tg/mfin/pajomhova-sukhanronihoi-president (санаи мурочиат 25. 05. 2024).
12. Универсальная журналистика. – М.: Аспект – пресс, 2016. – 408 с.
13. Усмонов И. Таърихи журналистикаи тоҷик/ И. Усмонов, Д. Давронов. – Душанбе, 2010. – 278 с.
14. Телевизионная журналистика. – М. 2008. – 304 с.
15. Хочазод С. Таърихи телевизиони Тоҷикистон/ С. Хочазод. – Душанбе, 2007. – 288 с.

МАҶАЛЛАИ «ТАНДУРУСТӢ» НАХУСТБАРНОМАИ ТЕЛЕВИЗИОНИ ТОҶИК ДАР СОҶАИ ТИБ

Дар мақолаи илмӣ мазкур бобати таъсиси аввалин телевизион дар Тоҷикистон ва таҳияи нахустбарномаҳо дар он ва махсусан аввалин барномаи телевизионӣ дар соҳаи тиб маълумот дода, мазмуну мундариҷаи он ба таҳқиқ қашида шудааст. Мебояд таъкид намуд, ки вобаста ба зарурат, баъди таъсиси телевизион дар Тоҷикистон доир ба соҳаҳои гуногуни муҳими ҷомеа барномаҳои алоҳида таҳия ва пешниҳоди бинандагон гардонида мешуданд. Агар солҳои аввал асосан барномаҳои иттилоотӣ, концертҳо, спектаклҳо ва кинофилмҳо бо забонҳои тоҷикиву русӣ намоиш дода мешуд, минбаъд вобаста ба соҳаҳои муҳими ҳаёти иҷтимоии кишвар барномаҳои соҳавӣ низ таҳия ва пешниҳоди бинандагон карда мешуданд. Яке аз аввалин барномаҳои соҳавии телевизиони «Тоҷикистон», ки ба соҳаи муҳими ҳаёти иҷтимоии кишвар, соҳаи тиб бахшида шуда буд, ин маҷаллаи телевизионии «Тандурустӣ» мебошад, ки 16 ноябри соли 1964 нахустин шуморааш ба тамошобинон пешниҳод карда шудаанд. Ҳатман барандаи он шахсе интихоб карда мешуд, ки сухандон, донишманд ва мутахассиси варзидаи соҳа ва чехраи телевизионӣ дошта бошад. Яке аз чунин мутахассисон, ки солҳои зиёд ҳамчун барандаи маҷаллаи телевизионии «Тандурустӣ» дар телевизиони тоҷик дар байни бинандагон маҳбубияти зиёд дошт, мутахассиси варзидаи соҳаи тиб, доктори илмҳои тиб Умринисо Сирочиддинова буд. Ин бонуи хушсухан ва зебочехра ва донишманди соҳаи тиб ба барномаи «Тандурустӣ» аз соҳаҳои мухталифи тиб мутахассисони варзидаро даъват намуда, дар бораи роҳҳои пешгирӣ ва табобати бемориҳои гуногун маслиҳатҳои муфид меод, ки он ба бинандагон хуш меомад.

Инчунин, муаллифи мақола дар бораи барномаҳои дигари соҳавии соҳаи тиб, ки баъди соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва пешниҳоди бинандагон гардонида шудаанд маълумот дода, зикр мекунад, ки ташаккул додани барномаҳои соҳавӣ дар соҳаи тиб дар пешрафти ҳаёти ҷомеа нақши муҳим дорад ва вобаста ба ин таъсиси шабакаҳои телевизиони соҳавӣ ба манфиати кор хоҳад буд.

Калидвожаҳо: маҷалла, тандурустӣ, тиб, телевизион, соҳа, журналист, зарурат, шабака, мутахассис, барномаи соҳавӣ.

ЖУРНАЛ «ТАНДУРУСТИ» ПЕРВАЯ ТАДЖИКСКАЯ ТЕЛЕВИЗИОННАЯ ПРОГРАММА В СФЕРЕ МЕДИЦИНЫ

В данной научной статье приводятся сведения о создании первого телевидения в Таджикистане и развитии первых программ в нем, и особенно первой телевизионной программы в области медицины, а также исследуется ее содержание. Следует подчеркнуть, что в зависимости от необходимости после создания телевидения в Таджикистане разрабатывались и представлялись телезрителям отдельные программы, посвященные различным важным сферам жизни общества. Если в первые годы информационные программы, концерты, спектакли и фильмы демонстрировались на таджикском и русском языках, то в зависимости от важных направлений общественной жизни страны разрабатывались и предлагались зрителям отраслевые программы. Одной из первых отраслевых программ телевидения «Таджикистан», посвященной важной сфере общественной жизни страны, сфере медицины, является тележурнал «Тандурусти», первый номер которого был представлен зрителям 16 ноября 1964 года. Ведущего всегда выбирали в качестве спикера, ученого, эксперта в этой области и телеведущего. Одним из таких специалистов, который на протяжении многих лет в качестве ведущей тележурнала «Тандурусти» на таджикском телевидении пользовался большой популярностью среди телезрителей, была квалифицированный специалист в области медицины, доктор медицинских наук Умринисо Сироджиддинова. Эта красноречивая и красивая женщина, эксперт в области медицины пригласила на программу «Тандурусти» квалифицированных специалистов из разных областей медицины и дала полезные советы о способах профилактики и лечения различных заболеваний, что было оценено телезрителями.

Также автор статьи приводит информацию о других программах в сфере медицины, которые были разработаны и представлены зрителям после обретения независимости Республики Таджикистан, и упоминает, что развитие программ в сфере медицины играет важную роль в развитии общества, и в связи с этим создание отраслевых телеканалов будет в пользе работы.

Ключевые слова: журнал, здравоохранение, медицина, телевидение, промышленность, журналист, потребность, сеть, специалист, отраслевая программа.

MAGAZINE «TANDURUSTI» THE FIRST TAJIK TELEVISION PROGRAM IN THE FIELD OF MEDICINE

This scientific article provides information about the creation of the first television in Tajikistan and the development of the first programs in it, and especially the first television program in the field of medicine, and also examines its content. It should be emphasized that, depending on the need, after the creation of television in Tajikistan, separate programs devoted to various important areas of society were developed and presented to television viewers. If in the first years information programs, concerts, performances and films were shown in Tajik and Russian, then, depending on the important areas of the country's social life, industry-specific programs were developed and offered to viewers. One of the first industry programs of Tajikistan television, dedicated to an important area of the country's public life, the field of medicine, is the television magazine «Tandurusti», the first issue of which was presented to viewers on November 16, 1964. The presenter was always chosen as a speaker, scientist, subject matter expert and television presenter. One of these specialists, who for many years as the host of the television magazine «Tandurusti» on Tajik television was very popular among television viewers, was a qualified specialist in the field of medicine, Doctor of Medical Sciences Umriniso Sirojiddinova. This eloquent and beautiful woman, an expert in the field of medicine, invited qualified specialists from various fields of medicine to the «Tandurusti» program and gave useful advice on ways to prevent and treat various diseases, which was appreciated by TV viewers.

The author of the article also provides information about other programs in the field of medicine that were developed and presented to viewers after the independence of the Republic of Tajikistan, and mentions that the development of programs in the field of medicine plays an

important role in the development of society, and in this regard, the creation of industry TV channels will be in benefits of work.

Key words: magazine, healthcare, medicine, television, industry, journalist, need, network, specialist, industry program.

Маълумот дар бораи муаллиф: Наврӯзшоҳи Холназари Рачаб - унвонҷӯи кафедраи журналистикаи телевизион ва радиошунавонии факултети журналистикаи телевизион ва радиои МДТ «ДДФСТ ба номи М. Турсунзода». Суроға: 734032, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад, 73 а. E-mail: navruz.r@mail.ru. Тел.: (+992) 904 88 45 44.

Сведения об авторе: Наврузшохи Холназари Раджаб – ГОУ «Гаджикского государственного института культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде», соискатель кафедры журналистики телевидения и радиовещания факультета журналистики телевидения и радио. Адрес: 734032, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 73 а. Электронная почта: navruz.r@mail.ru. Телефон: (+992) 904 88 45 44.

Information about the author: Navruzshohi Kholnazari Rajab – State Educational Institution «Tajik State Institute of Culture and Arts named after Mirzo Tursunzade», applicant for the Department of Television and Radio Broadcasting Journalism, Faculty of Television and Radio Journalism. Address: 734032, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Borbada Avenue, 73 a. Email: navruz.r@mail.ru. Phone: (+992) 904 88 45 44.

ТДУ:81373.72(075.8)

С-23

ХУСУСИЯТҲОИ ИФОДАӢБИИ ИБОРАҲОИ ИСМӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Сайдалиева З.О., муаллими калон

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар забони англисӣ дар вазифаи адъюнкти ибораҳои субстантивӣ детерминативҳо, квантификаторҳо, квалификаторҳо, ҳиссаҳои номии нутқ, шаклҳои номии феъл (масдар, сифати феълӣ, герундия) ва ҳатто чумлаи пайрав омада метавонад. Дар забони тоҷикӣ бошад дар вазифаи объекти ибораҳои исмӣ ҳиссаҳои мустиқили нутқ ба монанди исм, сифат, шумора, ҷонишин, зарф ва инчунин сифати феълӣ, масдар истифода бурда мешаванд.

Детерминативҳо ин муайянкунандаҳо, квантификаторҳо ин нишондиҳандаи миқдор, квалификаторҳо ин нишондиҳандаи аломат мебошад. Мисол:

Детерминатив - исм - these shops – вай мағозаҳо,

Квантификатор – исм - many soldiers – аксарияти сарбозон,

Квалификатор - исм - big hospital – бемористони калон.

Ба сифати адъюнкти препозитивӣ пеш аз ҳама гурӯҳи бо номи детерминативҳо (determiners), ки дар грамматикаи забони англисӣ маълум аст, ҷудо мекунанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳое, ки дар мавқеи артикл дар ибораҳои субстантивӣ меоянд, дохил мешаванд.

Якум хусусияти фарқкунандаи детерминативҳо ин аст, ки пеш аз исм артикл ё детерминатив меояд. Дуюм хусусияти детерминативҳо ин аст, ки пеш аз исм танҳо як детерминатив истифода мешавад. Сеюм хусусияти фарқкунандаи детерминативҳо ин аст, ки дар ибораҳои мураккаб бо ядрои тафсиلى мувофиқи қоида онҳо дар ҷои аввал меистанд.

Фақат гурӯҳи хурди калимаҳо пеш аз детерминатив дар ибораҳои субстантивӣ истифода бурда мешаванд.

Ба детерминативҳо инҳо дохил намешаванд:

- ҷонишинҳое, ки дар мавқеи предетерминативҳо (pre-determiners) меоянд. Ин гуна ҷонишинҳо танҳо сетоянд:

All - ҳама, both – ҳар ду, half – қисм, All these books, both his hands, half my money.

- қонишинҳое, ки баъд аз детерминативҳо (post-determiners) меоянд:

other, many, few some other time, his many acquaintances, these few examples

- қонишинҳои *what, such, same*, ки бо артиклҳо меоянд, дохил намешаванд: *what a man, such a colour, the same idea, etc.*

Ба детерминативҳо инҳо дохил мешаванд:

1) қонишини ишоратӣ: *This - these, that- those*

Pr-N This room –ин ҳуҷра / Pr-N that writer – он нависанда Pr-N

Pr-N These rooms - ин ҳуҷраҳо / Pr-N those writers – он нависандагон Pr-N

Дар ҳар ду забон чузъи тобеъ пеш аз чузъи асосӣ омадааст. Тафовут дар он аст, ки ибораҳои англисӣ бо алоқаи мувофиқат ифода ёфта, ибораҳои забони тоҷикӣ бо алоқаи ҳамроҳӣ пайваст гардидаанд.

Иборҳои исмие, ки бо қонишинҳои ишоратӣ бо алоқаи ҳамроҳӣ дар забони тоҷикӣ ибораро ташкил мекунад, камтар маълумот медиҳем.

Алоқаи ҳамроҳӣ дар ибораҳои исмие, ки чузъи тобеашон қонишини ишоратӣ мебошад асосӣ буда, алоқаи изофӣ камистеъмол аст. Қонишинҳои ишоратӣ бо алоқаи ҳамроҳӣ ба исм тобеъ гарданд, ҳамеша пеш аз калимаҳои асосӣ меоянд. Дар байни чузъҳои ибора муносибати муайянкунандагӣ дида мешавад. Қонишини ишоратии «ин», «он» ба ҳамаи хелҳои исмҳо тобеъ гашта ибораро ташкил мекунад. Масалан:

ин гурӯҳҳо, ин муддат, он талаба, он вақтҳо.

Вале ин ду қонишин вобаста ба мафҳуми калимаи асосии ибора як хел истеъмол намешаванд. Қонишини ишоратии «ин» ба предмети наздик, «он» ба предмети дур ишора мекунад. Ин қонишинҳо ба исмҳои замон (*вақт, рӯз, моҳ, сол*) тобеъ гардад, ибора ба замони ҳозира ва гузашта ишора мекунад. Масалан: ин вақт, он рӯз.

Қонишини ишоратии «он» ва «ин» ба исмҳои макон тобеъ шуда, ибораҳо месозанд: он шаҳр, ин хона, ин тараф, он тараф, ин ҷо, он ҷо.

Аз ин гурӯҳи исмҳои исми «ҷо» маънои абстрактӣ дорад ва он дар ҷумла ҳамеша ба эзоҳдиҳанда, яъне дар шакли ибора меояд. Азбаски, пайвасти «ин ҷо», «он ҷо» аз ҷиҳати шакл як андоза хусусияти устуворӣ гирифтаанд, бисёр таҳқиқотчиён пайвастагиҳои номбурдари аз рӯи тааллуқи морфологиаш ҳамчун зарфи макон маънидод мекунад. Дар байни чузъҳои «он ҷо», «ин ҷо» аз як тараф алоқаи синтаксисии ҳамроҳӣ дида шавад, аз тарафи дигар, калимаи «ҷо» хусусияти илмӣ худро нигоҳ дошта, ба вазифаи муайянкунанда (заминҳои ноҳамвор ва андаки он ҷо) ва муайяншаванда (он ҷойи дур) омада метавонад.

Ба ғайр аз ин қонишини ишоратии «ин» ва «он» дар як вақт ба як калима тобеъ шуда, ибори мураккабро ташкил мекунад, ки он ибораҳо тобиши услубӣ пайдо карда муносибати ғӯяндари ба ин ё он предмет ва аз кулл ба чузъро нишон медиҳад: ин дунё, он дунё.

Рости гапро гӯям, усто Бобомурод ба он мӯйсафедон, ки дар ину он асарҳои мо беиштар як хелу як ранг, ё аз ҳад зиёд донишманду маҳмаддоно, ё тамоман гӯлу сода тасвир меёбанд, монандӣ надошт. (Ф. Ниёзӣ)

Сифатҳои феълии исмгашта, инчунин исму амалу равиш ва муносибат ҳам қонишини ишоратиро тобеъ гардонида метавонанд. Масалан: *ин омадагон, ин саҳтгир.*

Исмҳои шахс, амал ва конкрет таркибҳои қонишини ишоратӣ (ин гуна, он гуна, он тавр) - ро тобеъ менамоянд. Чузъи асосӣ предмет ё ҳодисаро ном барад, чузъи тобеъ ҳосият ё аломати ба як гурӯҳ хос будари ишора мекунад: ин гуна талабагон, он гуна китобҳо, ин тавр меҳмондӯстӣ.

Қонишини ишоратии «ин», «он» баъзан қонишини таъйинии «ҳама» - ро гирифта ба исм тобеъ мегардонанд ва бо ин ҷиҳатҳои гуногуни исмро муайян мекунад. Ин ибораҳо вобаста ба чузъҳо тобишҳои ишоратии таъйинӣ ва таъкиди ро ифода менамоянд. Мисол: *он ҳама душвориҳо, ин ҳама некӣ.*

Вале дар забони тоҷикӣ оид ба детерминатив будани қонишини ишоратӣ ягон маълумоте дода намешавад.

2) қонишини соҳибии: *my, your, his, her, its, our, their*

Pr-N my dictionary – луғати ман N-ва-Pr
Pr-N my copy-book – дафтари ман N-ва-Pr
Pr-N his brother – бародари вай= N-ва-Pr
Pr-N our house – хонаи мо N-ва-Pr

Ҷонишини соҳибӣ дар ибораҳои англисӣ бо алоқаи ҳамроҳӣ ифода ёбад, дар забони тоҷикӣ бо ҷонишини шахсияте, ки муносибати соҳибиро мефаҳмонад бо алоқаи изофӣ ибораро ташкил намудаанд. Ҷонишинҳои соҳибӣ дар ибораи англисӣ ба вазифаи адъюнкти препозитивӣ омада, дар ибораҳои тоҷикӣ ба вазифаи адъюнкти постпозитивӣ омадаанд.

3) ҷонишинҳои *which, whose, each, every, some, any, no, either, enough, much, more, most* Мисол: *Any book, some people, any man, no time*. Дар забони тоҷикӣ ҷонишинҳои саволи бо алоқаи ҳамроҳӣ ба исми тобеъ мешавад. Ҷонишини саволи «**кадом**» ба ҳама хелҳои исми бо алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ гашта ибораро ташкил мекунад, ки ин ҷонишин барои маълум кардани мавқеи предмет ва ё аломати предмет дар байни ҳамчунинҳои он кор фармуда мешавад. Масалан: *кадом мактаб, кадом донишқада*.

Ҷонишини саволи «**чанд**» фақат бо алоқаи ҳамроҳӣ ба исмиҳои макон, замон шахс ва маънӣ тобеъ гашта, ибораҳоеро ташкил мекунад, ки ҷузъи асосӣ предметро номбар намояд, ҷузъи тобеъ миқдори тахминии онро ба тариқи номуайяни нишон медиҳад. Масалан: *чанд пул, чанд шабу чанд рӯз, чанд дақиқа*.

Чӣ тавре ки ибораҳои боло нишон медиҳанд, дар мавриди ба исмиҳо тобеъ шуда омадани ҷонишини саволи чанд калимаи асосии ибора – исми аксар бе суффикси чамбандӣ меояд. Агар ҷонишини мазкур пасванди «-ин»-ро гирад, нисбат ба аввала миқдори зиёди предметро бо тобиши таъкидӣ муайян менамояд. Дар ин маврид ҷузъи асосии ин ибораҳо дар ду шакл - бо пасванди чамбандӣ ва ё бе он сурат меёбад. Масалан: *чандин вилоятҳо ва шаҳрҳо*.

То захмҳои корӣ хӯрда ба замин галтидан чандин муғулро ба зарбаи табарзин ба замин хобонид. Дар забони тоҷикӣ ҷонишини манфӣ ба исми фақат бо алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мегардад ва ба калимаи асосии ибора муносибати муайянқунандагӣ дорад. Ҷузъи асосии ибораҳои исми ҷонишини манфӣ бо ҳамаи гурӯҳҳои луғавии исмиҳо ва аз ҳама бештар бо исми абстракт ифода меёбад: *ҳеҷ душман, ҳеҷ шар, ҳеҷ амр, ҳеҷ фармон. Ҳеҷ орзу, ҳеҷ мақсад ва ҳеҷ фикре ба ӯ аз ин болотар набуд*. [1, с. 33-38]

Ҷонишини манфии «ҳеҷ», бо калимаи як ва гуна омада, таркиб сохта, дар якҷоягӣ ҷузъи тобеи ибораро ташкил карда, ба замми маънои инкорӣ, инчунин тобиши таъкидиро низ медиҳад ва калимаи асосии ибора бештар бе суффикси чамбандӣ меоянд, ки аз ин ҷиҳат аз дигар ибораҳои исми бо ҷонишин фарқ мекунад: *ҳеҷ як зану духтар, ҳеҷ як калима*.

Ман он вақтҳо ҳеҷ гуна бозиро намедонистам.

Ба ин тариқ, ибораҳои исмие, ки ҷузъи асосиашон ҷонишин мебошад, асосан бо алоқаи ҳамроҳӣ сурат мегиранд ва аз бобати баёни маъно мисли дигар хели ибораҳо он қадар бой нестанд. Вале ин гурӯҳ дар забони адабӣ хеле серистифодаанд.

4) Дар забони англисӣ инчунин ибораҳои исмие, ки ҷузъи тобеашон исми бо морфемаи «'s» мебошад бо якчанд маҳдудиятҳо дар қатори детерминативҳо истифода бурда мешавад.

Дар ибораҳои сохти N's, ба монанди «*the boy's friend*», «*my father's house*» хусусиятҳои, ки ба детерминатив хосанд, дида намешавад. Чӣ хеле ки қайд кардем, ду детерминатив дар як вақт дар ибора намеояд. Вале ин муҳолифатҳоро дида баромадан мумкин аст. Гуфтан мумкин аст, ки дар ибораҳои овардашуда як детерминативи шакли N's мавҷуд буда, морфемаи «'s» ба ҳамаи гурӯҳҳои «*the boy*», «*my father*» дохил мешавад.

Дар ибораи намуди «*a children's room*», «*his doctor's degree*» артикл ё детерминативӣ «*a, his*» ба сохти N's тааллуқ надошта, балки ба ядрои ибораи субстантивӣ дахл дорад: *a /children's room, his /doctor's degree*.

Дар ин ибора шакли N's дар вазифаи детерминатив ояд нодуруст аст. Бояд қайд кард, ки агар шакли соҳибӣ дар вазифаи детерминатив ояд, тамоми ибораро ба ҷумла табдил додан мумкин аст.

The boy's friend - The boy has a friend

My father's arrival - My father arrives. [13, с. 46-51]

Агар дар ибора шакли N's дар вазифаи детерминатив наояд, ибораро ба чумла табдил дода намешавад. Масалан:

The children's room - The children have a room.

Ва ин чумлаҳо нодуруст аст. Ҳолатҳое дида мешавад, ки шакли N's детерминатив набуда, он ҳамчун сифат шуда омадааст:

N's-N a children's room – хонаи бачагона N-ва-A

N's-N a doctor's degree – унвони докторӣ N-ва-A

N's-N ladies' garments - куртаҳои занона N-ва-A

Дар забони англисӣ исм ҳамчун ҷузъи асосӣ метавонад бо исм дар падежи соҳибӣ ва умумӣ, дар забони тоҷикӣ бошад, танҳо бо исм пайваст шуда, ибораро ташкил мекунад.

Исм дар падежи соҳибӣ дар забони англисӣ бо якчанд маҳдудиятҳо истифода бурда мешавад. Онҳо бояд исми ҷондор бошанд. Масалан:

Ns-N women's rights - ҳуқуқҳои занон N-и-N

Ns-N Minny's brother - бародари Миннӣ N-и-N

Ns-N John's dog - сағи Ҷон N-и-N

Ибораҳои англисӣ бо алоқаи вобастагӣ пайваст шуда бошанд, ибораҳои тоҷикӣ тибқи бандаки изофӣ алоқаманд гардидаанд. Дар ибораҳои англисӣ адъюнкти препозитивӣ, дар ибораҳои тоҷикӣ адъюнкти постпозитивӣ ифода ёфтааст, ки ин тафовут дар ду забон мебошад.

Дар ин ибораҳо муносибати соҳибият дида мешавад. Дар забони англисӣ ин маъно тавассути апостроф «'s» ифода ёфта, дар забони тоҷикӣ он тавассути бандаки изофӣ «-и» ифода ёфтааст.

Муродифи ибораҳое, ки **муносибати соҳибиро** мефаҳмонанд, дар забони тоҷикӣ низ дида мешавад, ки он бо алоқаи изофӣ ифода мегардад.

Дар ин гуна ибораҳо калимаи тобеъ шахсеро нишон медиҳад, ки предмети дар калимаи асосӣ ифодагашта ба он тааллуқ дорад. Мисол: соати Собир, каланди деҳқон. [1, с. 26-34]

Муносибати соҳибият бо тобиши коллективӣ ва ҷамъиятӣ низ ифода мегардад. Дар ин гуна ибораҳо калимаи асосӣ бо исмҳои шахс ва предметҳо ифода меёбад. Калимаи тобеъ гурӯҳ ё ҷамъиятеро нишон медиҳад, ки калимаи асосӣ ба он тааллуқ дорад, чунончӣ: *кишварӣ тоҷик, олимони тоҷик*. Калимаи асосӣ дар ибораҳои ифодакунандаи соҳибият бо исмҳои маънӣ ҳам ифода мегардад. Дар ин ибораҳо ҷузъи асосӣ фикреро ишора мекунад, ки он ба ҷузъи тобеъ тааллуқ дорад: *ақли кас, ҳарфи Зардак*

Дар забони ҳозираи англисӣ исми бечон низ бо апостроф «'s» меояд, ки он асосан исмҳое, ки вақтро мефаҳмонад, меояд:

N's-N evening's events – ҳодисаҳои бегоҳӣ N-ва-A

N's-N a year's study- таҳсили яксола N-ва-A

Pr-N's-N that morning's post – он номаи саҳарӣ Pr-N-ва-A

Дар ин ибораҳо тафовут дида мешавад, зеро дар забони англисӣ адъюнкти препозитивӣ бо исм ифода ёфта, дар забони тоҷикӣ адъюнкти постпозитивӣ бо сифат ифода гардидааст.

Дар забони тоҷикӣ ибораҳои исмие, ки ҷузъи тобеашон сифати нисбӣ аст, муносибати вақт ва замонро низ ифода мекунад.

Ибораҳои мазкур дар забони адабии тоҷик хеле серистеъмол буда, вобаста ба ҷузъҳо тобиши гуногунро ифода менамоянд: *ибораҳои исмӣ бо сифати нисбие, ки вақтро ба тариқи конкрет ифода мекунад: синну соли шахс (духтарчаи яксола, шоҳиди шастсола) муҳлати муайян (курси чормоҳа, кори яксоата)*. [4, с. 41]

Ибораҳои исмӣ бо сифати нисбии боло вобаста ба таркиби ибора тобишҳои гуногуни маъноӣ замонро мефаҳмонанд. Ҷузъи тобеъ аломат ва хусусияти калимаи асосии ибораро ба замони гузашта нисбат медиҳад. Масалан: *тирамоҳи гузашта, ошиқи дерина, дӯсти дерина*

Сифатҳои нисбии «кӯдакӣ», «бачагӣ», ки ба замон нисбат доранд ба исмҳои замон тобеъшуда, ибораҳои ташкил мекунанд, ки онҳо аломати зохирии предметро нисбат ба замони гузашта мефаҳмонанд. Ҷузъи асосӣ бо исмҳои замони ба монанди «давра», «айём», «вақт» ифода меёбад. Мисол: айёми кӯдакӣ, айёми бачагӣ.

Сифатҳои нисбии «сахарӣ», «нисфирӯзӣ», «шабонарӯзӣ», «шабона» ба исмҳои «таом», «хӯрок», «курс» тобеъ шуда, ибораҳои ташкил мекунанд, ки онҳо замони муайяно нишон медиҳанд. Масалан:

таоми сахарӣ, хӯроки нисфирӯзӣ, курсҳои шабона. [5, с. 19-23]

Дар забони англисӣ дигар хели исмҳо низ бо апостроф «'s» омада метавонанд:

N's-N the firm's small department – шӯъбаи хурди ферма N-ва-A-ва -N

N's-N the firm's name - номи ферма N-ва-N

N's-N the paw's length - дарозии ҷоғ N-ва-N

N's-N the building's telephone - телефони бино N-ва-N

Ибораҳои низ мавҷуд аст, ки дар он исм бо апостроф «'s» муайянкунандаи худро дорад: *A-N's-N the old man's eyes* – чашмони пирамард N-ва-N

Тафовут дар он аст, ки ба сифати ҷузъи тобеъ дар ибораи англисӣ исм бо морфемаи «'s» ва сифат омада, вале дар ибораи тоҷикӣ ба сифати ҷузъи тобеъ танҳо исм омадааст. Инчунин, дар ин ҷо «*old man*» бо як калима «*пирамард*» тарҷума шудааст.

Вале ибораҳои мавҷуданд, ки дар он сифате ки пеш аз исм бо апостроф «'s» меояд, ҳамчун муайянкунандаи исми падежи умумӣ ифода карда мешавад. *A-N's-N an early dentist's appointment* – *вохӯрии сахарии духтури дандон, N-и-A-N-и-N*

Сифати «*early*» исми «*dentist*»-ро муайян накарда, исми «*appointment*» - ро муайян кардааст. Дар ибораи англисӣ муайянкунандаи препозитивӣ аз исм бо морфемаи «'s» ва сифат иборат бошад, дар ибораи тоҷикӣ муайянкунандаи постпозитивӣ аз сифат ва ду исм ифода ёфтааст. Дар ин ҷо калимаи «*dentist*» бо ду калима «*духтури дандон*» тарҷума шудааст.

Инчунин, олимони дар бораи сохти N's-N чунин ақидаҳоро баён кардаанд. Мисол: *N-prep-N's-N The king of England's daughter* – *духтари подшоҳи Англия, N-ва-N-ва-N*

Дар чунин намуди ибора морфемаи «'s» ба хамаи гурӯҳҳои пеш аз он омада тааллуқ дорад. Дар ин ҷо апостроф «'s» на ба «*England's*» балки ба гурӯҳи «*the king of England's*» тааллуқ дорад. Ин ҳолат дар ибораҳои, ки ба сифати абстракти препозитивӣ ибораи пайваст бо апостроф «'s» меояд, низ дида мешавад. Масалан: *Toby and Dora's plan was as follows. (I.Murdon)*

N-and-Ns-N Toby and Dora's plan - нақшаи Тобӣ ва Дора N-ва-N-ва-N

Дар ин ҷо апостроф «'s» на як калимаи «*Dora's*», балки гурӯҳи «*Toby and Dora's*»-ро шарҳ додаст. Ва ин муносибат ба забони тоҷикӣ бо бандики изофии «-и» ифода гардида, дар ҳар ду забон муносибати соҳибӣ дида мешавад. [7, с. 61]

Дар забони англисӣ ду исм бо алоқаи ҳамроҳӣ пайваст шуда, ибораи тобеъро ташкил мекунанд, ки яке аз хусусиятҳои забони англисӣ буда, ба дигар забонҳои олмонӣ хос нест. Яке аз хусусиятҳои асосии ин ибораҳо дар он аст, ки барои сохтани алоқаи тобеъ дар сохти N-N пайвастшавии исмҳои гуногун лозим меояд. Масалан:

N-N laboratory work - корӣ лаборатори N-ва-A

Тафовут дар он аст, ки дар ибораи англисӣ адъюнкти препозитивӣ бо алоқаи ҳамроҳӣ ва дар ибораи тоҷикӣ адъюнкти постпозитивӣ бо алоқаи изофӣ ифода гардидаанд. Инчунин, дар ибораи англисӣ ҷузъи тобеъ исм буда, дар забони тоҷикӣ он сифат шуда ифода ёфтааст.

а) Муносибати синтаксисие, ки дар байни ҷузъҳои ибораҳои субстантивӣ мавҷуд аст, муносибати муайянкунандагӣ мебошад. Азбаски дар таркиби ибораи исмҳои гуногунмаъно омада метавонанд, ибораи тобишҳои маъноии ҳархеларо зоҳир менамояд, ки онҳоро ба чунин ҳелҳо ҷудо кардан мумкин аст: нисбати ҷузъ бо кулл: *N-N apartment door* - дари идора N-и-N

N-N egg yolk - зарди тухм N-и-N

Тафовут дар он аст, ки ин муносибат дар забони англисӣ бо алокаи ҳамроҳӣ ва дар забони тоҷикӣ бо алокаи изофӣ ифода гардидаанд. Умумият дар он аст, ки ҷузъи тобеи ибораҳо дар ду забон бо исм ифода гардидаанд. Аммо ибораҳои англисӣ бо адъюнкти препозитивӣ ва ибораҳои тоҷикӣ бо адъюнкти постпозитивӣ ифода гардидаанд, ки инҳо тафовут мебошанд.

Дар забони тоҷикӣ ибораҳои исмӣ бо алокаи изофӣ ин муносибатро низ нишон медиҳанд.

Дар ин қабил ибораҳо калимаи асосӣ ҷузъи предмет, калимаи тобеъ кулли онро нишон медиҳад. Мисол: *панҷаҳои даст, фарши бино*.

Исмҳои ҳаҷм ба вазифаи калимаи асосии ин қабил ибораҳо низ истифода мешаванд: *порчаи гӯшт, пораи қанд*.

Ибораҳои ифодакунандаи нисбати ҷузъ ба кул(л) эзоҳдиҳанда гирифта тафсил мегарданд. Ибораҳои ифодакунандаи аломат ва дорандаи он калимаи асосӣ дар ин гуна ибораҳо аломатро нишон диҳад, калимаи тобеъшаванда предмет ё шахсеро номбар мекунад, ки аломати ҷузъи асосӣ ба он тааллуқ дорад.

Калимаи асосии ин хел ибораҳо бо исмҳои хислату ҳолат ва калимаи тобеъ бо исмҳои шахс, предмет ва маънӣ ифода мегарданд, чунончӣ: *Некиеву бадиш одамон, сиҳатиш бадан, тезии об*. [10, с. 72]

б) муносибати макон: *N-N park bench* - *нимкати бог N-ва-N*

N-N a beach house - *хонаи лаби баҳр N-ва-N-ва-N*

Тафовут дар он аст, ки дар ибораҳои англисӣ адъюнкти препозитивӣ бо алокаи ҳамроҳӣ ифода ёфта, дар забони тоҷикӣ бо адъюнкти постпозитивӣ бо алокаи изофӣ ифода гардидаанд. Дар ҳар ду забон монандӣ дида мешавад, зеро онҳо муносибати маконро ифода кардаанд.

Дар забони тоҷикӣ ибораҳои исмие, ки ҷузъи тобеашон исм аст ин муносибатро низ нишон медиҳанд.

Дар ибораҳои ифодакунандаи муносибати маконӣ калимаи асосӣ номи макон ва ё предметро номбар кунад, калимаи тобеъ мавқеъ ё ҷои ҷузъи асосиро нишон медиҳад. Мисол: *миёни кӯча, оби дарё*.

Исмҳои хос, ки номи ҷой ва маконро нишон медиҳанд, бо алокаи изофӣ ибораро ташкил намуда, муносибати маконро ифода мекунад: *Чорсуи Фиждувон, Сарбанди Ваҳш, Кремли Прага*.

Исмҳои амалии «рафтумад», «фуромад», «сафар», «саёҳат» ба вазифаи ҷузъи тобеи ибораҳои ифодакунандаи муносибати маконии тобиши суи дошта омада метавонанд: *рафтумад ба Самарқанд, сайругашти шаҳри нав*. [9, с. 34]

Агар ибораҳои макон бо калимаҳои «пеш», «рӯ», «бар», «байн» ва ғайра эзоҳ ёбанд, мавқеи онҳо аниқтар мегарданд: *роҳи паси қалъа, роҳи байни пахтазор*.

Дар ин ибораҳо ду алоқа: изофӣ ва пешояндӣ низ дида мешавад.

в) ибораро, ки аз кадом мавод сохта шудани предметро ифода мекунад: *N-N glass doors* – *дарҳои шишагин N-ва-A*, *N-N marble steps* – *зинаҳои мрамарин N-ва-A*

Тафовут дар он аст, ки дар ибораҳои англисӣ исме, ки бо алокаи ҳамроҳӣ бо исм тобеъ шудаанд ва дар ибораҳои тоҷикӣ исме, ки бо алокаи изофӣ бо сифат тобеъ шудаанд, ин муносибатро ифода кардаанд.

Дар забони тоҷикӣ ибораҳои исмӣ бо сифати нисбӣ бо алокаи изофӣ ин муносибатро низ ифода мекунад.

Дар ин ибораҳо калимаи асосӣ предметро ном барад, ҷузъи тобеъ аз кадом материал сохта шудани онро нишон медиҳад: *кӯпрукҳои оҳанин, зарфи шишагин, косаи сафолин*.

Ҷузъи тобеи ибораро, ки аз кадом материал сохта шудани предметро мефаҳмонанд, ҳам бо суффикси «-ин» ва ҳам бо суффикси «и» омада метавонанд ва аз ин ҷиҳат аз ибораҳои воситаи иҷро (меҳнати дастӣ), ибораҳои ифодакунандаи макон (хонаи чанубӣ, газетаи деворӣ) ибораҳои таъйинот (ҷавонони ҷангӣ, оби нӯшокӣ), ки фақат суффикси «и»-ро мегиранд, фарқ мекунад.

г) муносибати замонӣ: *N-N Saturday morning –сахарии якшанбе N-ва-N*

N-N winter sleep – хоби зимистон N-ва-N

Чӣ хеле ки маълум аст ин муносибат дар ибораҳои англисӣ бо алокаи ҳамроҳӣ ва дар ибораҳои тоҷикӣ бо алокаи изофӣ ифода гардидааст, ки ин тафовути ду забонро нишон медиҳад. Дар ин ибораҳо монандӣ низ дида мешавад, зеро чузъи тобеи ҳар ду забон исмҳо мебошанд.

Дар забони тоҷикӣ ибораҳои исмӣ бо алокаи изофӣ муносибати замонино низ ифода мекунанд.

Ибораҳое, ки муносибати замонино ифода мекунанд, калимаи асосии чунин ибораҳо бештар бо исмҳои замон ифода гашта исмҳои замон, ҳолат ва маънӣ ба вазифаи калимаи тобеъ омада, чузъи асосии ибораро тавзеҳ медиҳанд. Мисол: *рӯзи зимистон, рӯзи шанбе, шаби баҳор.*

Агар чузъҳои асосии ин ибораҳо суффикси чамбандӣ гиранд, ибораҳо ду хел маъно: тахминӣ ва микдори бисёрро ифода мекунанд.

д) ибораҳое, ки муносибати монандӣ ва муқоисавиро ифода мекунанд. *N-N sapphire sky – осмони мисли ёқути кабуд N-ва-N-ва-A*

Чузъи тобеъ дар ибори англисӣ, ки исм аст, ба забони тоҷикӣ тибқи ибора тарҷума шудааст.

Дар забони тоҷикӣ ин муносибатро ибораҳое, ки бо сифати нисбӣ алоқаманд гардидаанд, ифода мекунанд.

Чузъи асосии ин ибораҳо бо исмҳои конкрет, чузъи тобеъ бо сифатҳои нисбии аз исмҳои конкрет сохташуда ташкил меёбанд. Ин гуна ибораҳо ба шакли зохирии предмете, ки чузъи тобеъ нишон медиҳанд, монанд будани чузъи асосиро ифода мекунанд: *чашмҳои бодомӣ, чашмони уқобӣ.*

Калимаи асосии як гурӯҳи ин ибораҳо асосан аз исмҳои абстраксии «қувва», «зӯрӣ», «ҳис», «ташбеҳ», «меҳрубонӣ» ташкил гардада, ба вазифаи чузъи тобеъ сифатҳои нисбии «рустамона», «шоирона», «модарона» меоянд. Масалан: *қувваи рустамона, ташбеҳи шоирона,*

е) муносибати таъйинот: *N-N storage space – ҷой барои нигоҳдорӣ N-prep-N/ N-N porker table – миз барои оташгирак N-prep-N. [12, с. 83]*

Дар ибораҳои англисӣ ин муносибат бо алокаи ҳамроҳӣ ифода ёфта, дар ибораҳои тоҷикӣ бо алокаи пешояндӣ ифода гардидаанд.

Дар забони тоҷикӣ ибораҳои исмии изофӣ муносибати ба чизе доро буданро низ мефаҳмонанд. Ба вазифаи калимаи асосӣ ва тобеи ин ибораҳо исмҳои конкретӣ меоянд. Дар ин ибораҳо муносибати муайянкунандагӣ нисбат ба дигар гурӯҳҳо хеле пурқувват аст. *косаи об, косаи гӯшт*

ё) ибораҳое, ки манбаъ ё сарчашмаи предметро ишора мекунанд: *N-N radio noise – садои радио N-N*

Тафовут дар он аст, ки ин муносибат дар забони англисӣ бо алокаи ҳамроҳӣ ифода ёфта, дар забони тоҷикӣ бо воситаи алокаи изофӣ ифода гардидаанд. Монандӣ дар он аст, ки дар ҳар ду забон ибори исмие, ки бо исм алоқаманд гардидаанд, ин муносибатро ифода кардаанд.

Дар забони тоҷикӣ ибораҳои исмие, ки чузъи тобеашон исм буда, бо алокаи ҳамроҳӣ пайваст гардидаанд, ин муносибатро нишон медиҳанд.

Калимаи тобеъ предметро ишора менамояд, ки манбаъ ё сарчашмаи калимаи асосӣ ба он вобаста аст. Агар калимаи асосӣ предмет ё ҳодисаеро номбар карда, аз исмҳои конкрет ва абстракт ифода ёбад, чузъи тобеъ фақат аз исмҳои конкрет ташкил мегардад, ба монандӣ: *бӯи гул, дуди оташ, нури ситора, шуои офтоб*

ж) ибораҳое, ки сабабро нишон медиҳанд: *N-N oil crises – бӯҳрони сӯзишворӣ N-ва-N*

Дар ибори англисӣ адъюнктив претивӣ бо алокаи ҳамроҳӣ ифода гардида, дар ибори тоҷикӣ адъюнктив постивӣ бо алокаи изофӣ ин муносибатро нишон додаанд.

з) Ибораҳое, ки муносибати объектиро ифода мекунанд: *N-N lead exposure* – намоиши тирҳо *N-ва-N*

Дар забони англисӣ ин муносибат бо алокаи ҳамроҳӣ ифода ёфта, дар забони тоҷикӣ он бо алокаи изофӣ ифода мегардад.

Дар забони тоҷикӣ ибораҳои ифодакунандаи муносибати объектӣ калимаи тобеъшаванда предмет, шахс ва ходисаеро номбар мекунанд, ки аввал муносибат ва ҳиссиёти калимаи асосӣ ба он равона карда шудааст. Масалан: *хониши китоб, ороиши бог, дӯстдори адабиёт*.

Ибораҳо бо алокаи изофӣ ташкилёфта, ки муносибати объектиро ифода мекунад, нисбат ба ҳамин гуна ибораҳои исмии бо алокаи пешоянднок сохташуда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик серистеъмоланд. Ба вазифаи калимаи асосӣ дар ин гуна ибораҳо бештар исмҳои амал, маънӣ ифода меёбанд. Мисол: *нашири газета, чопи варақҳо*.

Маъноӣ амалро фаҳмонидани ин исмҳо боз аз он маълум мегардад, ки чузъи асосии ибора бештар аз масдар ташаккул меёбад.

Масдар дар ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати объектӣ бештар истеъмол мегардад. Мисол: «*тороҷ кардани мардум*», «*машиқ додани аскарбачаҳо*».

Чузъи тобеи ибораҳои мазкур исми шахс бошад, ибора маъноӣ духӯрагиро медиҳад. Ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати объектӣ бо дигар калимаҳо хеле кам тафсил мегарданд. Калимаи тафсилкунанда бештар чонишинҳои ишоратӣ ва зарфи микдор буда, бо алокаи ҳамроҳӣ тобеъ мешавад. Мисол: *шоҳиди бисёр воқеаҳо, бозгашти он базм*. Дар забони англисӣ ибораҳои тобеъе низ мавҷуданд, ки аз якчанд исмҳо иборатанд. Ин гуна ибораҳо чунин хусусият доранд, ки ба ду чузъ тақсим мешаванд. Масалан: *NNN motion picture systems* – *системаи гардиши филмҳо N-ва-N-ва-N*

NNN poison gas exper – *мутахасиси газҳои захролудшуда N-ва-N-ва-A*

NNN Manchester University students – *дошишҷӯёни дошишгоҳи Манчестер N-ва-N-ва-N*. [12, с. 96]

NN'sNN Trade Union's national conference – *конфронси миллии иттифоқи касаба N-ва-N-ва-N-ва-N*

Аз ин ибораҳо маълум мегардад, ки исмҳо дар забони англисӣ бо воситаи алокаи ҳамроҳӣ алоқаманд гардида, дар забони тоҷикӣ бо алокаи изофӣ ифода гардидаанд. Инчунин, чузъи тобеъ дар забони англисӣ пеш аз исм омада, дар забони тоҷикӣ пас аз исм омада чида шудаанд. Ибораҳои сохти *N-N* дар забони англисӣ ҳангоми чида шудани исмҳо муносибати онҳо тағйир намеёбад, исме ки дар охир меистад ҳамчун муайяншаванда ва пеш аз он меомадагӣ ҳамчун муайянкунанда ифода меёбад.

NN space station – *истгоҳи кайҳон N-ва-N*

NN radio beams – *шӯъҳои радио N-ва-N*

NN newspaper reporter – *хабарнигори рӯзнома N-ва-N*

NNN army camp life – *ҳаёти ҳарбии лагер N-ва-N-ва-N*

NNNN atom weapons research establishment – *шӯъбаи таҳқиқи яроқҳои атомӣ N-ва-N-ва-N-ва-A*

Дар ибораҳои англисӣ адъюнкти препозитивӣ бо алокаи ҳамроҳӣ ва дар ибораҳои тоҷикӣ бошад, адъюнкти постпозитивӣ бо алокаи изофӣ ибораро ташкил намудаанд. Ибораҳое, ки ҳар ду чузъашон исм буда, бо алокаи ҳамроҳӣ ифода гардидаанд дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле серистеъмол шудаанд. Чузъи асосӣ аз исмҳои шахс ва амал, калимаи тобеъ аз исмҳое, ки онҳо касбу ҳунар, машғулият, мансаб хешу таборро ифода мекунанд, ташкил меёбанд. Масалан:

Майор Сафаров, кассир Воҳидов, муаллим Малоҳат

Дар забони англисӣ ин гуна ибораҳоро дидан мумкин аст:

NN professor Palmer – *профессор Палмер NN*

NN doctor Snowdon – *духтур Снӯвдон NN*

Ин ибораҳо дар ҳар ду забон ҳам аз ҷиҳати алоқа ва ҳам аз ҷиҳати сохт мувофиқ меоянд. Дар забони англисӣ ибораҳои низ мавҷуданд, ки дар он исм дар вазифаи муайянкунандаи постпозитивӣ бо алоқаи ҳамроҳӣ омадаанд:

N-A-N The man next door – марди ҳамсоя N-ва-N

Дар иборҳои англисии «next» ҳамчун сифат якҷоя бо исм як гурӯҳи «next door» – ро ташкил намуда, ҳамчун муайянкунандаи постпозитивӣ нисбат ба исми «man» мебошад. Агар аз ин ибора сифати «next» - ро гирем, маънои ибора тағйир ёфта, исми man ҳамчун муайянкунанда ба исми «door» мегардад. Вале муайянкунандаи «next door» ба забони тоҷикӣ бо як калима «ҳамсоя» тарҷума шудааст. Иборҳои англисӣ бо алоқаи ҳамроҳӣ ва иборҳои тоҷикӣ бо алоқаи изофӣ ифода ёфтаанд, ки ин тафовут дар ду забонро нишон медиҳад.

Дар забони англисӣ занҷираи исмҳо махсусан дар сарлавҳаҳои рӯзномаҳо истифода бурда мешаванд. Масалан, намунаи сарлавҳаҳои рӯзномаи англисӣ:

NNNN State Forest Fire Losses – Талафот аз сӯхтори ҷангалҳои штат N-prep-N-u-N-u-N

NNNNN Twelve Hour Power Cut Warning – Огоҳӣ дар хусуси қатъи дувоздаҳсоатаи қувваи барқ N-prep-N-u-N-uA-u-N-u-N

Дигар соҳае, ки ин гуна ибораҳо хеле васеъ истифода бурда мешаванд, ин адабиёти илмӣ-техникӣ мебошад. Масалан:

NNNN airfield surface movement indicator – нишондиҳандаи ҳаракати самти парвозгоҳ N-ва-N-ва-N-ва-N

NNNN pulsed microwave radar station – стансияи радиолокатионӣ барои фаҳмидани микромавҷҳо N-ва-A-prep-N-N

NNNNN automobile repair plant construction project – лоиҳаи сохтмони заводи таъмиркунии автомобилӣ N-ва-N-ва-N-ва-N-ва-N

Ба ғайр аз детерминативҳо ва квантификаторҳо дар вазифаи адъюнкти препозитивӣ дар забони англисӣ боз квалификаторҳо (qualifiers) низ меоянд. Квалификаторҳо ҷузъи тобеанд, ки на ба детерминативҳо ва на ба квантификаторҳо дохил мешаванд. Дар мавқеи детерминативҳо ва квантификаторҳо калимаҳои махсус ва бо маҳдудият истифода шаванд, аммо дар вазифаи квалификаторҳо ҳар гуна калимаҳои ҳиссаи нутқ истифода бурда мешавад. Асосан сифатҳо дар ин вазифа меоянд. [7, с. 17-23]

Ибораҳои исмӣ бо квантификаторҳо: Калимаҳои, ки ба вазифаи адъюнкти препозитивӣ меоянд ин калима ё гурӯҳи калимаҳо, ки Есперсен онро квантификаторҳо (quantifiers) ном гузоштааст, дохил мешавад. Ин калима ё гурӯҳи калимаҳо аз ҷиҳати семантикӣ чунин хусусият доранд, ки онҳо микдори предмет ё шахс, ки исро мефаҳмонад, истифода мешаванд. Дар забони англисӣ вобаста ба категорияи шумораи исмҳо, ки ядрои ибора аст, квантификаторҳо ба чунин қисмҳо ҷудо мекунанд:

1. квантификаторҳои, ки танҳо дар шакли танҳои исмҳо истифода бурда мешаванд:

- шумораи микдор «one» «як»:

Q-N one book - як китоб Q-N

Q-N one man - як мард Q-N

Дар ҳар ду забон шумораи микдорӣ «як» дар вазифаи адъюнкти препозитивӣ омада, бо алоқаи ҳамроҳӣ пайваст гардидаанд. Инчунин, дар ҳар ду забон исмҳо дар шакли танҳо омадаанд, ки ин монандӣ дар забони англисӣ ва тоҷикӣ мебошад.

- ҳамаи шумораҳои тартибӣ:

Q-N the first lesson - дарси якум N- ва -Q

Q-N the tenth day - рӯзи даҳум N- ва – Q [8,с.33-36].

Дар иборҳои англисӣ шумораи тартибӣ дар вазифаи адъюнкти препозитивӣ бо алоқаи ҳамроҳӣ ифода гардида, дар иборҳои тоҷикӣ бошад шумораҳо дар вазифаи адъюнкти постпозитивӣ ва бо алоқаи изофӣ ифода гардидаанд, ки ин тафовут дар ду забон мебошад. Дар ин ибораҳо монандӣ низ дида мешавад, зеро дар ҳар ду забон исмҳо дар шакли танҳо омадаанд.

- ҷонишинҳои: *each, every, either, neither, much, little, less, least*

Ҷонишинҳои «*much*», «*little*» – ро ба қатори ҷонишинҳо дохил кардан мувоҳисанок меҳисобанд ва одатан онҳоро ба сифатҳо дохил мекунанд.

2) квантификаторҳое, ки бо шакли ҷамъи исмҳо истифода бурда мешаванд:

- ҳамаи шумораҳои миқдори ба ғайр аз «one»

Q-N three brothers – се бародар Q-N

Q-N two books – ду китоб Q-N

Дар ҳар ду забон монандӣ дида мешавад, зеро шумораи миқдорӣ дар вазифаи адъюнктивӣ препозитивӣ омада, ибораҳо бо алокаи ҳамроҳӣ ифода гардидаанд. Аммо тафовут дар он аст, ки ҷузъи асосӣ исм дар забони англисӣ дар шакли ҷамъ омада дар забони тоҷикӣ исм дар шакли танҳо омадааст.

- ҷонишинҳои: *both* – ҳар ду, *several* – якчанд, *many* – бисёр, *few (fewer, fewest)* – кам, *a few* - якчандто ва *пайвастиҳои a number of, a pair couple of, the majority of, a good many of ва ғайра*.

3) квантификаторҳое, ки бо исмҳои шумурданашаванда (uncountable) ва шумурдашаванда (countable) истифода бурда мешаванд:

some, any, more, most, enough, a lot of, plenty of, a great/good deal of a handful/spoonful/pocketful.

Квантификатори «*little*» – «кам бо сифати «*little*» - «хурд» набояд омехта кард. Дар яқум шакл дараҷаи муқоисавии «*less*» - ро дорад, ки он дар сифати «*little*» дида намешавад.

Агар ҷонишинҳои «*some*», «*any*» маънои миқдорӣ дошта бошанд ба квантификаторҳо дохил мешавад. Ва агар онҳо маънои номуайяний (ким-кадом, ким-чӣ хел, ҳар, ҳар кадом) дошта бошад ба қатори квантификаторҳо дохил кардан мумкин нест. Барои он, ки онҳо ба шакли ҷамъи исмҳо вобаста нест. Масалан:

Some man told me this - Some men told me this

Any child can do it - Any children can do it

Ин ҳодиса мисли калимаи «*little*» омонимияро нишон медиҳанд. Мувофиқи коида квантификатори «*any*» дар ҷумлаҳои ҳикоягӣ истифода бурда намешавад. Дар ин ҷо «*any*» танҳо дар маънои номуайяний «ҳар кадом» ва доимо бо оҳанг истифода бурда мешаванд. Масалан: *Give me any book - Ба ман ягон китобро деҳ. (Ба ман кадом китобро, ки хоҳи бидеҳ) (Бурлакова). [2, с. 46]*

Аз гуфтаҳои боло маълум мешавад, ки гурӯҳи детерминативҳо ва квантификаторҳо қисман якдигарро рӯйпӯш мекунанд: калимаҳои «*each, every, some, any, (n)either, enough*» дар як вақт ҳам детерминатив ва ҳам квантификаторҳо мебошанд.

Дигар квантификаторҳо, инчунин ҳамаи шумораҳо ба детерминантҳо дохил намешаванд. Ва онҳо бо детерминативҳо дар ибораҳои субстантивӣ омада метавонанд. Агар квантификатор аз як калима, на ин ки аз пайвасти калимаҳо иборат бошад, баъд аз детерминантҳо меояд. Масалан:

These two red stone houses – ин ду хонаи сангини сурх

His many good friends – дӯстони бисёри хуби ӯ

Эзоҳ: «*Both*» – чӣ хеле, ки қайд кардем пеш аз детерминатив ва сифатҳои «*last*», «*next*» пеш аз квантификатор меояд.

Квантификаторҳое, ки аз пайвасти калимаҳо (*a lot of, a number of*) иборатанд, доимо пеш аз детерминатив меоянд:

a number of these apples - ҳамин себҳои зиёд

a lot of his money – маблағҳои зиёди ӯ.

Ба квантификаторҳои хели «*a number of*», «*a lot of, plenty of*», «*a great/good deal of*», «*the majority of*» диққати хурдо бояд ҷалб кард.

Аз нуқтаи назари аломатҳои дистрибутивӣ дар ибора овардашуда, ин ибораҳо аз сохти «*a prossion of (people)*», «*the value of (money)*» фарқ намекунад, ки дар ин ҷо «*prossion*», «*value*» ядро буда, «*people*», «*money*» адъюнктивӣ постпозитивӣ мебошанд.

Ҳангоми таҳлил кардани ин сохт онро нишон медиҳад, ки ин ақидаҳо нодуруст аст, зеро дар ибораи мисли «a number of N» ва ғайра исми якум ядро набуда, балки исми дуум ядро аст.

Адабиёт:

1. Абдурахмонов У. Андеша роҷеъ ба наҳви забони дарӣ ва гунаҳои он. Материали научно–теоретический конфереции профессорско- преподавательского состава и студентов посвященной 15- й годовщине Независимости Республики Таджикистан 2700 – летию города Куляба и Году арийской цивилизации – Душанбе 2006. Ч. 2. – С. 197-198.
2. Бурлакова. В.В. Словосочетание. – В кн.: Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981, 94 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Маориф, 1983, қ.2.-353 с.
4. Насрулло Ҳабиб. Грамматикаи забони англисӣ. Дастури таълимӣ барои донишҷӯён. – Душанбе: Эр-граф, 2009. -123 с.
5. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. –Душанбе: Маориф, 1972.-205 с.
6. Усмонов К. Грамматикаи назарии забони англисӣ. Нашриёти “Нури маърифат”, Душанбе, Хучанд, 2010. 122 с.
7. Усмонов К. Грамматикаи назарии забони англисӣ. Нашриёти “Нури маърифат”, Душанбе, Хучанд, 2010. 116 с.
8. Усмонов К.У. Грамматикаи назарии забони англисӣ. Хучанд: Нури маърифат, 2006.-131 с.
9. Ҳочиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX .-Душанбе, 1987.-165 с.
10. Чамшедов Парвона ва дигарон. Очеркҳо оид ба типологияи муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ .-Душанбе: Ирфон, 1980. – 189 с.
11. Gardner, Faith F. An analysis of syntactic patterns of Old English. – Hague: Mouton, 1971. – 85 p.
12. Gardner, Faith F. An analysis of syntactic patterns of Old English. – Hague: Mouton, 1971. – 75 p.
13. Mitchell, Bruce Old English syntax. Vol.1. Concord, the parts of speech and the sentence. – New York: Oxford, 1985. – 820 p.

ХУСУСИЯТҲОИ ИФОДАӢБИИ ИБОРАҲОИ ИСМӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур сухан аслан дар бораи хусусиятҳои ифодаӢбии ибораҳои исмӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ матраҳ гардидааст.

Дар мақола қайд гардидааст, ки ибораҳои исмӣ ва навъҳои он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ибораҳои исмӣ бо исм, ибораҳои исмӣ бо исм дар забони англисӣ, ибораҳои исмии пешояндӣ ва пасояндӣ, ибораҳои исмӣ бо сифати асли, ибораҳои исмӣ бо сифати нисбӣ, ибораҳои исмӣ бо шумора, ибораҳои исмӣ бо масдар ва ибораҳои герундӣ дар забони англисӣ баррасӣ карда шудаанд.

Яке аз навгониҳои дар раванди татбиқи мақола ба чашм расид ин гурӯҳбандӣ ё таснифоти муфассали ибораҳо дар забонҳои зикррафта буда, ҳангоми таҳқиқ хусусиятҳои хоси ҳарду забон ба назар гирифта шудаанд.

Дар мақолаи зикргардида, ҳар масоили матраҳгардида аз бардоштҳои муфассал огоҳӣ медиҳад, зеро бори нахуст маводҳои назариявӣ ва амалии мақола дар якҷоягӣ ба риштаи пажӯҳиш кашида шудаанд, ки он барои азхуд намудани вижагиҳои бахшҳои ҷудоғонаи наҳви ҳарду забон хеле муфид хоҳад буд.

Хулоса ҷамъбасти андешаҳо доир ба ибора ва ибораҳои исмӣ аз ҷиҳати муқоиса, мавқеи он дар низоми наҳвии грамматикаи забон ва намудҳои он дар ҳарду забон дар давраҳои таърихӣ ва тағйироти ба миён омада ироа гардидаанд.

Калидвожа: ибора, таркиби луғавӣ, забонмузон, муодил, тахлили грамматикӣ, мубрамият, контрастивӣ, навғониҳо, пажӯҳиш, забоншиносӣ, алокаи наҳвӣ, муносибати синтаксисӣ, нишондиҳандаи аломат, нишондиҳандаи микдор.

СТРУКТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СУБСТАНТИВНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье речь идет об особенностях субстантивных словосочетаниях в таджикском и английском языках.

В статье упоминаются именные словосочетания и их виды в таджикском и английском языках, именные словосочетания с существительными, именные словосочетания с существительными в английском языке, предложные и послеложные именные словосочетания, субстантивные именные словосочетания, относительные именные словосочетания, именные словосочетания с числом, именные словосочетания с инфинитивом и обсуждаются герундийные фразы в английском языке.

Одной из новинок в процессе реализации статьи стала детальная классификация или классификация выражений в упомянутых языках, при этом в ходе исследования были учтены специфические особенности обоих языков.

В упомянутой статье каждый из поднятых вопросов наполнен подробным рассмотрением, поскольку впервые теоретический и практический материал статьи сведены воедино в области исследования, что будет весьма полезно для освоения особенностей отдельных частей языка обоих языков.

В заключении представлена сводка мнений о словосочетании и именном словосочетании с точки зрения сравнения, его положения в грамматической системе языка и его видах в обоих языках в исторические периоды и произошедших изменениях.

Ключевые слова: словосочетание, лексический состав, изучающие язык, эквивалент, грамматический анализ, многозначность, контрастивность, новизна, исследование, лингвистика, синтаксическая связь, показатель знака, показатель количества.

STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF NOUN PHRASES IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

In this article, we are talking about the characteristics of the expression of noun phrases in the Tajik and English languages.

The article mentions noun phrases and their types in Tajik and English languages, noun phrases with nouns, noun phrases with nouns in English, prepositional and postpositional noun phrases, substantive noun phrases, relative noun phrases, noun phrases with number, noun phrases with infinitives and gerund phrases in English are discussed.

One of the novelties in the process of applying the article was the grouping or detailed classification of expressions in the mentioned languages, and the specific features of both languages were taken into account during the research.

In the above-mentioned article, each of the raised issues is informed by detailed considerations, because for the first time, the theoretical and practical materials of the article are drawn together in the field of research, which will be very useful for mastering the peculiarities of the separate parts of the language of both languages.

In conclusion, a summary of opinions on the phrase and noun phrases in terms of comparison, its position in the grammar system of the language and its types in both languages in historical periods and the changes that have occurred are presented.

Keywords: phrase: lexical composition, language learners, equivalent, grammatical analysis, ambiguity, contrastive, novelties, research, linguistics, syntactic relationship, syntactic relationship, indicator of sign, indicator of quantity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайдалиева Зухро Обидовна – муаллими калони кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи

Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. Тел: (992) 987-51-94-97

Сведения об авторе: Сайдалиева Зухро Обидовна – старший преподаватель кафедры языкознания и сравнительной типологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова 16. Тел: (992) 987-51-94-97

Information about the author: Saidalieva Zuhro Obidovna – Senior Lecturer, department of linguistics and comparative typology, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street 16. Tel: (992) 987-51-94-97

ТДУ:81+82-3 (075.8)

А-14

АҚИДАҲОИ МУҲАҚҚИҚОН ДАР БОРАИ ЗАБОНИ РОМАНИ «ВОСЕЪ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА

Ситораи А., ассистент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Омӯзиши чанбаҳои забонии эҷодиёти адибони номвари тоҷик барои таҳқиқоти забоншиносӣ дар масъалаҳои мубраму муҳимми луғатшиносӣ, морфология, синтаксис, махсусан номшиносӣ, ки айни замон дар масъалаи худшиносии миллӣ, муайян намудани хувияти миллӣ ва омӯзиши номвожаи таърихӣ ва мушаххас намудани маъно ва сохтори грамматикиву шакли таърихии онҳо нақши созгор дорад, аҳаммияти калон дошта, ҳам барои забоншиносӣ ва ҳам барои таърихшиносиву мардумшиносӣ маводи хубе дода метавонад.

Осори Сотим Улуғзода нависандаи номвари тоҷик аз зумраи чунин ашхос ба шумор меравад, ки дар ташаккули забони тоҷикӣ бо осори гаронарзиши худ хизмати шоён намудаанд. Нависандаи сермахсул бо офаридани асарҳои пурмазмуни худ, аз ҷумла «Субҳи ҷавонии мо», «Қисмати шоир», «Фирдавсӣ», «Ривояти суғдӣ», «Марги Ҳофиз» ва «Восеъ» шуҳрат ёфтааст.

Сотим Улуғзода ба таърихи муборизаҳои адолатхоҳонаи мардуми кӯхистони тоҷик, ки ханӯз аз солҳои 30-юми асри XX таваҷҷуҳ зоҳир намуд. Баъдтар нависанда ба омӯзиши шӯриши мардуми тоҷик бо сардории Восеъ чиддан машғул шуда, солҳои 1961-1967 романи «Восеъ»-ро таълиф намуд ва соли 1969 дастраси хонанда гардид.

Романи «Восеъ» ба жанри романи таърихӣ тааллуқ дошта, аз 33 боб иборат аст. Хонанда дар ду боби аввал нахуст ба симои манфӣ- Мирзоакрамбой ва баъд ба қаҳрамони асосӣ- Восеъ шинос мешавад. Ин ду образ (махсусан Восеъ) аз аввал то охири асар иштирок намуда, дар ҳалли зиддият ва масъалаҳои асосӣ мавқеи марказӣ доранд.

Муаррихони шуравӣ барои муайян кардани сабабҳо ва вижагиҳои асосии шӯриш ва ҳамчунин рафти он бо худи халқ, ба авлодони онрӯзаи он шӯришгарон муроҷиат карда буданд. «Сотим Улуғзода бо истифодаи тадқиқоти он муаррихон қаноат накарда низ аз аҳолии Ховалингу Балчувон нақлу ёддоштҳо ҷамъоварӣ кардааст, ӯ дар соли 1961 ба мунаққид Маъсуд Муллоҷонов гуфтааст, ки [2, с. 85] «қишлоқ ба қишлоқ гашта, он ҷойҳои таърихиро бо чашми худ дидам, бо бисёр муйсафедоне, ки шӯриши Восеъро дар ёд доранд, ҳамсуҳбат шудам, матерали гаронбаҳое ҷамъ кардам». Маълум мешавад, ки нависанда барои эҷод ва навиштани чунин асари таърихи воқеан бисёр заҳмат кашидааст ва «албатта бисёр хуччатҳои таърихӣ ва адабии охириҳои асри XIX - дастхатҳо, тақризҳо, қайдҳои сафари сайёҳони ҳамон давра ва ғайраро низ» [2, с. 85] «мисли одами таърихшинос омӯхтааст».

Дар воқеъ романи «Восеъ» бозгӯии таърихи миллати бофарҳанги тоҷик ба шумор меравад, дар ин хусус дар мақолаи Маъруф Раҷабов «Бурду боҳти насри таърихӣ» дар бораи романи «Восеъ» чунин нигошта шудааст: «Солҳои 60-70 тадқиқи таърих асосан бо ду роҳ; бо

роҳи офаридани асарҳои сирф таърихӣ (романи С. Улуғзода «Восеъ») ... сурат гирифтааст». [3, с. 110].

«Халқияти асар дар тасвири воқеии ҳаёт, дода тавонистани орзуо омол, урфу одат, психология ва забони мардум зоҳир мегардад. Офаридаҳои нависандаи номовари тоҷик Сотим Улуғзода бо руҳи халқӣ ва истифодаи дурусти номвожаҳо ба дилу дидаи мардум роҳ ёфтаанд. Нависанда баробари дигар воситаҳои тасвири бадеӣ ба забони асар ва номҳои одамон диққати махсус медиҳад. Ба ин маънӣ махсусан ҳикояву повест, драмату романҳои дар мавзӯҳои таърихӣ эҷоднамудаи Сотим Улуғзода дар ҳаёти мадания халқамон мавқеи намоён ишғол мекунанд ва шоёнӣ ибратанд. Зеро ба таъкиди профессор Р.Ғаффоров «Тарзи баёни Сотим Улуғзода кӯтоҳу мухтасар, аммо пурмаъно ва мантиқан қавист». [1, с. 368]

Аз офаридаҳои Сотим Улуғзода махсусан романи «Восеъ» ҳам дар эҷодиёти нависанда ва ҳам дар адабиёти тоҷик асари марҳилавист. Ин асар ба таҳқиқи бадеии яке аз саҳифаҳои мучаллои таърихи халқамон бахшида шуда, чӣ аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва чӣ аз ҷиҳати забону услубу нигоҳиш басо диққатангез аст.

Устод Садриддин Айнӣ ғановати зиндаи халқро тасвир намуда, дар мактуби кушодаи худ ба Пулод Толис навишта буд, ки «Дар забони зиндаи халқӣ тоҷик чунин хазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Забони халқ анбори холинадандаи моли хом аст». [1, с. 131-132]

Доир ба романи «Восеъ» ва забони халқ мақолаи муҳаққиқ Э. Шоев дар маҷаллаи «Садои Шарқ», соли 1981-ро дастрас намудем, ки дар он ҷо дар бораи Сотим Улуғзода ва романи «Восеъ» чунин нигошта шудааст: «Дар асари нависанда сухани бечоро пайдо кардан муҳол аст, ҳар калимаву ибора бори ғояву бадеӣ ва услубӣ дорад, ки романи «Восеъ» мисоли барҷастааст. [5, с. 145]. Роман ҳаёти халқӣ тоҷикро дар нимаи дуҷуми қарни нӯздаҳ дар бар гирифтааст. Нависанда дар симои *Восеъ [Vāse]*, *Назир [Nazir]*, *Аноргул [Anārgul]*, *Гулизор [Gulizār]*, *Фотима [Fātima]*, *Нозим [Nāzim]* ва дигарон вазъи ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ ва муборизаи халқӣ тоҷикро бар зидди зулму истисмори амирӣ воқеъбинона тасвир менамояд. Воқеаҳои асар асосан дар ду мавзӯ - Бухоро ва Кӯлоб ҷараён дорад. Қаҳрамонҳои асар низ намояндагони ҳамин ду маҳалланд. Аз ин ҷиҳат, дар вижагии ономастикии ин маҳалҳо нақши худро гузоштааст. Дар роман ҳам услуби мутантани дарборӣ, ҳам гуфтори мударрису муллоҳо, ҳам суханпардозҳои олимартабаи амирӣ ва номвожаҳои побарҷо ба назар мерасад. Дар тасвири ҳар кадоме нависанда зарғарона амал карда, калимаву ибора ва ифодаву номҳои хоси таърихро ба кор будааст.

Махсусан, таркиби номвожаҳо ё номгузории асар хело ҷолиб аст: антропонимҳо, гидронимҳо, топонимҳо, полионимҳо, этонимҳо, оронимҳо, теонимҳо ва дигар номҳои вохӯрдан мумкин аст, ки макоми хосе доранд.

Муҳаққиқ Р.Ғаффоров дар асари худ «Нависанда ва забон» чунин нигоштааст: «Сотим Улуғзода нависандаи суханшинос аст. Ӯ калимаҳоро басо эҳтиёткорона, бо тааммул ба риштаи таҳрир мекашад. Дар паси ҳар як калимае, ки вай ба кор мебарад, андешаи муайяне ниҳон аст. Дар асарҳои ӯ тамоми калима ба ҳам вобастагии қавӣ дошта, ҳама якҷоя мароми эҷодии муаллифро бо беҳтарин тарзе илқо мекунанд. Дар навиштаҳои ин нависандаи пурдон суханҳои дуҷуминдараҷа, калимаю ибораҳои тасодуфӣ, ки бо мазмуни умумии матн ва тарзи баёни бадеӣ алоқаманд набошанд, ба назар намерасанд. Тарзи баёни Сотим Улуғзода кӯтоҳу мухтасар, аммо пурмаъно ва мантиқан қавист. Вай сода, раван ва ҳамафаҳм менигорад, ки зеби сухан ҳам дар ҳамин аст. Дар асарҳои С. Улуғзода баробари унсурҳои дигари луғавӣ калимаҳои лаҳҷавӣ низ бисёранд. Аммо вай ҳамчун суханвари моҳир онҳоро «бо сӯҳрони қоида суфта, бо чилбури маънӣ сайқал дода» [1, с. 131-132] ба кор бурдааст.

Дар ин масъала се ҷиҳати зеринро бояд қайд кард. Якумин ҳамин, ки аксарияти калимаҳои лаҳҷавиро дар асарҳои ӯ этнографизмҳо ташкил менамоянд. Ин гуна калимаҳо дар романи «Восеъ» бештар истеъмол ёфтаанд. Нависанда онҳоро барои айнияти тасвир ва боварибахши мавзӯи баҳс ба кор бурдааст. Мо худ шоҳиди онем, ки С. Улуғзода барои дуруст ва муносиб ба кор бурдани ин гуна калимаҳо на фақат ба он ҷойҳое, ки қаҳрамонҳои романи «Восеъ» зиндагӣ кардаанд, борҳо сафар кардааст, балки дар баробари ин асарҳои

лахчашиносие, ки ба таҳқиқи лаҳҷаҳои Кӯлоб бахшида шудаанд, қалам дар даст мутолиа намудааст. Ба ин вачҳ, дар асар чӣ этнографизмҳо ва чӣ навъҳои дигари луғатҳои лаҳҷавӣ хеле шином ва ба маврид воқеъ шуда, барои типии баромадани образҳо ва барҷаста талқин ёфтани мароми эҷодӣ ба муаллиф кумаки ҷиддӣ расонидаанд». [4, с. 21-27]

Доир ба романи «Восеъ» дар маҷаллаи «Мақтаби советӣ» чунин оварда шудааст: «Шоирӣ халқ - Бобоюноси Худойдодзода, ки худ зодаи қишлоқи Косатароши Балҷувон аст, ӯ ба Восеъ достони «Шӯриши Восеъ» номи асарашро мебахшад. Дар замони ҳозира шоирони тоҷик ба ин шӯриши халқӣ садҳо шеърҳо бахшидаанд». [4, с. 21-27] Сабабҳои асосии шӯриши Восеъро академик М. Шукуров чунин овардааст: «Сабаби асосии шуълавар шудани оташи хашму ғзаби халқ офати табиӣ- хушкию қаҳтии дусола набуд. Сабаби асосӣ дар сохти феодалии патриархалӣ ниҳон буд, аз он тартибот, ки кайҳо боз дар ҷамъият ҷорӣ буд, сар мезад. Феодализм асримиёнагӣ, ки охири давраи инқирози худро тай мекард, ба дараҷаи ваҳшоният расида буд. Одамизод хор шуда буд, шарафу номуси ӯ дар ҳар қадам ваҳшиёна поймол мегардид. Ин аст, ки халқ ба муҳофизати қурбу манзалат ва номуси инсонии худ ба по хест». [5, с. 312]

Рафти шӯриши халқиро академик Бобочон Ғафуров дар асари барҷастаи худ «Таърихи мухтасари халқи тоҷик», ки соли 1947-ум нашр шуда баромада буд, чунин менигорад. «Шӯриши Восеъ, ки дар соли 1885 ба вуҷуд омада буд, якҷанд сол дар водии Кӯлоб ва Балҷувон хушксолӣ давом мекард. Илова бар ин дар соли 1884 зироати табиӣ ҳокимнишини Балҷувон ба ҳуҷуми малаҳи аз Афғонистон омадагӣ дучор гардида, ба кулӣ талаф мешавад. Лекин дар соли 1885 зироат хеле хуб шуда бошад, ҳам доруға ва дигар намояндагони ҳукумати амирӣ ба деҳаҳо давр зада, аз аҳоли талаб мекунанд, ки онҳо на фақат молиёти соли ҷорӣ, балки аз маҳсули соли 1885 боқимондаи молиёти (андози) солҳои беҳосилии гузаштаро низ талаб намоянд. Ин талабот ҳаминро ифода мекард, ки аҳоли бояд тамоми ҳосили худро ба амир ва одамони ӯ супоранд. Ҷамчунин, шӯришгарон ҳеҷ гуна шиорҳои диниро ба миён нагузошта буданд. Шӯриш Ховалинг, Балҷувон, Кангуртро фаро гирифта буд. Вай нахустин ошӯби пурзӯртарини пеш аз револутсияи деҳқонони ҷабридаи Бухорои Шарқӣ дар давраи пеш аз револутсияи якуми буржуазӣ- демократии рус буд». [4, с. 27]

Ҳамин тариқ, романи «Восеъ» як сарчашмаи арзишманди бадеӣ, забонӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ ба ҳисоб рафта, маводҳои ҷамъовардаи асарро ҳамчун як фарҳанги лексикӣ номидан мумкин аст. Он метавонад дар асоси паҷуҳишҳои фарогиру домнадори илмӣ минбаъда маълумоти беназиреро дар ин робита фароҳам оварад.

Адабиёт:

1. Ғафуров, Р. Нависанда ва забон. - «Ирфон» Душанбе, 1977.
2. Ғиёсуддин, М. Ғиёс-ул-луғот [Матн]/М.Ғиёсуддин.-Душанбе, 1988.
3. Мурзаев, Э.М. Азиатские топонимические миниатюры/Э.М.Мурзаев//Очерки топонимики. - М.: Мысл, 1974. 199с.
4. Расторгуева, В.С. Д.И.Эдельман. Том 1. - М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000.- 327с.
5. Муродов, Ҳ. Истифодаи фактҳои маҳал ҳангоми таълими романи «Восеъ» дар синфи X (X1)/Ҳ.Муродов//«Мақтаби Советӣ», 1989. - С.27-31
6. Шукуров, М. Таърихи адабиёти советии тоҷик/М.Шукуров. Ҷ.4, 1980. - 312с.
7. Абаев, В.И. Тюркские элементы в осетинской антропонимии [Текст] /Теория и практика этимологических исследований / В.И. Абаев. - М.: 1985.
8. Абаев, В.И. Из иранской ономастики [Текст] /В кн.: История иранского государства и культуры. К 2500-летию иранского государства. В.И. Абаев. - М.: Наука, 1971. - 350 с.
9. Абаев, В.И. Из истории слов [Текст]/Жур.: Вопросы языкознания/В.И. Абаев. - М.: АН СССР, 1958, N2. - 160 с.

АҚИДАҲОИ МУҲАҚҚИҚОН ДАР БОРАИ ЗАБОНИ РОМАНИ «ВОСЕЪ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА

Мақола ба яке аз паҳлуҳои муҳими романи «Восеъ»-и С. Улуғзода, забон ва услуби баёни он бахшида шудааст. Муаллиф дар мақола ақидаҳои муҳаққиқони тоҷик ва хориҷиро атрофи шӯриши Восеъ ва ҳолати ондавраинаи аморати Бухоро мавриди баррасӣ қарор додааст.

Тавре муаллиф қайд менамояд: «Роман ҳаёти халқи тоҷикро дар нимаи дууми қарни нуздаҳ дар бар гирифтааст. Нависанда дар симои Восеъ, Назир, Аноргул, Гулизор, Фотима, Нозим ва дигарон вазъи ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ ва муборизаи халқи тоҷикро бар зидди зулму истисмори амири воқеъбинона тасвир менамояд. Воқеаҳои асар асосан дар ду мавзӯ - Бухоро ва Кӯлоб ҷараён дорад. Қаҳрамонҳои асар низ намоёндагони ҳамин ду маҳалланд. Аз ин ҷиҳат, дар вижагии ономастикии ин маҳалҳо нақши худро гузоштааст. Дар роман ҳам услуби мутантани дарборӣ, ҳам гуфтори мударрису муллоҳо, ҳам суҳанпардозии олимартабаи амири ва номвожаҳои побарҷо ба назар мерасад. Дар тасвири ҳар кадоме нависанда калимаву ибора ва ифодаву номҳои хоси таърихро ба қор будааст.

Ҳамин тариқ, романи «Восеъ» як сарчашмаи арзишманди бадеӣ, забонӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ ба ҳисоб рафта, маводҳои ҷамъовардаи асарро ҳамчун як фарҳанги лексикӣ номидан мумкин аст.

Калидвожаҳо: шӯриш, маҳал, нақш, нависанда, ақида, симо, ном, тасвир, калима, ибора, луғат, масъала, миллат, ривоят, таърих, мубориза, ҳамсуҳбат, зиддият, мавқеъ.

МНЕНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ О ЯЗЫКЕ РОМАНА СОТИМА УЛУҒЗОДА «ВОСЕЪ»

Статья посвящена одному из важных аспектов языка и стиля изложения романа С. Улуғзода «Восеъ». В статье автор обсуждает мнения таджикских и зарубежных исследователей о Восейском восстании и современном состоянии Бухарского эмирата.

Как отмечает автор: «Роман охватывает жизнь таджикского народа во второй половине девятнадцатого века. Писатель реалистично описывает состояние общественно-политической жизни и борьбу таджикского народа против угнетения и эксплуатации Эмира в лице Восе, Назира, Аноргула, Гулизора, Фатимы, Назима и других. События произведения происходят преимущественно в двух местах – Бухаре и Кулябе. Герои произведения также являются представителями этих двух кварталов. С этой точки зрения оно сыграло свою роль в ономастической характеристике этих территорий. В романе есть придворный стиль-мутант, речь учителей и мулл, речи высокопоставленных эмиров и высококлассные существительные. В каждой картине писатель использовал конкретные исторические слова, фразы, выражения и имена».

Таким образом, роман «Восеъ» считается ценным художественным, лингвистическим, географическим и историческим источником, а собранные материалы произведения можно назвать лексической культурой.

Ключевые слова: бунт, место, роль, писатель, идея, образ, имя, образ, слово, фраза, лексика, проблема, народ, легенда, история, борьба, собеседник, противоречие, позиция.

RESEARCHERS' OPINIONS ON THE LANGUAGE OF SOTIM ULUGHZODA'S NOVEL «VOSE»

The article examines one of the important aspects of the novel «Vose» by S. Ulughzoda - the language and style of its presentation. In the article, the author discusses the opinions of Tajik and foreign researchers about the Vose rebellion and the current state of the Bukhara Emirate.

As the author notes: «The novel covers the life of the Tajik people in the second half of the nineteenth century. The writer realistically describes the state of socio-political life and the struggle of the Tajik people against oppression and exploitation of the Emir in the person of Vose, Nazir, Anorgul, Gulizor, Fatima, Nazim and others. The events of the work take place mainly in two places - Bukhara and Kulob. The heroes of the work are also representatives of these two quarters.

From this point of view, it played its role in the onomastic characteristics of these territories. The novel has a mutant court style, the speech of teachers and mullahs, the speeches of high-ranking emirs and high-class nouns. In each picture, the writer used specific historical words, phrases, expressions and names».

Thus, the novel «Vose» is considered a valuable artistic, linguistic, geographical and historical source, and the collected materials of the work can be called lexical culture.

Key words: rebellion, place, role, writer, idea, image, name, character, word, phrase, vocabulary, problem, people, legend, history, struggle, interlocutor, contradiction, position.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ситораи Абдурасул, ассистенти кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров – 16.

Сведения об авторе: Ситораи Абдурасул, ассистент кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова – 16.

Information about the author: Sitorai Abdurasul, assistant of the department of linguistics and history of language of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street - 16.

УДК – 975 (2 тадж)

ББК – 73 (2 тадж)

T - 51

ОПТАТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАК ОСНОВНОЕ КОММУНИКАТИВНО – РЕЧЕВОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ КАТЕГОРИАЛЬНОЙ СЕМАНТИКИ ОПТАТИВНОСТИ

Толибова О.О., ассистент

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Оптативные предложения представляют собой тип предложений, в котором семантика желательности находит то или иное выражение: грамматическое или лексико-синтаксическое: *Только бы своих уберечь; Мне все хочется плакать (Л. Толстой)*. Желания играют важную роль в формировании внутреннего мира личности и во многом определяют поведение человека в социуме. Мир человеческих желаний столь же древен, как и само человечество. Он предстает перед учеными разных областей знания загадочным, не до конца познанным явлением.

На сегодняшний день в отечественной лингвистике значительный интерес приобрел функционально-семантический подход к изучению синтаксиса русского языка. Среди разнообразных лингвистических теорий в исследовании синтаксиса особо важное место занимает концепция оптативности, разработанная профессором Е.В. Алтабаевой, в основу которой положен категориальный смысл желательности [1, с. 230].

Языковая категория оптативности располагает системой собственных средств и способов репрезентации. При этом оптативное предложение как центральное понятие категории является основным коммуникативно-речевым воплощением категориальной семантики оптативности.

Предметом нашего исследования являются оптативные предложения, строящиеся по следующим моделям:

1) имя существительное/ местоимение + форма спрягаемого глагола+ модальное имя желания в вин. п.: **Я выразил желание уехать.**

2) инфинитив+ связка быть+ модальное имя желания в форме им. / тв. п.: **Уехать было мое желание/ уехать было моим желанием.**

3) имя существительное/ местоимение + форма спрягаемого глагола+ модальное имя в форме тв. п.: **Я горю желанием уехать.**

Модель имя существительное/ местоимение+ форма спрягаемого глагола+ модальное имя желания в вин. п. в предложении с предикатной опативностью представляет собой описательный глагольно-именной оборот, который является «единым наименованием глагольного признака (действия, состояния)» и в котором в семантически целостной единице выражаются оба компонента синтаксического значения сказуемого. Следовательно, описательный глагольно-именной оборот выступает в функции простого глагольного сказуемого, а модальное имя с семантикой желательности в нашем случае входит в состав сказуемого: испытывать желание, почувствовать охоту, выражать желание, высказать намерение, изъявить желание и т. п. Кроме того, «модальное значение желательности, содержащееся в именном компоненте, получает оформление через грамматические признаки спрягаемого глагола (время, наклонение, синтаксическое лицо)» [2, с. 131-141].

Языковой анализ показал, что в глагольно-именном обороте с модальным именем желания употребляются следующие глаголы, которые, опираясь на концепцию Е.В. Алтабаевой, целесообразно объединить в группы со схожей семантикой [2, с. 134]:

1) *иметь — возыметь.* «Глагол указывает на наличие у субъекта желания осуществить какое-либо действие и вносит в семантику оборота обладание данным состоянием»;

2) *изъявлять— изъявить, заявлять, выражать— выразить, высказать, сообщить.* Данные глаголы выражают общую семантику говорения и указывают на то, что субъект не просто желает осуществления какого-либо действия, но и информирует о своем желании не только языковыми, но и паралингвистическими средствами: жестом, мимикой или действием;

3) *чувствовать — почувствовать, испытывать, питать, обнаруживать— обнаружить, ощущать— оцутить.* При употреблении данных глаголов оборот передает «оттенок появления желания у субъекта, глагол несовершенного вида придает обороту значение пребывания в состоянии желания, осознанное и констатируемое субъектом». Данные глаголы чаще используются в двух временных формах— прошедшего и настоящего времени изъявительного наклонения, среди которых встречаются случаи с отрицанием не. Приведем ряд примеров.

1. Субъект указывает на наличие желания: «...я возымел сильное желание жениться на Елене...» (Ф.М. Решетников); «...я должен Вам признаться в одном: я имел намерение посвятить Вам этот маленький рассказ...» (И.С. Тургенев); «...он имел страсть к горячим напиткам и взял с собой целый бочонок водки...» (Н.В. Басаргин); «Голод не тетка, и я имею свирепые намерения на Ваш карман» (И.С. Тургенев); «...я имею желание открыться тебе, но ты не думай, я тебя не о помиловании буду просить...» (Ч. Айтматов); «...я... имел твердое намерение вернуться весной» (И.С. Тургенев); «Давно уже имел я намерение написать историю какого-нибудь города...» (М.Е. Салтыков-Щедрин); «...я не имею ни малейшего желания вас обидеть» (Ф.М. Достоевский); «...я отказался, потому что не имел намерения жениться...» (Ф.М. Решетников).

2. Субъект выражает желания: «Он... заявляет желание тебя видеть в моем присутствии» (Ф.М. Достоевский); «...Андрей Петрович сообщил мне ваше намерение...» (И.С. Тургенев); «Изъявляете желание, маточка, в подробности узнать о моем житье - бытье и обо всем меня окружающем» (Ф.М. Достоевский); «...Бакунин действительно выражал мне свое желание снабдить меня словарем...» (И.С. Тургенев); «...многие из моих бывших воспитанников выражают желание остаться в эстернатах воспитателями» (Б. Акунин); «...вы изъявляете мне свое желание иметь подробное известие о времени рождения и смерти... нраве покойного Ивана Петровича Белкина...» (А.С. Пушкин); «Я получил от Бурдина письмо, в котором он заявляет желание играть главную роль в «Нахлебнике»...» (И.С. Тургенев); «...Валетка... ни разу не пропал и не изъявлял желание покинуть своего хозяина» (И.С. Тургенев); «...Марья Дмитриевна изъявила желание возвратиться домой»

(И.С. Тургенев); «Он... когда узнал, что у вас вечер, выразил весьма умильно желание присутствовать на нем» (М. Булгаков); «Пошел я к председателю и высказал свое желание» (Ф.М. Решетников); «Ольга слушалась настолько, насколько тетка выражала желание или высказывала совет...» (И.А. Гончаров); «Заставила меня нарисовать ваш профиль, выразила желание с вами познакомиться...» (А.С. Пушкин); «...Иван Иваныч... ясно выразил нежелание слушать эту песню...» (Г.И. Успенский); «...она держала себя до того надменно, что в разговорах с Ганей даже и желания не выражала познакомиться с его родными» (Ф.М. Достоевский); «Молодое встревоженное лицо Веснина выразило желание сказать что-то...» (Ю. Бондарев); «Вы же сами выразили желание их напечатать!» (Л. Филатов); «Я слышал, что вы выражали желание покинуть яхту в Кейптауне...» (И. Ефремов); «Я заметил, что ты уклончива, никогда сразу не выскажешь мысли или желания...» (И.А. Гончаров); «Он не выражал ни удовольствия от того, что женится, женится скоро... ни желания повидаться с невестой, а только посвистывал» (А.П. Чехов); «Разве, например, вот эти франты не выражают мечту девяти десятых всего человечества?» (И.А. Бунин); «...я не сообщил Наталье Алексеевне моего намерения; но я знаю, она разделяет мой образ мыслей» (И.С. Тургенев).

3. Субъект испытывает желания: «Он... испытывал безвестные, безыменные страдания, и тоску, и стремление куда-то вдаль...» (И.А. Гончаров); «Там сочинитель обнаруживает такое же желание в стихах и пишет— Зачем я не птица, Не хищная птица!» (Ф.М. Достоевский); «Тоцкий... опять обнаружил свое острое желание жениться» (Ф.М. Достоевский); «...преступник... обнаруживает желание раскаяться...» (Ф.М. Достоевский); «Обнаружила желание сойтись с нами короче, предложила забыть обоюдные

неприятности...» (Ф.М. Достоевский); «Челкаш... ощутил в себе острое желание дать Гавриле пинка, чтобы он слетел в воду» (М. Горький); «...он ощущал потребность говорить с Джеммой не о любви...» (И.С. Тургенев); «...я получил его... и, прочитав, ощутил желание еще раз поблагодарить вас за милое посвящение...» (И.С. Тургенев); «Свойкин вдруг почувствовал желание лечь во что бы то ни стало подальше от света, ученой физиономии...» (А.П. Чехов); «...он чувствовал потребность побродить на чистом воздухе» (И.С. Тургенев); «...я заключаю, что он, как благородный юноша питает в своем сердце самые похвальные намерения» (Ф.М. Достоевский); «А я... испытываю желание закусить и выпить большую кружку пива» (М.А. Булгаков); «Люди испытывают глубинную психологическую потребность принадлежать к чему-то большему, чем семья и трудовой коллектив»; «...он испытывал к ней почти оскорбительную злость, желание вернуться, мстительно ударить ее» (Ю. Бондарев); «...есть... такие, что испытывают совершенно непобедимую жажду убийства, по причинам весьма разнообразным...» (И.А. Бунин); «Идеально здоровый человек не испытывает потребностей сморкаться или плевать и обладает лишь слабым собственным запахом» (И. Ефремов); «Она, может быть, хочет поговорить с тобой, чувствует потребности раскрыть перед тобой свое сердце...» (Ф.М. Достоевский); «Вы чувствуете потребность уединиться, отвернуться от всего, что Вас прежде занимало...» (И.С. Тургенев); «...я чувствую потребность извиниться перед Вами...» (И.С. Тургенев); «...он упивался... близостью Зины, но, даже задыхаясь в поцелуях, не ощущал он желания— только нестерпимая нежность заполняла до краев» (В. Кондратьев); «...я чувствую неодолимую потребность «выпрямить» мою душу и идти в Лувр...» (Г.И. Успенский); «...я вдруг почувствовал обязательную потребность спешить, скорее выбраться оттуда, куда завяз...» (А.П. Чехов); «Старик чувствовал потребность ссоры, хотя сам страдал от этой потребности» (Ф.М. Достоевский); «...он чувствовал потребность говорить с Лизой...» (И.С. Тургенев); «Я...отправлялся тотчас далее, как только чувствовал желание видеть новые лица— именно лица» (И.С. Тургенев); «Он... чувствовал желание сесть, но в то же время знал, что не сделает этого» (Ю. Бондарев); «При первом взгляде на своих Егорушка почувствовал непреодолимую потребность жаловаться» (А.П. Чехов); «...я чувствую теперь непреодолимую потребность остриться и тешиться...» (И.С. Тургенев); «...он чувствовал

потребность выразиться, говорить, читать, рассуждать, проявить волнение...» (И.А. Гончаров).

Описательные предикаты (глагольно-именные обороты), согласно П.А. Леканту, «синтаксически и семантически неделимы, выражают значение процесса, действия, то есть функционально равнозначны одному глаголу (произвести переделку– переделать, прийти в ярость– разъяриться и т. д.)» [8, с. 138], в нашем случае иметь желание– желать, выразить желание пожелать. Кроме того, рассматривая обороты с модальными именами желательности, необходимо указать, что не все сочетания имени с неполнознаменательным глаголом эквивалентны модальному глаголу желания, поскольку «семантика спрягаемого глагола, разная степень его десемантизации в составе описательного оборота накладывают определенные ограничения на синонимику форм сказуемого, выраженного глаголами с желательной семантикой» [2, с. 134]: «Он вдруг почувствовал смутное желание любви, тихого счастья, вдруг за жаждал полей и холмов своей родины...» (И.А. Гончаров); «Он снова почувствовал жгучую жажду, сухость во рту» (Ю. Бондарев); «Я сообщил Зола Ваше желание насчет литературного конгресса, литературной собственности...» (И.С. Тургенев). Вместе с тем необходимо указать, что «чем более ослаблено лексическое значение глагольного компонента оборота, тем легче этот оборот может быть заменен глаголом желания. Если глагольным компонентом вносятся какие-либо существенные оттенки в общее лексическое значение оборота, возможность синонимической замены ограничивается или вообще невозможна» [2, с. 134-135]. Например, изъявил желание не совсем соответствует глаголу пожелал: «Он и прежде изъявил желание иметь ее при себе...» (И.С. Тургенев); «Обе изъявили желание тот-час пойти осматривать Баден» (И.С. Тургенев); «однако при этом исчезнет оттенок сообщения содержания этого желания его субъектом, так как один глагол желания не в состоянии дать информацию о том, что желание субъекта стало, например, фактом его речи или получило то или иное паралингвистическое воплощение» [2, с. 135]. Глагольно-именные обороты с глагольными компонентами: изъявлять – изъявить, заявлять, выражать– выразить, высказать, сообщить; чувствовать– почувствовать, испытывать, питать, обнаруживать– обнаружить, ощущать– ощутить целесообразно считать «не вспомогательным по отношению к модальным глаголам желания средством, а равноценными выразителями лексико-синтаксической оптативности и ее оттенков» [2, с. 135].

Как уже было отмечено, продуктивными моделями оборотов являются обороты с глаголами в изъявительном наклонении. Однако встречаются случаи, где используются другие формы наклонений и, таким образом, изменяется общая модальная оценка желательности. Вместе с тем сказуемое в составе предикативного ядра осложняется формой инфинитива глагола, который в составе описательного оборота был спрягаемый: выражать– выразить, высказать, не иметь, почувствовать. Так, например, в оптативных предложениях мы находим дополнительные оценочные смыслы сомнения, желательности, запрета, повеления, долженствования.

1. *Оттенок сомнения*: «Сначала она даже и при мне не решалась выразить желание увидеться с дочерью...» (Ф.М. Достоевский); «...я боялся высказать ревизору на словах свое желание и поэтому написал ему письмо, в котором подробно изложил свое желание ехать в Петербург...» (Ф.М. Решетников).

2. *Оттенок желательности*: «У ревизора мне случалось бывать часто, и мне каждый раз хотелось высказать ему свое намеренье, но все не удавалось» (Ф.М. Решетников); «Мои неясные мечты Я выразить хотел стихами...» (М.Ю. Лермонтов).

3. *Оттенок запрета*: «...он лишен был права не только выражать желания, даже глядеть на нее иначе, как на сестру...» (И.А. Гончаров).

4. *Оттенок повеления*: «...Теперь же строго повелеваю не иметь не только намерения, но и помышления покоряться русским» (Л.Н. Толстой).

5. *Оттенок долженствования*: «...он назавтра же непременно должен был почувствовать неотразимую потребность увидеть опять это прекрасное существо...» (Ф.М.

Достоевский); «Они должны выражать нужды и желания масс, мыслями которых они управляют...» (Н.Г. Цебриков). Кроме того, глагольно-именной оборот, как отмечает Е.В. Алтабаева, «по своему значению приближается к фазовой модификации вспомогательного компонента» [1, с. 230]. Встречаются такие обороты, как потерял охоту, задавил желание, подавил желание, оставил намерение. «Я потерял охоту к чтению и словесности» (А.С. Пушкин); «Он встал... и оглянулся беспокожно. Потом задавил в себе желание вскрикнуть, проглотил слюну и сел» (М. Булгаков); «Я подавил желание выругаться» (С. Лукьяненко); «...могу ли я тут помочь ей чем-нибудь, когда и она пьяна...? Так я и оставил свое намерение» (Ф.М. Решетников). По своей сути обороты с модальными именами в сочетании с глаголами потерять, задавить, подавить, оставить (желание, намерение, охоту) аналогичны значению сочетания перестать хо-теть (или желать). Однако не всегда. В обороте потерял охоту к чтению и словесности представляется невозможным замена потерял охоту– перестал хотеть (к чтению и словесности) без изменения всей конструкции предложения: потерял охоту к чтению и словесности= перестал хотеть читать. Подобная попытка заменить именной оборот глагольным привела к искажению смысла всего предложения, что объясняется морфолого-синтаксическими признаками имени охота (синоним имени желание), которое в составе словосочетания управляется дательным падежом с предлогом к: охота к чтению и словесности.

Необходимо отметить наличие в языке предложений, являющихся национальным проявлением мысли о желаемом русского человека. А именно, наличие предложений, близких к предложениям тождества, которые строятся по уже указанной модели инфинитив+связка быть (стать, являться) + модальное имя желания в форме им. / тв. п.: Уехать было мое желание / уехать было моим желанием. Это инфинитивно-подлежащие конструкции, где инфинитив-подлежащее передает значение потенциального действия, предикативно определяемое как желательное. Важно отметить, что данные конструкции имеют глагольные связки быть, стать, являться, а могут не иметь таковых, при этом модальное имя желательности играет в предложении синтаксическую роль предиката. Приведем примеры, где модальное имя выступает в роли предиката: а) при этом говорящий играет роль субъекта желающего и совпадает с ним: «...Тяжело в последний раз / Смотреть в лицо любимое! // Прощанье в передней да заботливый наказ / Себя беречь – обычное желанье– // Все сказано, – всему конец...» (И.С. Тургенев); «...главное мое желание было пустить в ход две, три мысли, – и в этом я, кажется, успел» (И.С. Тургенев); «Намерение мое было ехать в Москву, где только и могу совершенно очиститься» (А.С. Пушкин); «Мое намерение обнять тебя, но плоть немощна...» (А.С. Пушкин); «...у нас с Фредом единственное желание поскорее вернуться домой, к нашим родителям» (А. Волков); «...мое намерение было не заводить остроумную литературную войну...» (А.С. Пушкин); б) говорящий и субъект желающий не совпадают: «Ее страстью было вступаться за правду» (Б.Л. Пастернак); «...страсть его была во все вмешиваться, все определять и все разьяснять» (И.С. Тургенев); «Главная, единственная его страсть была любовь к науке, к науке вообще» (И.С. Тургенев); «Все преувеличивать было его страстью» (И.С. Тургенев); «В пучинах сумрачных расчета / Блуждать была ему охота» (М.Ю. Лермонтов); «...равнодушно поспорить в холостом обществе стало для него потребностью...» (И.С. Тургенев); «Рассказывать ему о себе, слушать его рассуждения стало для нее потребностью» (И.С. Тургенев); «Вторая страсть его была учить детей» (Ф.М. Решетников); «Помереть!»– было единственным желанием почти всех распясовцев» (Г.И. Успенский); «...когда Тим и Энни подросли, самым их горячим желанием стало побывать в Стране Чудес и познакомиться с милыми и веселыми ее обитателями» (А. Волков); «...Гудвин дает ему любящее сердце для его железной груди, а получить любящее сердце было заветным желанием Дровосека» (А. Волков); «Самое ревностное желание рабочего народа было желание войны» (Г.И. Успенский); «Желание родителя его было образовать его уже гражданской службы; оно и исполнилось...» (В.И. Штейн-гель); «...общим желанием русских является введение представительной системы, торжественно возвещенной и обещанной в предыдущее царствование» (Н.Р. Цебриков);

«...жизнь ее была сплошным томлением, непрестанной жаждой уйти прочь от постылого земного мира» (И.А. Бунин).

Особое место среди оптативных предложений с модальным именем желания в роли предиката занимают модели типа имя существительное / местоимение+ форма спрягаемого глагола+ модальное имя в форме тв. п.: Я горю желанием уехать. Предложения обозначенной модели по семантико-синтаксическим свойствам подобны предложениям с градуальной семантикой желательности: Я горю желанием уехать= во мне горит желание уехать, я одолеваем желанием уехать = меня одолело желание уехать и т. п. Однако, сравнивая отчасти подобные предложения по семантике, приходим к выводу, что различная синтаксическая роль модального имени в предложениях вносит разные оттенки смысла. Модальное имя желательности в роли предиката подчеркивает наличие глагольных признаков (горел желанием= сильно желал (хотел); воспламенился желанием= захотел; не томился ли я жаждой счастья= не желал ли я счастья; не поддавалась желанию (в форме дат. п.) = не захотела и т. п.). Например: «Жизнь эта, признаться, довольно пустая, и я горю желанием так или иначе изменить ее» (А.С. Пушкин); «...он сгорал неодолимым желанием взглянуть Вере в лицо, новой Вере...» (И.А. Гончаров); «Инсаров... горел желанием поскорее вырваться из Москвы» (И.С. Тургенев); «Он сгорал желанием переговорить о чем-то важном» (Ф.М. Достоевский); «...жив, мол, здоров, служба идет своим ходом, нормально, горю мечтой поскорее попасть на фронт, чтоб сразиться с врагом» (В.П. Астафьев); «...Андрей Семенович... горел желанием поскорее заговорить на эту тему» (Ф.М. Достоевский); «Райский между тем сгорал желанием узнать не Софью Николаевну Беловодову... он хотел отыскать в ней просто женщину...» (И.А. Гончаров); «Сандра и Леа загорелись желанием хоть на минуту посмотреть дикие места Анголы...» (И. Ефремов); «...он...разгорится желанием указать человеку на его язвы...» (И.А. Гончаров); «Отец мой... воспламенился желанием служить под знаменами Кагульского героя» (В.И. Штейнель); «...сердце вдруг зажглося жаждою борьбы и крови...» (М.Ю. Лермонтов); «Его кудри пылали желанием совершить нечто крайне необходимое...» (Ч. Айтматов); «...плакал он и восторгался легко; сверх того, пылал бескорыстной страстью к искусству...» (И.С. Тургенев); «После полудня она начала томиться жаждой» (М.Ю. Лермонтов); «Расширенная грудь дрожит воспоминаньем, Томится горестью, блаженством и желаньем...» (И.С. Тургенев); «...часто томился он в это же самое время и тщетным желанием обдумать что-то другое» (И.А. Бунин); «А еще четвертого дня в этой лодке, уносимой волнами, не томился ли я жаждой счастья?» (И.А. Тургенев); «Она решилась не отходить от нее и после обеда, чтоб она не поддавалась желанию сама сойти с обрыва на свидание» (И.А. Гончаров); «Он страдает той же болезнью, как и Пигасов, – проговорил Рудин: – желанием быть оригинальным» (И.С. Тургенев).

Предикаты горел желанием, пылал желанием, воспламенился желанием и подобные представляют собой составное именное сказуемое– сочетание модального имени в тв. п. и спрягаемой формы глагола. Функцию составного именного сказуемого также может выполнять сочетание имени в форме тв. п. с краткой формой причастия, при этом возможны случаи употребления глагольной связки быть, указывая на прошедшее время: был одушевлен/ был полон/ был заражен/ был одержим/ был одержан желанием, или случаи ее отсутствия: переполнено/ полна желанием (желаниями, мечтами, стремлениями). Приведем ряд примеров: «...я и сам был в высшей степени одержим желанием выигрыша...» (Ф.М. Достоевский); «...Авдий Каллистратов был одержим благородным желанием повернуть их судьбы к свету силой слова...» (Ч. Айтматов); «...он...был заражен желанием оригинальности» (Ф.М. Достоевский); «Он, как палач, пытал свою жертву и сам был одушевлен каким-то желанием выпить чашу разом и до конца» (И.А. Гончаров); «– Представь, – начал он, – сердце у меня переполнено одним желанием, голова– одной мыслью, но воля, язык не повинуются мне...» (И.А. Гончаров); «И долго на свете томилась она, – Желанием чудным полна...» (М.Ю. Лермонтов); «...еще он был полон разных стремлений, все чего-то надеялся, ждал многого от судьбы, и от самого себя...» (И.А.

Гончаров); «Все существо его было полно одним... помыслом, одним желанием» (И.С. Тургенев); «Я полон весь мечтами о будущем...» (М.Ю. Лермонтов); «Все опять были добрыми товарищами, каждый был полон энергии и мечтаний...» (А. и Б. Стругацкие).

Проведенный языковой анализ подтверждает следующее.

1. Модальное имя в силу своих морфолого-синтаксических особенностей в оптативном предложении играет роль компонента в предикативном сочетании.

2. Модальное имя в роли предиката вносит дополнительные оценочные смыслы в общую оптативную семантику предложения (отенок сомнения, повеления, долженствования и др.).

3. Описательный глагольно-именной оборот, в состав которого входит модальное имя желательности (изъявить желание), может быть заменен простым глагольным сказуемым с модальным оптативным глаголом (пожелать), что подтверждают глагольные признаки модального имени желательности. Данный вопрос по-прежнему является актуальным для синтаксиса современного русского языка и требует более детального изучения в функционально-семантическом аспекте.

Литература:

1. Алтабаева Е.В. Категория оптативности в современном русском языке. М.: МГОУ, 2002. - 230 с.

2. Алтабаева Е.В. Оптативные предложения в современном русском языке. Мичуринск, 2003. С. 4, 134-141.

3. Белошапкина В.А. Современный русский язык. Синтаксис. М.: Высшая школа, 1977.- 248 с.

4. Валимова Г.В. Функциональные типы предложений в современном русском языке. Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 1967. -331 с.

5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 2.– Душанбе: Дониш, 1986.- 372 с.

6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис.- Душанбе: Ирфон, 1970.- 268 с.

7. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми 2. – Душанбе: Маориф, 1985. – 230 с.

8. Лекант П.А. Грамматические категории слова и предложения. М., 2007. С. 138. Поступила в редакцию 8.07.2008 г.

9. Расторгуева В.С., Керимова А. А Система таджикского глагола. – М.:

10. Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 144 с.

ОПТАТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАК ОСНОВНОЕ КОММУНИКАТИВНО – РЕЧЕВОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ КАТЕГОРИАЛЬНОЙ СЕМАНТИКИ ОПТАТИВНОСТИ

В данной статье рассматриваются оптативные предложения с грамматически выраженной желательностью. Рассматриваемое значение реализуется с помощью одного грамматического средства – частиц, которые в зависимости от функциональной предназначенности обладают способностью либо оформлять основную семантику желательности, где ядерным показателем выступает частица бы.

По мнению автора, частица бы в оптативной функции обладает существенной функциональной самостоятельностью, степень которой определяется типом синтаксической конструкции и синтагматическими особенностями бы.

Будучи коммуникативно-речевым воплощением значения желательности, оптативные предложения могут представлять собой интерпретацию желания как желания с оттенком ограничительного выделения фрагмента желательности.

Автор считает, что при распаде модификаций только бы и лишь бы выделительно ограничительные частицы только и лишь привносят в оптативные предложения значение ограничительного выделения исключительно или единственно желаемого фрагмента

действительности. Специфика данного значения заключается в том, что говорящий ограничивает желаемое рамками единственно важного, значимого, необходимого.

Оптативные предложения являются четвертым коммуникативным типом наряду с повествовательными, вопросительными и побудительными предложениями. Ядро микрополя оптативной модальности в таджикском языке составляет условно-желательное наклонение. Для выражения оптативной модальности в таджикском языке имеются различные средства: лексические, морфологические, синтаксические, просодические.

Ключевые слова: оптативные, частицы, значение, самостоятельно, желание, действительность, предложение, способность, тип, желательность, показатель, степень

ЧУМЛАҲОИ ИХТИЁРӢ ҲАМЧУН ТАҶАССУМИ АСОСИИ НУТҚИ СЕМАНТИКАИ КАТЕГОРИЯИ ОПТАТИВӢ

Дар мақолаи мазкур чумлаҳои оптативии дорои матолиби грамматикӣ ва ифодаҳои хоҳиш мавриди назар шудаанд. Маънои дар назар дошташуда бо ёрии як воситаи грамматикӣ – ҳиссаҷаҳое амалӣ мешавад, ки вобаста ба таъйиноти вазифавӣ қобилияти ташаккул додани семантикаи асосии матлубро доранд ва нишондиҳандаи асосӣ ҳиссаҷаи агар мебошад.

Ба андешаи муаллиф, ҳиссаҷаи агар вазифаи оптативии хусусияти функционалии мустақил дорад, ки дараҷаи онро намуди синтаксисӣ ва хусусиятҳои синтагматикии агар муайян мекунад.

Чумлаҳои оптативӣ ҳамчун таҷассумгари коммуникативӣ-нутқӣ арзиши матлуб дошта, метавонанд тафсири хоҳишро ҳамчун хоҳиш бо ламси таъкиди маҳдудкунанда ба порҷаи матлуб намояндагӣ кунанд.

Муаллиф чунин мешуморад, ки хангоми парокандашавии дигаргунсозиҳо, агар танҳо ва танҳо ба чумлаҳои оптативӣ маънои маҳдудкунандаи таъкидкунанда ё ягона порҷаи дилхоҳи воқеиятро ворид кунанд. Хусусияти ин маъно дар он аст, ки ғӯянда он чизеро, ки хостааст дар ҷаҳорҷӯби ягонаи муҳим, зарур маҳдуд мекунад.

Чумлаҳои оптативӣ дар баробари чумлаҳои баёнӣ, пурсишӣ ва амрӣ навъи чоруми муошират мебошанд. Ядрои микромайдони модалияти оптативӣ дар забони тоҷикӣ ба сифаи шартӣ матлуб аст. Барои ифодаи модалии оптативӣ дар забони тоҷикӣ воситаҳои гуногун ба мисли: лексикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, просодикӣ мавҷуданд.

Калидвожаҳо: оптативӣ, ҳиссаҷаҳо, маъно, мустақилона, хоҳиш, воқеият, пешниҳод, қобилият, намуд, матлуб, нишондод, дараҷа

OPTATIVE SENTENCES AS THE BASIC COMMUNICATIVE SPEECH IMPLEMENTATION OF THE CATEGORIAL SEMANTICS OF OPTATIVITY

This article discusses optative sentences with grammatically expressed desirability, where the meaning we are considering is realized with the help of one grammatical means - particles, which, depending on the functional purpose, have the ability to either form the main semantics of desirability, where the particle would be the core indicator.

According to the author, the particle *by* in the optative function has significant functional independence, the degree of which is determined by the type of syntactic construction and the syntagmatic features of *by*.

Being a communicative-speech embodiment of the meaning of desirability, optative sentences can represent an interpretation of desire as a desire with a touch of restrictive emphasis on the fragment of desirability.

The author believes that during the disintegration of modifications, if and only if and only if the emphasizing restrictive particles *only* and *only* bring into optative sentences the meaning of restrictive emphasizing exclusively or the only desired fragment of reality. The specificity of this meaning lies in the fact that the speaker limits what is desired to the framework of the only important, significant, necessary.

Optative sentences are the fourth communicative type along with declarative, interrogative and imperative sentences. The core of the microfield of optative modality in the Tajik language is the conditionally desirable mood. To express the optative modality in the Tajik language, there are various means: lexical, morphological, syntactic, prosodic.

Keywords: optative, particles, independently, desire, reality, offer, ability, type, desirability, indicator, degree

Сведения об авторе: Толибова О.О. - ассистент общеуниверситетской кафедры русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки 734360, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. Телефон.: 918155557

Маълумот дар бораи муаллиф: Толибова О.О. - ассистенти кафедраи умумидонишгоҳии забони русии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 734360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон.: 918155557

Information about the author: Tolibova O.O. - Assistant of the all-university department of the russian language, KSU. A. Rudaki 734360, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kulob city, S. Safarov street 16. Tel.: 918155557

ТДУ: 81'373.45 +81'374.822 (075.8)

Ф-22

ИСТИЛОҲОТУ ЛУҒОТИ АРАБИИ СОҶАИ ВАРЗИШ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Файзалиева Ф., ассистент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ роҳ ёфтани вожаву истилоҳоти арабӣ падидаи табиист, зеро баробари ҷорӣ гаштани дини ислом ва ташкили хилофат дар кишварҳои истилоёфтаи Шарқ забони арабӣ ҳамчун забони давлатӣ, забони илму муоширати байни халқҳо мавқеъ пайдо намуд, ҳамчуноне ки забони лотинӣ барои ақвоми аврупоӣ ин вазифаро бар дӯш дошт. Ин аст, ки аз унсурҳои арабӣ офаридани истилоҳоти бахши варзиш барои бой гардонидани таркиби луғавии забонамон мусоидат кардааст ва он ибтидои худро аз давраҳои аввали ташаккул ва таҳаввули забони форсии тоҷикӣ гирифтааст.

Аз таърихи забонҳои ҷаҳон маълум аст, ки дар дунё забони «ноб», «холис аз унсурҳои бегона» вучуд надорад ва тамоми забонҳои ҷаҳон ва аз гирифтани иқтибосоти мухталиф аз забонҳои бегона истисно набудааст. Падидаи иқтибосгирӣ, ки иборат аз калима, ибора ё ҷумлаҳои мебошад, ки аз забонҳои дигар бевосита ва ё бавосита гирифта мешаванд, яке аз роҳҳои пурмаҳсули бой гардонидани фонди луғавии забонҳо буда, забонҳои мухталифи ҷаҳон бо истифодаи оқилона аз ин иқтибосоти «бегона» фонди луғавии забони худро бой гардондаанд.

Таркиби луғавии забон ҳамеша дар инкишоф аст ва он ҳама гуна навигариҳои дар ҳаёти ҷамъият баамаломадаро ба воситаи калимаҳои дар худ инъикос менамояд. Асоси таркиби луғавии забонро маъмулан калимаҳои аслии ҳуди забон ташкил медиҳанд. Калимаҳои забонҳои дигар бо сабабҳои гуногун иқтибос мешаванд ва таркиби луғавии забонро ғайи мегардонанд.

Ҳамаи калимаҳои забон таркиби луғавиро ташкил медиҳанд. Таркиби луғавии забон манзараи умумии забонро инъикос менамояд. Зиёд будани калимаҳои дар забон шохиди боигарии он аст. Муҳаммад Парвини Гунободӣ чунин қайд намудааст: «Забони холис, ки дар он ҳеч луғати бегона набошад, аз он қabilaҳои ваҳшӣ аст, на миллатҳои мутамаддин». [10, с. 76] Асоси таркиби луғавии забонро калимаҳои ҳуди забон ташкил медиҳанд. Калимаҳои

забонҳои дигар бо сабабҳои гуногун иқтибос мешаванд ва таркиби луғавии забонро бой мегардонанд.

Таҳқиқи осори классикон барои муайяну равшан кардани инкишофи забони адабии он аҳаммияти калон дорад, зеро дар асоси маълумоти таърихи забон проблемаҳои ниҳоят муҳимми забон, аз ҷумла ҳолати имрӯзаи онро фаҳмидан мумкин аст. [13, с. 72]

Омӯзишу таҳқиқи иқтибосот яке аз ҷанбаҳои илми забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Мусаллам аст, ки калима, таркибу ибора, ки аз дигар забон бевосита ё бавосита мегузаранд, иқтибос номида мешавад.

Дар осори хаттии асрҳои XIII-XIV вуруди калимаҳои иқтибосӣ инкишоф ёфта буд.

Барои фарқ кардани калимаҳои иқтибосӣ аз унсурҳои тасодуфӣ таърихи ин калимаҳоро доништан кифоя нест. Ин ҷо меъёрҳо вучуд доранд:

1. Калимаҳои иқтибосӣ ба савтиёти забони иқтибосшаванда бояд мувофиқат кунанд;

2. Калимаҳои иқтибосӣ ба қонуниятҳои задагузориҳои забони иқтибосшаванда тобеъ шаванд;

3. Калимаҳои иқтибосӣ ба сарфу наҳви забони иқтибосшаванда риоя намоянд ва ба ин ё он ҳиссаи нутқ дохил шаванд;

4. Калимаҳои иқтибосӣ дар заминаи забони иқтибосшаванда калимаҳои нав созанд».

[1, с. 55]

Яъне, калимаҳои иқтибосӣ ба қонуну қоидаҳои забони иқтибосшаванда мувофиқ гардида, дар забон ҳазм мешаванд, Ҳеч як забон бе иқтибос аз забонҳои дигари дуру наздик вучуд дошта наметавонад. Забоншинос Бердиева дар таҳқиқоти хеш омилҳои иқтибосгириро менависад: «Сабабҳои аз забонҳои дигар иқтибосшавии калима ва таркибу ибораҳо гуногун мешаванд: ҳамсарҳад будан бо мамлакатҳои дигар, рафтуомад, додугирифт, муносибатҳои хешутаборӣ, тичорат ва муносибатҳои дипломатӣ, пешрафти илму техника, тарҷумаи асарҳои халқҳои дигар ва монанди инҳо». [1, с. 76]

Ба забон, ҷунон ки маълум аст, он воҳидҳои луғавие иқтибос мешаванд, ки истилоҳоти илмию техникӣ, номи анҷому асбобҳои рӯзгор, либосу либосворӣ, хӯрокворӣ, мафҳумҳои абстрактро ифода менамоянд.

Таркиби луғавии забон тамоми калимаҳои мавҷудаи дар истеъмолбударо дар бар мегирад, аз ин рӯ, то ба дараҷае ҳолати дирӯза ва имрӯзаи миллатро инъикос карда метавонад.

Ҳамаи калимаҳои забон таркиби луғавиро ташкил медиҳанд. Таркиби луғавии забон манзараи умумии забонро инъикос менамояд. Зиёд будани калимаҳо дар забон шохиди боигарии он аст. Таҳқиқи осори классикон барои муайяну равшан кардани инкишофи забони адабии он аҳаммияти калон дорад, зеро дар асоси маълумоти таърихӣ проблемаҳои ниҳоят муҳимми забон, аз ҷумла ҳолати имрӯзаи онро фаҳмидан мумкин аст.

Омӯзишу таҳқиқи иқтибосот яке аз ҷанбаҳои илми забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Мусаллам аст, ки калима, таркибу ибора, ки аз дигар забон бевосита ё бавосита мегузаранд, иқтибос номида мешавад.

Таъсири забонҳо ба ҳамдигар, бешубҳа, аз замоне оғоз меёбанд, ки халқу миллатҳо ба ҳам равобитаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ бунёд кардаанд [13, с. 54]

Омӯзишу таҳқиқи иқтибосот яке аз ҷанбаҳои илми забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Мусаллам аст, ки калима, таркибу иборати аз забони дигар бевосита ё бавосита воридшударо иқтибос меноманд

Як бартарии вожаҳои иқтибосии арабӣ нисбат ба калимаҳои аслии забони тоҷикӣ дар он аст, ки ному мафҳуми ашёрро ба таври мушаххас ифода менамоянд. Ба ҳамин тариқ, истилоҳоти арабиасли риштаи варзишро аз ҷиҳати сохтор, таркиб ва маъно ба тарзи зайл гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

а). Сохтори вожаҳои арабиасл:

1. Истилоҳоте, ки аз як калима [реша] иборатанд ва васоити морфологӣ надоранд: сайъ, исобат, отиф, аҳво, ақво, қаъл, кеш, ширъа, ғайс, роиз, сабоҳ, савғон, сабоғар, рукуб, обис, хол, фазо, каввос, иртимос, бакук, ташира, муаллақ ва ғ.

2. Истилоҳоте, ки аз як калима [реша] ва васоити морфологӣ иборатанд: зарба, мусовӣ, аҳадӣ, силӣ, тайёра, римоят, тағалуб, тавзин, тасаллут, каъбатайн, фаюхон. Дар вожаҳои боло унсурҳои -й, -а, -айн ва ғайра чун воситаи морфологӣ дар сурат гирифтани истилоҳоти мазкур хизмат кардаанд.

3. Истилоҳоте, ки аз ду реша иборатанд: ҷидрахт, каббода.

4. Истилоҳоте, ки дар қолаби ибораҳои изофии тоҷикӣ сохта шудаанд ва ҳар ду ҷузъашон ё арабист ва ё аз ҷузъҳои арабию тоҷикӣ таркиб ёфтаанд: дами натъӣ, шадди ирокӣ.

Омузишу таҳқиқи иқтибосот яке аз ҷанбаҳои илми забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Мусаллам аст, ки калима, таркибу иборати аз забони дигар бевосита ё бавосита воридшударо иқтибос меноманд. Барои фарқ кардани калимаҳои иқтибосӣ аз унсурҳои тасодуфӣ, таърихи ин калимаҳоро доништан кифоя нест. Калимаҳои иқтибосӣ меъёрҳои муайян доранд: ба савтиёти забони иқтибосшаванда мутобиқат мекунад, ба қонуниятҳои задагузории забони иқтибосшаванда тобеъ мешаванд ва меъёри сарфу нахви забони иқтибосшавандаро риоя намуда, ба ин ё он ҳиссаи нутқ мансуб мешаванд. Калимаҳои иқтибосӣ дар заминаи забони иқтибосшаванда калимаҳои нав месозанд. Яъне калимаҳои иқтибосӣ ба қонуну қоидҳои забони иқтибосшаванда мувофиқ мегарданд ва чунон дар забон ҳазм мешаванд, ки соҳиби забон иқтибос будани ин гуна калимаҳоро баъзан дарк намекунад.

Таърихи инкишофи забони адабии тоҷик ба ҳаёти иҷтимоӣ ва маданияти он алоқадор нест. Забон ва қонуну қоидҳои онро дар сурате дарк кардан мумкин аст, ки вай бо таърихи ҷамъият, бо таърихи халқе, ки соҳиби забон ва поягузори он аст, омӯхта шавад.

а) Дар мавриди иқтибосот забоншиносони ватанию хориҷӣ: таҳқиқоти забоншиносони маъруфи рус Я.С. Пейсиков, В.А. Капранов, А.А. Ковалев, Ю.А. Рубинчик, А.Л. Пумянский, забоншиносони тоҷик - Н. Маъсумӣ, М.Н. Қосимова, Х. Маҷидов, Б. Камолиддинов, С. Сулаймонов, Д. Саймиддинов, С. Назарзода, Т. Бердиева ва забоншиносони эронӣ - Сайид Нафисӣ, Алиасғари Холабӣ, Довуди Насруллоҳ, Забехуллоҳ Сафо, Карими Кишоварз, Парвиз Нотили Хонларӣ, Ризозода Шафақ ва дигарон таҳқиқоти густурдае анҷом додаанд.

б) Таркиби истилоҳоти арибиасл, ки бо риояи қолабҳои калимасозии забони тоҷикӣ ва ҷузъҳои тоҷикӣ сохта шудаанд. Васеъмаҷол-аз решаи арабии васеъ - кушод, фарроҳ, паҳновар, муқобили танг [10, с. 226]; маҷол - [ҷавлонгоҳ] майдони ҷавлон, ҷойи намоиш, ҷойи худнамоӣ [10, с. 680] рӯидааст. Ин истилоҳ дар қолаби калимасозии детерминантивӣ [калимаҳои мураккаби тобеъ] сохта шудааст, ки маънояш «майдони васеъ ва фарроҳ» барои гузаронидани мусобиқаҳои варзишӣ мебошад.

Истилоҳи вусъатобод аз решаи арабии вусъат [васеъ, фарроҳӣ, паҳноварӣ, кушодӣ] [10, с. 245] ва калимаи тоҷикии обод ба вучуд омадааст.

Вожаи ғойббоз аз решаи арабии ғойб ва калимаи тоҷикии боз [асоси замони ҳозираи феъл, масдари бозидан] таркиб ёфтааст. Маънои вожаи ғойб «нопаёдо, аз назар дур» [10, с. 653] мебошад. Истилоҳи ғойббоз маънии шатранҷбозро дорад, ки худ аз тарафи ҳариф ғойб нишаста, дар хонаҳои тахта ба рондани мӯҳра ишора мекунад.

Истилоҳи маъракагир аз решаи арабии маърака [1. майдони ҷанг; 2. ҷанг, муҳориба, ҳамла, ҳуҷум [10, с. 666] ва асоси замони ҳозираи феъли тоҷикии гир [масдари гирифтани] таркиб баста, маънии он «шахсест дар бозор, маърақаҳои варзишӣ» [гӯштингирӣ, дорбозӣ]-ро гарм медорад.

Истилоҳи расанбоз аз решаи арабии расан [тор, таноб, арғамчин, ресмоне, ки бо он чизро мебандад [10, с. 123] ва феъли тоҷикии боз [асоси замони ҳозираи феъл] сохта шудааст, ки маънои «дорбоз»-ро дорад, яъне касе, ки дар болои ресмон бозӣ мекунад [12, с. 76].

Муаллаққашӣ вожаи мураккаб аст, ки ҳиссаи аввали он арабӣ буда, ба маънои «овехташуда», «овезон», «сарнагуну овозон» [ФЗТ, 708] ба қор меравад. Ин калима аз як ҷузъи арабӣ тавассути феъли тоҷикии каш [асоси замони ҳозира] ва пасванди -й сохта

шудааст ва чун истилоҳ маънои «сарнагун будан», «овезон шудан»-ро ифода мекунад. Маънои ҳар ду чузъ дар якҷоягӣ «навъе аз варзиши гӯштӣ» мебошад, ки гӯштигир сар ба замин гузошта, худро бо як тараф мепартояд.

Қандакбозӣ. Ин истилоҳ аз решаи қанд, ки баромади арабӣ дорад [10, с. 672] сохта шудааст, вале баробари қабул кардани пасванди тоҷикии -ак, ба истилоҳи соҳаи боғдорӣ навъи зардолу - «қандак» гузаштааст ва баъдан бо исми тоҷикии бозӣ васл гардида, истилоҳи марбут ба соҳаи варзишро ҳосил намудааст. Бозиест бо донаи зардолу, ки бозигарон дар бораи талхию ширинии он шарт баста, сонӣ бозӣ мекунанд. [13, с. 82]

Қадарандоз//қодирандоз amount. Чузъи аввали истилоҳ вожаи арабии қадар аст, ки ба маънои «андоза», «дараҷа», «миқдор» роиҷ мебошад. Чузъи дуввуми он «андохтан» ба маънои «тир паррондан», «тир задан» вожаи тоҷикист. Дар маҷмуъ қадарандоз камондоре аст, ки тираш ба хато намеравад; тирандози моҳир [10, с. 665]. Шакли қодир маънои истилоҳро равшан карда метавонад, зеро он дар забони арабӣ маънои «тавоно», «неруманд» [10, с. 695]-ро дорад.

Истилоҳи **ҷамъафканд community** аз ду чузъ иборат аст, чузъи аввал вожаи арабии серъмаъност. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои «ҷамоат, маҷлис, гурӯҳе аз мардум» ташреҳ ёфтааст. Вожаи афкан//афканд баромади тоҷикӣ дорад, ки маънои «андохтан», «партофтан»-ро [10, с. 544] дар бар мегирад ва дар таркиби истилоҳ маънои «навъе аз тирандозӣ» - ро ифода кардааст.

Истилоҳоти арабиасли соҳаи варзишро аз ҷиҳати маъно ба гурӯҳҳои зерин тақсимбандӣ кардан мумкин аст:

1. Истилоҳоте, ки номи асбобу анҷом ва воситаҳои марбут ба соҳаи варзишро ифода мекунанд: **фалохун//фалохан-фалахмон the rich**, олоти сангандозӣ, ки аз нах ё абрешим мебошанд ва бо он аз ҷое ба ҷои дигар санг мепарронанд [13, с. 48]. Ин олотро бачаҳо имрӯз ҳам дар мусобикоти байни худ истифода мекунанд. Калонсолон аз он дар рондани гунчишкон дар мавриди гандумпаз истифода мебаранд. Каъб-воситаи қиморбозӣ, бучулро гӯянд, пашиза-гулӯбанди корд ва шамшер, сангҳои сурх ширъа-рӯда ва ё чиллаи камонро гӯянд, ширӯф-бодбони киштӣ каъбатайн-тоҷоҳе, ки дар бозии нард ба кор мераванд, тайёра:) парвозкунанда; 2) маҷозан асп инчунин, ба маънои киштӣ ва воситаҳои ҳаракат дар мусобикаҳои варзишӣ фаҳмида мешавад; каббода- воситаи варзиши бостонӣ, ки аз оҳан сохта мешавад, мисли камон, ҳол - милаҳое, ки аз гач ва санг бар канори майдон кунанд, форисӣ- саворӣ кардан to ride, асптозӣ, қаъл- шикор hunting, воситаи варзиш, кеш -тирзан.

2. Истилоҳоте, ки унвони бозӣ, амалҳои ба он вобаста ва навъҳои варзишро фаро гирифтаанд: сайъ – давидан to run, исобат - беҳато задани тир ба нишон, бакӯқ-нишона, мусовӣ - баробар, натиҷаи бозӣ, иртибос - саропо ба об фурӯ рафтан, муаллақ -кашидан, усул дар мавриди гӯштин, ғайс - гӯтазани шиновар дар об, савғон - тарзи давидани асп, даҳра - шамшери дудамии нӯгтез.

3. Истилоҳоте, ки ба шахсияти варзишгарон ва ба сифати онҳо тааллуқ доранд: қадарандоз wrestlers - паҳлавонони нишонзан, мерган, роиз-он ки аспҳоро машқ диҳад, расанбоз-дорбоз, сабоҳ-шиновар, чидрахш- шатранҷбози комил, Сабоғар - номи паҳлавон, зарба- амал дар бисёре аз намудҳои варзиш, амсоли муштзанӣ, тӯббозӣ ва ғ., дами натъи-навъе аз гӯштин, силӣ-усул дар варзиши гӯштингирӣ, ғойбоз-шоҳмотбозе, ки ғойб ништа мебозад, акво//аквиё-қавӣ, пурзӯр, аҳадӣ-тирандоз.

4. Истилоҳоте, ки ба ҷойи гузаронидани намудҳои варзиш ва мусобикот мутааллиқанд: васеъмаҷол spread -майдони васеъ ва фарроҳ, вусъатобод-майдони васеъ, паҳн, фазо-замини фарроҳ, майдони варзиш.

Пӯшида нест, ки истилоҳот хосияти дар худ муҷассам намудани ҷиҳатҳои гуногуни ашё ва мафҳумҳои ашёиро молик аст. Ин аст, ки бештарини иқтибосоти арабӣ ҳамчун ҳиссаи нутқ моли исм мебошанд ва мутабиқи қоидаҳои грамматикӣ ин ҳиссаи нутқ ба зухур меоянд: қаъб, қаввос, силӣ, фалохон, каъбатайн, аҳадӣ, тайёра, зарбӣ, сайъ, қаъл, кеш, форисӣ, сабоҳ, даҳра, фазо ва ғайра. [13, с. 72]

Дар баробари ин як идда истилоҳоти арабӣ низ ба чашм меҳӯранд, ки моҳиятан ба

сифат тааллуқ доранд. Онҳо ҳамчун аломату хусусияти ашё ба ҳайси истилоҳ баромад мекунанд: мусовӣ draw, ақво, ақвиё, исобат [бехато] по mistake, савғон [гашти асп] ва амсоли онҳо.

Ба ҳамин тариқ, маводи баррасишуда гувоҳи он аст, ки мавқеи иқтибосоти арабӣ, дар ташаккул ва ифодаи истилоҳоти соҳаи варзиш дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ кам набудааст. Ин истилоҳот барои истифодаи мусобиқоти варзишӣ, шахсияти варзишгарон истифода шуда, аз ҷиҳати сохтори грамматикӣ яқсон нестанд. Онҳо аз як калимаи ҳолис, бо унсурҳои морфологӣ ва инчунин тавассути ба ҳам пайвастанӣ решаҳои гуногун, ахиран дар қолаби ибораҳои изофӣ нумӯ кардаанд. Дар баробари ин бархе аз истилоҳот таркибан аз ҷузъҳои арабию тоҷикӣ ба ҳам омадаанд, ки ин зимни азхудшавии вожаҳои арабӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ рӯй додааст.

Масалан, дар ибтидо чун соири забонҳои эронӣ забони форсии тоҷикӣ аз забонҳои юнонии қадим, латинӣ ва шарқии эронӣ иқтибос гирифтааст, аммо дар давраи хилофати араб ва ҷорӣ шудани дини ислом дар асрҳои миёна аз забонҳои арабиву туркӣ иқтибос гардидани калимаву истилоҳот ба забони тоҷикӣ бештар ба мушоҳида мерасад. Дар ибтидои асри XX, хусусан дар давраи шуравӣ, аз забони русӣ ва тавассути он аз дигар забонҳои аврупоӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардидани истилоҳот ба ҳукми анъана даромад. Ба ин восита истеъмоли истилоҳоти иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ чанд баробар афзуд. Имрӯз дар лексикаи забони тоҷикӣ нуфузи истилоҳоти арабӣ, туркӣ ва русӣ-байналмилалӣ кам нест. Бинобар он таҳқиқи истилоҳоти бахши гиёҳӣ низ дар ҳамин замина сурат мегирад. Истилоҳоти гиёҳие, ки дар забони англисӣ ва тоҷикӣ ғаёланд:

Қисми зиёди истилоҳоти овардашудаи иқтибосӣ аз истилоҳоти байналмилалӣ буда, як қисмаш аз русӣ ва қисми ақалаш аз арабӣ мебошанд.

Адабиёт:

1. Бердиева Т. Назарияи иқтибос [калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ]. -Душанбе, 1991. -129 с.
2. Ғаффоров Р. Вазъи кунунии истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва лузуми такмили он./Р.Ғаффоров//Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Серияи шарқшиносӣ, таърих, филология, 1991, № 4, С. 16-21.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. -Душанбе: Ирфон, 1973. -450 с.
4. Забони ҳозираи тоҷик [лексика]. – Душанбе, 1981. – 104 с.
5. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 2003. - 490 с.
6. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди I. -Луғатшиносӣ. -Душанбе, 2007. - 243с.
7. Муҳаммадиев М., ТалбаковаҲ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии тоҷик.- Душанбе, 1997. - 90 с.
8. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик [асрҳои XI-XII]. – Душанбе, 2002. -96
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. -М.: Советская энциклопедия, 1969. -951 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. -М.: Советская энциклопедия, 1969. -947 с.
11. Фарҳанги мухтасари истилоҳоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ.-Душанбе: Дониш, 2006. – 192 с.
12. Хочаев Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асри миёна.-Душанбе: Диловар -ДДМТ, 1998. -152 с.
13. Шафоатов, А.Н /Ташаккул ва таҳаввули истилоҳоти варзиш дар забони тоҷикӣ// Н.А.Шафоатов, Душанбе-2019. 318 с.

ИСТИЛОҲОТУ ЛУҒОТИ АРАБИИ СОҲАИ ВАРЗИШ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур дарбаргирандаи истилоҳоту луғоти арабии соҳаи варзиш дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ буда, муаллифи он кӯшиш кардааст, ки дар асоси сарчашмаҳои муътамад ва далелу бурҳони илмӣ мақолаи мазкурро мавриди баррасӣ қарор диҳад.

Ба андешаи муаллиф ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ роҳ ёфтани вожаву истилоҳоти

арабӣ падидаи табиист, зеро баробари чорӣ гаштани дини ислом ва ташкили хилофат дар кишварҳои истилоёфтаи Шарқ забони арабӣ ҳамчун забони давлатӣ, забони илму муоширати байни халқҳо мавқеъ пайдо намуд, ҳамчуноне ки забони латинӣ барои ақвоми аврупоӣ ин вазифаро бар дӯш дошт. Ин аст, ки аз унсурҳои арабӣ офаридани истилоҳоти бахши варзиш барои бой гардонидани таркиби луғавии забонамон мусоидат кардааст ва он ибтидои худро аз давраҳои аввали ташаккул ва таҳаввули забони форсии тоҷикӣ гирифтааст.

Барои комилан асоснок шудани мақола муаллиф зарур доништааст, ки аз сарчашмаҳои муътамади илмӣ ва сомонаҳои интернетӣ истифода намояд.

Калидвожаҳо. Иқтибосот, истилоҳот, арабӣ, англисӣ, тоҷикӣ, таҳлили забоншиносӣ, луғат, варзиш ва ғ.

АРАБСКИЕ ТЕРМИНЫ И СЛОВАРИ ОБЛАСТИ СПОРТА НА ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья содержит арабские термины и лексику в области спорта на таджикском и английском языках, а ее автор постарался обсудить данную статью на основе достоверных источников и научных данных.

По мнению автора, введение арабских слов и терминов в словарный запас таджикского языка является закономерным явлением, поскольку с внедрением религии ислама и установлением халифата в завоеванных странах Востока, Арабский язык занял положение государственного языка, языка науки и общения между народами, подобно тому как эту задачу взял на себя латинский язык. Именно поэтому создание спортивной терминологии из арабских элементов способствовало обогащению лексического состава нашего языка и берет свое начало с первых периодов становления и развития таджикского языка фарси.

Для того чтобы статья была полностью обоснованной, автор счел необходимым использовать достоверные научные источники и сайты Интернета.

Ключевые слова: цитаты, термины, арабский, английский, таджикский язык, лингвистический анализ, лексика, спорт

ARABIC TERMS AND DICTIONARIES IN THE FIELD OF SPORTS IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article contains Arabic terms and vocabulary in the field of sports in Tajik and English, and its author has tried to discuss this article based on reliable sources and scientific data.

According to the author, the introduction of Arabic words and terms into the vocabulary of the Tajik language is a natural phenomenon, since with the introduction of the religion of Islam and the establishment of the caliphate in the conquered countries of the East, the Arabic language took the position of the state language, the language of science and communication between peoples, just as this task took over the Latin language. That is why the creation of sports terminology from Arabic elements contributed to the enrichment of the lexical composition of our language and dates back to the first periods of the formation and development of the Tajik Farsi language.

In order for the article to be fully substantiated, the author considered it necessary to use reliable scientific sources and Internet sites.

Keywords. Quotes, terms, Arabic, English, Tajik languages, linguistic analysis, vocabulary, sports, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Файзалиева Фархунда, ассистенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. **E-mail:** Farkhunda@mail.ru. **Тел:** (992) 988-53-69-00.

Сведения об авторе: Файзалиева Фархунда, ассистент кафедры иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова 16. E-mail:

Farkhunda@mail.ru. Тел: (992) 988-53-69-00.

Information about the author: Fayzalieva Farkhunda, assistant of the Department of foreign languages of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street 16. E-mail: Farkhunda@mail.ru. Tel: (992) 988-53-69-00.

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

1. **Иномзода А.З., Мирзоев С.О.** Особенности развития промышленности и роста рабочего класса Таджикистана 5
2. **Назарзода П.С., Акрамова С.А.** Вилояти Хатлон: нақши соҳаи кишоварзӣ дар рушди иқтисодиёт.....11
3. **Бокиев Р.У., Шамсия Т.** Вклад В.Ф. Ошанина и Л.В. Ошанина в изучение этнографии таджиков.....17
4. **Маҳмадзода У.Д.** Фаъолияти соҳаҳои энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити соҳибистиклолии кишвар.....22
5. **Ҳайдаров К.А.** Навъҳои андоз ва низоми андозситонии Бухорои Шарқӣ дар таҳқиқоти муаррихони рус дар охири асри XIX.....29

ПЕДАГОГИКА

1. **Файзализода Б.Ф., Раҳимов Б.Н.** Методикаи ташаккулдиҳии салоҳиятнокии омӯзгорони ояндаи информатика дар соҳаи амсиласозии компютерӣ.....34
2. **Назаров А.П., Нейматов Ғ.Н., Умедҷони Х.Ғ.** Санҷиши объективонаи донишҳои ташаккулдошуда оид ба ибтидои алгоритмсозӣ бо татбиқи методи Пулот.....44
3. **Рачабов Т., Абдуллоев Д.А.** Рушди қобилияти фикрронии мантиқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар дарсҳои математика 53
4. **Сафарзода Д.Ҷ., Файзализода Б.Ф.** Афзалиятҳои асосӣ ва самтҳои ташаккули ҳукумати электронӣ дар хизмати давлатӣ.....58
5. **Аханов Б.Ф., Мусакулов К.Т., Умаров А.А., Сабаев Б.Б.** Повышение качества подготовки будущего специалистов в условиях кредитной технологии обучения.....66
6. **Бобоева М.Ҷ.** Асосҳои назариявии истифодаи анъанаҳои оилавӣ дар тарбияи ахлоқии хонадагони синфҳои ибтидоӣ.....72
7. **Қодирова Д.Т.** Ба дарсҳои ҳамдигар даромадан ҳамчун шакли рефлексии педагогӣ: мақсадҳо, мазмун, ҷабҳаҳои методӣ ва ташкилотӣ 77
8. **Мадагзода М.** Масъалаҳои муҳраи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимии муосир.....87
9. **Уроқов М.Д., Бобоев Б.Ҷ., Назаров А.Ҷ.** Усулҳои гузаронидани таҷрибаи педагогӣ дар раванди таълими фанни химия 92
10. **Сангимадов Ф.Х.** Истифодаи усули ҳамкориҳои педагогии хавасмандкунӣ ва ҷазоҳо дар раванди таълими забони англисӣ.....99
11. **Алимов А.Б.** Татбиқи баъзе масъалаҳои геометрӣ бо истифодаи ифодаҳои алгебравӣ дар амалия.....104
12. **Нурова Н.Н.** Коммуникативная компетенция как проблема современной лингводидактики.....109
13. **Ғаримадов Ғ.Н.** Татбиқи формулаҳои зарби мухтасар ҳангоми ёфтани решаи ададҳо.....116
14. **Атоев Н.Б.** Шароити психологию педагогии ташаккули сифатҳои ахлоқии донишҷӯёни донишгоҳи омӯзгорӣ.....121
15. **Ашурова С.М.** Шароитҳои педагогии таҳсили фосолавлӣ дар муҳити шиддатноки таълимӣ (дар мисоли таълими информатика).....129
16. **Гулова М.Т., Юнусова Ш.А.** Концепсия ва принсипҳои таҳдидҳои амнияти иттилоотӣ.....136
17. **Насурдинзода А.Н.** Ташаккули ҷаҳонбинӣ ва фарҳанги муоширати хонандагони синфҳои болоӣ дар раванди машғулиятҳои англисӣ.....144
18. **Джумаева Д.Дж.** Методика и цель обучения коммуникативной компетенции студентов – нефилологов.....151

19.Шарипов Б.Ф. Саҳми омилҳои биологӣ ва иҷтимоӣ дар инкишофи психикии кӯдакон.....	156
20.Сайдахмадова С.М. Моҳияти мафҳуми «фарҳанги экологӣ ва муҳити зист».....	163
21.Шоимардонова М.Б. Ташаккули маданияти этнопедагогии омӯзгори ояндаи синфҳои ибтидоӣ.....	167
22.Розиқов Т.Х. Мафҳуми «салоҳияти эҷодкорӣ» ва асосҳои назариявии он.....	172
23.Зокиров А.Р. Омӯзиши фанни математикаи олии дар раванди иттилоотӣ-иртиботӣ дар коллеҷҳо.....	176
24.Назирматова Р.Г. Асосҳои ташаккули маърифати экологии донишҷӯён дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	184

ФИЛОЛОГИЯ

1. Асоева К.А. Работа над антонимами в начальных классах национальной школы.....	193
2. Давлатова Ф.Т. Таҳлили забоншиносии антропонимҳои арабӣ бо артикли –ал дар «Таърихи Табарӣ».....	200
3. Шаҳбози Р. Таҳқиқи таърихӣ-забоншиносии чанд топоним ва антропоними «Хамсат-ул-мутаҳайрин»-и Алишери Навоӣ.....	208
4. Зулфиқори Р. Таърих, пайдоиш ва истифодаи ҷонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ.....	216
5. Зубайдова М.Н. Мазмун ва сюжети достони «Бежан ва Манижа» аз «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ.....	223
6. Мирзоева З.Ф. Сохт ва хелҳои ҷумлаи пайрав дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	229
7. Муъминҷонов Ф.З. Ташаккули барномаҳои мустақим дар телевизиони соҳавии «Варзиш».....	236
8. Наврӯзова Ш.М. Матбуоти соҳавӣ – дирӯз ва имрӯзи он.....	244
9. Наврӯзшоҳи Х.Р. Маҷаллаи «Тандурустӣ» нахустбарномаи телевизиони тоҷик дар соҳаи тиб.....	252
10.Сайдалиева З.О. Хусусиятҳои ифодаёбии ибораҳои исмӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	258
11.Ситораи А. Ақидаҳои муҳаққиқон дар бораи забони романи «Восеъ»-и Сотим Улуғзода).....	270
12.Толибова О.О. Оптативные предложения как основное коммуникативно – речевое воплощение категориальной семантики оптативности.....	274
13.Файзалиева Ф. Истилохоту луғоти арабии соҳаи варзиш дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	282

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Дар маҷаллаи илмӣ «**Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ**» мақолаҳои илмие, ки натиҷаи таҳқиқоти соҳаи **илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таъриху бостоншиносиро** фаро мегиранд, нашр карда мешаванд.

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмӣ:

1. Таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матнҳои тоҷикӣ, ҳаҷми ҳарфҳо 12, ҳошияҳо 2 см, фосилаи байни сатрҳо 1,0 см ва формати A4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 5 саҳифа ва на беш аз 14 саҳифа;

2. Индекси ТДУ (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

3. Номи мақола бо ҳарфҳои калон;

4. Насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Сатторзода М.Ш.);

5. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он)-и мақола қору фаъолият менамоя (н) д;

6. Матни асосии мақола на камтар аз 5 саҳифа (схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);

7. Рақамгузориҳои нақша, схема ва диаграммаву расмҳо ва тарҷумаи номи шарҳдиҳандаи онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ;

8. Рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ. Адабиёт ба тартиби алифбой оварда мешавад. Ба нашри мақолаҳои бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ соҳаи охир ва манбаъҳои муътамад бештар таъкид кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад.

9. Намунаи таҳияи адабиёт: нишон додани манбаи иқтибос дар матн ба таври зер: [3, с. 24], [3, с. 24; 7, с. 53], ки ин ҷо рақами аввал манбаи истифодашуда ва рақами дувум саҳифа;

10. Рӯйхати адабиёти истифодашуда ба забони аслии китобӣ;

11. Тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 10 ва на бештар аз 20 сатр, калидвожаҳо аз 10 то 15 номгӯӣ;

12. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). Маълумот дар бораи муаллиф ба тартиби зайл оварда мешавад: насаб, ном, номи падар, дараҷаи илмӣ ва унвони илмӣ (агар бошад), вазифа ва ҷои қор, телефон ва почтаи электронӣ;

13. Дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли ҷопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;

14. Мақолаи аспирант, докторанти PhD, унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ мушовири илмӣ ва ё мудири кафедра қабул карда мешавад;

15. Мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад ва доктори илм қабул карда мешавад;

16. Мақолаи ба маҷалла воридшуда аз ҷониби ҳайати таҳририя дар муддати 10 рӯз баррасӣ мегардад.

Мақолаҳои илмие, ки барои нашр ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бояд тақризи мусбӣ мутахассиси соҳаи дахлдорро дошта бошанд.

Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки матнҳои мақоларо таҳрир ва кӯтоҳ намояд.

Мақолаҳои, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, аз ҷониби ҳайати таҳририя барои нашр тавсия намегарданд.

Нишонӣ барои дастрасии маълумоти иловагӣ:

Маълумоти иловагӣ: www.vestnik.kgu.tj, тел: 918-48-44-05.

**ВЕСТНИК
КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ**

Серия исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Научный журнал «Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки» основан в 2009 г. Выходит 4 раз в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан от 12.04.2022 г., №245/МЧ-97. Журнал принимает научные статьи по трем направлениям: исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Журнал включен в Реестр рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан с 1.06.2022, №174/м.
(перерегистрирован от 6.09.2024 № 299/м)

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде методанных.
Полная текстовая версия журнала доступна на сайте издания (vestnik.kgu.tj).

**ВЕСТНИК
Кулябского государственного университета имени
Абуабдуллох Рудаки
Серия исторические и археологические, педагогические и филологические науки
4-1 (37) 2024**

Над номером работали:
Главный редактор: Рахмон Д.С.
Заместитель главного редактора: Рафиев С.А.
Ответственный секретарь: Сафарзода М.Н.

735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С.Сафарова, 16
Сайт журнала: vestnik.kgu.tj
E-mail: rayom@kgu.tj
Тел.: 8(3322) 2-41-06

Отпечатано в типографии ООО «ИСТИКЛОЛ-2019»
734042, г. Душанбе, Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Тираж 60 экз. Уч. изд. л. 292, усл. п.л. 18,25
Подписано в печать 20.10.2024. Заказ №2024/10-22